

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

બનાવનાર

અરદેસર પ્રામજી મુસ,

વેપારી, રાણીના સુવેદનો અમલદાર, રાજ્યેય એશીયાટીક સોમાઈટીની સંપર્કની
શાખાનો સભાસદ, આગલ એલફીનગ્ટન ઈનસ્ટીટ્યુશનની મેનવન
સ્કુલના ઉત્તરતા ભાગનો ઉપરી અને ચઢતા ભાગનો રસાએયું
વીદ્યા અને મૃદિચાન વીદ્યાનો આસીમંટ પ્રોફેસર.

મુસાફરીના માર્ગોનો નકશો તથા જે જે જગ્યા અને મથકો જેવામાં આવીયાં
છે તેમના ફોટોગ્રાફ ઉપરથી હંગલંડમાં ફોતો-લીથોગ્રાફ પ્રાપ્તી
આ પુસ્તકમાં ધણા દાખલ કરેલા છે.

પુસ્તક પેહેલું.

અંખઈ:

એડ્યુકેશન સોમાઈટીના છાપખાનાએ છાપી પ્રગટ કરેલું છે.

૧૮૭૧.

આએ પુસ્તક બાબદના મરતે દફતે જેને ચાએલા છે

TO

His Royal Highness

Prince Alfred Ernest Albert,

THE DUKE OF EDINBURGH,

DUKE OF SAXONY, EARL OF KENT AND EARL OF ULSTER,
PRINCE OF COBURG AND GOTHA, K T, K G, G C M G,
EXTRA KNIGHT GRAND COMMANDER OF THE MOST EXALTED ORDER
OF THE STAR OF INDIA, P C, R N, &c &c &c,

WHO THOUGHT OF INDIA AND ITS TWO HUNDRED MILLIONS OF INHABITANTS,
WHO CAME AND SAW FOR HIMSELF

THE CONDITION AND CIRCUMSTANCES OF THE SUBJECTS OF THIS VAST EMPIRE OF
HER MOST GRACIOUS MAJESTY QUEEN VICTORIA, EMPRESS OF INDIA,
AND WHO RETURNED CONVINCED OF THEIR LOYALTY AND FIDELITY TO THE QUEEN,

THIS WORK

IS GRATEFULLY AND RESPECTFULLY DEDICATED, BY PERMISSION,
TO PERPETUATE THE MEMORY OF THE GRACIOUS VISIT, OF

His Royal Highness,

BY HIS MOST FAITHFUL AND OBLIGED SERVANT,

ARDASER FRAMJEE MOOS.

Bombay, 8th June 1871.

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરીનું પહેલું પુસ્તક વાચનારાઓની મેવાંમાં રજુ કરતી વખતે આ ગ્રંથ વીરો થોડા રાખેલો કહી જણાવવાની અથકર્તા ગળ લીએછે.

ઈ. મ. ૧૮૧૪ ની આખરીમાં આ પુસ્તકનો મોટો ભાગ છપાવી જાહેર પાડવાને તઈયાર કરેલો હતો. પણ આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીજો તે વખતે તઈયાર નહીં હોવાથી અને મી. વીનમૅટ બુકમ, ૩ એડમન્ડનામના ઇંગલડમાંના પ્રખ્યાત છાપનારાઓને આ કામ મોંપેલું હતું તેમને કોઈ તરેની અગતની ખાનગી મોકાણુ થઈ પડ્યાથી ૧૮૧૬ ના માસની સરખાત મુધી, તેઓ આ કામ હાતમાં નહીં લઈ શક્યા હતા. આ માલથી જે કઠણુ દીવમો મુબઈ રોહો ઉપર મુજરી ગયા છે, તે વખતમાં આ પુસ્તક બાહેર પાડવાને નાકુસ્ત ધારીને, આ કામ થોડા વખત મુધી પડું નાખીયું હતું, અને આ પુસ્તક જલદીથી બાહેર પડ્યો આવી કોઈની તરેની ઉમેદ અથકર્તાને મુદત રેહી નહીં હતી.

પણ, ઈ. મ. ૧૮૭૦ માં આપણી બખતવાર માટાગણીના સાહજાદા આલફ્રેડનું આ દેશમાં ચોક્કસ આવવું થયે આવી ખબર ગાબજીયાથી, અથકર્તાના દીલમાં ઉમેદનું એક કીરણ પાછું બિત્પન થયું. આ પડું નાખેલું કામ તુરત પાછું હાતમાં લીધું અને સાહજાદા આલફ્રેડના આપણી મુબઈ રોહોમાં આવી જવાની એક યાદગારી રાખવાને, આ પુસ્તક તે નામવારને પગલાગીથી, અરપણુ કરવાનો ઇશવ કીધો. આ બાબદ વીગે સાહજાદા ઉપર જે કામજલ લખીયું હતું અને તેનો જે જનાબ આવીયો હતો, તે આ પુસ્તકમાં જાહેર કરીયો છે. સાહજાદાના જવાબથી, આ પુસ્તક પુરૂ કરવાને એક મારી ઉલટ મળી હતી.

મુસાફરીનો અહેવાલ જે આગળ લખી ગએલો હતો, તેમાં ૧૮૧૪ થી તે ૧૮૭૦ મુધી જે છ વગગનો અતર પડ્યો હતો, તેવા વખતમાં આ પુસ્તકમાં લખાવથી કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર થઈ ગયો હતો, તે મધમી પાડી તપાસીને ફેરી હતી, અને બગેગર બોલીએ તો આ પુસ્તક ૧૮૭૦ ના મધ્યમાં જાણે પાશ્વ નવ લખાયું તોય એવી રીતે તે કરીને લખીયું છે.

અંથકર્તાએ, મુસાફરીના અહેવાલ વાંચનારને એકવારતા મુઆફક પસંદ પડે તો પછી પડે, એવી રીતે લખીયા છે. મુસાફરીમાં જેવા કંઈ જોયું છે, તેનો અહેવાલ અમસયો હુઆ અને દારેએ નથી લખીયા, પણ જેવી ચીજો અને બાબતો જેવામાં આવતી ગઈ છે, તે દેરકની ઉપર વીચાર કરીને, તેમનું બયાન વાંચનારનાં મન ઉપર અસર કરે એટલા સાર, તેમને, મુંબઈની તેવી ચીજો અને બાબતો સાથે મરખાવી છે, જેથી એવું પરીણામ નીપજવાની ઉમેદ છે. કે વાંચનારને પરદેશની જુની જુદી હાલત માથે પોતપોતાની હાલતની સરખામણી કરતાં દોણની હાલત બેહતર છે તે પીછાતવાને સારીચિઠ્ઠ બની આવશે.

આ પુસ્તકમાંની કેટલીક બાબતો હંમેશા તરજુમા આપીયા છે, તેનું કારણ એટલું જ કે, જે શાહાબદાને આ પુસ્તક અગપણ કુગીયું છે, તે નામવરને તથા હંમેશા વાંચનારાઓને જાણવાને બની આવે કે આ પુસ્તકમાં શું શું બાબતો આવી છે અને તે વીરો દેશી ભાશાની લઠણે કેવું લખાણ થયું છે.

“આ પેહેલું પુસ્તક નવમીક ૪૦૦) મક્કા ઉપરનું લખ ગયાયી, મુસાફરીના ખીજો વધારે અમતનો અને રમીસો ભાગ, આમાં સમાઈ શકાયો નથી તેથી અંથકર્તા ખચ્ચાત દીલગીર છે. તેની માથે આ ખીજો ભાગ છાંયી જાહેર પાડવાને ખરચની બાબદમાં અંથકર્તાની હીમત ચાની નથી આ વાત છુપાવાની જરૂર નથી, પણ જો આ પેહેલાં પુસ્તકને સરકાર તરફથી તથા લોક તરફથી પુરો આશયે મળીયો તો ખીજું પુસ્તક થોડા વખતમાં તઈયા થઈ બાહરે પાડી શકશે.

છેલું અંથકર્તા સઘળી નમંતાઈથી ઉમેદ રાખે છે કે આ પુસ્તક જે નામવર શાહાબદાને અગપણ કુગીયું છે તેમને તથા મધ્યમાં વાંચનારાઓને પસંદ પડું થશે અને તેમના બોહોળા આરાશને લાવકનું માલુમ પડશે.

અરદેસર શરામજી મુસા.

મુંબઈ, તારીખ ૮ જુન ૧૮૭૨.

P R E F A C E .

In submitting the First Volume of "Travels in India" to the public, the Author wishes to make a few remarks in reference to the work

A great portion of the Journal was ready for publication at the end of the year 1864. But the plates intended to illustrate the work, which were entrusted to Messrs Vincent Brooks Day and Sons, photographers and printers in England, were then not ready, and, as the attention of these distinguished printers had then been very much occupied in some important private affairs of their own, they were not able to take the work in hand until the beginning of 1866. That year brought on Bombay such a fearful monetary crash that it was not considered advisable to bring out the work at such an unsuitable time. The Author, considering the prospects so unfavourable, set aside the publication of the work, as hopeless for some time.

In the year 1870, however, authentic news arrived in Bombay that one of the sons of our most beloved and gracious Queen, His Royal Highness Prince Alfred,* was graciously allowed by Her Majesty to pay a visit to this country (India), and in this tour, His Royal Highness having condescended to come to Bombay, a ray of hope once more glimmered in the heart of the author. The work was at once resumed, and it was resolved to dedicate it, with permission, to His Royal Highness. A letter addressed to, and the

reply received from His Royal Highness on the subject of dedication, are herewith published. The favourable reply of His Royal Highness gave an additional stimulus to the early completion of the work.

The portion of the Journal which was ready for publication at the end of the year 1861 had to be revised, as an interval of nearly six years had elapsed, during which period many facts and circumstances narrated in the Journal had materially changed. In the revision, therefore, in the year 1870, the whole work, properly speaking, was re-written from the commencement.

The Journal has been written as a narrative. Descriptions of various places, events, objects, and habits of the people, which presented themselves in the tour, are related not merely in a dry manner, but have been maturely pondered over, and, with a view to make them interesting and impressive, comparisons are made between them and similar events, objects, and habits of the people of Bombay, in order that the readers may be able to know their respective positions by these comparisons, and decide on which side the elements of excellence preponderate.

It is needless to mention that the translation into English of some of the chief passages in the work, given herewith, is with the object of acquainting His Royal Highness the Duke, as well as the English reading community, with the nature of the contents of the work, and the manner in which it has been written. The translation, though not very close, is nevertheless as faithful a version of the original as the idiom of the language permits, without aiming either at elegance of style or conforming it to the English mode of thinking.

The author sincerely regrets he is not able to insert the more interesting portion of the Travels in the first volume, as it already contains upwards of 100 pages. At the same time he does not conceal his own pecuniary inability to publish the second volume.

together with this. But he hopes to do so early should the first receive liberal support from Government and the public.

In conclusion, the author humbly trusts that his efforts will meet the approbation of His Royal Highness the Duke and of the public, and prove worthy of their liberal support.

ARDASER FRAMJEE MOOS

Bombay, 8th Jan 1871

To

HIS ROYAL HIGHNESS

PRINCE ALFRED ERNEST ALBERT,

THE DUKE OF EDINBURGH, DUKE OF SAXONY, EARL OF
KENT AND EARL OF ULSTER, PRINCE OF COBURG AND
GOTHA, K G, K T, G C M G, G C S I, P C, R N

MAY IT PLEASE YOUR ROYAL HIGHNESS,

It is with deepest feelings of loyalty and respect towards our good and gracious Queen, your Royal Mother, as well as towards yourself, on the occasion of your visit to India, that I venture to approach to express my sense of respect I owe to your Royal Highness

To show how Natives of this country appreciate your coming, I, as a member of the Native Community of this place, with the object of keeping amongst us a lasting remembrance of your gracious visit, humbly and respectfully beg that you would be pleased to confer on me the honour to permit me to dedicate my work entitled "Travels in India" to your Royal Highness

I have written this work in the Gujarati language especially for the Natives of this country, its Princes, Chiefs, and others, with the object of creating among them a desire to travel abroad and improve their experience, holding before them the excellent example set by your Royal Highness and all your Royal Family

The book will be illustrated by numerous chromolithographs, now being printed in England, copied from photographs of various places, sites, and buildings visited by the Author during his travels in India, and it is presumed that almost all these places may very probably have been visited by your Royal Highness

A small collection of these lithographs is bound up in an Album which I beg most respectfully to submit for inspection and approval, and which, if agreeable to your Royal Highness, I would further beg you would do me the honour to accept as an humble tribute of loyalty and esteem from the Author

I sincerely hope your Royal Highness will pardon the liberty I have taken in intruding thus upon your valuable time

I have the honour to be,

Your Royal Highness's most obedient Servant,
ARDASER IRAMJEE MOOS,

Justice of the Peace

Bombay, 10th March 1870

PARELL, BOMBAY,

18th March 1870

Sir,—I am directed by the Duke of Edinburgh to acknowledge the receipt of your letter of the 15th March, and also to inform you that His Royal Highness willingly consents to the request you have made, to be permitted to dedicate your work "Travels in India" to him

His Royal Highness desires me further to thank you for the collection of lithographs that you have presented to him, and wishes me to say that he sincerely hopes that your book, which they are intended to illustrate, may realise the excellent object for which you have written it

I have the honour to be,

Sir,

Your obedient Servant,

(Signed) ARTHUR P HAIG,

Equerry in Waiting

ARDASEER FRAMJEE MOOS, Esq, J P

Forwarded by S V FITZGERALD,

Private Secretary, H E the Governor

સાંકળિયું.

	પાનું.
મુમાફરીની અમન, તે કેમ કરવી.....	૧
સાહાબદા આલકેડનું આ દેરામાં આવવું	૨
સાહાબદાને આ પુસ્તકનું અરપણુ	૪
ઈંગ્લેન્ડ સરકારના રેમીડિ-ટોનું હંમેશા દેશી ગળતરમાં માથે ફરવું—તેનો ખુલાસો.	૫
મુમાફરીની ઇછા ઉપેન થવાના કાગણુ, એમાં આગેવાની કરનાર મહરથ ...	૬
મુંબઈથી પુણા અને રોલાપોર.....	૯
જી. આઈ. પી. રેલવેના આગલાં અપોવી રેરના ઉપર તે વખતે થયો	
રમુજુ દેખાવ.....	૧૦
પુણાની થંડી, તે મોસવાના ઉપાય.....	૧૨
ખામુ છોડ્યા પછી રેલવેની આગપામની જમીનનો દેખાવ	૧૩
રોલાપોર રોહિર, તેનો દેખાવ, વસ્તી, ગેજગાર અને હાલત.....	૧૬
રોલાપોરથી નલદુગ, ખલદની આકાશીઉપર થતી ગાંડીવાળાઓની	
લુચ્ચાઈ	૨૦
નલદુગનો કીલો—ખોરી નદી, તેની અંદરનો પાનીમેહેલ.....	૨૧
પાનીમેહેલ અંદરની રચના, આગલા નવાળોની આરામગાહ અને મોજ	
મજાદ મારવાનો એક છુપો મકાન તેનો અહેવાલ.....	૨૬
નલદુગ કિલ્લાની ખાનગી જુરનો.....	૩૨
નલદુગથી સીકંદ્રાબાદ વચ્ચેના મથકોની ટીપ	૩૪
ઉમરગામ—નિર્બળ મુગતીનું એક દેહેરું	૩૫
મયાલના મુસાફરી ખંગલે પોહોંચવું—મયાલનું માખણ, દહી, દુધ—	
મયાલના ખેરાદીયાનો ચીતાર.....	૩૬

પ્રાચિનકાળની બા	રોપ ઉપર અકતર બાઉ દાણી ઉલટ	
તથા પુસ્તક.	વ—જંગલી વાંઝ—અંબીલ કુંડનું પુગાયું	
દેહેરું—તીલું પોરેલી પુગંચી મુતીચી	૩૮
ઉમળપુરનાં જુનાં દેહેરું—મુરતીચી—તીલુંના અંબીલા ખેડતો—ગરડી		
હુટવાનો દડ	૮૦
મંથાવથી કૃષ્ણાણી ગોકુ	૮૧
ખીલુમણી ખીકટ મરં પગાર થતા ગાડીમા ગાધેલા આમકાળી મોજ		
—હમાગ અંક દોસના થયતા હાવ	૮૨
લાલ પાણીના મગેવર—કૃષ્ણાણી રોહેરનો પાથર—હજમે વીખમુઈ		
પોરેલી મુરતીચી—તાલના નવાબને હમારે વીચે પોરેલી અખર		
—હમાગે પેગામ—તેનો જવાબ	૮૩
ગરે ઉતારે કરવાને મગેલી જગા—ધાસ, દાણો, લાકડાં—ગરે હમાગ		
દેહલાકનો થયતો રકાસ	૮૬
કૃષ્ણાણી રોહેરનો પોરેલીયાનો દેખાવ—મહવાગે રોહેરમાં કરવા		
નીકલવુ—ટેકરી ઉપરથી કિલો જોતાં થયતો ધબગટ અને રમુજ	૮૭
કૃષ્ણાણી રોહેરની અંદરનો દેખાવ—લોકની હાલત	૫૨
કૃષ્ણાણી રોહેરની જુમા મગજુદ—તીલુંના લોકસથે થયલો તકગાર—		
તેમની ઇંચેજ સગકાર તરફ ગેર સમજુતી—ઇંચેજ મરકારના		
અદલશન અને બલી નેમ વીરો હમા અંકેલો બોલાગો	૫૩
કૃષ્ણાણી રોહેરની પશ્ચીમ તરફ ઉજડ પડેલાં દેહેરું—મુરતીચો—		
હીયાંથી પાછું ફરતા રસ્તામાં ખીજવાર ભોગવેલી મંકટ, અને		
બનેતો રકામ	૫૫
કુમકુલી—અજુરંતું જળઈ વન—પારસી જાબેદોને લાવકની જગા	૯૮
મદાસીવંદ—અંક ખેડુતની જુવારની ખલીમાં લાગેલી આગ—કીમમત		
વીરો તેમની શીલમુકી	૯૯

- નંદીકંદી—ખુદરતી તલાવોતી ચત્રની રોબા—તેમાંથી ચતી બે ફાલની
 ખેતી—ખજુરાંનું જળદં એક બીજું વન—ખજુરાં ઉપર ચઢવાની
 રીત—હીયાંનાંતાડીખાં..... ૬૨
- પટનચેર—રોઠ પંથગીની પેહેડીવાળા ફેટલાક ભાઈઓનું અને નીઝામ
 હેદરાબાદના દસ્તુરજી માહેબનું હમારી મુલાકાતે હીયાં આવવું ૬૪
- હેદગબાદ—હુસનમાગર અને મુસી નદી—રોઠ ખાપુજી વીકાજી મેહરજીનાં
 મકાનઉપર કરેલો ઉતારો, રોઠ ખાપુજીએ કરેલી મેહમાન-
 દારી—નીઝામ સરકાર સાથે વીકાજીના ખાતદાનનો લાંબી
 મુદતનો મંબંધ ૬૫
- ,, અંથકર્તાનાં મરણની યાદી ખખર મુંબઈમાં ફેલાયાથી તેવીરો
 હેદરાબાદ આવેલાં પત્રોથી ખખર પડવી ૬૭
- ,, ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટનો મહેલ ૬૮
- ,, આગલા વખતના એક રેસીડેન્ટે, નીઝામ પાસેથી મહેલ ખાંધ-
 વાને યોડીક જગા માંગતી વેળા બનેલો એક રમુજીએહ-
 વાલ—દેશી રાજાઓની અકલનો નમુનો ૭૧
- ,, રેસીડેન્ટનો મહેલ—સીકંદ્રાબાદથી ત્રામલગીરી—હીયાંની ભા-
 કુતી ગાડીના ખુબક કોમ્મિનો—ત્રીમલગીરીમાં નીઝામના
 ખરચે ખંધાયેલી મુંદર મહેલ જેવી હાસપીતલો..... ૭૪
- ,, ગોલકંડાની કબરો જોવા જવાને પાછલી ચત્રની તૈયારી—આ
 વખતે હાથી ઉપર બેસી વેળા બનેલો એક ભારી રમુજી
 બનાવ—હાથી ઉપર પેહેલવેહેલા બેસનારને એક ચેતવણી ૭૮
- ,, ગોલકંડાના ફેટલાક મકબરનું બયાન ૮૧
- ,, હાથીની સ્વારી ઉપરથી જોયેલો હેદરાબાદ રોહરની અંદરનો
 દેખાવ, લોકના ઘરમાં માળ ઉપર બારીવાટે ધુસી જવાની
 રીત, હાથી ઉપર બેસનારને સંભાળ રાખવાની ખીજ
 ચેતવણી ૮૪

- દેદગાદ—દરબારી મુલાકાતના સ્થેલા, મુલાકાત વખતનો પોશાક—૨૨
- માલાગરંગના મેદેલમાં દાખલ થતાં આમખામના તમાગા
ગિરિએ હમને માફ માગીને કરામ. ૮૬
- ” મગ માલાગરંગનો મેદેલ—આપના મેદેલ—પીવાથી મેદેલ—
મુનીયમ—બાગદગીનો મેદેલ ૮૮
- ” મગ સાલાગરંગ માથની માલાકાત—નવાળ માદેલનો દીલપુગ
તાઝીમ તવાન્ને—તેની બાદોડી, અગમપગમ થયવી નવા-
છરા ... ૮૨
- ” એક ઊમમવનેતીહના લમનના અજનનો સ્થેલા બાકદેખાવ ૬૫
- ” મિડગાદમાં રોક પથરીની પેદેડીએ હમને આપેલી મજબાની
—મીજલમનો ચલાવેલ—ખાણાની ટેમવાની ગોઠવણ,
દરુગુછ મહેલનું તીહા જમવાને ખીમતવુ ૬૬
- ” ધંધારની આમણી—જમવાની મકાઈ..... ૮૮
- ” દેદગાદના દરુગુછ માદેલ માથે થયવી વાતચીત—આદગીવાન
અને તીહાના મોબેલની દરજ ભરેલી ચાલ ચપચપ ૯૯
- ” દેદગાદથી ગ્વાનગી—મકુલ માડાં—તે વખતે થયેલા ગોંધળ ૧૦૦
- ” દેદગાદની વસ્તી તથા વેપાર ૧૦૨
- દેદગાદથી રામરાખાદ—પુરાનુમા જંગલ—મુમાફરી બગવાઓની
ગેમ્મલ હાલત—જોયમકાઈનાખી વાખા ૧૦૩
- દેદગાદથી પેનેર—જમીનની અછી ખેડણી—તાલુકાઓની આબાદી... ૧૦૮
- ” પેનેરના ગમ્મ મુમેશ્વરગમ્મા બેહાગી બાધુર મથે લીવેલી
મુલાકાત—રામનની અંચલાઈ અને જાહેર હોમત—અકદર
બાઉ માથે માલી બેદવીગે થયવી તકમર—ગવનની ધણી
જળાનની માલિતગાગી..... ૧૦૫
- ૪૫૫ નદી ખાગ ઉતાવાના ટેપવા—આમડની હેડીયો..... ૧૦૮
- પોરેરગમ અને તીટાંની તાડી ૧૧૦

- પોટેરથી કરનુલ—સીપાઈઓની બેપરવાઈથી હમારી ગાડીઓનું રગતામાં
 બુલું પડ્યું—રત્ને સોમવી પડેલી હેરાનગતી..... ૧૧૧
- કરનુલ રોહર..... ૧૧૪
- નીમામ હસ્ટાક બાલાધાટ પ્રાંતોની હાલત—હંચેજ સરકારની જમાબંધી—
 આ જમાબંધીની, સર સાલરજંગે પીછાનેવી ખુખી; તે દાખલ કરવામાં
 વીકાળના કુટુંબીઓની નેમણુક—હંચેજ સરકાર હસ્ટાક બાલાધાટ પ્રાંતો
 થયા પછી તેમની હાલત..... ૧૧૫
- કરનુલ રોહરના આગલા રાજવશીઓ—કરનુલ રોહરનાં લોક—તીહાની
 જમીન—તીહાં બંધાતી નેહર—હીંદુસ્તાનની જમીન તે હંચેજ રાજના
 ખજાનાનો એક અખુટ ખંડાર ૧૧૬
- કરનુલયા બગા—કરનુલનાં મુમાફરી બલદનાં ગાડાં—ગોલકંડની હીગની
 ખાણનો ખેલાસો..... ૧૨૨
- બગાથી નંદીયાલ—નંદીયાલના તલાવ કીનારે મચાવેલી ગાયનની ધુમ... ૧૨૮
- નંદીયાલથી શીરવાલ, તીહાંથી ચાંગલમેરી, વડ કામાળની ગાડીનું અખ-
 એબ રીતે ઉધું વળવું—એજ દીને એક ખીજી ગાડીનું ઉધું વળવું,
 હમારાં એક માણસના માથામાં સખત જખમ પડેલા..... ૧૨૯
- માંગલમેરીથી દુઅર—તીહાંથી રાજપટ—આ ઢેકાણે હમારી એક ગાડી
 રત્ને લુટવાસાર ગાડીવાળાએ કુરેલી સુકરી—એક ગાડીવાળાને તેથી
 બવાડેલો ઢોપરાપાક—આ ગડબડમાં વધી પડેલી ગડબડ..... ૧૨૮
- નાનાર નદીમાં રત્ને ભોગવેલું સંકટ—ગાડીનું છેક કુખી જવાપર આવવું
 —આ વખતે ટોપલાનું એજગેખી આવી પોહોંચવું—ગરે રસ્તામાં
 એકવાર ફરી બુલાવડું ૧૩૦
- પીનોરથી કડપા—કડપા રોહર..... ૧૩૨
- કડપાથી હંચમીય—હંચમીયનું શીવનું દેર, નીરજન મુરતીયો, તીહાંના
 લોક સાથે ચયવી તકગર, હમો ખીરતી પાદરીઓ છઠ્ઠે એવું
 તીહાંના લોકે મમજવું..... ૧૩૩

ઉઠામીટાથી પક્ષમપેટા—મધરાજનો રેલવે તે વેળા ત્રીપતી સુધી આણ
 થયેલા હોતે તે વીરો હમને આ ઠેકાણે અબર પડેલી..... ૧૩૭

પક્ષમપેટાથી ત્રીપતી—તીહરથી આગાડીએ મધરાજ પોહોંચવું—આગ-
 ગાડીના રસ્તાની આમપાસની રચના—મધરાજનું દબાવણા
 ભરેલું રોશન..... ૧૩૮

મદ્રાસ.

મદ્રાસ—સેઃ એદલત દીનરાહ પાંડેના મહાનમાં ફરેસો ઉતાગે, રોડ એદ-
 લતએ હમારી ફરેલી અછી બરદાસ્ત, બ્રાહ્મકુલિન, તીહાંની
 — હવા, લામ, રમ્તા, ગરો. બ્રાહ્મકુલિનની ઈમારતો—
 સુરેષીયન લોકની વસ્તી, તેમની સંભારી હાલત—બ્રાહ્મ-
 કુલિનમાં આવેલી જુદી જુદી જગા, ઈમારતો, આદીમો... ૧૩૯

,, મદ્રામનો બાગબગીચાવણે ભાગ, વીમર્ગમવાડી..... ૧૪૦

મદ્રાસના જાહેર મકાનોની વીગત.

,, પીપલ્સ પાર્ક (પીપલ્સ પાર્કનું માધણ પાનું ૧૪૨) મુજબઅતર. ૧૪૧

,, મદ્રાસનું ફરવા હરવાનું મેદાન—તીવાનું પાણી, ગીંડી તે ગવર-
 નરના રહેવાનાં મકાનની જગ્યા..... ૧૪૨

,, જનગલ નીલ, તથા મર યામસ મનરોનાં બાવલાં—મદ્રામની
 સુગેષ શાપમાયે સુંબધની એવી શાપે તથા દેરી પેહેડીઓનો
 મુકાબલો—સુરેષીયન અને દેરી વેપારી તથા ધંધાદારી-
 ઓનો મુકાબલો..... ૧૪૩

મદ્રામની સરત—આ દીવરો તાડી ઉપર જાગરો માગે—બાકુતી ગાડીયો,
 મીઠમપો—ઝટકો ૧૪૪

મદ્રામનો ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ કલ્હિ, દીવાદાંડી ૧૪૫

મદ્રામનાં બારો ઉપરનો લોહનો ધક્કો—ધક્કા ઉપરની યાસીયો—કાટમારન
 નામના દોરંધી મીવિલા નાહતાં દેરીયા ૧૪૬

મદ્રાસની મોટી બજાર—મુંબઈની આગલી અને હવડાંગી મારકીટો સાથે
કરેલા મુકાબલો—મદ્રાસના ખીજાં દેશી બજારો—ચોમાસામાં તેમ-
ની હાલત—કેટલા બજાર—દુકાનો ઉપર ધણું કરીને સ્ત્રીઓનું
ખીરાજીયું ૧૧૦

મદ્રાસની નીચાળી તથા ધરમખાતાં—પાચપા સ્કુલ—ફ્રેડ-ઈન-નીડ સોસાઈટી
—લેડીસ વર્કશાપ—ધી લાઇંગ-ઈન-હાસપીટલ—મેગડલન
અશાધિભ—અનીનીનો માર્ગ છોડી નીલી માર્ગ પકડનાર સ્ત્રીઓની
બરદાસ્ત કરનાર અને તેમને ધંધે રોજગારે લગાડનારાં ધરમખાતાં
—આવાં ખાતાંઓની મુંબઈ રોહરમાં જરૂર—ચેરીરોગનાં ખાતાં
વીરો વીચાર—આં ખાતાં પાછળનો અર્થ કોણે લોકની ઉપર પડેલો
સજનવાર છે—ચેરી રોગના ખાતાં સાથે જનાકારીથી ઉત્પન્ન થતાં
બાળકોના છુવનો ખચાવ કરવાના ખાતાનો મુકાબલો—આવાં
છેલાં ખાતાંની મુંબઈમાં જરૂર ૧૧૨

મદ્રાસની ઉદ્યોગ તથા કળા હુનર શાળા—ડક્ટર હંડરની આ ખાતાં પાછળ
જાપરી મેહનત અને ઉલટ—પ્લાસ્ટર આવ પારીસ મટાડીના
બનાવેલાં પ્રતલાં—દેશીઓના ચોક પુરવાના નમુના—ફોટોગ્રાફી
અને હાતથી ચીત્રો પાડવાનો હુનર—આ હુનર શીખવાને લાગેલા
દેશીઓ ૧૧૮

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન તથા સરકારી બાગ, (એનું સાધન પાને ૧૬૭ મે) ૧૭૦
મદ્રાસનાં ખીરતી ધર્મના દેવલો—સેંટે મથાથસનું દેવલ—તેની અંદર કરેલી
રચના, થોબા અને ડેકાણે ડેકાણે કોત્રેથી નસીદતો—આવાં મકાનો
મુસાફરોને જોવાની અગત—એમાંથી જાણતી દેશ દેશીઓના
સંસાર વેહેવારની રીતબાંત તથા નીલી વીચાર ૧૭૧

મદ્રાસના પુરોણીયન બંડે લોકનો મેજબાનીનો મકાન—પુરોણીયન લોકનો
કલબ હોસ—હીવાના હમામખાતાં—મુંબઈમાં જરૂર હમામ-
ખાતાંઓની જરૂર ૧૭૩

- મદ્રાસ કલબ, — મુંબઈમાં દેશી કલબ અથવા મંડલીની અગત — તહી દેવાથી
 દેશી મંડલીની હાલત — મુંબઈમાં મુદારસીગિ ચતા ઝાટા પોકાર —
 કેલવણી પામેલા દેશીઓમાં જુદાઈ એક ખીજા વીરો બેદરકારપણું
 — કેટલાકોની કામોગ્રેસ ચાલ ચલગત — દેશી આગેવાનોથી કેલ-
 વણી પામેલાઓની જુદાઈ — આલું થવાનાં કારણો ૧૭૬
- મુંબઈમાં દેશી મંડલીની અગત — દેશી યેડીઆઓ કેલવણી પામેલા
 ગૃહસ્થોથી જુદાઈ સમિતે એમા યેડીઆઓની ખુલ — કેલવણી પામે-
 લાઓમાંથી સાગ નગસાઓને પીછાનવાના ચુલો — આવીરૂતિ પીછાન
 તહી પડ્યાથી યેડીઆઓ તરફથી ચુલરની ગેરઈનમાશી — બોજ, વગ
 અને માન બેરેશી મંડલીકેવી હોયી નોઈમિ, આની મંડલી ઉભી કરવાને
 યેડીઆઓ લાયક છે અને આ કાંમ તેઓનુંજ છે — યેડીઆઓએ
 કેલવણીપામેલા ગૃહસ્થોને પોતાની સગતમાં રાખવાની નહર — આ
 ખવે બાજુ વચેથી જુદાઈ નીકલીજઈ મેલાપ થવાના ઉપાય... ૧૮૧
- મદ્રાસનો ગારડીઓ — દેશી ખેલાડીઓને દેશીઓ તરફથી મદદની નહર —
 મુંબઈના નાટકોની હાલની હાલત — આરીયે દેશીઓને એક અગત-
 ની ચેતવણી ૧૮૮
- મદ્રાસની નેડીકલ કલેજ — મદ્રાસનો પીપલ્સ પાર્ટી (મંધણુ થાને ૧૪૪થી)... ૧૯૨
- મદ્રાસ — મહાબળીપુરમ — કંકશાળ — વેધશાળા ૧૯૩
- મદ્રાસમાં માઆપ વગરનાં છોકરા છોકરીઓ સાડ લગકરી પર્મખાતાં —
 આવાં ખાતાં પાંચ દરજ્જાવાળી મુરોપીઅત બધી બાનુઓની મદદ
 — આ ઉપરથી મુંબઈની દેશી બહી બાનુઓને કરેલી અરજ
 — ગ્રાટાં માહાભારત કામે પારપાડવાને દેશી આગેવાનોની મદદની
 નહર — આ વીરો જીવતી સાનેલીઓ — મુંબઈમાં સ્કિલવણીનું
 મહાભારત કામ ત્રણ યેડીઆઓની મદદથી થયું કે એખલા કેળ-
 વણી પામેલાઓએજ કીધું? પારશીઓના વારસા હીસ અને
 લગત તત્કાલ સંબંધી ને ધાગ મળ્યાએ તે કોણની મદદથી, યેડી-
 આઓની કે એખલા કેલવણી પામેલાઓની?... ૧૯૫

પાનું.

- મદ્રાસનું મંદ્રહસ્થાન (સાંધલુ પાને ૧૭૦થી). મદ્રાસને લગતી તમામ માહત્તી.
 એનો એક જોવાલાયક સંગ્રહ—પુસ્તકાલયનું ૧૯૭
- મદ્રાસના પારાનું જળરૂં તોફાન, જે રટીમરોનું તેમાં જોખમાયું—આવાં
 તોફાનમાં હમે સધળા એકાએક આડીપડવાથી હમે સધળાનું
 અજની અણીજીપર આડી ખંચીજવું—હમારા એક માનને
 અકુમમાત ડુખીજતાં જોવાની મહરબાનીથી થયેલા ખંચાવ..... ૧૯૯
- મદ્રાસની કેટલીક ખાવા પીવાની જીનસે—દેશી લોકનો પોચાક ૨૦૨
- મદ્રાસના રામાનુજાચાર્ય, બડા ધર્મજનની આડમણો—વેળુવ આહમણોનું
 ખીજ પંથના આહમણો તરફ ધાતકીપણું, અદેખાઈ, વેરબાવ—
 આડીયે હમેએ જોયેલા તથા હમારી ઉપર બનેલા દાખલો ૨૦૪
- મદ્રાસના દેટલાક કુવામાંથી પાણી કાઢાડવાની એક અમલી રીત—આ ઈલા-
 કાના તાડ, નાગઅરી, ખજુરાં..... ૨૦૮
- મદ્રાસથી રટીમરમાં કલકત્તે, રટીમર ઉપર પોહિંઆ પછીની હમે સધળાની
 હાલત—વાહાણ લાગાથી થતી બેચેની—નહી લાગાથી ભોગવાતી
 મળહ—કલકત્તાની આડી આગળ આડી પોહિંઅયું; રેતીનું મથક—
 પાઈસિટનું હીવાથી રટીમરપર આવવું, પાઈસિટથી કલકત્તાની તાજી
 ખખર મળતી અથવા નહી મળતી..... ૨૦૯
- કલકત્તાનો દુરથી દેખાતો કીનારો—સાગર ટાપુઓ—હીમાં આગલા વખતમાં
 થતી હોંડાઓની એક ધાતકી ક્રીયા—અમા બાંધકાના જીવનો નાશ. ૨૧૨
- કલકત્તાના મહત્તા અને મરહીમાર દોખીઓ—આ લોકનો આપણા ખુંખઈના
 કોણીઓ સથ મુકાબલો—કેડગીરીથી રટીમરપર આવતી ઝકપોટ,
 તેમાંથી મળતા કલકત્તાના તાજ સમાચાર—કાગિઝાલીની દીવાદાંડી
 —કેડગીરીની પોસ્ટ આફીસ—કીચલનું મથક—મુંદરબંદની
 જ્મીન, તેની આગલા વખતની હાલત—પોર્ટ કાર્નીંગ—રંગાડુલાનું
 જંગલ—કલ્પી—ડાવમંડ હારખર, જકાતને લગતા અમલદારનું
 રીવાંધી રટીમર ઉપર આવવું ૨૧૧

- કલકતા, જેમ્સ એન્ડ મેરીનું મથક, ખાડીનો મહત્તી ધારતી બરેલા ભાગ—
 બે બીજી નદીઓનું આ ડેકાણાગણ મળતું—ઢેકાણે ઢેકાણે દેખાતા
 મહત્ત, હાડીઓ—ફલદા તથા મધાપાર ગામો—ફાઈ ગ્લાસરનું
 મથક—અજબજનો કીલો—આ કીલો ત્રીતવાવીરો ઈ. સ. ૧૭૬૬-
 ના સાલમાં બનેલા એક ધણેજ રમુજી અહેવાલ ૨૧૬
- કલકતા, મપીકલ મથક—ઈંગ્લેન્ડે અને વલંદલિકની આ ઢેકાણે આગળ
 થયલી ફરીયાઈ લગ્ન—પીળું મથક, છેલું, ગારડનરીઅનું રહીયા-
 મણું મથક—કલકતા રોડેની છેક નજીક આવી પુગવું—મીથપ
 કલિજની સુંદર ઈમારત, કલકતાની પોશાનીકલ ગારડનનો હિમાંધી
 દેખાતો દુરનો દેખાવ ૨૨૨
- કલકતા રોહેરનો કીનરો—હિતાસનું મથક—દોસ્ત આશનાઓ સાથે થયેલા
 મલાપ—ગાડીમાં બેસી રોહેરમાં ઈંખલ થવું—કલકતાના પોર—
 મહેલનેવી ઈમારતોની રચના, ચીરગીનો રસ્તો—કલકતાના પેશાર-
 વણુજની કુમધામના ઢેકાણા, તેમની હદ ૨૨૪
- કલકતા—ધરમતોલાનો મહેલો—દેશી વેપારીઓની પેઢીઓનું મથક—
 કામાજીની પેઢી—આ મહેલોલાની ગલીઓ, મહરખાનું ૨૨૮
- કલકતા—ધરમતોલાથી કાસીપાર—કલકતાની ગીચ વસતીની વેહેમણી—
 જાહેર ઈમારતો—રસ્તે માનનાગએને બાજુએ ખીસીજવા ગાડી-
 હાંકનારોના ચેતવણી આપવાના પોકરો, રસ્તામાં બરોબર બાજુએ
 સાલવાના કામદા કરવાની સુંબઈમાં જરૂર ૨૨૯
- કલકતા—કાસીપાર એક હવાવાળી જગ્યાનું મકાન, ખંગલા ઉપરથી રોજેજોપણ
 નદીનો દેખાવ ૨૩૧
- કલકતાના કુલધાન તથા મેવાનો વાસીક મેલો—રોડ માલિકેજી રસ્તમજી
 બનાજી સાથે થયેલી મોલાકાત—હમારી મેહમાનદારી કરવાની
 તેમની ખાવરા—એથીયાટીક મોસાઈટીનું મુઝીબમ તથા પુરતક
 ખાનું ૨૩૩

- કલકત્તાના મોહોટાં એવેરીની દુકાન—કલકત્તાની નદીમાં તરતી માંડલી તથા
મુડદાં—બાબુ શામચરણ મલીકનો એવન ટાંકસેના બગીચો—જીવાન
બાબુઓની ખાણ પીણાની વલણ..... ૨૩૬
- કલકત્તા—બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મલીકનો બાગ બગીચો—જેવાજેગ પુતલાં તથા
જીવતાં અને ૩ ભરેલાં પક્ષીઓનો એક અછો સંગ્રહ ૨૪૦
- કલકત્તામાં થેઠ મણિકજી રસ્તમજી બનાજીએ કરેલી પરોડાગત તથા બર-
દાસ્ત, તેવણની એક ગ્રહરથ તરીકેની લાયકી, મીલનસારી, અને
પુથ સ્વભાવ—મી. આપકાર વેપારી સાથે થયેલી મેલાકાત—
કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ સાથે થયેલી હમારી મુલાકાત—કલ-
કત્તાના પારસી વેપારીઓ વીચી વીચાર—તેમનો ઉદ્દેશિગ, હીમત,
સસારી હાલત, કુટુંબ સાથે રહેવાની જરૂર ૨૪૧
- કલકત્તાના બાકુલી ગાડીવાળા, ખરા જીબજો—હમારી ઉપર મુજરેસો એક
અહેવાલ—ક્રીમિસેનોની લાડલ—પ્રેસીડેનસી કલેજ ૨૪૪
- કલકત્તાના પારસી વેપારીઓએ હમને આપેલી જીઆકત, દેશી નાચ ૨૪૭
- કલકત્તાનો સગકારી મેહલ, તેની રચના, મેહલના બુલંદ દરવાજાઉપરનું એક
જખરા સીંહનું બાવલું, તે બાવલાંની ખુખી ૨૪૮
- ખીનારસના ગજ સર દેવ નારણસીંગ સાથે થયેલી ખોલખાણ—ગજના
મકાનપર જઈ કરેલી મુલાકાત, રાજનું પારસીઓ વીરો સાથે મત,
રાજનું ખર્ચ મોહરું દીલ, રાજના અચખુઆં મરણની દીલગીરી
ભરેલી નોંધ ૨૫૦
- કલકત્તાની ઈંકથાળ—મીનાબજાર—તીહાં બેગાં થતાં દેવે દેશનાં લોક..... ૨૫૨
- કલકત્તાનું ચાંડ, હવા ખાવાનું મેદાન—બાબુઓના પોશાક તથા ઝનાળી
રેવાજ સાથે મુંબઈના જીવાનોના પોશાક અને જાહેરમાં ફરવા-
હરવાની રીતમાંતનો મુકાબલો—મુંબઈના જીવાન ગાહેબોને એક
વીચાર કરવાજેગ મુસના અથવા ચેતવણી ૨૫૩

કલકત્તા ગ્રેહરનો સહવારનો દેખાવ—અપર્ણા માંગવાનો એક કંટાળામયેલો

રેવેલો ૨૫૫

કલકત્તા,—જેલ,—એક્સર્સેસ હાલ—અપ્રીમનાં લીલાઉનો અહેવાલ—આક.

ટરેલોની માન્યમેન્ડ,—મહમદન કલિલ—મદરેશા..... ૨૫૭

કલકત્તા—બહુ સમાજ પંથ, તેમની એક મીઠાસમાં હમારૂં હાજર થવું,

તીહોનો અહેવાલ—બહુ સમાજ વીરો હમારૂં આધીન મત..... ૨૫૯

હલકત્તા—ફોર્ટ બુલીવર્થનો ક્ષત્રી—કલકત્તાનું પીવાનું પાણી—પ્રીતમેક્સ ધાટ

—(બોટાનીકલ ગારડન) સરકારી મોહેલો બાગ, તેની અંદરની જોવા

લાયક રચના, આખી પૃથ્વીના ઝાડપાનના નમુનાનો એક જોવાલાયક

સંગ્રહ, તીહાં આરામ્બેરા લેવાના મકાન, બાગમાં મુકેલાં પાવલાં,

શકમ અર્થનું આવકું, તેની ઉપરનો નશીએનબરેલો લેખ ૨૬૧

બેથુન ફીમિલ સ્કૂલ—કલકત્તાની દેશી સ્કીલવર્ણી સાથે મુંબઈની દેશી સ્ત્રી-

કેલવર્ણીનો મુકાબલો—મુંબઈમાં સ્કીલવર્ણીવીરો દેશી લોકનું હજુર

નામ છપવું—સ્કીલવર્ણીમાં હજુર ખાખી—કલકત્તાની જનાના

કેલવર્ણી—કલકત્તાની કેટલીક કેલવર્ણી પામેલી દેશી સ્ત્રીઓ,

તેમની મનરાકતી—મુંબઈની દેશી સ્ત્રીઓને આઉપરથી એક

ચેતવણી ૨૬૭

કલકત્તાના ડાક્ટર ડફની હમારી સાથે રમખી મોલાકાત—ડાક્ટર ડફનું કલક-

તાના દેશી બાબુઓ વીરો મત—કેલવર્ણી, એજ હોંદુતાનના દેશી-

ઓની આંધે આબાદાનીનો પાયો મે—કેલવર્ણીથી દેશીઓના મન-

ઉપર ઉપજવી અચર—કલકત્તાના બાબુઓની મનરાકતી વીરો ડાક્ટર

ડફનું મત—ખાશા પીણાની પાનદ તરફ બાબુઓની ધારી બરેલી

વલણ—બહુ સમાજ વીરો અમે ડાક્ટરે કરેલો ઇશિરો,

બાબુઓની પોં મુંબઈના કેટલાકે હોંદુઓની પાટલી તરફ ફરતી

પાન્યુ ૨૬

કલકત્તાના પારસીનાકનું આદરીવાન—તેની આસપાસ આરસ્તાગી વધારવાની
 ૧૪૨૨—કલકત્તાનો બાલીનાધાર તે હીંદુઓના મુડદાં બાલવાની જગા
 —આ ડેકાણાઉપર યત્રું નીરદ્યપણું અને ચાલતી બાબુઓની એક
 ધાતકી રસમ—જીવતાં જીવત ગંગાનદી કીનારે આની મરણ-
 ખામખાધી સ્વેગ મગી શોકે, આ વીરો કેટલાકે હીંદુઓનો તરવાર
 વીચાર—જકટર ભાડુએ એક દગ્ગીની આ ડેકાણાઉપર કરેલી તપાસ,
 અને તેનો અહેવાલ—બાલીનાધારઉપર એક લાયક હાસીટલ બાંધ-
 વાની ૧૪૨૨ તથા તે વીરો એક મુચના—પારસીઓનું દખ્ખું—
 ઇસ્ટરન બંગાલ રેલવે સ્ટેશન ઉપરની ગ્રાસપાઈટ—હમો સધળાનું
 અને થયલું તોયવજન ૨૭૧

કલકત્તા—ફ્રીઅર્ચ અમેમબ્લી સ્કુલ, તીહાંના નીચાળીયાઓને મળતી
 ધર્મસખી કેલવણી—તેની અમર—મેટકાફ હાલ—આ હમા-
 રતમાં કરેલો બાગવત અને બેતીવાડીના કામને લગતી જીનસેનો
 એક ઉત્તમ સંગ્રહ ૨૭૬

કલકત્તા—માહા કાલીનું દેહેઈ—પરગાતવાળાઓને અદર જવાની મનાઈ—
 કેટલેકમુધી હમો અંદર લખ્ય થઈ જોયલો અહેવાલ—તીહાં મળેલી
 કેટલીક અંનીતીભરેલી ઓઓ—દેહેશંની આસપાસની રચના—
 માહાકાળીના જતોને માસ આવવાની અને દારૂપીયાની છુટ—કલકત્તા
 ચેહરના નામની હિતપત્રિ ૨૭૮

કલકત્તામાં વરસાદનું પડવું—આવા હીગમમાં કલકત્તા ચેહરનો દેખાવ—
 કલકત્તાની મોહોટી મારકીટ—તેની અંદરની રચના ૨૮૧

કલકત્તા—બેંગુન સોસાઈટીમાં મળેલી એક જાહેર સભા,—તીહાંનો અહે-
 વાલ—સભાની આજેરીએ જકટર ડે આપેલી બાબુઓને તણુ થબદની
 નશીહત,—મુવઈવાળાઓને એ ઉપરથી એક ચેતવણી..... ૨૮૩

કલકત્તાથી હૌરા રેશન-હૌરાથી મીંગમપોર—અદનગથી બગદવાન—હીયાં-
 મુધી જમીન સલગ સપાટ અને એનીવાડીથી બરપુર—ખાનાધરથી
 રાણીગંજ—જમીનનો બદલાવતો દેખાતો—ટેંગો, કુમર, ખડકની
 અને પાટાડી જમીન—ખીયાબાંન જગત—ગણીગંજની જગલી
 હાલત—ખાનારીવાની જીનમની તગી—હીયાલી એકા નામની
 બાંકતો ગાડી—હીયાંની પાલટી, હગતો, તેમનું ગાયન ૨૮

રાણીગંજની ઢોલમાની ખાણ—ખાણનો અદર હતગવાનો રસ્તો—હવા અને
 રેશની દાખલ કરવાના માર્ગો—ખાણુ બોદવાની રીત—અદર કામ
 કરતાં મજુરો—સધાવ જતના સ્ત્રી પુરુષ મજુરો—જગની લો-
 કમા ગાયન—ફીણકનેયાનું નામ એકજ રીતે આખી હીંદુસ્થાનમાં
 જોતજોત પ્રસિદ્ધ થયેલું—એટલા પુતકની સમાપ્તિ ૨૯

ચિત્રોનું સાંકળિયું.

પુસ્તક પેહેલું.

૧. હિંદુસ્થાનનો નકશો જેમાં મુસ્લમાનોના માર્ગ અને વલણ બતાવાયે છે.....	}	શુદ્ધ આતમાં.
૨. શાહજહાં આલમેડ ડ્યુક આફ ઓડીનબગેનું ચિત્ર.....		
૩. મુસ્લમાનો કરનાર ગૃહસ્થોનું ચિત્ર.....	પાનું	૧
૪. લાંબી મુસ્લમાનોની બજારની ગાડી..... મધરાત.	"	૧૨૨
૫. મધરાત રેલવેના છેડાનું સ્ટેશન.....	"	૧૩૯
૬. સર ટામસ મનોરો. (કાસાનું બાવલું).....	"	૧૪૮
૭. શીગરાંમ પો બાકુતી ધોડાની ગાડી	"	૧૫૩
૮. ઝટકો બાકુતી બજારની ગાડી.....	"	૧૫૪
૯. વેપારીનું દેવળ.....	"	૧૭૧
૧૦. કુણાની અને તેની બાબતી.....	"	૨૦૩
૧૧. બંગાલાની બેંક..... કલકત્તા.	"	૨૩૦
૧૨. કલકત્તાનો કોલો, ફોરટ પુલીયમનો દેખાવ.....	"	૨૪૮
૧૩. સરકારી મહેલનો દરવાજો.....	"	૨૪૯
૧૪. બારડ હારડીજનું બાવલું.....	"	૨૫૦
૧૫. આઈરલેન્ડની માન્યુફેક્ચર, કલકત્તાની દીવાલોડી.	"	૨૫૭
૧૬. પ્રીન્સેસ ધાટ.....	"	૨૬૨
૧૭. ઇડન બાગમાં આસાએરા લેવાનાં મકાન.....	"	૨૬૬
૧૮. ચીનાઈ ચેનકનું દહેર, ઇડન બાગમાં.....	"	૨૬૫

પુસ્તક બીજું.

૧૯. દીલ્હીનું.....	લખનૌ.
૨૦. માગીનીયર.....	"
૨૧. ગામતી નદીનો દેખાવ.....	"

૨૨. છતર મંજુલનો નદી ઉપરથી દેખાવ.	લખનો.
૨૩. છતર મંજુલનો દેખાવ પસચીમ તરફથી.....	”
૨૪. છતર મંજુલ.....	”
૨૫. ખુરશોદ મંજુલ.....	”
૨૬. દેશર ખાગનો દરવાજો.....	”
૨૭. બેનીગાર્ડનો દરવાજો.....	”
૨૮. રેસીડેન્સી.....	”
૨૯. રેસીડેન્સી.....	”
૩૦. માથા ઇમામખાસનો દરવાજો.....	”
૩૧. હોસીનાબાદનો દરવાજો.....	”
૩૨. હોસીનાબાદની કબરધા.....	”
૩૩. નદી ઉપરથી દેખાતો આગરાનો કીલ્લો.....	આગરા.
૩૪. આગરાના કીલ્લોમાં મહેલ.....	”
૩૫. જુહાનગીરી મહેલ.....	”
૩૬. માલી મસજીદ.....	”
૩૭. તાજનો કીલ્લો દેખાવ.....	”
૩૮. તાજનો નદી ઉપરથી દેખાવ.....	”
૩૯. નદીની બાજુએથી દેખાતો તાજ.....	”
૪૦. પરાન મહેલ ઉપરથી દેખાતો તાજ.....	”
૪૧. તાજમાંની કબર ઉપર મગેમરમરની જાલી.....	”
૪૨. કબર ઉપરના ચૈત્રદાર જવાહરનાં કુલો.....	”
૪૩. કબર ઉપર ચૈત્રદાર જવાહરનું ઝાડ.....	”
૪૪. તાજ મહેલ.....	”
૪૫. તાજ મહેલનો દરવાજો.....	”
૪૬. તાજના દરવાજાનો બાજુનો દેખાવ.....	”
૪૭. સીકંદર આગળ રાહાનરાહ અકબરની કબરધા.....	”
૪૮. સીકંદર આગળ અકબરની કબરધાની અંદરનો દેખાવ.....	”
૪૯. ફોપુર મીકરીનો દરવાજો.....	”

૫૦. પીર ઝોલીયા સલીમની કબરધાનો દરવાજો.....	આગરા.
૫૧. ઇતિમદુદ્દ દોલાની કબરધા	”
૫૨. બાહોર દરવાજાનો મેહેલ.....	દીલ્હી.
૫૩. કારામીઝ દરવાજો	”
૫૪. સીલીમગઝ અને મેહેલ.....	”
૫૫. જુમ્મા મમજીદ.....	”
૫૬. મહમ્દ તખલખની કબરધા.....	”
૫૭. ફગિજશાહની લાટ.....	”
૫૮. કુતબ મીનાર.....	”
૫૯. દરવાજો તથા લોખંડી સ્થંભ.....	”
૬૦. મફ્દર જાનની કબરધા.....	”
૬૧. દીલ્હીનો માજી શાહાનશાહ	”
૬૨. અકબરશાહ. ૧૬૩૧	”
૬૩. મીરજાં સલીમ માજી શાહનો છોકરો	”
૬૪. મી. ફરિજના ખુન માફ ફાંખી ગયલો રામચુદીન.....	”
૬૫. બેગમ સોમબેર	”
૬૬. ખુરાશે માહેઝની કબરધા.....	”
૬૭. મજમુદીન ઝોલીયાની કબરધા	”
૬૮. પીર મલીમની કબરધા	”
૬૯. હુમાયુન પાદશાહની કબરધા	”

CONTENTS

	PAGE
The importance of travelling how it should be performed	1
The Visit of His Royal Highness Prince Alfred to this City	2
Dedication of this work to the Prince	1
Practice of British Political Officers accompanying Native Princes and Chiefs in their tours or movements The good object and reason of this practice explained	5
The origin of the Journey, the Gentleman initiating the undertaking	6
Bombay to Poona and Sholapoor	9
Old station of the G I P Railway at Campooli, amusing episodes which followed the arrival of passenger trains at the station in those days	10
Cold season at Poona, means employed to sustain its effects	12
Aspect of the country along Railway lines after leaving Poona Station towards Sholapoor	13
Town of Sholapoor, its appearance people, their condition and trade	16
Sholapoor to Naldroog, cunning and deceit played by bullock train drivers at each halting place called bullock chowki	20
The Fort of Naldroog, the river Bori, the Páni Mahal, or Palace in water	21
Construction and internal arrangement of the Páni Mahal a concealed abode for rest and sensual enjoyment of some of the former Nawabs	26
Towers of the Fort of Naldroog	32
Naldroog to Secandrabád, —intermediate halting stations traveller's bungalows	31
Omargam a village with a temple containing indecent sculptured images	33
Our arrival at the Traveller's Bangalow at Manthal, —excellent milk, curd and butter of this place mental depiction of dawn at Manthal	36
Dr. Bhau Daji's zeal and inquiries respecting Antiquities, —the wildness of Manthal its wild monkeys, an old temple called Ambil Koond —broken and entire stone images scattered about the temple	38
Old Temples at Omnapoori stone images ignorance of ryots respecting some of their rights under British Government, supposed right of British officials to take sugarcane by force from poor ryots' fields!	40
Manthal to Callanee	41
Peculiar pleasure felt in sustaining terrible shaking and jolting in travelling carts while passing over a broken path in a ravine One of our party coming to grief, producing great merriment	

Red lakes at the environs of the Town of Callianee, thousands of stone images scattered about. Intimation of our arrival sent to the Nawab (Governor) of the Town. His reply	43
Lodging for the night given to us by the authorities of the Town!; grass, gram, firewood supplied to us!; amusing episodes of our friends at night	46
Aspect of the Town at the dawn of the day; our early promenade in the Town. Sensational gathering of people while we were looking at the Fort from the top of a hill through telescopes, and sketching!	47
Aspect of the interior of the Town, condition of the inhabitants	52
Jumma Masjid of the Town, discussion with the people living in it; gross ignorance of the natives respecting toleration of religious beliefs by the British Government. Our satisfactory explanation as to the justice of the British administration and good faith towards its subjects.	53
Ruined temples on the west of Callianee; images of gods and goddesses lying about the temples, some more amusing episodes during our return from these ruins to our halting-place	57
Koom Koolce; an extensive forest of date-palms; a most delightful place for picnic entertainments for Parsee Mobeds (priests)!	60
Sadāsira Peth; sudden conflagration in a barn of juwaree (millet) belonging to a poor ryot; our assistance in putting out the fire; philosophy of the ryots about <i>fortune</i> and <i>misfortune</i>	61
Nandi Kandi.—Grand sight seen at night round natural lakes; water of these lakes used in irrigation; production of two crops in a year; another very extensive forest of date-palms; the mode of climbing up these trees; the toddy-drinkers of this place	62
Patancherloo.—Interview at this place with some of the members of Messrs. Panthakee's firm, merchants at Secanrabad, and the High Priest of the Parsees at Nizam Hyderabad	64
Hyderabad.—Hoosensagar and the river Moosce; our lodgings at Mr. Bipoojee Viccajee Meherjee's residence; hospitality of Mr. Bipoojee; long friendship and connection of Mr. Viccajee's family with the Government of His Highness the Nizam	65
Receipt of letters at Hyderabad, announcing false tidings having been spread in Bombay of the death of the author!	67
Palace of the British Resident at Hyderabad	68
Humorous account of an interview of one of the English Residents with one of the former Nizams, asking from His Highness the grant of a small plot of ground to build his residence upon; specimen of the Nizam's intellectual capacity displayed at this interview	71

The Resident's palace, Secunderabad to Trimulgurce stupid coach men of public conveyances of this place, political hospitals at Trimulgurce constructed by the Nizam's Government for British Troops	74
Very early morning preparation to visit the Tombs at Golconda, a highly amusing episode one of our party riding on elephant for the first time in his life, a hunt or a lesson to those who ride an elephant for the first time	78
Description of some of the Tombs and Shrines	81
Hyderabad —Internal view of the city of Hyderabad as seen from an elephant ride, how intrusion is effected into the houses of people through windows, from the back of elephants, another precautionary hunt to elephant riders	81
Hyderabad —Usages of Court interview, dress for the occasion fibs uttered in our praise by idle spectators on our entrance into the Palace gate of His Excellency Sir Salar Jung	86
Hyderabad —The palace of His Excellency, the palace of mirrors, the palace of porcelain cups and saucers, museum, the palace of twelve gates, hunting forest of His Excellency	88
Hyderabad —Interview with His Excellency Sir Salar Jung, courteous and pleasant demeanour of His Excellency, long conversation, his intelligence of very high order —interchange of presents	92
Hyderabad —His Excellency placing at our disposal his private apartments in his palace for witnessing a very interesting wedding procession, which was to pass by the palace gate, on the occasion of a marriage in a nobleman's family at Hyderabad on the evening of our visit	94
Hyderabad —We were entertained at dinner by the firm of Messrs Panthakee at Secunderabad, large assemblage of friends and acquaintances, arrangements of the dinner tables, the High Priest of the Parsees of the place, presiding on the occasion	96
Hyderabad —Gumbhar Dinner (Parsee religious feast) at Hyderabad, cleanliness observed at the dinner table	98
Hyderabad —Conference with the High Priest of Hyderabad, Parsee fire temple at this place, strict discipline and excellent deportment of the Priests of the temple	99
Hyderabad —Departure from, confusion and bustle on the occasion, narrow travelling carts	100
Hyderabad —Population and trade of the City	102
Hyderabad to Shamshabad, delightful jungles full of game, dilapidated condition of travellers' bungalows on the route—without any furniture and at some places even without a piece of matting for travellers to lie down on	103

Kotr Kotr to Pebare, excellent irrigation, flourishing condition of the Lalookas between this limit	101
Pebare —Interview with His Excellency Rameshwarrao Behari Bahadur, the Raja of Pebare, high intelligence and public spirit of the Raja, a short smart discussion between His Excellency and our esteemed friend Dr Bhau Dnyarelat to Hindu caste system, His Excellency's linguistic attainments	101
1 floating baskets used as boats for crossing the river Krishna	108
The village of Poutare and its toddy!	110
Poutare to Karnool our party falling astray at night, owing to the indifference of sepoy's who acted as our guides, inconvenience and pri- vations we had to endure on the occasion, without food and bedding, for the whole night	111
The Town of Karnool	111
Condition of Balaghaut district when under the Nizam's jurisdiction, Land Revenue system of the British Government, adoption of this excellent system by the discerning Minister of the Nizam in his own territories, assistance rendered by the members of Mr Viceroy's family in working and carrying out the system in the dominions of the Ni- zam flourishing condition of Balaghaut districts under the British rule	115
The Dynasty which reigned formerly over Karnool inhabitants of Kar- nool its soil its canal for irrigation works, the soil of India an in- exhaustible treasure of the British Government	119
Karnool to Baga, travelling bullock carts of Karnool, the right place of the so-called 'Golconda diamond mines'	122
Baga to Nandial, musical party on the margin of a lake at Nandial	124
Nandial to Shirwal, thence to Chingalmerry — sudden surprising upset of Mr Camajee's cart, another similar accident on the same day, one of our servants wounded severely in the head	126
Chingalmerry to Dooar thence to Rajapat, intrigue and plot of our cartmen to rob our party at night, thrashing given to one of them on the occasion misunderstanding arising out of this unfortunate event among our party	128
Danger to which we were exposed at night in crossing the Pannar river, our cart very high sinking unexpected arrival of basket boats, our party again falling astray that night from want of a proper guide	130
Chinore to Cuddapa, town of Cuddapa	132
Cuddapa to Ontamita temple of Shiva at Ontamita, obscene images at the place discussion with the people living there they believing us to be Christian Missionaries!	133

Ontamitta to Palampetti, we were informed at this place that railway line from Madras was open up to Tripatty, hence our march from Palampetti to Tripatty, thence by railway to Madras, aspect of the country along the line, splendid and imposing Madras terminus station 139

MADRAS

- Madras, our lodging at Mr Edaljee Dinshaw Pandya's residence in Black Town, Mr Edaljee's hospitality, Black Town its air, smell roads, gutters, houses in Black Town, Eurasian population, their social condition, various buildings and offices in Black Town 139
- Vesurwady, the part of Madras under garden cultivation 142
- People's Park (continuation of this subject at page 192), Gajar Bazar 144
- The Promenade drinking water, Gindce, the Governor's residence 145
- Statue of General Neill, of Sir Thomas Munro comparison of Madras Europe shops with those of Bombay, of European with Native merchants and traders 147
- Madras races, large consumption of toddy on this day, public conveyances, Slugrimpo (four wheel horse carriage), Zatha (single bullock two-wheel carriage) 152
- Fort St George, the Lighthouse 155
- Madras Iron pier, cranes over the pier, Katmaroon, small rope sewn cranes 157
- Madras big market, this compared with the former and present Bombay markets, Native bazars, their condition in ruins, Cutwal bazar, shops managed by women in Madras 160
- Madras,—Schools and Charitable Institutions, Pichapa Schools, Friend in Need Society, Ladies Workshop, the Lying in hospital, Magdalene Asylum an institution established to afford refuge and protection to such females as having strayed from the path of virtue are desirous of leading a better life, necessity for the establishment of similar institutions in Bombay, our views relating to the department working under the Contagious Disease Act, its Lock Hospital, on what class of people the burden of maintaining such a department ought *justly* to fall, Lock Hospitals compared with Foundling Hospitals, (institutions to save the lives of illegitimate children), necessity for establishing a Foundling Hospital in Bombay 162
- Madras,—School of Industry and Art, Dr Hunter's labour and zeal in the successful working of this institution, images of plaster of Paris a collection of nearly 1,000 specimens of figures and various representations which are drawn on the threshold or doorsill of Native houses, arts of photography and drawing, Native students of these arts 168

- Madras, —Museum and Government Gardens (continuation of the latter at page 197) 170
- Christian Churches, St Matthias' Church, its internal arrangement, ornament, precepts and admonitions engraved on tombs in various places, importance of visiting and observing such sacred buildings by travellers, knowledge derived from these, of the social manners, customs, and morals of the people of different countries 171
- Madras, —The Banqueting Hall, Club house, its baths, necessity for public baths in Bombay 173
- Madras, —Necessity for a Native Club or Society in Bombay, condition of Native society without such a social bond, loud and ill talk about reform in Bombay, want of unanimity among the educated class of natives, their indifference towards one another, want of correct principles in some of them, alienation of the leading members of the Native community from the educated class, causes which led to this alienation 176
- Madras, —Necessity for a Native Society in Bombay, continued, errors of the Native leaders in alienating themselves from the educated class, they do not know the good from the bad amongst the educated class, Injustice to the educated, from want of such discerning powers, what kind of society it should be, which ought to possess dignity and influence, and command respect from the people, the leading members of our Native community are quite competent to organize such a society, and it is their duty that they should, importance of associating educated gentlemen with themselves, remedies suggested for the removal of the causes of alienation, and for effecting a union between the two parties 181
- Native jugglers of Madras, Native artists who exhibit legerdemain feats and athletic performances deserve support and encouragement, particularly from the Native public, character of theatrical representations and performances of the present day, in Bombay, an important and serious warning to our countrymen on this subject 186
- Madras Medical College, People's Park (continuation from page 111) 193
- Madras, —Mahablipooram, or the Seven Pagodas, the Mint, the Observatory 193
- Madras, —Military Orphanage, support and encouragement given by European ladies of rank and position to such institutions, an appeal to the Native ladies of rank in Bombay on this subject, necessity for support and encouragement from the leading members of the Native community to the educated class for the successful carrying out of works of great importance and reform, living instances bearing testimony to

- this fact, How did the Pursees obtain the Marriage and Divorce and Succession Acts? was it by the aid of the Native leaders of the community, or by the effort of the educated class only? 191
- Madras Museum (continuation from page 170),—very interesting collection of nearly 500 species of fish, collections of minerals, rocks, fossils, coins, weapons, arms, and instruments used by various nations, all scientifically classified and arranged by Capt Mitchell the Curator of the Museum, who is himself, as it were, a repository of information in natural science, Library in the Museum 197
- Gale at Madras on the evening of our embarking on the mail steamer going to Calcutta, stranding of two steamers in the gale, our boat overtaken in it, narrow escape of our boat from sinking, providential escape of one of our party from a watery grave 199
- A few remarkable preparations for the table at Madras, dress of the natives, the Hindoo Brahmins of Madras, a fanatical sect of them called Rimanojâchâria, envy, revenge, and cruelty of Vyshnaw Brahmins towards Brahmins of other sects, instances of such cruelty witnessed by our party 204
- A peculiar mode of drawing water from some of the wells at Madras, the date palms, the palmyra palms, and the coconut palms of this place 208
- Madras to Calcutta by the P & O Co's mail steamer, condition of our party on board, sea sickness, excellent enjoyment of comforts on board if not liable to sea sickness, reaching the Sunderbuds and going up the Hooghly, coming of the pilot on board the steamer, fresh news from Calcutta, if the pilot is communicative 209
- First glimpse of the shores of Calcutta from a distance, Singor Islands, cruel ceremony performed by the Hindus at this place in former times, destruction of a hundred thousand children on this spot 212
- Calcutta fishermen and their crafts, comparison of Calcutta and Bombay fishermen, boarding of Kedgaree Dik boat or Post Office boat with fresh news from Calcutta, Cowalee Lighthouse, Kedgaree Post Office, Mud Point, the Soonderbuds, its former condition, Port Bell, jungle of Rangfulla, Calpee, Drumond Harbour, a Custom officer boards the steamer at this place 214
- Calcutta, James and Mary Points, the most dangerous part of the river navigation, confluence of two other rivers at this place, country boats and crafts are now seen scattered about in various places, Iusta village and Maipoon station, Fort of Gloster, Fort of Hudgebudge, a amusing story relating to the taking of this fort in the year 1726 by the British 216

- Calcutta, "Mahe d' or "Melicholy" Point, naval engagement between the English and the Dutch trading vessels at this place in 1759, several other points, list of all, Garden Reach, nearest point to Calcutta, handsome edifice of Bishop's College, distant view of the Calcutta Botanical Gardens 222
- Calcutta, Landing place at Calcutta, meeting with friends and acquaintances, a drive in the city, Boras or long plums (*Zizyphus vulgaris*) of Calcutta, palatial edifices, Chowrangee Street, limits of commercial and business part of Calcutta 224
- Calcutta, Dharamtolla Street, Native mercantile firms and offices, office of Messrs Cama and Co filthy condition of this street, a regular den of gnats or musquitos 225
- Calcutta, Dharamtolla to Cossipore, division of the people living in Calcutta, public buildings, peculiar warning shouts of coachmen and drivers of conveyances to rhyfers to walk aside on public roads, necessity for introducing into Bombay, laws relating to walking on public thoroughfares 229
- Calcutta, Cossipore a fine airy locality in Calcutta, night scene on the river observed from the Bungalow 231
- Calcutta, Flower show interview with Mr Maneckji Rustomji Banaji, the Library and Museum of the Branch of the Royal Asiatic Society 233
- Calcutta, the richest jeweller's shop, (Hamilton's), fishes and floating dead bodies of people in the river, Baboo Sim Chitran Malick's Gardens at the Seven Tanks, tendency of the young Baboos in matters relating to eating and drinking 236
- Calcutta, Gardens of Baboo Rajendralal Malick, choice collection of European statuary, living and stuffed collection of some of the prettiest birds 240
- Calcutta, Hospitality and attention shown to us by Mr Maneckji Rustomji Banaji, his gentle demeanour, affability, and pleasant disposition, interview with Messrs Apear, Armenian merchants, also with the Parsee merchants of Calcutta, their energy, their spirit of enterprise, their social condition, necessity for living with their families in Calcutta 241
- Calcutta, Drivers of public conveyances a stupid class of people, personal experience of one of them, Freemasons' Lodge, Presidency College 244
- Calcutta, Entertainment given by Parsee merchants, Native dance 247
- Calcutta, Government House, a figure of a terrible lion standing on its magnificent gateway, British justice, mildness, and power are fully displayed in that figure 248

An introduction to Raja Sir Dive Narasing of Benares, visit paid to the Raja at his residence in Calcutta, high opinion of the Raja about the Parsees, the true generous heart of the Raja, melancholy notice of the sudden death of His Highness	250
Calcutta, the Mint Cheen Bazar, gathering of people of almost every country in Asia at this place	252
Calcutta, the Strand, an excellent promenade dress of the young Baboos and their zanana custom (not allowing females to appear in public), compared with the dress and demeanour of Young Bombay, a hint or suggestion to Young Bombay worthy of their consideration	253
Calcutta, Morning aspect of the City, an annoying custom of servants of Gentlemen asking for Bakshish (presents of money) from every visitor	255
Calcutta, Jail, Exchange Hall, Government opium sale, Ochterlony Monument, Mohamadan College or the Madrasa	257
Calcutta Brahmosamaj (a modern sect or society of Hindus) account of a visit to one of their meetings for worship, our humble opinion of the Brahmosamaj	259
Calcutta, Fort William, drinking water of Calcutta, Prinsep's Ghant Government Botanical Gardens in which are found plants and trees of almost all the quarters of the globe, refreshment rooms in the Gardens epitaph on statue erected to Roxburgh	261
Calcutta, —Bethune Female School, Female education in Bombay compared with that of Calcutta indifference for female education still prevails among the Native community of Bombay, Female education not yet thoroughly introduced, Zanana education in Calcutta, some highly spoken of educated Native ladies of Calcutta, their mental abilities, a hint to the Bombay Native ladies on the subject	267
Calcutta, an interview with the Rev Dr Duff, opinion of the Rev Missionary about Calcutta Baboos, education, after all, is the fundamental source of the future prosperity of India and of its natives effects of education on the minds of the natives, Dr Duff's opinion about the mental capacity of the educated Baboos dangerous tendency in matters relating to their eating and drinking, tendency of some of the young Bombay Hindoos towards the bottle, Dr Duff's opinion about Brahmosamaj	269
Calcutta, —Parsee Fire temple, necessity for a more elegant and pleasant accommodation round the sacred place, Balu Ghaut, Hindu burning ground, a very cruel and revolting custom or practice still followed by the Baboos on this ghaut, Hindu belief of securing eternal bliss, "to die on the banks of the river Ganges, and to be there before the last	

spark of life becomes extinct," various doctrines relating to this belief, medical examination of a dying patient at this place by Dr Bhau Daji, necessity for building an hospital for the dying sick on the burning ghaut, Parsee tower of silence (place for the disposal of their dead) 271

Calcutta, —Free Church Assembly Schools, religious education given to the pupils, its effects and results, Metcalf Hall, its museum of seeds and fibres and a collection of agricultural and horticultural implements 276

Calcutta, —The temple of the goddess Maha Kali, none but the Hindoos allowed entrance to the shrine, permission granted to our party to enter the temple within a certain limit an account of what we saw therein presence of unchristo women at this place, appearance of the surrounding scene, Hindoo votaries of the goddess Kali privileged to eat animal flesh and drink spirituous liquors, origin of the name of Calcutta from the name of this temple 278

Calcutta, —A downpour of rain, appearance of the streets, people, and houses at this time, Calcutta markets, its internal view 281

Calcutta, —A public meeting at the Bethune Society, advice and exhortation from the Rev Dr Duff to the Baboos on this occasion, the three words of exhortation "*deeds, not words*," a lesson for the educated class of Bombay 283

Calcutta —Our arrival at the Howra railway station, from Howra to Serampore, thence to Chandernagar and Burdwan, aspect of the country all along the railway line full of vegetation and garden like, country level and flat, Panghar to Raneegunge, change in the appearance of the ground, hilly and rocky with barren jungles, wild aspect of the town of Raneegunge, scarcity of articles of food and good water, no proper conveyance for travelling at Raneegunge except a two-wheel single horse carriage called *lekha* palankeens and hiamals of this place, their music while carrying passenger 285

Raneegunge coal mines, way to descend into the mines, shafts for admitting air and light, how the mine is worked, workmen employed in it, employment of women and men of the wild tribe of Santhals, music of this wild tribe, the name of Krishna Kanarta (amorous) uniformly renowned throughout the whole of India and every jungle in it, even among the savages, end of the First Volume 286

LIST OF ILLUSTRATIONS.

Vol. I

1	A Map of India, showing the course and extent of Journey		
2	Portrait of H. R. H. the Duke of Edinburgh	Frontispiece	
3	The Travellers	Page 1	
4	Bullock Bandies for long travelling		122
5	Madras Railway Terminus		139
6	Sir Thomas Munro (bronze statue)	Madras	148
7	Shrigampo, Horse Hackery		153
8	Bullock Hackery	"	154
9	Vepery Church	"	171
10	Cultivator and his wife	"	203
11	Bank of Bengal	Calcutta	230
12	View of Fort William		248
13	Gateway, Government House	"	249
14	Lord Hardinge's Monument	"	250
15	Ochterlony Monument	"	257
16	Prinsep's Ghaut	"	262
17	Refreshment Rooms, Eden Gardens	"	264
18	Pagoda, Eden Gardens	"	26

Vol. II

19	Dilkhoosha	Lucknow
20	Martinière	"
21	View of the River Goomtee	"
22	River face of Chatter Manzil	"
23	Chatter Manzil from west	"
24	Chatter Manzil	"
25	Khoorshed Manzil	"
26	Gate of Kasarbag	"
27	Baillie Guard Gate	"
28	Residency	"
29	Residency	"
30	Gate of Great Imambara	"
31	Gate of Hosunabad	"
32	Tomb at Hosunabad	"
33	Fort of Agra from the River	" Agra

34. Palace in Fort	Agra.
35. Jehangiree Mahal.....	"
36. Motee Masjid	"
37. Front view of Taj	"
38. Taj from the River	"
39. Taj from the River-side	"
40. Taj from a ruined Palace	"
41. Marble Screen of the Tomb in the Taj	"
42. Ornament on the Tomb	"
43. Plant on the Tomb	"
44. The Taj Mahal	"
45. Gateway of the Taj	"
46. Side view of the Gate	"
47. Tomb of Emperor Akbar at Secundra	"
48. Interior of the Tomb of Akbar at Secundra	"
49. Gateway at Futtchpore Secree	"
50. Gateway to the Tomb of the Saint Saleem at Futtchpore Secree	"
51. Tomb of Itmadood Dowla	"
52. Lahore Gate Palace	Delhi.
53. Cashmere Gate	"
54. Selimgad and Palace.....	"
55. Jumma Masjid	"
56. Tomb of Mahomed Togluck	"
57. Ferozashah's Lit	"
58. Kootab Minar	"
59. Gate and Iron Pillar	"
60. Tomb of Sufdarjang	"
61. The late Emperor of Delhi	"
62. Akbar Shaw, 1836	"
63. Mirza Saleem the Emperor's son	"
64. Shamsheedin, hung for the murder of Mr. Fraser	"
65. Begam Sombre	"
66. Mausoleum of the Poet Khushroo	"
67. Mausoleum of Mazmoodin Onkeen	"
68. Tomb of the Saint Saleem at Futtchpore Secree.....	"
69. Tomb of Hoomaun	"

TRAVELS IN INDIA

(WRITTEN IN GUJARATI)

ENGLISH TRANSLATION OF SOME OF THE CHIEF PASSAGES

The Importance of Travelling—how it should be performed

It is needless to show how travelling conduces to human improvement, and awakens a spirit of rational curiosity. As it is necessary for parents to send their children to school for their education, so is it incumbent on such as can afford it to send them to travel abroad before commencing life, that they may by that means gain in knowledge, and improve their powers of observation. The stock of knowledge acquired by travelling in the vast school of the world would be tenfold greater than that acquired from school education, and, coupled with the experience so obtained, would not fail to be valuable in after life. The condition of the countries where this practice obtains is decidedly superior to that of others whose inhabitants confine themselves within their own borders. Our wealthy countrymen would therefore greatly benefit themselves, as well as their country, if they were to confer on their children the sort of education above indicated. They have an example set them by Her Most Gracious Majesty the Queen in the interests of her own children. The programme of the Princes' intended travels was drawn up by the late lamented Prince Consort himself previous to his decease, and it would have been carried out in its entirety had the life of that great and good man been spared, but Providence ruled otherwise. The Princes have, however, to a greater or less extent, effected the object intended, by making a tour over the more important parts of the globe, having thereby obtained vast experience, the good fruits of which we hope to enjoy hereafter. It is similarly imperative on the Princes and Chiefs of this country, as also their heirs and ministers, to follow this example, and it may be added here that our late Governor

Sir Bartle Frere never lost an opportunity to recommend to the Sirdars of the Deccan the adoption of so advantageous a course.

One of the Royal Princes of England, His Highness the Duke of Edinburgh, has travelled through many countries in the East. In his first cruise he visited Australia and the Cape. In his second voyage he reached China, proceeding as far as its capital, Peking, whence he proceeded to Japan, Hongkong, and eventually landed on our shores, where he pushed his travels as far as Peshawar, the furthest north-western limit of the British possessions in India.

The recollection of Prince Alfred's visit to this city will be long cherished by its inhabitants. His reception was in every respect worthy of his exalted rank. Indeed, it may be safely affirmed that few cities could have accorded him a reception so cordial and honourable as that which he met with from the citizens of Bombay. Above all, His Royal Highness must have been particularly struck with the honours done him by the Parsee Ladies, in token of their loyalty and attachment to their beloved Sovereign the Queen. When his Royal Mother comes to know of this, it will no doubt speak much for them. We cannot help remarking, however, that, in their anxiety to outdo each other in such matters, the members of this community not unfrequently overstep the legitimate bounds of moderation and prudence, not only losing in that way the merit which would otherwise attach itself to their acts, but rendering them even liable to censure. Some such instances of indiscretion occurred on the occasion of the Duke's visit here, but, as they proceeded from misguided enthusiasm and simplicity of heart, it would be ungraceful to make any further allusion to them.

From the highly honourable character of the reception with which His Royal Highness was greeted everywhere in India, he could not but have been favourably impressed with the loyalty of the natives to the Throne. In the splendid welcome given to His Royal Highness by the munificent liberality of our Native Princes, Chiefs, and Gentry, the hosts were primarily actuated by a desire to evince their loyalty to his noble Mother. The Prince has himself given public utterance to his conviction of the evidences of loyalty and contentment on the part of the entire Native population, adding that, as education and

enlightenment progressed among the people, they would become more and more contented, loyal, and obedient subjects. These words, few as they are, are pregnant with many salutary lessons.

There can be no other testimony so weighty in the estimation of the Queen, her Ministers, the Parliament—nay, of the whole British nation—to the loyalty and attachment which the people of India entertain towards their beloved Sovereign, as that which will be borne directly before herself by the lips of her own son, on his return home, in giving an account of his receptions. It cannot but strengthen the ties of amity and goodwill between the governors and the governed, and eventually lead to the establishment of a happy mutual relation, an event the consummation of which we shall anxiously await.

The author would here beg leave to state, for the information of his readers, that, availing himself of the Duke's visit to Bombay, he was induced to solicit His Royal Highness's permission to dedicate to him this account of his travels, with the object of commemorating the auspicious event among the reading public, more especially in view of its object being identical with that involved in the Duke's own undertaking. In doing so, the author begged leave to intimate to the Prince that his principal aim in preparing the work was to induce a desire for travelling among the Native Princes, Noblemen, Chiefs, and all other persons in independent circumstances, in which direction His Royal Highness had himself set a noble example before the world. The Prince was graciously pleased to grant the request, as also to accept, in a very kind manner, the collection of pictorial illustrations given in this work, which the author respectfully tendered to him, and moreover expressed his desire for the complete fulfilment of the object which the author proposed to himself in getting up his work. The author considers it his duty thus publicly to mark his sense of gratitude towards the Prince for the honour bestowed on him in acceding to his wishes.

While on this subject, the author deems it desirable to correct an utterly erroneous impression prevailing among some of his countrymen in respect to the conduct of Government towards Native Princes. He refers to the practice of the different Political Officers accompanying their respective Princes and Chiefs whenever they are invited to

come and take a part in important political gatherings from time to time. This practice leads some to believe that it is introduced in order to watch and hamper the independent movements of the Rajas. Now the conversation which the author had with a high Political Officer of Government disclosed, on this point, the existence of the most benevolent intentions on the part of Government towards the Rajas. Far from the arrangement in question having had its rise in the object above referred to, it had been expressly made for the sole convenience and benefit of the Rajas themselves. The presence of the Political Officers is ordered specially with the view of precluding the possibility of any inconvenience occurring to the Princes in case they have to carry on correspondence with Government or others, and generally to look after their wants and desires, so as to make their stay in a strange land as comfortable as possible. Now these objects could not be gained in the absence of the above Officers. Those who perceived in this arrangement an intention on the part of Government to control and hamper the free movements of our Princes, Chiefs, &c., are therefore utterly mistaken in their view, which is simply groundless. Equally mistaken is the belief, again, which imputes to Government a disposition to thwart the desire of our Native Princes to travel abroad. It being the ardent wish of our rulers that our Princes, Chiefs, Sirdars, &c., should study the laws, manners, and institutions of different countries, and strive to remodel those of their own territories as may be suggested by the result of their comparison, such of them as may evince a desire for travel, whether in this country, in Europe or America, and for increasing their stock of knowledge and experience, will doubtless find it rather encouraged than thwarted. It is in order to give effect to this wish, indeed, though to a limited extent, and to bring them in contact with each other in happy ties of mutual friendship, that the Princes, Chiefs, &c., are invited on all important occasions to assemble at the Capital towns of the respective Presidencies.

Travelling should, as far as practicable, be performed in the company of men possessing experience, and habits of observation, as well as influence, inasmuch as the advantages derived therefrom are far greater than those of a solitary journey. By travelling with persons of this

description, one is enabled to observe and make himself acquainted with a great many natural objects and phenomena, which he is not able to do to the same extent otherwise; for though a single man may overlook certain occurrences, yet they are not likely to escape the collective observation of many. Men of influence are also similarly very useful. Their presence contributes in a marked degree towards lessening the ordinary inconveniences of travelling, particularly in a country like India, where, despite the construction of railways in several places one feels very keenly the want of many comforts and conveniences which are readily found in Europe on account of the facilities resulting from a complete network of locomotive communications. It is possible the lonely traveller may meet with undreamt-of difficulties and trials, which may oblige him to abandon his undertaking, and even place his life in jeopardy. The writer need hardly say, however, that his object, in saying what he does is not to damp the traveller's heart; on the contrary, he states it as a matter of gratification and encouragement to his readers that the difficulties of Indian travelling are being perceptibly mitigated by the rapid extension of the line throughout the country. It is intended merely as a counsel not to venture, if it can be helped, on a lonely tour, but in the company of intelligent and influential men, with letters of introduction and other indispensable requisites. The accuracy of this view will be evident from the fact that though our party consisted of fourteen men, had furnished themselves with commendatory letters, and had free use of money at all times, we did not escape being occasionally subjected to serious inconveniences.

beneath him even to carry a burden on his shoulders if it were necessary to do so by stress of circumstances. Finding, moreover, an accomplished scholar like Dr. Bhau Daji, and Mr. K. R. Cama, who had had experience of European travel, intending to accompany Mr. Cursetjee, the writer of this work was also induced to join the party. Mr. Mancherjee Merwanjee Naliarwalla had of his own accord undertaken the difficult and harassing duty of making all arrangements, and, being well experienced in worldly matters, and gifted with a genial and merry disposition, he proved himself a very useful and agreeable companion in our tour. Mr. Rustomjee Fakcerjee was engaged as an assistant to Mr. Mancherjee, but the poor fellow, having never moved beyond the suburbs, was, as will be seen further on, so far done up by working in the midst of the difficulties of his novel position, that, instead of being able to render assistance to others, he himself became, in a very amusing manner, an object thereof. Dr. Bhau Daji had also taken with him Mr. Edward Rehatsook, well known in Bombay for his linguistic attainments, for the purpose of making drawings of natural views, and generally to aid him in taking notes of passing occurrences.

Our original plan of travel was to go first to Kurrachee, thence to Mooltan, Lahore, and on to Cashmere; from Cashmere to Calcutta, visiting Delhi, Agra, Lucknow, Cawnpore, Allahabad, Benares, and other important cities; from Calcutta to Madras by steamer, visiting the different towns and cities of that presidency; and from Baysore to return to Bombay by steamer. We were, however, obliged to abandon this idea, having learnt from inquiries that there were many difficulties in the way, besides the fact that we had not sufficient time at our command for completing this tour. We next thought of going to Sholapore from Bombay, proceeding to the Nizam's Hyderabad, thence to Madras by any route that might be found suitable; then to Calcutta by steamer; and from Calcutta to Allahabad, Lucknow, Agra, and Delhi, and even up to Cashmere, should time permit, and eventually returning to Bombay through Lahore, Mooltan, Sind Hyderabad, and Kurrachee. But, as "Man proposes but God disposes," we were deterred from fully carrying out this resolution, in consequence of the occurrence of unforeseen difficulties on this route

also. The weather became so hot and unbearable that we thought it prudent not to push our journey further up, and so retraced our steps. In returning we visited Gwalior and Indore, the chief cities of their Highnesses the Holkar and Sindhia respectively, descending thence *viâ* Mhow, over the Sindhwa Ghaut, to Jalgam, whence we ultimately reached Bombay by rail.

The red circle marked in the annexed map shows the course and extent of our journey, which has been computed to extend to many hundreds of miles.

*Dawn at Manthal.**

Having got up at daybreak and washed and dressed, we fixed our attention on the aspect of the early morning until the breakfast was ready. Ah! what a serene and charming sight it was to behold! We have made an attempt in this place to depict the morning in words, in order to give our readers a faint idea of it, but we do not know how far we have succeeded in our efforts—we rely on their indulgence for its imperfections.

The angel Hoshent had just completed her watch, and Hoshbami had begun to rule; the darkness of the night had now given place to the light of the dawn; the stars had merged under the rising light of the sun; man could discern the visage of man; "Râg Bhairao," the god of music of the dawn, had risen betimes and was chanting his melodious and melting song, "Arise, gentle sleepers!" Bewitched by his captivating tune, the sparrows, larks, peacocks, and cuckoos had commenced their morning strains; the nightingales, maddened by love, were engaged in kissing and re-kissing the blooming flowers and putting to them a host of questions; the beloved rose was being overwhelmed with a repetition of a very pert and puzzling question from them all—"O Rose, why (with all thy charming beauty) art thou surrounded with thorns concealed in

* A village with a travellers' bungalow about 72 miles from Sholapoor, on the way to Secundrabad.

† According to the Parsee religious belief, a day of twenty-four hours is divided into five parts, and an angel is appointed to rule over each part.

thy garments!" the busy bees, the merry-going butterflies and wasps, were enjoying happily their innocent pleasure in buzzing and wheeling round from one blooming blossom to another without stop or restraint. Among the merriment of all these creatures, 'creation's lord was also present to enjoy the pure pleasure of the morning dawn! His pleasure, however, was of a higher order! Diverting his thoughts from this transient world and its frail hopes, he was absorbed in the contemplation of his Creator. From his lips issued forth praise and supplication to Him, Who is the Life-giver to us all; in a slow and low voice he gave utterance to the following solemn words. "O great God! O Lord! O Protector! O Preserver! O merciful God!" Even in the wild solitude of Manthal we heard at this calm hour some such expressions from the lips of an aged devotee sitting in a lonely temple not far from our halting-place. All nature appeared to present an aspect of freshness, beauty and such spiritual and solemn pleasure, that we greatly wished it were possible to be absorbed into it! The mist was beginning gradually to disappear and recede from the hills, mountains, and from above the open plains; shining, pearl-like drops of dew were dripping from the leaves of trees; the buds and blossoms, unfolding, were spreading their fragrance all over the wilderness. Here and there clusters of flowers drooped their heads as if they longed to be plucked by man, that he might enjoy their fragrance, or adorn his head, or offer them as an oblation to some deity. We were fascinated by a scene that inspired in us thoughts of such pure and unmingled delight! It is difficult indeed to give anything like an adequate description of this glorious dawn; and as for the gratification resulting from thus holding communion with the Creator we have simply no words to express it. Indeed, how is it possible for the pen of impotent man to depict a divine happiness? We can only *feel* it inwardly, and he alone can appreciate its holiness and sublimity who has *felt* it! O man! thou hast only to leave aside for a moment all ideas of sublunary felicity to be able to realize to thyself the true and secret happiness of morning contemplation!

Soon our attention was again occupied by worldly affairs. We heard the voice of one of our party making inquiries, who turned out to be our erudite friend Dr. Bhau Daji. He had made it a point to

institute inquiries at every halting-place respecting matters of antiquity connected with the Hindu religion, its temples, its idols, old inscriptions, coins, &c, with untiring industry and unflagging zeal. He was as diligent and regular in his inquiries regarding mental pabulum, therewith to feed his inquisitive mind, as our friend Mr Mancherjee was at every resting place regarding milk, butter, vegetables, and other articles of food, to satisfy the cravings of our animal appetite. The Doctor was accustomed to look upon every subject he met with that had reference to the antiquities of this country in the light of nutritious food. Our friend's carriage was sure to stop short on the road, even at midnight, if he received information of the existence of an old temple in the neighbourhood, when he would proceed to the spot and make his observations with the aid of torches. If, however, the object was found worthy of closer observation, he would pass the night there, and renew his inspection more carefully in the morning. Such was the intensity of ardour we remarked in our antiquarian friend.

*The ignorance of Ryots respecting some of their rights under the
British Government*

Feeling hungry on our way back to the village of Manthal, whence we had gone to look at the ruins of some old temples, we desired the cultivators working in the sugar-cane fields by the wayside to let us have some pieces of sugar-cane, which they refused, because many *Sahab-lol*, on feeling hungry or thirsty on the road in the Mofussil, do not scruple to lay hold of anything they come across, without paying for it, as if they had a vested right so to do, and such is the impression under which many a poor ignorant cultivator labours even at the present day. Had we represented ourselves as such *Sahab lol*, or taken the sugar-cane by force, we too could have easily got it, though by no better right than that possessed by the man in the moon! Such unlawful exactions, however, being far from our intentions, we set the cultivators right on this point, and explained to them that no one had a right to take anything from anybody forcibly and without payment under the British *raj*. We paid for the sugar-cane, and they appeared to consider themselves very lucky that day.

An account of a Masjid at Kallianee —gross ignorance of the natives respecting Government toleration of religious beliefs*

On entering the masjid we noticed a marble tablet fixed on the gate, and inscribed in Persian characters, bearing date of the year 1028 of the Hijra era, corresponding to the year 1619 of the Christian era, as that of its construction. The open space in front of the masjid is adorned with pretty gardens well laid out, promenades, tanks and fountains encircled by beautiful seats of marble. The domes are likewise of elegant construction, and under them is the place of worship.

Opposite to it is another magnificent edifice containing the tomb of Nawab Imtiaz Dowlah with those of his son and daughter in law on each side of it. These three tombs are constructed of marble, and are of exquisite workmanship, and at them the Mohamadan residents offer flowers every Friday. Throughout the building the walls are so well polished that they appear as if they were made of marble and only finished yesterday. The pavement of the masjid is also entirely of marble, and serves to evince the well known bigotry of the Mohamadans: the images of Hindu gods, as well as slabs bearing religious inscriptions, have been removed from temples and used for pavement so that the Mohamadan may for ever trample them under foot in walking over the pavement. We saw two tablets of this kind placed among the steps leading to the tombs. Tracings from them were taken on cloth by Dr Bhan, who, though he could not then decipher the inscription, believed it to be in Hal's Kanari characters. While the Doctor was so engaged, we employed ourselves in conversing on various matters, with the so called "fakeers" who had assembled there, in the course of which we had the opportunity of correcting some errors and misunderstandings into which they had fallen regarding the policy of the British Government in religious matters. They seemed strongly impressed with the belief that their rulers were now intent on making the people of this country converts to Christianity by all means in their power. Upon this we explained

* An ancient town west of Belar and on the borders of Karnata and Malabar provinces of the Vizian and formerly a capital of some of the Ryp tikars of the Chalukya dynasty.

to them that there was no other government on earth which treated alien religions with so much consideration, and granted such entire toleration to the professors of each and all of them in their various practices in accordance with the dictates of their individual faith. When the British people had undergone so much persecution and made so many sacrifices for the express purpose of obtaining absolute religious freedom, and, through the Divine favour, had had their efforts finally crowned with success, could it be believed that the same people would use persecution against their own subjects? The Christian missionaries who are engaged in the work of proselytizing natives are entirely unconnected with Government. They come to this country of their own accord to expound and propagate their religion, without either encouragement or prohibition from the Government. In the same manner, there is no prohibition on the part of the latter to teachers of any Native religion preaching to Englishmen in their own country, or even to an Englishman joining it, if he were so disposed.

Hereupon one of them declared, in a vehement tone, "our information on this point is directly at variance with your story, for we have proofs to say that several clergymen are in the immediate service of Government." We at once perceived that they alluded to the clergymen attached to English regiments, and, thinking it necessary not to let this misapprehension pass uncorrected, we explained to them how the case really was. We pointed out that the only clergymen receiving pay from Government were those employed in the army for instructing the English officers and soldiers in matters connected with their religion, and for performing nuptial and funeral ceremonies among them; that they had nothing to do with anybody else; that the Native soldiers were as much at liberty to follow the dictates of their religion as the English soldiers; that the clergymen attached to English regiments had no official authority to instruct a Native soldier in the Christian religion, and that if they nevertheless did so they would be tried in a court of law, and, if convicted, dismissed from the service, or otherwise punished. All these stringent provisions are made by the English Government in order to protect their Native subjects in the free exercise of their various religions. The fact is, certain designing and riotous men, finding themselves unable otherwise to

carry on their nefarious practices, resort to meeting the bigotry of fanatical and short sighted persons by reviling the Government in every possible way their mendacious propensities can invent, and, driving them into rebellion, attempt to make the best they can of the favourable opportunity thus created to carry out their objects. The sensible portion of the people have by this time clearly seen through this dodge. It was the incendiarism of these unscrupulous malcontents which inflicted such terrible calamities on Delhi, and brought about its sack. It resulted in extinguishing the very name of its ruler, Bahadarshah and of his dynasty, he became a prisoner of the British Government, was transported, and died a convict and in exile! Instead of remaining steadfast in his loyalty and allegiance, he became ungrateful, in consequence of the instigation of the base and futhless men around him, who turned his head, to his own cost. He certainly acted very improperly in attempting to measure swords with the English. Justice, however, ultimately prevailed, as it always does, and the English triumphed. It subsequently became apparent that the Mutiny was purely the doing of rebellious people, who drove the simple and credulous to the front by using all kinds of misrepresentations and deceptions, ostensibly in the name of religion, but really to gain their own private ends. These evil doers, however, did not escape the stroke of Divine retribution. Some of them expiated their crimes on the gallows others paid the penalty from the muzzles of guns, and some put an end to their lives by their own hands.

This rebellion has had the effect of sweeping away the names of some of the most illustrious families of which not a vestige is now to be seen, any more than if they never had existed on the face of the earth! This explanation of ours produced, we observed, the desired effect on the minds of the fakcers for on their having satisfied themselves as to the fact of our being independent Parsee gentlemen, pursuing travel on our own account, and quite unconnected with Government, they began to remark among themselves that under the circumstances, our statement could not but be regarded as true and disinterested, and admitted that, instead of reconquering Hindustan, the mutineers only perpetrated shocking atrocities, and, having eventually been worsted in fight, were blown away from guns.

They now thought differently of us from what they did on our first arrival, and began accordingly to treat us with courtesy. They even put themselves to some trouble on our account, and fetched water for us to wash our faces and hands with. Lastly, they became so obliging as to say that they would not object to our proceeding so far into the masjid with shoes on, if we liked. This, however, we declined to do, from motives of self respect, saying that if they were forbidden to let people go into the masjid with their shoes on, we did not think it right to do so, notwithstanding their permission.

We then took leave of the masjid and returned to the bustle of Kallanee. The chief portion of the population appeared to consist of Langyats and Mohamadans. We should not, by the way, omit to mention that our friends the usurious Marwadis were not absent from this place. These fleecing money lenders are to be seen everywhere, for we do not remember having visited a single village in which there was not at least one Marwadi shop. In nooks and corners, and even in deserted villages, this grasping, greedy, usurer is sure to be seen, sitting up, like a poverty stricken man, in his wretched shop.

Nawab Sir Salar Jung, Prime Minister of the Nizam

We know of few Native Ministers who have maintained such cordial friendship with the British Government, as well as the British people, as Sir Salar Jung the great nobleman and politician of the Deccan. Nor have the British Government been behindhand in reciprocating it, by holding him in high and sincere esteem. This happy relation has been the means of reflecting great honour on both sides, and of calling forth mutual assistance. Our countrymen may well be proud of the career of a Minister of the stamp of Sir Salar Jung.

An interview with the Nawab

In company with Mr Bapoojee Vicerjee we drove to the Nawab's palace. As soon as we reached it, a crowd of spectators assembled to see us, and forthwith began to indulge in all sorts of conjectures respecting us. The idle Mohamadan spectators need no instruction in the art of conjecturing, their mind is prone to conjure up the wildest

story, and to form opinions as may suit their whims and fancy. Hence some of them made us out to be members of Sir Jamsetjee Jejeebhoy Baronet's family, saying "*Mumbai le Balliule le amirzade lae*." It is not only in Hyderabad, but in many other parts of India, the name of this honoured and illustrious Parsee *Patim* is widely known, and the extent of his fame reflects proportionally high honour on the Parsee community. Hence the natives in the interior, on seeing any wealthy Parsee among them, readily connect him with Sir Jamsetjee's family. Thus were the crowd busy in guessing who we were: some concluded we were *amirzade* of Sir Jamsetjee's family, others took us for the most wealthy bankers of Bombay, and some assigned to us corresponding high Indian titles of "*Bánke Mirza*," and many others too numerous to mention.

After seeing the palace, we proceeded to pay a visit to the Nawab. In doing this, we had to conform to the custom observed by all visitors of wearing small turbans and removing our shoes. In accordance with this form the Nawab himself entered the drawing room barefooted, and, bidding us a courteous welcome, at once took his seat on a carpet spread on the ground—an act of condescension which we had not the remotest expectation of witnessing. Having taken his seat he bade us take ours. Seeing it would be unbecoming in us to sit on chairs and sofas when the Nawab himself so humbly seated himself on the floor, we sat down cross legged on the carpet opposite to him after the fashion of our Iranian ancestors. A conversation then ensued on various subjects, with which His Excellency showed very creditable acquaintance. He expressed a highly favourable opinion of the power and merits of the British Government. He also thoroughly understood the benefits of education, but regretted his not being able to do much towards its diffusion in his country, owing to the prejudices and bigotry of his people. Notwithstanding these obstacles he has not failed to direct his attention, by degrees, to all that admitted of being accomplished in that way.

After some desultory conversation, the Nawab desired to know our object in setting out to travel. We replied that it was to make ourselves acquainted as far as practicable, by personal observation, with our native country and the condition of its inhabitants, and

afterwards to communicate the result to our countrymen by means either of oral lectures or publications. He was much pleased with this, and said that great credit was due to us for our undertaking, at our own expense, a self-imposed journey necessarily involving much hardship and inconvenience, for the good of our fellow men. But while thus approving the idea, he cautioned us to be careful not to fall into error in one important respect — no traveller, he observed, could expect to acquire full and accurate knowledge of the condition of any people in the space of three or four days, that to effect his object it was necessary he should live among the people and carry on actual intercourse with them for a length of time, and then only would he be in a position to obtain trustworthy information. He then referred to Hyderabad, and declared that the opinion which we might have formed concerning that city and its inhabitants, from a flying visit extending over only two or three days, must necessarily be imperfect, and that it was therefore but right that, if it was our intention to publish an account of our travels, we should prolong our stay and make minute inquiries. Hereupon we informed His Excellency that it was not our intention to enter into minute details in the treatment of our subject—the work being intended merely to record a description of the various routes and places through which we passed, of their climate, and of the manners and customs of the inhabitants, with such account only of their condition as would be warranted by personal observation and by the trustworthiness of our informants. We further told the Nawab to rest assured that in speaking of his country and his subjects we would on no account give publicity to any statement which on inquiry would not be found to be true and reliable—we could never bring ourselves to write anything which had no foundation in truth. If we had not sufficient time and leisure to observe any particular place or the state of its people, we would consider it more honourable to omit all mention of it, rather than write anything from imagination, or mislead people.

This reply was deemed satisfactory, and we held further conversation on other matters, until we perceived that the time of our taking leave had arrived, when each of us, in accordance with the custom of the Durbar—of which custom we had beforehand been informed, held five rupees on the fold of a white handkerchief laid on the palm of the

right hand, and offered them to the Nawab as a small token of our respect. With a smiling face, he immediately took them from the hand of each with peculiar smartness, and laid them beside himself. So much good grace and courtesy were shown in the act of receiving these presents, that though he was only receiving his due by the custom of his court, yet we felt *pleasure* in tendering the "nazzar," and as if he were rather laying us under an obligation to himself by its acceptance. In short, his treatment of visitors is characterized by such a rare union of good sense, tact, and urbanity, that, notwithstanding their having rigidly to observe all the etiquette of his court, they depart well pleased with their visit. We do not know indeed what under the sun may not be done by the observance of a respectful and courteous deportment! On a nod from the Nawab, an officer came and removed the rupees, supplying their place with attar of roses, nosegays, and pin-supari. His Excellency then presented each of us with a gilt phial of attar of roses, rosewater, and a nosegay, with his own hands, and with the same smiling countenance and courtesy as he had shown in accepting our small presents.

This ceremony being over, we took our leave at about 6 p.m., the visit having lasted altogether an hour.

When parting, however, the Nawab informed us of a marriage in a nobleman's family on the same evening, and recommended us to witness the procession, which was to pass by his residence. Thinking that the marriage processions in the Native and Moglai States must be something worth observing, we promptly and gladly complied with his wishes, and took our seats in the special quarter of the palace which he graciously allotted to us for the purpose. The procession made its appearance at half-past six, and lasted till eight. The van was composed of men on foot, who were followed by others on horseback, and these latter by men on elephants, accompanied with torchbearers, musicians, an exhibition of fireworks, &c., the whole forming an unbroken line. One remarkable and peculiar feature we noticed in connection with the procession was the practice prevalent in Hyderabad, in conformity with which every nobleman who attends a procession is accompanied by his own private retinue, composed as above, according to his means, and taking his place in the order of his rank and position. In this procession there were, we believe, ten noblemen

present, each of whom was attended by his followers in the manner just mentioned. Their pomp and pageantry was really imposing and, with the noise and shoutings from the crowd, imparted to the procession the pomp and glitter of a Native army in progress. We enjoyed the sight the whole time it lasted—in hour and a half—and so greatly delighted were we with its novelty and magnificence that we were far from being satisfied, and wished it had lasted longer.

Advantages of the English over the Muzrai system of Land Revenue

When the Jamabandi settlement of a country is made with fairness and due regard to the real welfare of its people, it cannot, we think, fail to be beneficial alike to its ryots and the government, besides insuring improvement of the soil. As an instance we shall refer to the system adopted by the British Government. The principles on which it is based, and the rules by which its operations are governed, are really most just and equitable, and well calculated to better the condition of both the cultivators and their lands. This fact is clearly observable in the case of all those districts in India where this system has been introduced,—the ryots and lands of those in which it has not, continue in the same wretched condition as before, and the government itself carries on its functions in embarrassment and disorder. Perhaps it will be said that even the English system would come under these remarks, in so far as famine, starvation, and other sufferings of a like nature are not unknown in the districts under its operation. This is true, but we must say that the defect does not lie in the system itself. These evils are to be attributed to the want of proper attention to the rules in some cases, and in others to dishonesty on the part of those intrusted with their execution. If these officers were all conscientious and fit for their work, the laws of the Jamabandi system are all that could be desired to raise the status of the agricultural classes. To perceive the contrast we have only to look at the condition of the lands in the territories under the Gaikawad and other Native Princes, and compare it with that of those which have come under the British system. We confidently assert that if our Native Princes and Chiefs would introduce the latter method into their dominions under the direction of properly qualified officers.

- marked improvement would take place in the condition of all India in a few years.

But it is unnecessary to dwell on this subject at length. We have instances before our own eyes in which some of the Princes, discerning the benefits of the Ryotwari system, have already adopted it in their dominions, and their example is followed by others. Before all, the credit of adopting it is due to Sir Salar Jung, the able and far-sighted Minister of the Nizam, to whom we have already referred. Competent men, selected from among the members of the family of Messrs. Viccajee and Pestonjee Meherjee, well conversant with the affairs of the Nizam's Durbar, have been appointed to fill the onerous duties of carrying it into force. These officers perform their work in a manner which has amply fulfilled the expectations with which Sir Salar Jung had nominated them. Mr. Bapoojee Viccajee Meherjee carries on the duties of a Talookdar in the south of Hyderabad; Mr. Jewanjee Pestonjee is a member of Sir Salar's Durbar or Council; Mr. Rustumjee Viccajee, formerly Assistant Commissioner of the Raichoor District, conducts the duties of Talookdar in three large districts; and Mr. Jewanjee Rustonjee, grandson to the late Mr. Viccajee, is intrusted with similar duties in "the Seven Districts." It will thus be seen that these able and meritorious officers are allowed a fair share in the administration of the Nizam's State, which they serve with a praiseworthy zeal and fidelity. Two or three members of this well-known family are also employed with credit in Bombay, in trade and under the British Government. This family is undoubtedly an honour to the Parsee community.

We close this subject of land revenue by citing one more instance to show the benefits derivable from the introduction of the English system. We allude to the Balaghât districts.

These districts came into the possession of the British Government on the 12th of October 1800, and were placed under the charge of Colonel T. Munro. The first thing he did was to effect considerable remissions in the amount of revenue previously exacted therefrom by the Hyderabad Government, increasing it only by degrees as the condition of the lands and the cultivators improved. Under the judicious management of this eminent officer, the revenue of these

provinces rose in the course of seven years from 10,06,593 to 15,17,272 pagodas; and the ryots, who before lived like plunderers, had so far become peaceable that they came to be looked upon as the ryots of other zillas under the Madras Presidency. In 1817, *i.e.*, seventeen years after these districts came into the possession of the British Government, the revenue reached the enormous amount of 17,10,304 pagodas.*

The Soil of Karnul.

The soil of this city is fruitful, and, being composed of rich black clay, is well suited to the growth of cotton, but, owing to want of an ample supply of water, it is not tilled to a great extent. A private company has, however, undertaken the construction of a canal to apply the water of the river to the irrigation of the land. The work is already going on, and we saw the bridges being built for it. We noticed that the excavation was commenced from beside the city of Karnul.

Since the well-being of the rulers is necessarily dependent on their subjects, the adoption of this course would conduce alike to the interests of both—nay, the Government would be benefitted more largely than the other. Besides, the Indian subjects of the British Crown are so loyal and grateful that they would never be backward in requiting any measures which may tend to their advantage. If Government would, under these circumstances, bestow the necessary attention on works of this description, India would doubtless prove a never-failing source of wealth.

Madras Markets.

On the 23rd of January we went to see the markets. The best in the town is chiefly resorted to by Europeans and wealthy Natives, the poorer classes of the population making their purchases from others inferior, but at the same time more accessible. This fashionable market is situated in the "Black Town," and is an elegant fabric, constructed entirely of brickwork. The floor is built of granite flagstones. Separate stalls are appropriated to the sale of different articles, so that purchasers know at once where to look for any particular commodity. The right of opening stalls is let annually by public auction. Here we saw all sorts of things exposed for sale, and these, too, fresh and of excellent quality. The market and its stalls were in a state of thorough cleanliness: earthen pots were seen placed here and there to prevent the floor and walls from being befouled by the constant squirts of the juice of *pán supari*, of which the Madrasces are passionately fond. The sight of this building reminded us of the market of our own city, Bombay, as it then existed, and made us feel heartily sorry and ashamed of the contrast. We could not help envying the good fortune of the Madrasces in having such a fine clean market, and wishing to see one erected in Bombay on a similar model. Time has fulfilled our wish, and we observe with satisfaction the recent establishment of more elegant and cleanly markets in our town. The Crawford Markets excel those of Madras, Calcutta, and indeed those of the whole of Europe, with the exception of only one in Germany, said to have been built in that country by

a benevolent lady at her own expenso, and which stands unrivalled in Europe, both as regards its construction and convenience, as well as its beauty. Its only rival is the range of superb buildings which are justly named after our zealous, enterprising, and talented Municipal Commissioner, Mr A T Crawford, to whom they owe their existence.

A decent market is, in our opinion, a great boon, for thither all classes of the people, rich and poor, male and female, find it equally inviting to resort in person, and make their own selections, instead of being obliged, as in the other case, to rely on the choice and honesty of servants as to the quality and price of food.

Another solid advantage of a cleanly market is that it keeps the articles also in a clean condition, so that it is gratifying to find that one can obtain pure and wholesome food, free from contaminating influences injurious to health.

The large Madras market under notice is thus daily thronged by respectable Native gentlemen and Europeans with their families, who leisurely walk about and inspect the various articles, purchasing through their servants what they choose. A similar practice obtains likewise in Calcutta. This was not the case in Bombay till very lately, owing chiefly to the want of proper accommodation and cleanliness. But, thanks to the Municipality, as already observed, this desideratum has lately been handsomely supplied. This is a matter of no small congratulation and advantage.

The smaller bazars of Madras, for the people in general, are known by the name of Kotwal bazars. They are in the busy and more populous parts of the city, and look not unlike those of some of our villages in the interior. During the monsoon they fall into a very dirty state from the accumulation of water and mud.

Owing apparently to some time honoured custom, it is more usual for women than men to sit in the shops in Madras and carry on the sales. There is evidently some philosophy in this practice, for the shop which is so graced by a woman, and especially one who is good looking and a belle, will, in all probability, be able to attract a larger number of customers than one with a male vendor. In introducing

this custom, therefore, the Madrasces appear to have consulted human nature to advantage.

This practice, it may be noticed, is followed in several European countries, to the positive benefit of the owners, consequent on the large sales thus effected.

Magdalen Asylum—Necessity of Foundling Hospitals in Bombay.

A charitable institution bearing the above name stands on the way to Kulpák. It is established with the noble and praiseworthy object of affording shelter and protection to such females of the European and Indo-British communities as have gone astray from the path of virtue, but are disposed to abandon their evil courses and return to the right way. The inmates are employed in work suited to their respective capacities, and the sale-proceeds of the articles are handed over to the inmates themselves, after reserving a portion for contingent expenses. With this exception, the asylum is entirely supported from funds raised by public subscription.

It is a pity that no institution of this kind has yet been opened in a city like Bombay, remarkable for its wealth and reputation for establishing charitable institutions. It is strange that while, through the munificence of our *Shettis*, Bombay contains several benovolent institutions, not one of this character has been founded.

With it, the foundation of at least one foundling hospital is also urgently needed, to save the lives of innocent children who are destroyed to conceal the shame and guilt of illicit intercourse. Some persons are of opinion that the introduction of such an institution would be tantamount to offering a premium on unchastity; but patient consideration leads us to a different conclusion. As matters now stand, a double crime is committed—unchastity is followed by the murder of innocent infants so begotten; but if the suggested establishment were effectual in suppressing the latter heinous offence, and thereby in lessening the number of murders annually perpetrated, it could not but be placed in the foremost rank of humane institutions. If Government has passed a special legislative enactment

for the purpose of preventing the spread of contagious diseases, and from the taxes raised from the public, deemed it just even to maintain the Lock Hospital, established for the exclusive benefit of lewd and adulterous people,—is it right, we ask, that we should not take steps to prevent private individuals incurring the guilt of murder, which they do from motives of avoiding shame and exposure, and the poor infants from being so inhumanly destroyed? Though it may be found hard to support a foundling hospital at the commencement, it would not be the case after some time, as any one having experience of human nature can easily satisfy himself of. Though prostitutes at present submit to official supervision only through compulsion, we think they will not fail, ere long, to find out that it is for their own good, and to pry, moreover, without demur, any tax which Government may impose on them on this account. Such is the opinion which the author has formed in July 1870, when writing on this subject, and which, he believes, time will verify. And it would be regarded as an act of common justice to the pure and virtuous members of the community if some sort of tax were levied on the prostitutes, for it is hardly right to defray the expenses of this department from the taxes levied from people in general. It is palpably unjust to them to be laid under contribution to gratify the evil passions of the lascivious. We think, however, that the existing arrangement is only temporary, and that in due time this description of persons will be called upon to pay the entire expense out of their own pockets. The prostitutes who would pay the fixed tax would probably recover it with interest from the persons who visit them, and in this way the whole burden of supporting the department would fall upon the right class.

human breast, a low woman is as susceptible of maternal affection as any virtuous matron. There can be no doubt, therefore, regarding a foundling hospital becoming an asylum for the safety of innocent lives, which, in its absence, are now sacrificed, and of receiving support from the parents of such infants.

Thus far of prostitutes, but the same reasoning applies also in the case of private women of depraved morals. It is not in the nature of humanity to delight in depriving an innocent infant of its life: the wicked act is resorted to only with a view to conceal exposure and shame, and for this purpose thousands of rupees are paid to midwives and procuresses, but this act they would never think of perpetrating were such an institution as a foundling hospital in existence, as they would in that case at once send their children there with a purse of money. How many unoffending lives would then be annually saved from destruction! All honour to him, therefore, who takes the initiative in supplying this want in Bombay!

Foundling hospitals exist in England, as well as in the countries of continental Europe, and are supported by public subscriptions, endowments, and the large amounts which are sent with the children. Many of the inmates are now in society, and from their education are able to live respectably, though they have no knowledge of their parents.

St Matthias's Cathedral

This is designated by the name of "Vepery Church," from the locality in which it is situated. The internal arrangement at first glances seems plain, but as the spectator proceeds to view it minutely and leisurely, the first appearance of plainness changes into one of awe and solemnity. The marble faced tombs among the seats attract the attention of the visitor, who is deeply moved by reading the maxims of wisdom inscribed thereon: the paintings depicted on the glass windows, and the carvings on the walls, inspire the observer with silent instruction as to the humility and meekness men should exercise in their social intercourse with each other, and cause him to say within himself "Alas, how often hitherto have I erred!" How

instructive are these dumb pictures, reminding us of the errors of our ways! Are we to shut our eyes to these admonitions? How long shall we remain indifferent! Travellers should never lose sight of such buildings in any city they may visit, because a patient and attentive inspection of their exterior and interior serves to lead us to a fair insight into the manners, customs, religious feelings, and, to some extent, of the moral stamina, of the people of various countries.

The Madras Club.

It is situated on the Mount Road. The civil, military, and medical officers, and others occupying the position of gentlemen in society, are admitted as members or visitors, with certain privileges, under rules and regulations framed for its conduct. The building stands on a very airy and retired spot, surrounded by shrubberies, and affords conveniences which one cannot expect to enjoy even in a private establishment. Ample provision is here made for recreation, both for body and mind, by the establishment of billiard-rooms, a racket-court, a library, baths, ponds, &c., and is regarded as far superior to the "Byculla Club" of this place.

As for bathing, it has a special building set apart for it, containing a large tank of pure water. It is provided with a series of stages rising one above another from the bottom, so that each swimmer can find the depth of water he desires. The lowest stage is about twenty feet, a depth by no means small. This club was founded in 1832.

Public baths exist in almost every large city in India. We have given in their appropriate places a full description of those that have come under our observation in Benares, Delhi, Agra, Lucknow, and other towns, a perusal of which will show their construction and arrangement, as well as their connection with public health. In Europe and other civilized countries baths are to be met with everywhere, and are much resorted to by the inhabitants. Those especially who cannot obtain a sufficient supply of water, or other facilities for bathing in their houses, are greatly benefitted by them; for only at a trifling sum they can get as large a quantity of water as they wish. It is quite unnecessary to prove that human health is preserved in

a great measure by personal cleanliness every one will admit that the preservation or derangement of health is regulated by the cleanliness or filthiness of the body. It is consequently imperative on those attending to the health and conservancy of a city to make adequate arrangements for public bathing. It is remarkable that our city is devoid of a single establishment of this kind, but it is hoped that our energetic and intelligent Municipal Commissioner, who has given us such excellent markets, will supply this want also, which has already engaged his attention. He has seen the need of it, and is sure to carry out his purpose, in the interests of the poorer classes especially, as soon as his financial position becomes easier. If, however, some one of our public spirited townsmen were to volunteer to share the expense with the municipality, there would then be no question as to the certainty of its accomplishment under their united efforts. The construction of public baths, we repeat, which have for their object the cleanliness, and therefore the preservation of health, of the lower classes of the population, is as noble and humane an act as the erection of hospitals for the relief and preservation of the diseased.

Necessity of a Native Society or Club in Bombay

Speaking of the Madras Club, we are tempted to say a few words regarding the absence of a similar institution among the numerous body of educated natives of Bombay. There is no club where persons having the position of gentlemen can meet together, or which is conducted on principles and usages recognized in genteel society, and which has some sort of acknowledged status among the Native public. The absence of so important a thing as a club doubtless indicates the existence of some latent defect in the organization of Native society. Owing to there being no association of this description, its leaders and educated gentlemen remain isolated from each other. The consequence is that every one boldly shapes his deportment in accordance with his individual notions of propriety or otherwise, without caring in the least whether others regard it as proper or not. The laws and conventionalities of civilized societies, which

every sensible man views in the light of restraints against any improper deviations on his part, are not at all observed in the present constitution of Native society. While such a club is not yet opened among our educated men, what can we say of their boasted enlightenment? It is a source of regret to us that in speaking of this subject we are touching on a most delicate point, in so far that we feel constrained to point out the faults of our friends, but in so doing, our readers may depend upon it, it is not our object to hurt the feelings of any one.

We ask with all respect, have not so many educated men of Bombay, Parsees and Hindoos, the ability or unanimity to open a club where all gentlemen of position can freely interchange their thoughts, where they can meet at stated times, converse freely, make inquiries regarding each other's welfare, and where those in a position to assist may hold out the right hand of fellowship to those needing it, and, in the event of any social or public question arising, they might be readily referred to if necessary, when they might all come forward with one voice, and command the respect and confidence of the public?

We ask once more whether it is possible to start such a club in our city, no matter if the members composing it belong to the middle class of the people? Since it is not yet established, it is necessary that we should point out what, in our humble opinion, are the deterrent causes, and these we regret are of such a character as to throw discredit on the sacred cause of education.

The "tall talk" in which we see Native journals and public meetings over and anon indulging about reforms in Bombay, should not be thought an indication of solid and real reform, but merely fictitious and unreal, like hollow sounds proceeding from empty houses. We have hitherto been accustomed to hear the so-called reformers spout about it, as if talk were synonymous with action. There are many persons who take credit to themselves only for advising people, while they themselves remain utterly indifferent as to the necessity of suiting their practice to their preaching. They imagine that all improvement consists in putting their credities in type, publishing them in journals, and exhibiting them as the banner of their vain-glory.

Solid and real improvement we find only in rare cases, and that too among men who have never uttered, nor are likely ever to utter, a single syllable in praise of themselves in every other quarter it is, to use a Gujarati proverb, "dark notwithstanding the consumption of twelve *mans* of oil" For, reflect, sensible reader, to how small an extent unanimity and cordiality exist among our educated Native gentlemen Is this state of things to be called "reform"? Would it be right for us to counsel others to the contrary while we continue in this state? They have indeed realized in their own case the truth of the Native proverb of a "slave despising a water pot" Should any one be inclined to ask, Is there unanimity among us or no? we would undertake to answer him Though the answer is short, it is highly unpalatable, and will undoubtedly provoke a slap from the opposite party by way of rejoinder It cannot, however, be helped, the correct answer must be given, even though it may subject us to a slap, as it inevitably will Here it is —We affirm that not only have they no unanimity, but, what is still worse, they look upon one another with an eye of jealousy We are aware that this outspoken expression of our opinion will give offence to some of our associates, who will pronounce it unfounded All we can say is that we think differently, though we would that we were in the wrong We are rather inclined to believe that, while they may take offence at us on the one hand, their consciences will tell them that this charge against them is every whit true

There are those among the educated who do not wish to see any one from their body rising to be their equal or superior, and who in consequence are ever ready to throw obstacles in the way of his advancement, with the view of retarding him Then there are others who so selfishly and exclusively pursue their own interest, as not to allow any other of their rank and attainments to come within the pale of their pasture ground How many of the educated natives in well to do circumstances have called before themselves the less fortunate members of their class and inquired respecting them, "Friends, tell us freely your condition, if we can in any way render you assistance, we will do so with great pleasure" We think there are few, if any, among us possessing such benevolence of heart If the uneducated fail to discharge these humane duties, we cannot find

much fault with them ; but if the educated, who have read a great deal about this virtue of benevolence, manifest callousness or selfishness, they are deserving of heavy censure. Again, a few have learnt to be temporizing, adapting their course, like a ship trimming its sails, according to the direction of the wind : to-day speaking in behalf of the *Shettias*, to-morrow speaking against them ; again, for some reasons, veering round ; and again, as soon, turning away. Some of them have not only lost their self-respect, and forfeited all claims to consideration from others by such vacillating conduct, but have caused the whole class of educated natives to become objects to be pointed at with the finger. Others have assumed an insolent, arbitrary, and defiant attitude towards their leaders. Such empty show has only produced dangerous thoughts in the minds of people, who are led to exclaim " God save us from the educated men ! " When instead of humility, gravity, patience, foresight, and all possible obedience towards parents and other superiors (no matter how faulty their notions may be in some respects),—which ought to be the fruit of all right education, and the prominent traits in the character of all truly educated men,—pedantry, pride, obstinacy, and self-will are found, the uneducated portion pass a wholesale condemnation on all the educated as being wrong-headed. Though they have been hasty in forming this opinion, which admits of being altered on maturer consideration, yet it cannot be denied that repeated instances of such misconduct on the part of educated men have furnished grounds for this opinion. This circumstance has caused a serious estrangement between the educated few on the one hand, and the mass of the people and their leaders on the other. Though this censure is inapplicable to the whole class of educated men, yet it does apply to a few of them. This stigma it is now necessary to remove ; and if the sensible and far-sighted portion of our educated men would think seriously on the subject, they would find that the duty of bridging over this social gulf devolves on themselves, and that they would be able to accomplish this by adopting in future a uniformly respectful deportment towards their elders, with a due regard to the preservation of self-respect.

It is now our duty to speak our mind with equal candour respecting the conduct of the professed leaders of Native Society. We beg

to point out, with all possible deference, that in keeping themselves aloof and isolated from the educated they commit a great mistake. Some of them have been heard to express an opinion that if the latter were suffered to advance in life, they would be inclined to slight them or treat them with disrespect! Now we want to know how many of the above class have behaved in this way. We assert without hesitation, and our *shettiás* may keep their hearts at ease on this score, that those who are possessed of true blood, and who have received genuine culture and breeding, are incapable of such conduct, which can only be possible with pedants of reverse nature, from whom it is vain to expect anything good or commendable. Men of this sort may acquire ever so high an education, yet if they lack genuine blood and breeding, their education can exercise but little influence on them, for "the young of a wolf," as is observed by Shaikh Saadi, "will only grow to be a wolf," no matter in how good company and with what care he is brought up. The case is, however, different with those in whom true blood is combined with sound education. However humble a stock they may have descended from, they may rise to occupy elevated positions and would yet never think of offending their elders or the leading members of their community, or of claiming superiority over them. The fact is, we humbly submit, that heretofore the *shettiás* have totally abstained from permitting anything like a long and well-tryed and friendly intercourse to subsist between themselves and the truly educated and upright class; neither of them has as yet been placed in those positions in which prosperity and adversity try us; and hence the inability on both sides to arrive at a true discernment of each other's merits or demerits. If, through want of foresight or discernment, the *shettiás* mistook some bustling and pedantic fellows for highly-educated gentlemen, and treated them accordingly, and if they afterwards had to meet with insult or injury from them, or if they found them conceited and vain-glorious, surely it would be an act of absolute injustice to the educated class if the *shettiás*, from a few solitary instances, pass a hasty and an indiscriminate condemnation on the entire body, and recommend others in their station to refrain from maintaining intercourse with them. This is a grave matter which we would commend to the attention of all the leading men of the community. In forming such a disparaging estimate of the worth or deserts of the whole educated

class from the conduct of two or three men of hollow pretensions, our *shettiás* act like a man who having once been stung by a serpent, is apt at all times to take every piece of rope he may chance to meet with for a real snake. We all know how ill-founded this supposition is, and yet this is the way in which the *shettiás* act, which speaks poorly for their foresight and experience.

They are supposed to be aware of the fact that educated men are not all alike, any more than the five fingers of the hand. In the same manner ought the *shettiás* to be aware of the disparity that exists among their own body in point of virtue; all of them are not saints!

These gentlemen no doubt know, from their ripe experience, that the leading men of all civilized communities, being themselves possessed of high mental culture, generally keep the company of the enlightened; they render themselves accessible to their inferiors, inquiring of them from time to time concerning their welfare, and thus secure their love and regard; as also their own influence. It is, however, different with our *shettiás*, who, as is complained from several quarters, are so vain (we don't believe all to be so) as to imagine that they alone can accomplish everything, and that what is done by them should be implicitly acquiesced in by others; but a supposition, it may be stated, which is so obviously fallacious cannot be acted on in practice, as it has never hitherto been. History has made known to us numerous instances in which the representatives of the country were opposed and thrust overboard by the commoners in their attempt to exercise arbitrary powers over the latter. Our representative men are fully aware that if they desire to enjoy a dignified, influential, and an honourable pre-eminence over their compatriots, they should have none but dignified, influential, and honourable men for their associates. It is the men of rank and position—men of foresight and experience—men conversant with everything relative to the country—men well versed in law and politics—men of patience, circumspection, and calculation in matters of commerce—and, lastly, men of sound training and talents, as also of honesty and morals, who should compose the association. No association of men that does not possess these qualities can ever really command influence and respect; and our *shettiás* are well qualified to form a public association on this principle, if they choose.

Having referred to the description of persons who should be the companions of the *shettis*, let us now proceed to examine what sort of men enjoy their company and confidence. It appears that, with very few exceptions, these associates and advisers are only men of limited education, apparently devoid of a capacity for sound judgment and counsel.

It is indeed a matter of both regret and surprise that there should be so much as it were studied isolation from the educated.

It puzzles one to discover what there can be in education which renders its possessors so disagreeable to the *shettis*. This breach is, however, variously accounted for, according to individual opinion or fancy, which it is worth while noticing, as it leads to an important conclusion. Some impute it to a reluctance on the part of the educated men to truckle to the *shettis*; others attribute it to an overbearing and disrespectful demeanour into which they are betrayed in the heat of their youthful blood on account of mere ordinary and excusable blunders; and some, again, ascribe it to a spirit of vanity, in consequence of which they arrogate to themselves the credit of a high enlightenment, and refuse it *in toto* to the other class, who they aver have nothing more than their ancestral wealth to rest their claims upon for exacting respect. Now if all these causes were weighed in the balance of judgment and the sins on both sides compared, the side on which vanity preponderates should be adjudged as deserving of particular censure, which those concerned should endeavour to adopt means to free themselves from. Courtesy, though it be combined with poverty, is better entitled to our esteem and approbation than the vanity of the opulent. Having thus dwelt at some length on the alienating causes, we may proceed to state briefly how a reunion can be effected. Letting bygones be bygones, it behoves our *shettis* to establish a more friendly and familiar intercourse with the educated gentlemen, and receive them into a larger share of their confidence than heretofore. Similarly the latter should endeavour, by the observance of a respectful deportment, to satisfy their superiors that they are incapable of abusing the confidence reposed in them, and also regarding their proneness to overlook, at all times, any errors or shortcomings observable on the other side, as well as correcting their own. Once this relation is brought about between them, the bond

of friendship and attachment will always continue to strengthen, once this bond is formed, the troubles and trials which we frequently encounter in the hard battle of life will be easily surmounted by the powerful weapon of their unanimity, and thus success uninterruptedly continue to attend both through life

In conclusion, we sincerely regret the unpalatable nature of the observations which we have been thus led to make without reserve or partiality for either side, but we repudiate all intention of causing pain to any party. Bearing in mind the words of that master of human nature, Shakspeare, who, in the delineation of one of his subjects, observes, "Look on this picture and on that," we have likewise thought fit to show up both sides, and ask our readers to look at the conduct of the educated and reforming party, and also at that of the uneducated and conservative party, leaving each sensible reader to decide for himself on which side the shortcomings preponderate

Charitable Military Asylums for Orphans in Madras

Among the many institutions established in Madras for the protection of fatherless and destitute children, there are two, for the exclusive benefit of military orphans of both sexes, which require notice. The Male Asylum was opened in 1788, and the Female in 1786, and they are both conducted in a highly efficient manner. The former has up to this time turned out, it is said, about 3,300 well educated boys, who are now engaged in different occupations, some being in the service of Government, a few in trade, and others labouring as Christian Missionaries. This establishment is likewise open to children whose parents are disabled, by accident or a like cause, from supporting them. Besides these, a limited number is also received on payment of charges for schooling and boarding, but in all cases orphans are allowed a preference.

In the Female Asylum, which receives annual pecuniary aid from Government and the public, are taught household economy, sewing, washing, nursing the sick, and in the case of those girls who give early indications of intelligence and aptitude, they are instructed in the art of teaching. Its affairs are managed by a few philanthropic

ladies, wives of public officials, and this circumstance has secured an efficient and highly beneficial watchfulness over the mental as well as moral training of the youthful inmates

We devoutly wish our good countrywomen might be induced to copy such of their European sisters as those who labour so assiduously in the cause of charity and philanthropy. It is necessary, however, that the beginning should be made by the upper classes, who, by virtue of their position, are better qualified than others to do so

This may probably give rise to a question as to how the upper class of women in our country can take the initiative in this matter, when they are themselves uneducated? The question admits of a simple answer, which is, that if influential ladies are joined in their efforts by the educated, there would then be no difficulty felt in making a beginning. The absence, in all kinds of movements, of the cooperation of the wealthy with the educated members of the community must be regarded as a great desideratum. The educated young Bombayites seem to have fallen into a curious blunder in this respect, which consists in a belief in their power to accomplish any arduous undertaking single handed, without the help of their more influential countrymen. Our opinion, however, is diametrically opposed to this, in support of which the movement on behalf of female education may be referred to. Let us then ask, gentle readers, whether, although 'Young Bombay' originated and set on foot the movement in question, they were able to dispense with the assistance of the Shettis in carrying it to a successful result? We ask, Did they not solicit and receive aid, either publicly or privately, from Messrs Framjee Nusserwanjee Patell, Cursetjee Nusserwanjee Camajee, Dhunjeebhoy Nusserwanjee Camajee, and other leading townsmen? The answer is patent to everybody. We affirm that without the support and cooperation of these gentlemen, the cause of female education would perhaps never have succeeded. Similarly it may be asked if the legislative enactment regulating inheritance, marriage, and divorce among the Parsees, with which that community is provided, has not been obtained by the influence and with the cooperation of the Shettis? It is therefore apparent, from these and other instances of a like nature, that the various measures of importance

which we have been able to effect are not solely the result of the unassisted efforts of the educated, it is the result of the efforts of the educated aided by the prestige and position of their elders. It is only through such good understanding and harmonious working together of the upper and middle classes that we should expect to accomplish, in future, reforms like those we have been enabled to attain in the past

An interview with His Highness the Raja of Pöör

Early in the morning we sent a message to His Highness, expressing our desire to pay him our respects, the messenger returned with a reply that His Highness would be very glad to see us. The Raja is named the Raja of "Vaupati," meaning the Raja of Forest, from the circumstance of his being the owner of an extensive forest round the village where he resides. He is known by the name and title of His Highness Raja Rameshwar Rao Bohári Bihádhur. He was attired in the dress of an English Colonel when he received us. He conversed with us in English, which he spoke with marked ease and fluency. He talks equally well in Urdu, not to speak of Telugu, which is his native tongue. There is yet something more to be said in regard to his linguistic knowledge. The flow of melodious words which the Raja used in speaking the Urdu led our friend Mr. E. Rehatsch to conclude that he ought to be able to talk in Persian, and so under that impression he communicated his conjecture to the Raja in Persian itself. The Raja answered in the affirmative in the same language, adding that he had a great predilection for the acquisition of different languages, and that he could speak as many as ten, including Arabic, Kanañi, Sindhi, and Afghan. In order to keep up his practice, the Raja has employed different persons knowing these languages, as soldiers and officers in his army. Though a Hindu he observes none of the prejudices peculiar to that religion, against the absurdities of which he openly expressed himself. His reception of us was marked by all the courtesy and etiquette of an English gentleman. After the usual civilities had been exchanged he began to make many anxious inquiries on points connected with our tour, and seemed highly gratified on discovering that we were

the gentlemen whom he had felt a desire to see on learning, from newspapers and other sources, the fact of our having set out from Bombay on a tour through the country. After some conversation he asked us to take a cup of tea or coffee, which we gladly did, except our friend Dr. Bhau, whose declining greatly surprised the Raja that such a sensible and erudite gentleman should cherish such puerile prejudices, adding that if gentlemen of Dr. Bhau's generally advanced ideas and liberal education displayed such narrowness of mind and lack of moral courage to shake off openly prejudices like this, we should never expect to see the people of Hindustan make any rapid strides in the onward march of civilization. As for himself, he further observed, mature reflection on the subject had led him completely to discard ill-founded bigotry, without involving his conversion from the Hindu faith. The Hindus of the present day, the Raja continued, are as superstitious, timid, and ignorant as those of former times were liberal, bold, warlike, and educated. The Raja has thus not only broken through prejudices of long standing, but has also fearlessly made known his views to his subjects, who, however, it may be stated to his credit, are allowed to continue in the free exercise of their choice to act as they may think proper according to individual belief. He entertains a very high opinion of the British Government, and has for the most part introduced British laws and regulations into the districts subject to his control. We were informed by him that he had received his early training, as well as his political and military education, at the hands of General Wabab V. C. Sinclair. The Raja is naturally of a brave and warlike disposition, having on several occasions drawn his sword against the Nizam (of whom he was at one time fairly considered a rival); however, except in some solitary cases, he had to sustain heavy defeats. After we had drunk the coffee, we were taken into the *Dian-khana*, where he showed increasing marks of familiarity. He made us presents of copies of his own photograph, and asked for ours, which we promised to send after our return to Bombay. We were next asked for our visiting cards, and, ascertaining our names and addresses, he entered them in his memorandum book. He next showed us the likenesses of his mother, sister, and other members of the family, on whose education, we observed, he bestowed much attention, in token of his avowed appreciation of the benefits accruing therefrom.

A visit to the "Bethune Female School" in Calcutta; Calcutta and Bombay female education compared.

On the 9th February we proceeded to see this institution, which took its rise under the following circumstances. The citizens of Calcutta had raised a public subscription with a view to perpetuate the memory of the Honourable Mr. Bethune, whose name is a household word in Calcutta, for the zeal evinced by him in the introduction of education, but more especially of female education, into India. To this fund a further sum was contributed by this true friend of the natives out of his own pocket, and the whole made over to a committee for the purpose of devoting it to the cause of female education. The result is the establishment of the present school, and the erection of a large and handsome building for its accommodation. There were 101 girls present in the school on the day of our visit, but the daily attendance, as we were informed by the European Governess and Superintendent, averaged 70. The girls are taught reading, writing, and the rudiments of arithmetic, sewing, and domestic economy; but neither instrumental nor vocal music is included in the course of studies. A gymnastic class is also opened in connection with the school, where girls from six to eight years of age are made to take exercise daily, in order to develop the tender powers of their body and mind. We were much pleased with some of their juvenile feats, and thought that if the Calcutta girls received proper education—or, to be more exact, if they received proper education at the proper time—they would turn out quite as smart as our Parsee girls, and in some cases even more so.

Though female education in Calcutta may appear to be more limited than in Bombay, we should not suffer ourselves to be misled by mere appearances, inasmuch as the reputation which the latter has acquired in this respect is owing exclusively to the outward show and bustle of her inhabitants, and not to any solid achievement. The Parsees have certainly manifested a greater degree of zeal than the Hindus in educating their daughters, but the result has been no better in the one case than in the other. Though a decade has elapsed since the introduction of education into this city, not a single girl has been found qualified for the office of governess of a school. The fact is, as soon as they reach their tenth or eleventh year, their

parents and friends think it high time to remove them from school, and hence it is that not one of them has yet been able to write even a small book or pamphlet, or so much as even a passable *bonâ fide* production in the shape of an essay, of which we have any knowledge. Such being the present state of education among our females, it behoves us to reflect seriously on it, and strive earnestly to devise such means as may ensure solid and permanent results, instead of vainly flattering ourselves with the misleading supposition that it has arrived at perfection. Although Calcutta may appear behind Bombay in point of female education, such, we submit, is not the case in reality, for the system of private tuition among families, known as the "Zenana Education," obtains very largely in Calcutta, where European ladies are steadily but unostentatiously disseminating the blessings of knowledge and enlightenment. Ere long we shall see what fruits this Zenana education will bear, and the reforms it will introduce into Native society. Already the names of more than one Bengali woman have been before the public—one as an authoress, another as a proficient in Sanscrit, a third as a poetess, &c., while all that has been heard and seen of the women (whether Parsi or Hindu) of our own city in this respect is the bold and open display, in imitation of European custom, of their coquetry as exhibited in their wearing English boots, stockings, and brocade caps, in accompanying their husbands in public and associating in the company of males. That so far they have surpassed their Bengali sisters no one, we think, will deny, but we would respectfully, and with the best intentions, impress upon our countrywomen that if they would endeavour to decorate their minds as they do their persons, by a sound secular and religious education, they would better consult their interests, and secure results of a more solid and permanent character. It is a grave mistake to suppose that education and reforms consist in the improvement of personal charms, and accordingly to make them the object of one's exclusive care and attention.

Our interview with Dr Duff

Leaving the Bethune School, we proceeded to pay a visit to the well-known missionary of the Free Church of Scotland—the

Rev Dr. Duff—whose name is famous not only in Calcutta, but throughout all India, on account of his great learning, wide acquaintance with the customs and usages of the country, and for his benevolent intentions towards the people. In the course of a conversation extending to about an hour, we touched on various subjects, such as the Babus, the thoughts and tendencies of their rising youth, female education, the practices of the Hindus, &c, &c, and had the opportunity of making ourselves acquainted with the views of this eminent divine. He spoke hopefully of India's future, which, he said, mainly depended upon the spread of education, which, as it permeated more and more through the lower orders, would effect a corresponding change in their condition, and while it would not, of course, bring about a wholesale conversion of the people to Christianity, it would lead them, by degrees, to a renunciation of their idolatrous practices—a result which none can well prevent.

Talking of the intellectual qualities of the Babus, the Doctor expressed a very high opinion of them, giving them credit for possessing a marked capacity for the study of mathematical, legal, and medical sciences, as well as for powers of hard and systematic application as students in general.

Referring to the tendency of their religious views, the Doctor considered it to be in an unhealthy state—the free indulgence on the part of some of the Babus in eating, drinking, and other sensual pleasures, having given rise to feelings of deep sorrow in the heart of this well-wisher of theirs. Let us hope that such of the educated Hindus of our own island as have contracted a taste for the pleasures of the bottle will take this as a warning against the continuance of their habit. For their future, in the opinion of Dr. Duff, as well as of all right-thinking men, is most saddening to contemplate. Speaking of the Brahmo Samaj, he said that he had himself witnessed it to assume, one after another, three different phases since its birth, and that though he was far from agreeing with the views entertained by it, he liked the institution in so far that its fundamental object was to turn from the worship of idols to the adoration of one Supreme Being void of form or figure. The learned divine had a high conception of the worth of Babu Keshab Chundra Sen, who, if we are not mistaken, is his pupil, and who would appear to have always kept his veteran

master before his eyes as a model for imitation in his eloquent and impassioned delivery

Before leaving, we informed the Doctor of our intention to go and see the "Balia Ghaut" that evening, when at once he exhibited his emotions of compassion for the innocent victims of this custom, and deplored that although there were so many enlightened Babus in Calcutta, they had not bestirred themselves to put a stop to the continuance of the pernicious practice prevailing at that Ghaut even at the present day. This evil practice, and several other social and moral topics relating to the people of Calcutta and Bombay, are contrasted and discussed at length in the Gujarati portion of the work, but, from want of space in this volume, the author regrets he cannot give further translation of these subjects

master before his eyes as a model for imitation in his eloquent and impassioned delivery.

Before leaving, we informed the Doctor of our intention to go and see the "Bália Ghaut" that evening, when at once he exhibited his emotions of compassion for the innocent victims of this custom, and deplored that although there were so many enlightened Babas in Calcutta, they had not bestirred themselves to put a stop to the continuance of the pernicious practice prevailing at that Ghaut even at the present day. This evil practice, and several other social and moral topics relating to the people of Calcutta and Bombay, are contrasted and discussed at length in the Gujarati portion of the work, but, from want of space in this volume, the author regrets he cannot give further translation of these subjects.

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

TRAVELS IN INDIA.

મુસાફરીની વ્યવસ્થા, તે કેમ કરવી.

માફરી કરી રાથી માણસ જાતની અવધ અને હોરા ખર્ચ પર વધે છે, એ ખાતર કરીની જરૂર નથી. જેમ બાળપણમાં બેઠકમાં બેસીને કેળવણી લેવા નિર્માણવાની જરૂર છે, તેમજ છોકરાઓએ કેળવણી લીધા પછી, આ દુનિયાનાં વેલેવામાં નાખ્યા આગમત, જે આબાપોની રાકિત હોય તેઓએ તેમને ઈ કરવા મોકલવાની જરૂર છે, જેથી તેમના જ્ઞાન, હોરા અને હિંમતમાં થશે નિરાજમાં કેળવણી સર્વ જોડા જ્ઞાન મધ્યસ્થ કરીશ હશે તેના કરતા વધારે જ્ઞાન આ દુનિયાની મોટી નિરાજ તરફ મુમાફરી કરી-જનની રાકામે. આ જ્ઞાન તથા એથી મળતો અનુભવ, પડવાડેના દીવ-તેમને મલેજ ઉપયોગી થઈ પડવાનો દુકામા બોલીએ તો જે દેરાના જોડા કરે છે અથવા વેવાગને માફ દેરા પડેગ કરે છે તે દેરાની તથા તીજાના ઈ હાવત ખરેખર અઢતીજ છે. જે દેરાના જોડા પોત પોતાની હદમાં અઢતી જોડા અધ મેવા છે તેમની હાવત અચીત ઉત્તરીજ છે.

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

TRAVELS IN INDIA.

મુસાફરીની અંગત, તે કેમ કરવી.

સાફરી ક્રીધાથી માણસ જાતની અકલ અને હોશ અરેખર વધે છે, એ વાત કરવાની જરૂર નથી. જેમ બાળપણમાં છોકરાઓને કેળવણી સેવા નિરાળ વાની જરૂર છે, તેમજ છોકરાઓએ કેળવણી લીધા પછી, એ દુનિઆનાં વહેવારમાં નાખ્યો આગમત, જે માણાંની શક્તિ હોય તેઓએ તેમને શી કરવા માફકવાની જરૂર છે. તેથી તેમનાં જ્ઞાન, હોશ અને હિંમતમાં થશે. નિરાળમાં કેળવણી સધી જ્યેષ્ઠ જ્ઞાન સંપાદન કરીકું હશે તેમ કરતાં વધારે જ્ઞાન આ દુનિઆની મોહોટી નિરાળ તરફ મુસાફરી કરી-જેળવી શકારો. આ જ્ઞાન તથા એથી મળતો અનુભવ, પછપડેના ધીવ-તેમને ધણેજ ઉપયોગી થઈ પડવાનો. દુકાંમાં બોલીએ તો જે દેશનાં લોક-તરી કરે છે અથવા વેપારને સાફ દેશ. પરદેશ ફરે છે, તે દેશની તથા તીહાંના હાલત અરેખર ચઢતીજ છે. જે દેશનાં લોક પોત પોતાની હદમાં અટકી ન અગઈ બંધ રહેલાં છે. તેમની હાલત અચિત ઉતરતીજ છે.

રેતે ચરે, બાંધ્યો શુએ મરે, આ કેહેવત મરાઠુર અને અરી છે. જે આપણા માનવર લોક પોત પોતાના લાયક છોકરાઓને આવી તરેહની પુત્રી કેળ-આવી ઉધારે તો તેઓ અરેખર પોતાને તથા પોતાનાં દેશને ધણેજ કાપશે આપણી નામધર મહારાષ્ટ્રીના ચાલુએએ મુસાફરી કરી છે. એ કરતાની ગાંધણ મણીજ અરથારે પોતાની દેશાંતીમાંજ લખી મુકી હતી.

જે તે મહાપુરુષ શાહાનદો જીવો હોત તો તેણે જે ગોઠવણ કરી હતી તે પ્રમાણે પુરતી સુમાકરી તેના કુંચરોએ કરી હોત, પણ દેવયોગે એવું નહોતું બન્યું. તોપણ આપણી નામવર મહાગણીના ગજપુત્રો ધણા અગતના દેરોમાં કરી વળ્યા છે; એથી પુરુષના અનુભવ તેઓએ જાણ્યો છે, જેના કૃણ હવેપછી આપણુ આપવાની ઉમેદ ગમીએ છેએ. એજ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં પ્રાંતના મધણા ગજવરીઓએ પોતે અને તેમની ગાદીના વાગ્દેશોએ સુમાકરી કરવી ધણીજ અગતની છે. એ વીરો સુંબઈના નામદાર ગવગર મર બાગદાદ કીઓએ એવી ભલામણુ દક્ષણ પ્રાંતના મગદોને અને તેમની ગાદીના વારસોને વારવાર કરીએ.

આપણી મહાગણીના રાજકુઓમાના એક કુઓએ તો પૂર્વદીશાના ધણાક દેશો-તરફ સુમાકરી કરી છે. આસેપીયા અને દેવ તરફ સુમાકરી કરી એકવાગ પાછા પોતાની સ્વદેશપ્રતીમા જઈતીહથી કરીને પાછો સુમાકરીએ નીકળ્યો તે છેક ચીનના પાયાતત સુધી જઈપોહ્યો, જેપાન દેશમાં કરી વળ્યો છે અને તીહાંથી હાગકાંગ, ચીંગાપોર તરફ જઈ આપણા દેશ હિંદુસ્થાનમાં સુમાકરી છેક પેશાવર સુધી કરી છે. આપણા શાહાનદા આલક્રેડના આપણા દેરામાં આવી જવાની શરૂ તો દેશી લોકમાં ધણીજ સારી ખેડે ગેરો, અને હજો જણાવવાને જગપણુ અચકાતા નથી કે સુંબઈરોહરમાં આ શાહાનદા તરફ જે આવેલું અને જાહોળત બરેલું દીલ દેખાડવામાં આવીયું છે, એવું તેણે ચોડેજ કેકાણે જોયું હશે સુંબઈની ખારમી કોમમાં તેમની સ્ત્રીઓ તરફથી તેને લાયકનું જે માન અને ખાદરાહી ખાનદાન તરફ જે ધરો. પીયાગ સુંધરેલી કોમવાળા તરફથી ખુદરતી રહે દેખાવો જોઈએ તેવા તેણે જોયો છે, એથી અલખતાં પારમી કોમવીરો શાહાનદો સારૂ મત લઈગયો છે, અને તે છેક તેની પીયાગી માનવંતી માતાતા કાન ઉપર જ્યા વગર નથીજ ગેહવાનું. - આથી પારશી યેલાને બારી માન અને ગાબાસી છે, તેમજ આટલું ખોલીયા વગર પણ અત્યાર નથી કે પારશી યેલામા દેખાદેખીથી કોઈવાર હરેક માર કામ કરતાં હલની બાહરે કેટલાકો જઈ લાગે છે, અને તેથી મારાં કામને કોઈવાર સાંભી ઝાંખ લાગે એવા કેટલાક દાખલા આ હાંગામે ભગદલમાં આવીયાથી બનીયા છે, પણ તે મોંદાં દીલથી બનેલા ગમજ નેપર આટલાજ ઈગાગે કરેલા બમ છે

શાહાનદાને જે દુરમત ઈજ્જત મળી છે તેથી આપણી બધી રહસ્યેતવીરો તેણે મારજ મત બાધીયું છે. આપણા દેશી ગજ અને અમીઝ ઉમગઆમ્મ અને દેશી ગઈએતે જાણરી મકમલ વ પદસો મારા દીનસાયે ખગડી, ગાહાનદાને જે આદર-સતકાર કરીયા છે, તેમા ખોલી રીતે એવું માલુમ પડીયું છે, કે જેથી આદરમાન આ ગજકુઆને આરીયામા આવીયું છે તેમા એ રાજકુઆની મહામદયુબી અને બની પગેપકારી માતા આપણી માનવતી મદારણી તગ્દ તેઓ મધળા-ઓએ અને હોકે પોતેની નજર ગખીને કરીયા છે. પણ પ્રમાણિક કુઆરે તો એનીરો વિવેચી નજરથી જોઈ જોઈ જાહેર કહી મળજાવીયું છે કે જે આદરમાન અને પીયાર આ દેરાની ગઈએતે દેખાવીયા છે, તે ઉપરથી તેના ખાતી થઈ ચુકી છે કે, આ દેરાની ગઈએત મદારણી તગ્દ મતોપ અને વફાદારી બરેલુ દીલ ખગેખરજ ધગવેં, અને જેમ જેમ કેળવણીનો પ્રમાણે ગઈએતમા વધતો જશે તેમ તેમ લોક વચે સગોષ બગેલા, કાયદાને માનબરેરી રીતે તાબેદાર અને વધારે વફાદાર થતા જશે. શાહાનદાના આ દુકા વચનોમા ઘણા લાખા વિચારો સમાવેલા છે. પાદશાહી ખાનદાનના કેળવણી પામેલાઓ હમેશા યોગ્ય બોલે-છે, અને યોગ્ય બોલોમા ઘણી મતવબ ધગવેં.

હવે ખરેખર આ નવજવાન ગાહાનદો જો પોતાની વાટાપી માતા આપણી મહારણી પારોજઈ ઉભો રહેરો અને હિંદુસ્થાનના દેનીઓ વીરો એવું જાહેર કરશે કે, જે જાણેજલાબી બગેલી ઈજ્જત અને દુરમત તેને આદરમા મળી છે તે સઘળી આ દેરાની રહસ્યેતની તે મદારણી તગ્દ વફાદારી બરેલાં દીલ પોવાના સખ-બધી મળી છે, તો આ જેવી સુખજુબાનીની અમર આપણી માનવત ગણી ઉપર, તેના પ્રધાનો ઉપર, પાગલમોગની આખી મળા ઉપર, અને આખી ઇચ્છે જોમ ઉપર એરી તો જાણમદસ્ત થશે કે કોઈખી ખીજી સાટેદી ગહવાઈથી એવી થઈ નથી રાજનાર. આથી આપણુ દેનીનચે અને આપણી ઉપર રાજકર્તા ઇચ્છેજો વચ્ચે મીનાઆગીનો ગા. વધારે મજબુત બવાવો જોઈએ, એમાતો કઈ મોક છેજ નરી એના મારા પગિણાઓ જેવાને ટચાયરી નજરે બવિખકાજ ઉપર જોવાનું ગદ્યુ છે.

આ ડેકાણે પુગતક મનાદનાર જણાવનાને રત્ન સીએંડે કે જો રાજા-ના આપકેડનું સુમર્ધમા આવવું થયું ને વખત જોગનાઈ હાત કરી, વાગણુ

રોજી મંડળીમાં એક નાહાની સરખી. પણ લાંબાં વખત સુધી ટકી રાહે, એવી તેની પધરામણીની યાદગારી રાખવાની મતલબથી, અંધકર્તાએ હિંદુસ્થાનમાં કરેલી મુસાફરીનો એહવાલ ને લખી રાખ્યા હતા તેનું પુસ્તક શાહાનગરની મુસાફરીની મતલબને અનુકુળ હોવાથી, તેની પરવાનગી લેઈ તેને અરપણ કરવાનું વાળખી ધારીયું, અને એવીરો શાહાનગરને અરજ કરી, તેમાં એવું જણાવીયું કે, આ પુસ્તક લખવાની મુખીય મતલબ એજ છે, કે, દેશીરાજ, અમીર ઉમરાઓ, અને ખીજા રાકિતવાન સાહેબોમાં મુસાફરી કરવાનો તથા તેથી તેમનો અનુભવ વધારવાનો રોજી ઉત્પન્ન થાય, અને એવું કરવામાં શાહાનગરમાં તથા તેનાં આખાં પાદરાહી કુટુંબે એક અછો કરી દેખડાવેલા દાખલો સઘળાંની નજર સાંભણે ધરીયા છે. એના જવાબમાં મળેલું અરે ખુશીસાથે આ પુસ્તક પોતાને અરપણ કરવાની પરવાનગી આપી તથા આ પુસ્તકમાં આપેલાં સઘળાં ચીજોનો એક સુંદર “આલખમ” બનાવીને અંધકર્તાએ તેની સાંભણે બેઠ દાખલ ધરીયા હતા, તે તેણે માટી ખુસી અને ઉપકાર સાથે કબુલ રાખ્યા અને કાગળના ઉપરમાં તેણે એવી ઈલા લખી જણાવી કે, આ પુસ્તક ને મતલબથી લખાયું છે તે મતલબ પારપડે. આ બધા રાજકુંવરે પુસ્તક લખનારની અરજ કબુલ રાખી તેથી તેને રોજી થઈ છે ને વીરો જાહેર રીતે આ ઠેકાણે શાહાનગરનો ઉપકાર માનવાની અંધકર્તા એક પોતાની અગતની ફરજ સમજે છે.

આ ઠેકાણે એક ખીજા અગતની બાબદ ઉપર ખુલાસો કરવાની પુસ્તક લખનારને એક સ્તરી તર્ક મળી છે. એ બાબદ વીરો અંધકર્તાને, સરકારી રાજદરબારી ખાતાના એક માટા અમલદાર સાથે વાતચીતમાં, ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું ધણુંજ ભણું દીલ, આપણા દેશી રાજ અને મહારાજાઓ તરફ માલુમ પડીયું છે. જરેખી કોઈ એવાં માટા પ્રસંગો આવે કે ને વેળા રાજદરબારી માટા મેલાવડ થાય તે વેળા અકસર કરીને ઇંગ્લેન્ડ સરકારની એવીજ ઈલા છે કે આસપાસના દેશી રાજાઓ અને અમીર ઉમરાઓ તથા તેમના કુંવરો અને પ્રધાનો તથા ખીજા માટી પદવીના દેશીઓ આવા મેલાવડમાં આવી ખીરાજ અને સામિલ થાય. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની એવીજ ઈલા છે કે રાજ, મહારાજાઓ એક ખીજામાં મળતા ભેટના અને તેમની મીત્રાચારીમાં વધાગે કચ્છા રહે, દેશી દેશની રીત-

બાંત જોઈ તેમના પોતાના દેશમાં સું સું ફેરફાર કરવો તેવીરો ફેટલાક નવા વીચારો તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય. આવી શુભ ઈચ્છા અને મતલબ-થીજ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વારંવાર દેશી રાજાઓને આમંત્રણ કરેછે, અને આ રાજાઓને યોગ્ય દીવસ પરકી જગ્યાપર આવી રહેતાં, ઇંગ્લેન્ડ સરકારસાથે અથવા કોઈ ખીન્ન કારણસર કોઈ કામકાજ અથવા મસલહત લેવી પડે અથવા કાગજ પત્રોનો સંદેશો અલાવવો પડે તો તેજ વખતે જલદીથી કામ બજા લાવવાને દરેક દેશી રાજાની સાથે તેમના રેસીડેન્ટોને હાજર રહેવાની ઇંગ્લેન્ડ સરકાર જરૂર પાડેછે. આ સઘળી ગોઠવણુ દેશી રાજાઓની સગવડ અને ફાયદાને રાજુ કરેલી છે, અને જેઓ આ ઉપરથી એવું સમજે અથવા વીચારેછે કે રેસીડેન્ટો દેશી રાજાઓ ઉપર અકસર કરીને દેખરેખ રાખવાને સાથે આવેછે, અને તેઓ રાજાને મનગમતી રીતે ફરવા દેતાં નથી, એ વીચાર તદ્દન ખોટો અને એ વાત તદ્દન ખાયાવગરની છે. એજ સુજ્ઞ જોઈ એવું ધારેછે કે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર દેશી રાજાઓને બાહર મુસાફરી કરવાની મનાઈ કરેછે, એ વાત પણ ખીલકુલ ખોટી છે. આગળ ખુલાસો કીધો તે સુજ્ઞ જાણવું જોઈએછે કે કોઈખી દેશી રાજા અથવા રાજપુતો તેમનો પોતાનો અનુભવ વધારવાને આ દેશમાં અથવા ઇંગ્લેન્ડ, યુરપ, અથવા અમેરીકા દેશોમાં મુસાફરી કરવાની ખામશ બતલાવેરો તો તેમને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી જરાખી મનાઈ અથવા અટકાવ નથી થવાનો, બલકે એર સાંજુ સરકાર તરફથી તેમને ઉત્તેજન મળવાની વધી થઈ પડેરો.

મુસાફરી જે અનુભવવાળા તથા અવલોકનશક્તિ ધરાવનાર, તેમજ વગવાળા રાખરોની સંગતમાં કરી હોય તો નેથી ઘણીએક તરેહનાં ફાયદા હસિલ થાયછે, જે ફાયદા ખુદ પોતેજ એખલા મુસાફરી કરવાથી ઘણું કરીને નથી મળી શકવાના. પેહેલાં જણાવેલા ગુણવાળા રાખરોની સંગતમાં મુસાફરી કીધાથી આસપાસની ખુદરતી જોવાલાયક સ્થળો તથા શાંભળવા લાયક બાબતો માર્શિયે અને ચોકસાઈથી જોવાને અને જાણવાને બની શકેછે, તેવું અને તેટલું એકલાં જોયા અથવા પુછ-પરછ કીધાથી નથી બની શકતું. ઘણીએક જાણવા લાયક બાબતો અને સ્થળો કોઈ વાર આપણી આંખ આગળથી પસાર થઈ જાયછે તે વીરો આપણુ એકલાને ફરી ખબર પડતી નથી અથવા એક જાણ વટીક પણ આવતો નથી, પણ

જો સંગતે ઉપલા ગુણવાળા રાખરો હોય તો એક ખીજીને અરમખરમ ધણે કાપશે થઈ શકે છે. તેમજ વીજો ગુણ એક વગવાળાં માણુમની સંગત મળ્યાથી ગુમાફરીની રંગ અને અડચણો ઓછા થાય છે. તેમાં ઘણું કરીને હિંદુસ્થાનની હાલની હાલત પ્રમાણે ગુમાફરીમાં એવી સંગતની અગત જો કે આગમીની આલુ થઈ છે તો એપણુ હજુ ધણી જ છે. ઘણેપણુંમાં ઘણુંકરીને મળી તરફ રેલવે હોવાથી ગુમાફરીને જેવું સગવડ અને સુખ તથા આ મહી આવે છે તેનું હજુ હિંદુસ્થાનમાં હાલ ઘણેક કોણે નથી મળી આવતું. એ ઉપરાંત જે કોઈ માણુમ આ દેશમાં એકલું ગુમાફરી કરવાને નીકળ્યું તો ખરેખર તે ખીજાગનાં સ્વપ્નમાં પણ નહીં હશે એવી અડચણો તેને નડવાની અથવા મુશ્કેલી પડવાની; જેથી તે ગુમાફરી સરખાતમાં જ હારખાઈ પાછો ફરે, અથવા કોઈવાર પોતાના જીવને ધારનીમાં નાખે, એવું બનવાજોગ છે. હમારી મતલબ એવું જણાવીને કોઈને નહીંમત કરવાની નથી. હમા સાબી ઉલટ અને હીમત આવી રાખીએ છે એ કે જેમ જેમ આગમીનો રસો વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણા દેશમાં મંજૂરની રંગ અને અડચણો રલતી જાય છે, તો એપણુ એક ચેતવણી અથવા ધરિયાગે કુવાની અગત છે, કે ગુમાફરી હિંદુસ્થાનમાં જેમ બની આવે તેમ એકલું અને ખાલી હાથે બાહર નહીં નીકળવું. બની આવતાં તેવા હોશીઆર અને વગવાળાં આદમીની સંગત તથા બહામણુ મેળવવી તથા જરૂરની ચીજો માથે શખી બાહર પડવું જોઈતર છે. હમારી ગુમાફરીમાં ૧૪) ચૌદ પ્રકારનો એક નાહનો મરખો કાફો થયેલો હોય; વળી કેટલેકે કેટલેકી ઓળખાણુ, બહામણુ અને મીંદૂરસંગ કાગળ પત્રો માથે લીધાં હતાં, તો એપણુ જરે છતે વગે અને છતે છુટે હાથે પૈસા ખરમના કોઈકોઈવાર હેશનગતી જખરી બોગવવી પડી હતી, ત્યારે વીચાર કરવો જોઈએ કે વગર વગવાળા અને એકલા ગુમાફરીને કેટલું મોશું અને ખમું પડે વાર ?

ગુમાફરીની ઈછા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ.

હિંદુસ્થાન દેશમાં ફરીને તેનાં રોહિંગી આબોહવા જાણવાની અને તાંહાંની વસ્તીની હાલત નજરે નજર જોઈવાકેક થવાની દરિયા થવાથી, તથા આ દેશનાં પ્રાચીન કાળનાં કૃત્યો અને તેમનાં રોધની ગેહી નીસાનો જોવાની હોમ થવાથી, અને એમ જોવાને જોઆથી નહી બની આવતું હોવ તેઓની હજુરમાં એ

વીરોનું દુક બધાન ગુજરાતવાની ઉમદ રાખીને આ દેશમાં મુમાફરી કરવાના કેટલાએક ગૃહસ્થોએ ઇચ્છા કરી. એ કામ ઉઠાવવામાં મુખ્ય આવેલાની કરવાનું માન રોક પુરોદેશ નોશિરવાનજી કામાંજીને ધટેછે. એવાં કામમાં આ લાયકી ભરેલા ગૃહસ્થને અસલથીજ ધણી ઉલટ છે. તે ઉલટ એટલે સુધી નેવામાં અને તપાસવામાં આવી છે-કે કોઈ સાહે કામ ઉઠાવી તેને પુરું થયેલું નેવાને છેક છેલ્લી ધડી સુધી બનતી કોરોડ કરવાને એ ગૃહસ્થ હટનાર નથી; એટલુંજ નહીં, પણ કોઈવાર અડચણની વખતે કામ બજાવવાને પોતાને માથે બોલે પડે તેવી ચીજ ઉઠાવવી પડી તો તે પણ ઉઠાવવાને જાહેરી ખુશીથી રોકના દરજ્જે એકકોરે મુકવાને અચકાવાનાં નથી. એહેવા ગૃહસ્થની તથા એએની સાથે ઝકટર ભાઉ દાજી નેવા મકલગુણસંપન્ન વિદ્વાનની સંગત મળ્યાથી અને રોક પુરોદેશ શરતમજી કામાંજી નેએએ મુરોપખંડમાં ધણેક ટેકાણુ મુસાફરી કરી, સાહે જ્ઞાન અને હોશીઆરી મેળવી છે તેમનાં આ મુસાફરીમાં સાથે ભેગવાથી, આ પુસ્તક લખનારને પણ એવી મંડળીમાં બેસું થવાની ઉલટ થઈ. 'રોક મનચેરંજી મહેરવાનજી નાનીએરવાળાએ પોતાની ખુશીથી આખી મુસાફરીને લગતી રતાની સઘળી તજીમલ અને ગોઠવણ કરવાનું કાણુ કામ પોતાને માથે ઊંચકી લીધું હતું; અને એવાં કામમાં એમને સંસાર વેહેવારનો ધણો અનુભવ હોવાથી તથા તેની સાથે ખુરા મીબજની ખુદરતી બખરોશ ધરાવનાર રાખસ એવણુ હોવાથી એવણુ એક ધણાજ પસંત અને ઉપયોગી મીત્ર આખી મુસાફરીમાં થઈ પડ્યા હતા. એવણુના હાત હેઠળ મદદગાર તરીકે, બાઈ રતમજી ફકીરજી કોપરને સાથે આપીયા હતા, પણ આગળ એહેવાલ વાંચતાં માલુમ પડ્યું કે આ જીવાન પેહલવાન જેણે પોતાનો પગ કોઈદાહડે રોકરની બાગળથી બાહેર નહીં કાહડેલો, તેની ઉપરબરે અણબણી જગા અને જંગલોમાં એકલું અવારમું કામ કરવાનું આવી પડ્યું, ત્યારે તે ખીઆરો મદદગાર થવાને બદલે “અરે મહને કોઈ લેએરે” એવી મદદ લેવાભેગ હાલતમાં ધણીવાર રમુજ પડે એવી રીતે આવી પડ્યો હો. ઝકટર ભાઉ દાજીએ પોતાના એક જરમન મીત્ર નામ મીસ્તર “એડવર્ડ રીલીઆસ્ટિક” ને ખુદરતી દેખાવ ને નેવામાં આવે તેમના મિત્રો ખાડવાને તથા કેટલીએક બાળદોની નોંધ કરી લેવાને પોતાની સાથે મદદગાર લીધા, હો.

પેહેલાં એવા વીચાર થયો કે મુંબઈથી ફરંગી જવું, અને તે માર્ગે મુલતાન થઈ લાહોર, અને તીહાંથી છેક કાશ્મીર સુધી ઉપર જવું. પછી તીહાંથી પાછું ફરી દિલ્હી, આગરા, લખનૌ, કાનપુર, અલાહબાદ, બનારસ વગેરે સુખ્ય રોહોરો જોતાં કલકત્તે પોહ્યાં; અને કલકત્તેથી આગબોટની મારફતે મદરાસ જવું. મદરાસની આસપાસની જગ્યાઓ જોઈ તે વખતે ચાલુ થયેલી રેલવેને રસ્તે જેપુર આવવું, અને જેપુરથી પાછા સ્ટીમરની મારફતે મુંબઈ આવવું. પુછપરછ કરતાં એ માર્ગે કેટલીએક અડચણો મળી પડી તથા એ માર્ગે ફરી વળવાને પુરતો વખત નથી મળી શકવાનો એવું જણાવાથી ઉપરોક્ત વીચાર ફેરવવાની જરૂર પડી. બીજો વીચાર પછી એવા કીધો કે મુંબઈથી પેહેલાં શોલાપુર જવું, અને તીહાંથી નીજમ હેદગબાદ થઈ, જે રસ્તો કાવતો માલુમ પડે તે રસ્તે મદરાસ જવું. તીહાંથી સ્ટીમરની મારફતે કલકત્તે જવું, અને કલકત્તેથી, અલાહબાદ, બનારસ, (કાશી) લખનૌ, આગરા, અને દિલ્હી જોઈને છેક કાશ્મીર સુધી જો વખત મળે તો પોહ્યાં; અને પછી તીહાંથી ઉતરતાં, લાહોર, મુલતાન, સિંધ હેદગબાદ અને ફરંગી થઈને મુંબઈ આવવું. આ કાવતો પાઠો તો કીધો, પણ “માલુમનું તો બોલવું છે અને પુછાનું તો કશું છે.” તે કહેવત પ્રમાણે આ છેલ્લા ઉરવેલાં માર્ગની મુસાફરીમાં વગર ધારેલી અડચણો નડવાથી, માત્ર દિલ્હી સુધી પોહ્યાં; ત્યાં વખત એટલો તો બરાઈ ગયો, ગરમી અને સખત તાપ એવા તો પડવા લાગ્યા કે આગળ જવું વાજબી નથી, એમ ધારીને દિલ્હીથીજ પાછું ફરવું બેહેતર જણ્યું. પાછું ફરતાં, આગરાને માર્ગે સિંધીયા અને હોલકરની રાજધાનીના સુખ્ય રોહોરો, ગોવાલીઝર અને હંદોરની બેઠ લીધી હતી, અને તીહાંથી મહુને રસ્તે સીંધવાધાટ ઉપરથી જળગામ ઉતર્યા હતા, જ્યાંથી આગગાડીની મારફતે નાશીક થઈને પાછા મુંબઈ આવી પુગા હતા.

આ સાથે જોડેલા નકારા ઉપરથી માલુમ પડ્યો કે જે ચક્રર આસમાની રેવાનું પાડેલું છે, તે આમારી મુસાફરીનો માર્ગ અને વલાણ બતલાવે છે. એ ચક્રરનો પેરાવો આસરે ૧૨૦૦) વારસે માઈલનો ગણ્યામાં આવ્યો છે.

ઉપરની મુસાફરીમાં જો કે તરેવાર રેલ અને સંકટ પડ્યું હતું, જોવી કે ગાડીઓ ઉંધી વળી, તેમનાં પર્યાં નીકળી પડ્યાં, બળદો બેગી ગયા, કોઈવાર તેઓ બર નદીનાં

પાણીમાં બેસી ગયાથી ગાડીમાં પાણી બરાબર ગયાં, કીચડમાં ગાડીનાં પછડાં ખુલી રહ્યાં, તે કાઢાડવાને જેમ ઇસિપત્નીતીમાં કહેલા ગાડાંવાલાએ જુઓ પાડી હતી તે પ્રમાણે નહીં, પણ જુઓ પાડ્યા વગર હોમોને ખેંચી કાઢાડવાની ફરજ થઈ પડી હતી. દરીયાનાં તોફાનની યાદ રાખવા જોગ છક્કડ ખાધી હતી, અડીએલ ઘોડાંઓને લીધે બાર નદીના મછવાના પુલ ઉપર મધરાત્રે ઘાંધી વરસાત, અંધારું, પવન, ગાજવીજનું તોફાન, અને સખત થંડી, જુએ પેટે, અને પેલાસે હોટે ખમવી પડી હતી, તોએપણુ એ સઘળું દુન્ય માહોટી ખુશીથી અને હોસથી ખમી રાકાણું હતું, અને તેમાં ખુદાની મહેરબાનીથી એક પણ રાખસના શરીરને ટોચપણુ તરેહેની ઇજા પોહ્યાંની નહીં હતી. જેમ સઘળા ખુરા દીલ, તનદરોસ્ત અને સંપ સાથે રવાના થયા હતા તેવાજ ખુરા દીલ, તનદરોસ્ત અને સંપ બરેલા પાછા ફર્યા હતાં. એ કંઈજ નહીં પણ ખરેખર તે રહેમી મહેરબાન દાદગરની હોમી કમીના બંદાઓ ઉપર એક માહોટી નવાજેશ થયેલી સમજી, મધ્યની નમનતાઈથી આ ડોકાણે તેની નોંધ કરવાની એક આઈન ફગન હોમી મમજીએ ઉઁએ.

એ જુસાફરીનો રસ્તાનો ખાધા પીધાનો અને ગાડી બાડાં વીગેરે તમામ ખરચ રૂ ૧૨૦૦૦ થી ૧૩૦૦૦) તેર હજાર સુધી થયો હતો.

શુંબધી પુણા અને શોલાપોર.

તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર—આ દીને શુંબધી સહવારના આઠ કલાકે બાએ-ખલા સ્ટેશન ઉપરથી પુણા લાઈનની ગાડીમાં, દોસ્ત આસનાઓને મલીઆ બેઠીઆ પછી રવાને થયા હતા. બોરધાટ ઉપર ટનસા (પાહોડો કોતરીને કરેલા રસ્તા) એ વરસામાં પુરા નહીં થયેલા હતા તેથી ખપોલી આગળથી ઘાટ ઉપર ચઢવાને તટુ, ઘોડાં, પાલખી, ગાડીઓ વીગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો. પાલખીમાં બેસીને ઘાટ ચઢવાની ગોઠવણુ ઉતારૂઓ શુંબધી કરતા હતા અને તેનું દામ વટીક પણ આગળથી આપતા હતા, તોએપણુ તેવા રાખસોને રેલવેના બારબાયાના રાજકારબારથી એટલી ખાતરી નહીં મળતી હતી કે તેમનાં આપેલાં દામ પ્રમાણે તેમને પાલખી અથવા તેથી સારી ગાડી મળશે. પણ એ વાતની સાબેતી ખપોલી પોહ્યાંયા સીવાય મળી નહીં રાકતી હતી; તેથી એટલી ખાખત રેલવે-

વાળાઓના હકમા ફાયદા ભંગેલી હતી. એટલા સખખથી ખપોલી આગળ એ વખતમાં હંમેશા એક જોવા લાયક અને કોઈ કોઈવાર તો દીલગીરી ભરેલા બનાવ બનતો હતો. ખપોલી આગળ ટ્રેન (આગગાડી) આવી હતી એટલે પેહેલા અને ખીજા વર્ગના ઉતાર્યો જાણે ધાડ આપ્યાથી લોક નાટામવા પડેલા હોય તેમ દેડદોડીમા પડતા હતાં. પછી “મારે તેની તલવાર.” આ કેહેવત પ્રમાણે હગમીઓ અને લુચ્ચા લકગા હગગેજો અને ફેટલાએક તેવા આપણા દેશીઓ પાલખી અને મારી ગાડીઓ જાવરીથી ખોતાને મારે લુટી લઈ જતા હતા, જેથી ખીઆચ ગડ મુથસ્યોને તેમની અમીલાઈ લીધે ધણુ કુચ્ચ અને હેરાનગતી ખમવી પડતી હતી. એ અવિર કાગમાગમા કનટમુકટો અને તેઓના માણુરો મારીપેઠે ખોતાનુ બહુ કરતા હતા, તેમ ખીજા દાય ઉપર ગરીબોને અને અમીલ ગૃહસ્યોને પૈસો ખગચી ધાટ પગે ચાલી ચઢવો પડતો હતો, અથવા કોઈવાર “દમની” નામની એ પહાડની બજારની ગાડીમાં બેમીને ને ઉતાર્યોને ધા/ ચઢવો પડતો હતો તેમના “દમની” મલામતી જોખમમા આવી પડતી હતી.

હવડ તો આવા મધળા મકટે ઘણાખરા ટળી ગયા છે. યોગપાટની અદગનાં સધળા ટનણા અને પુલો તેવાર અને પુગ થયા છે અને હાલ ગાડી ધાટ ઉપરથી ઉતાર અને માલ માથે થેઠ પમાર થઈ શકેછે. કમાઈ તો બહુ થાયછે પરંતુ એક હડીયન પેનીનસુખર રેલવે કપનીના બાગીદારોને તેમની થાપણુ લાયક બાજુ ઉતપન નથી થતુ, અને ખરચ ઘણી ખરી કમઈ ખેચી જાયછે, આ વાત ખરેખર દીલગીરી ભરેલી છે. પણ બાગીદારોએ આ એક મોહોદો મતોપ માનવો જોઈએ કે તેમના પૈમાથી આને યોગધાટમા ને ને ટનણા અને પુલો કોતરાયમા અને બધાયલા છે, તથા નદીઓ ઉપર ને મોહોદો બાધકાઓ થયા છે, એ ખરેખર જોવા લાયક અને માદ રેહેવા જોગ એનજીનીઅર્સંગ વિદ્યાની ક્ષેત્રની મહાભારત નીરાનો ઉભીયક્ષી છે. એ કામ પાર પાડવામા જોટલી હગરેજોએ મનરાકિત વાપરી છે તેટલી રારીરરાકિત વાપરીને આપણા દેશીઓએ એ સાહાશીક કામો ઉઠાવી લઈને પુરા કરીયા છે, તે કાઈથોડી કીરતીના કામો નથી. મરનાગ નામાકીત ને. ને. બગકાની આ કપનીના મુખ્ય એનજીનરે ખોતાની અકલતા બગે કરી યોગધાટ ઉપરથી રેલવે લઈ જવાનો ને એક ઘણેજ કહણુ મવાલ હતો તેનો જેમ કુડ્યો કરી આપ્યો, તેથી જોવી તેની અકલની તાગીક તાજુખી માથે આપણે

કરીએ છેએ, તેવીજ તાજુખી બરેલી તારીફ, આપણે જે દેશી બેગારીઓ અને કારીગરોએ સત દાહાડે પથર સાથે ટક્કર લડી તેને ફોડ્યો છે, તેમનાં ધીરજ અને હીંમતની કરવી જરૂર છે. શીરીન ઉપર કુરહાદ શીદા થઈ પોતાની માથુકનાં ફક્ત મરાખરીના માંગવા ઉપરથી પાહોડે ફોડીને તે વારે નદીનું પાણી શીરીનના મેદેલ આગળ ખેંચી લાગ્યો હતો, એવું કિસ્મા કાહાંણીમાં લખેલું છે; પણ હાલના જમાનામાં તો અક્ષલ, વિદ્યા, હંતર, હીંમત, સજ્જરી ઇતીઆદીનાં બળે કરી અરેખર પાહોડેને ખસેડ્યા છે, તેમની જીવરથી, તેમનાં પેટમદિથી અને બાજુએથી અને કહો તાંદાંથી રસ્તા કાઢાડ્યા છે; નદીઓ અને દરીઓ ઓળંગ્યા છે; આવાં મહાભારત કામોનાં જાણુદ છવતા લખલા આપણા દેશમાં આગગાડીના રસ્તા દેખાડવી આપે છે.

અંડાળેથી નીકળેલા સાંજના ૬૫ વાગે પુણાનાં રેલેવાન ઉપર પોહતા હતા, તીહાં આપણી માનવંત સરકારથી માન પામેલા દસ્તુરજી રાહેબ ખાનખાહાદુર નેશરવાનજી જમારુપજી પોતાની અને ખીજી ગાડીઓ લઈ હમાને એસેન્ક-ખાલ લેવાને આપ્યા હતા, તેમની સાથે બેઠ થઈ. દસ્તુરજીએ હમારી મંડળીને જે આદરસત્કાર કીધો હતો તે ધણેજ લાખડી બરેલા નજર આપ્યો હતો અને દસ્તુરજી પોતાના પથેણા તરફ હંમિશ મોહોબત બરેલું ઢીલ રાખે છે, એવું ધણીવાર હમારા માંબળવામાં આજુનું હતું તે આ વખતે નજરે પડ્યું હતું. એ વીરો આ વખતે હમાને આ દસ્તુરજીનાં આવા મદયુણોની એક નોંધ કરવાને મોહોટી ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ગત્રે બવાની પેઠમાં રોડ નિનસાહા મણિકજી પેટીટનાં એક ધણાજ ખુરા-નુમાં બાગવાજા ખંમશ્રામાં હમાએ ટિગે કીધો હતો. ગત્રે ૧૦ વાગા પછી એરતી બધી તાદાડ લાગવા માંડી હતી કે વચ કામાજીને થંડીના અખલખાં ભગઈ આપ્યાથી, તેવણુને જેથી ચાર કલાક મુધી ખાંદાનામાં ઓડીને મુલ રેલેવું પડ્યું હતું. એ પ્રંગે થંડી અરકાવાનાં દજબો વીરો જે જે સારેબો મજવા બેઠવાને આંખા હતા તેઓએ તરેહવાર અબિજામ અને મનો આતીયાં હતાં. વધારે મન જલદ રાઈ ટાંકવા અને તીખું તમનમનું આવા વીરો પડ્યાં હતાં. પુણાની આખોટવા વીરો ધણા જાજનું એવું સાધારણ પણ ખુબ બરેલું મન છે કે થંડીના ઢીવમમાં

બરાંડી દારૂ અને મરચાં અગત કરીને તે જગ્યાએ ખાવાની જરૂર પડે છે. પણ આ વગરખાવાનું મત ફક્ત કલ્પનાથી બધાયલું છે. દારૂનાં રોખી અને તબે-રાખનારને થંડી લાગ્યાથી દારૂ ખીવા ગમે છે, પણ જે દારૂનાં રોખી અને તબે-વાળા નથી તેમને થંડી લાગીયાથી દારૂ જગ પણ મોઝાફક આવતો નથી. અમોને લાગેથી થંડીને હમોએ થંડકથીજ મારી હતી; તેથી જોવા તંદેગસ્તી બરેલા રાત્રે મુતા હતા તેવાજ મહવારના ઉકા હતા. હમારી માથનાં મર સરજનમમાં હમા ચીજો રાખી હતી, પણ દારૂ માતરે દવા જેટલોજ વાપરવાને લીધો હતો. તાવના રોગમાં જરૂર પડતી ત્યારે જેમ હમારા મીત્ર ડકટર બાઉ દાજી તાવવાળાં માણુ-સને ત્રણથી છ ગ્રેન કુવીનીન આપતા હતા, તેવીજ તજીમલથી હમાગ દારૂનો ઉપ-યોગ થતોહતો. ખીવાની મળતો હમોને સાઈ, ઝાગું, થંડું પાણી, અથવા લેહજત-દાર આદિ અથવા કાશીનું એકું કપ (ખાલું) મળવાથી પડતી હતી, જે મળદારી હમા ઢેકાણે ઢેકાણે જાણે એક ધણીજ ઉકાઈ હોય એવી મમજીને બોગવતા હતા. લાંખી અને સખત મુસાફરીમાં જે તદરોસ્તી મારી ટાલતમાં રાખવી હોય તો જેમ અને તેમ દારૂનાં ખીપણાથી પરેહજી રાખવી જરૂર છે; તેમજ ખાણું થોડું, સાઈ પણ તરફદુનું અને વખતસર લખા કરવું જરૂર છે. એટલી જે બાબતની અગત કરીને મુસાફરોએ ચોકસી રાખી તો તેમને ક્યેદા થયા વગર રહેશે નહીં.

તારીખ ૨૩ મી ડિસેમ્બર—સહવાગના પોહારમાં વેહેલા ઉઠી કાશી માથે જગ હલકો નાસ્તો કીધો. દસુરજી સાહેબ પોતાની મોહોબત બરેલી થાહે ફરીને ગાડી-ઓ લઈ હમુને રવાના કરવાને બંગલામાં આંબ્યા હતા, તેઓની સાથે રવાનગીની મુલાકાત કીધા પછી, સંઘળા જાણુ સાથે ગાડીમાં પુણાનાં સ્ટેશન ઉપર આંબ્યા અને રોલાપુર જવાની તૈયારી કીધી.

પુણેથી રોલાપુર મુઘી આગગાડીના રસ્તાની ડાબી અને જમણી બાજુએ એતરોમા તે સાલની એતી સારી ચક્લી માણુમ પડી હતી. કોળમાં ધણેખણે જીઆરનો પાક ચક્લી હતો, તેથી ઉતરતો ગર્હ, ચણા અને તુઆરનો હતો. જેવાં એતરો આબાદન અને ખુરાનુમાં પુણેથી તે રોલાપુરના ટપ્પામાં નજરે પડ્યાં હતાં તેવાં ખંડળા અને પુણા વચ્ચેના ટપ્પામાં દેખાયાં નહીં હતાં, તેનું કારણ એવું ધારવામાં આવે છે કે એ ટપ્પામાં કોઈ નદી નથી અને ખડકની જમીન છે. નાહાન નાકાનાં બજાંઓ એલીગમ પેલીગમ આવેલાં છે પણ તેમનું પાણી

સાધળી તરફ ફરી નહીં વળી રાક્યાથી માતરે જે એવી થાયછે, તે એ નાળાંઓની આસપાસની જગામાં જ ઘઈ રાકેછે.

પુણા આગળથી “મુળામુહા” નદી વહેછે તેનાં ખાણીએ ઘણી જગાએ આબાદાની કરી છે. પુણેથી આગળ સોલાપુર તરફ જતાં ખીજી નદીઓ “ભીમા” અને “સોન” આવેછે તેઓનું ખાણી આમપાસનાં એતરેમાં કોળાનાં પાકને ઘણું જ ઉપયોગી પડેછે. એ નદીઓ દોઢ દોઢ ટેકાણે રેલવેના રસ્તામાં આવી છે તેથી તે ઉપર ઘણાજ જોવા લાયક પુણા બાંધેલા છે.

આગગાડીમાં ખેસી જલદી દોડી જનાર મુસાફર એવી ઈચ્છા મળે કે જે જગાએથી તે દોડતી ગાડીએ જતો હોય તે જગાએ રહેનાર વસ્તીની હાલતનું જ્ઞાન મળવે તથા તે જગાની આબાદાની કેવી છે તે વીરો વાકેફ થાય તો તેણે આઠલી વાત સારીપકે ધ્યાનમાં રાખવી કે, જે કાંઈ જડકમાં તેની નજરે પડે તે ઉપરથી તેણે પોતાનું મત બાંધવું નહીં. આગગાડીના રસ્તાની ડાબી અને જમણી તરફ જોતાં તો એતરે ખરેખર ળીલાં અને આબાદાન છે કે દુઃ નજર પોહીએ તીહાં મુઘી જોયામાં આવે છે, પણ તે તેટલાંજ દોઢ જગાએ એક બે દીવરા ઉતરી તે ટેકાણે રહી તીહાંની રેયતની તથા જગાની હાલત આપણે નજર નજર જોઈએ અને તે વીરો પોતાની જાતે પ્રુછપ્રુછ કરીએ તો દોડતી આગગાડીએ જે નજર જોયામાં આવેછે તેમાં અને પુરતો વખત લઈ ધીરજથી જે એવેવાલ માલુમ પડે એ બંધેમાં ઘણો ફરક પડી જવાનો. આ સાધારણ બાબતની ચોકસી હિંદુસ્થાનનાં પહેલા ખજાનચી મરનાર મીસ્ટર વીલસને ન રાખ્યાથી તેણે પોતાના વીચારમાં એક મોહોટું ગોતું આપું હતું. તે અંમલદાર જેવા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો તેવોજ આગગાડીએ હિંદુસ્થાનની જમીન અને લોકની હાલત તપાસવાને કલકત્તેથી મુસાફરી કરવા નીકળ્યા, અને જેટલું આગગાડીએ ફરવું તેટલું કરી વળી, રિંત્રી, આગરા અને ઉત્તર પ્રાંતમાં બની આવતી સ્વારીએ મુસાફરી કરી વળ્યો, અને એક અથવા બે માસની દોડ દોડની મુસાફરીમાં તેણે જે જોયું, અથવા એળીગમ પેલીગમ, છુટાં છવાયાં માલુસા સાથે તેણે જે વાતચીત કીધી તેટલા ઉપરથીજ આખાં હિંદુસ્થાન વીરો તેણે એકદમ મત એવું બાંધ્યું કે, આપણો હિંદુસ્થાન દેશ “યુરોપખંડનાં બેલજીઅમ દેશ જેવા એતીવાડીમાં આબાદાન છે, રેયત મુખી છે, તેમને જે સુખ જોઈયે તે મળેછે, તેમને કોઈ વાતની ચાલુતાણ નથી

ધ્યાદિ." એવું મત બાંધવામાં તે મરનારે જે મુલ કાંધી હતી તે ફક્ત ઉપલી બાબતમાં એક સાધારણ એકસાઈ ગામની જોઈતી હતી તે નહીં સંખ્યાથી થઈ હતી. આ વાત તો ખરી હશે કે મીસ્તર વીલસનને તેની મુસાફરીમાં ફક્ત વાતની વાણુ-તાણુતો નહતો પડી હશે. તેને સારૂ આગમનથી ઠેકાણે ઠેકાણે સઘળો સરસરંજમ અને જોઈતી સીનેનો જીદ જીદ અંગલદારોએ બંધોમસ્ટ કરી રાખીયા હશે. આવી જોઈતી ગોઠવણું કરવામાં શ્રી શ્રી મહેનત પડી હશે, કેટલાં માણસોને અડઅણું ભોગવવી પડી હશે, એનો વીચાર મીસ્તર વીલસનનાં મનમાં ઘણું થોડાંજ આવ્યો હશે. મુરોખખંડમાં જેમ સઘળી વાતની મુસાફરીને સગવડ પડે છે તેવી સગવડ સરકારી પૈસે અને અંગમલ આ દેશમાં મુસાફરી કરતાં એકવાર મીસ્તર વીલસને ભોગવી હોય તો તે ઉપરથી એવું નહીં સાબિત થતું કે તેથી આ દેશ સરળી વાતે આખાદ અને હીમાંની રૈયત મુખી છે. રૈયતની હાલત જાણવા સારૂ ઠેકાણે ઠેકાણે અગત કરીને એક અથવા બે ત્રણ દીવસ રહેવું જોઈયે. ખીજું અગતનું એ છે કે, રૈયત પોતે ખુદ એટલી અણબધી હાલતમાં છે કે તેમની હાલત વીરો વાકેફ થવાને આપણને તરેહવાર રીતે સવાના પુછવાની જરૂર છે. એક બે સવાલમાંજ કાંઈતેમના વીરો પકું જણાઈ શકાવાનું નથી. એક સવાલનો કોઈકેમ જવાબ આપશે, અને કોઈકેમ કેહેશે. તેમાં ઘણી વળા એક જાણુ જાણુ ખીજીથી તદ્દનજ ઉત્કું હોય છે. શોલાપોરમાં હમાએ પુછપરછ કરી હતી, તેનો એક સમજો હમાએ નોંધી લીધો છે. શોલાપોરમાં એક દીવસ સાંજના કરવા નીકળ્યા હતા. હમારી સાથે બેભીઆ સમ્પલ એક કારકુન આવ્યો હતો. વાતચીત કરતાં પુછવામાં આવ્યું કે તમે કોણની રૈયત છે? તમારી સરકાર તે કોણ છે? જવાબ મળ્યા કે, હમારી મરકાર માહેબ લોક છે. હમાએ પુછ્યું કયા માહેબ લોક? કલેક્ટર માહેબ, રીજીસ્ટ્રાર માહેબ, અને ખીજા ટોપીવાળા માહેબો. તેઓ કેહેવા લોક છે? હમે શું જાણીએ. તેઓ સારાં માણસ હશે. તમે કેમ જાણ્યું કે તેઓ સઘળાં સારાં માણસ છે? તેઓ સઘળાં સારાં માણસ છે, એમ જો હમે નહીં જોયાએ અને તેઓમાં કેટલાક અગમ લોક છે એમ ખોલીએ તો હમને વખતે તે લોકથી શીક્ષા થાય, હમને પકડી લઈ જાય, અને હમે ખટખટમાં આવી પડીએ. તમારી ઉપર કાંઈ જીલમ થાય છે? જીલમ સાનો, સરકાર માહેબ માહેબો છે, તેઓ બધાનાં માખાપ છે. સરકાર

અને તેના કારભારીઆ જમ લોકને કહેછે તેમ લોક આવેછે જે કહે તે હમુને કરવું જોઈયે. શુ અણુધનુ કામ કરવા કેરોતો તે પણુતમે કરગો? અવ્યત, સર-કાર જે કાઈ કેહેતે કરવું જોઈયે; પણ હમે ગરીબ કાકુનોને પેઠ પુત્રુ ભાત અને દાળ મળી અંદર બસ છે; ખીજી વાતની ખટપટમા પડવાની હમારે મી જરૂર છે? હમા ગરીબાથી શુ યર્થ રાકવાનુ છે, કાઈજ નહીં. તમા મધજા મુખી ડો અથવા કુખી છો? પેઠ પુત્રુ આવનુ મળેતો હમે મુખી, જગે નહીં મળે ત્યારે કુખી. હમણા દાણાદુણા મોઘો થયો છે તેથી ઈજા ભોગવવી પડેછે વાણીઆવડુ સાદુકારના હમે કુજલજ છેએ. આ કુક વાતચીત માધારણુ ટેવના મનનો અંક ચીતાર છે. લાની મુદત યર્થ તેમની ઉપર આગલી ગલતનતથી જે આકૃત અને ગુફલમી ગુજાગી આની છે, અને વગર કેળવણીએ જે અસાની દાલતમા તેઆ પડી રહેવા છે તેથી તેમને પોતાની દાલત કેની છે તથા તેને બેલતર કેમ કરવી અને એ બેલતર દાલત તે કેવી છે, એ વીગે તેઆને મુતલબ અખરજ નથી. બેલરકાપણુ તેઆ પોતાની જાદગી જલાવગી પેઠે ગુજરેછે. માત્ર શીકર આધા પીવાની અને તેમાખી માત્ર દાળ અને ભાત સીવાય ખીજી જુજ જનસાની ગરજ તેમને લાગેછે. કેવળણીની હીયા કેટલી અગત છે એ વીરો સરકારે મારીપેઠે ધીયાન આપવું જોઈએછે એવી દાલતમા પડેલી ટેવત વીરો ખરો એહેવાલ જલદીથી મેજનવો કઈસિદ્ધું કામ નથી.

તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર — પુણ્યાથી રાનવાગને દીને મહવારના જા વાગે નીકળેયા શોલાપાર રોશન ઉપર પાગ્યા પોતેગના દ્વા કલાકે પોહિલા દતો મીસર નવશે-જી બેહેચમજી આલપાધવાજા શોધાપોગના ડેખુદી કલિકદર હમેને મમજાને એસેકબાબ લેવા આંખા હતા, અને પોતાને તીંદા હમુને હોતારે આપવાની ઈચ્છા દેખાડવી હતી. પણ રાજેશ્રી ગોર્ખીદ દરી વાતકર શોલાપોગના એક હિંદુ વેપા-રીએ આગમચથી દમારે મરૂ એક એલાહિદ બગલા તૈયાર ગાળ્યો દતો તીંદા હમાએ હતાગે કીધો. મુળધર્મી દમા નીકળ્યા તેની એક બે દાદાગ આગમચથી દમારો મુમાફરીમા સાથે લઈ જાનો મધજા ગગરજનમ ઝલવેની મારફતે ગેળાપુર મોકલી દીધો દતો કે તે તીંદા આગળથી ઈજા પુગે; પણ ગેલવેના અધર કાગળાને સાથે મામાનપોહેર્યા પેગલા હમા જઈ પુગા, અને દમારે મામાન ખડાજાના

એરાન ઉપર ખાંચા પડેલા હોમાએ જોયો હતો. એટલા ઉપરથી હમુને રોલાપોર માટે સામાન આવી પુરે તાત્કાલે જ એક બે દિવસ જોઈ થઈ ગયે પડ્યું હતું.

રોલાપોર.

રોલાપોર મુખ્યત્વે ગેલવેને રસ્તે ૨૮૨ કી મીટર દુર, અને પુણા કાંતા નીચી જગ્યાએ આવેલું એક શહેર છે. રોલાપોરમાં ગેલવેનું એક મોટું ટેરમિનલ છે, અને જે વખતે હમા તીરા પોતાના હતા તે વખતે એ ઈનડીયન પેનીનસુલર રેલવેનો દખલ તરફનો છે એ એ શહેર આગળ આવી આવડેલો હતો. ગોલાપોર રેલવેનું એક મોટું મથક થઈ પડ્યું છે. નીળમ દેવચંદના દખલ ભાગનો રેલવે તથા બારમી, કનાંગનો રેલવે આગળ કોમરામાં એકો થઈ જાયો અને પગલુઆમાં બરાધને મુખ્ય આવેલો હતો, તે સરોના રેલવેના તરફ દોરે આવેલો થયો છે. બેલગામ, ધાંગવાડ તરફનો રેલવે એક તરફ આવવા લાગ્યો છે. એટલા કાંચે ઉપરથી રેલવે પાગલુ, રોલાપોર એક મોટું મથક થયું છે; અને જેમ રેલવે આગળ વધશે અને અદરના પ્રાંતો સાથે મળશે તેમ એ વધારે અગત્યનું મથક થશે. આવી રીતે એ જગ્યાએ વેપારની એક અગત્યની જગ્યા આવવી થયાથી તથા સગરો મળી આવ્યાથી ગોલાપોરની વસ્તી ધણી વધવા માડી છે. કોઈ ૪૦,૦૦૦ માણુમની ગણેલું; અને કોઈ ૫૦,૦૦૦ થી ૬૦,૦૦૦ માણુમની ગણેલું. મુખ્ય વસ્તી લિંગાઈત લોકો છે. જેઓ કાનડી બાપા બોલે છે. તેથી ઉતરતી વસ્તી મુમલમાન લોકો છે.

રોલાપોરની આસપાસની જમીનમાં ઘણું કરીને જીવાર પાકે છે. તેથી ઉતરતો ધઉ, બાજરી, ચણા, વણાણા, ગુઆર અને એક બે જીંજી જાતના કોળાનો પાક થાય છે, ઘીવેલી અને કાંડી પાકે છે તેનું તેલ બાળનાના કામમાં ઘણું આવે છે.

રોલાપોરમાં મુખ્યત્વે ઘણું કરીને સઘળી તહેવાર કાપડ, સુતર, મીઠું તથા સઘળી જાતનું કરીઆણું જાય છે. નીળમ દેવચંદના જીવ જીવ તાલુકામાં વણાયેલ કાપડ પણ એ શહેરમાં ઉતરે છે. જુદા રોલાપોરમાં હાલથી કાપડ વણનાની આમરે ૧૫૦૦૦ થી ૧૭૦૦૦ સાર વણકર લોક ચલાવે છે; તેમાં હિંદુ તથા મુસલમાન લોકોને પેહેરાવાની સાડી, ઘાલીઆ, ચોળખણુ ઇત્યાદિ જાતનું કાપડ થાય છે. હિંદુ જાતના વણકરોને “મારી કોષ્ટી” અને મુસલમાન વણકરોને “મામીન” લોક

કેરેકે. રેલવે થયાથી તથા નીળમ હેલ્થપાદ તાલુકામાં રોજગાર ધંધો બરોબર નહીં ચાલવાથી તથા તીહાં સરકારની ખુટને લીધે અને ધણી એક તરેહની ખીજ બેદાદીના સળગથી એક ડાહ્યાના ઉપર રહેનારા લોક શોલાપોર તરફ દુબકળ આવવા લાગ્યાં છે, તેથી થોડી મુદતમાં શોલાપોરની વસ્તી બમણી વધી પડેલી ગણાય છે, અને તેમાં દરરોજ વધારો થતો જાય છે.

શોલાપોર ને યુગધર્મી આટલું નજીક છે તેની આખી વસ્તીમાં કેળવણીનો જોઈએ એટલો પ્રસારો કંઈ જ થયો નથી. માત્ર એક મરકારી ઇંગ્લેન્ડ નિશાળ છે, બાકી છ માત્ર ખેતીજીવોની નિશાળો છે, તેમાં છેલ્લેથી શું શીખનાં દરો તે લખી જણાવ્યા કરતાં મનમાં જ વાંચનાર વધારે સમજી શકે. નિશાળનો અરધો અરધ સરકાર આપે છે અને અરધો અરધ છેલ્લેથી પાસેથી દર મામે લવાજમ લઈ પુરો કરે છે. નિશાળની જગ્યા તથા ઇમારત બાંધવાનો અરધો અરધ સરકારે આપ્યો છે, અને અરધો અરધ રૂપે આપ્યો છે. રૂપની હાલત પ્રમાણે જોતાં તો તીહાંની નિશાળ ખોતાની જે ખોતાનો અરધ પુરો પાડી શકે એવી હોતી જોઈએ, પણ કેળવણી લવાની જરૂર દેખાવા વીરો તીહાંની રૂપમાં કંઈ હિસાબ થયેલી હોય એવું નજર નહીં આવતું હતું. એ કેળવણીની નીશાળ તથા અથવા ગરીબમાં જરા પણ પડેલી જોવામાં નહીં આવી હતી. લોક આમાની હાલતમાં અને તેવી જ હાલતમાં પડી રહેવાને તેમને મમત હોય, તથા તેમજ ને શીખેલા વિદ્વાનો, તેઓમાં વસેલા હતા તેઓએ ખોતાના દેશી બાઈબોને કેળવણી આપી તેમની હાલત મુધારવાની જરા પણ મહેનત કરી હોય એવું જ નજર નહીં આવતું હતું. તેઓ ખોતે બેદરકાર, આપમતલની રીતે પડેલા જણાયા હતા. કોઈ કામે રૂપનો અને તેમનો કોઈ ડોકાણે જોવાવડે થયેલા માંબળ્યામાં આપ્યાં નહીં હોતા.

પારસીઓની તીહાં કેટલી એક દુકાનો છે. તેમાં તે વખતે, માત્ર તીહાં ઇંગ્લેન્ડ માન તથા દારૂ વીગરે વેચાતો હોય એ જોયો હતો. કોઈ પારસી વેપારી તરફ તે વખતે તીહાં નજર નહીં આવ્યો હતો. પારસી લોકની વસ્તી આશરે ૭૫) માણસની ગણનામાં આવી હતી. આ વસ્તીમાં એક આનંદદાયક જગ્યા મરાઠુમ રોડ વીકાજ મેદાન એ આપેલાં એક મકાનમાં કરેલી છે અને તીહાં એક

ગોએમે બાત, આફરીંગાનની ક્રિયા કરવાનાં કામસર હાજર રહેછે. એ આત-
રાદદગાહાનું કામ પુણ્યાવાળા દસ્તુરજીના પંથક હેઠળ છે. આતરાદદગાહાનો
અરમ આ જગાના જરયોરતીઆ મળીને ચલાવે છે.

રોલાપોરનાં ધરો ધાણુંકરીને અરવી કાદવની અને અરવી પથરની ભીતનાં
બાંધેલાં છે. ધરોની આસપાસ ફરતાં પથરની ભીત બાંધી તેની ઉપર થોડીક
મટોડાંની ભીત બાંધી એક ઉંચો કોટ નેવા કોટ કરી લીધેલા હોયછે. કોટની અંદર
જવાને એક નાહાનું સાંકડું પણ મજબુત બાસડું અથવા દરવાજો મુકેલા હોયછે. આ
દરવાજો અંદરથી બંધ કીધો એટલે કિલ્લાનો દરવાજો બંધ કીધા બરોબર થાયછે; પછી
જેટલાં અંદર ધર આવેલાં હોય તેટલાં સમજાનાં દરવાજા જાણે બંધ થયા હોય એમ
મનજતું. આવી રીતે ધરોની આસપાસ ભીત બાંધવાનું કારણ સમજવાને મેલેલ છે.
હિંદુ અને મુસલમાનોનાં ગ્રન્થમાં દુરામનો ચઢી આવી રૈયતનાં ધરબાર લુટતા
હતા, તે લુટીને થોડાંઘણાં અટકાવ કરવાને આવી ભીતી કામ લાગતી હોય એવું
સમજાયછે. પણ આ ભીતી હમણાનાં યુરોપીઅન લશ્કરની તોપના માગ આગળ
એક મીનીટ પણ ટપી શકે તેવી નથી. રોલાપોરનાં ધરોને ઘણાં અરસાં હાપર્ગ નથી,
પણ ઉપરથી અગાસી નેવાં મટોડાંનાં ધાબાં કરી લીધેલાં હોયછે. કેટલેક ઠેકાણે
નળીયાં જોવામાં આવ્યાં છે પણ તે નળીયાં યુવધનાં નળીયાં નેવાં ઉપરથી ગોળ
નથી, પણ અપટાં છે. આ ઘાટ ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે કે આ રોહરમાં
કુબારના હુંતરમાં ઘણા મુઠાગે થયેલા નથી. આ અપટાં નળીયાં પણ સારાં પાક-
વેલાં નહીં હતાં, પણ રંગ અને દેખાવ ઉપરથી કાચાં માલુમ પડ્યાં હતાં. લશ્કર-
ની ડાવણી અને ઇંગ્રેજ લોક રહેછે તે લગા ઉપરનાજ રસ્તા પોલોળા છે, અને
તે ઉપર પાણી મીપાએછે; તે સીવાય રોલાપોર રોહરના રસ્તા ઘણાજ સાંકડા
અને ધુળવાળા છે, સામસામી એ ગાડી એક નીળની આવેલી પસાર થઈ શકે તો
બાગ્ય જાણવાં. સઘળા રસ્તામાં ઘણી ધુળ અને કચગે પડેલા રહે છે, જે સાફ
રાખવાને રોહરના લોકમાં કોઈ તરેહનો બંધિબસ્ત થયેલો નહીં હોય. જે કોઈ રસ્તામાં
માલ નાખે તેને થોડા ઘણો દંડ પડે, એટલું માત્ર સાંભળવામાં આવ્યું હતું.

રોલાપોરના રહેવાસીઓનો દેખાવ સાચું મટમનો છે. પ્રરપ તથા સ્ત્રીઓ
દેખાવમાં ગોદામણા અને સફાઈદાર નજરે પડેછે. માંજની વખતે ઘણી અરી

સ્ત્રીઓ તેમના માથાના બાલ ઉપર કુલ ગુથે છે. તેથી તેઓ ધણી સુંદર દેખાય છે. સોલાપોરમાં હિંદુઓનાં ત્રણ મોહરમાં દેહરં છે;—મલીકામ્પરજીન નામનું શીવનું દેહરં છે; સીદિગ્વર નામનું લીંગામ્પેત લોકનું દેહરં છે; અને બસ્તી નામનું જૈન લોકનું દેહરં છે. આ છેલ્લાં દેહરંમાં પારસનાથની મુરતીની પૂજા થાય છે.

સોલાપોરથી આગળ મંડલપર જવા મુસાફરોને “નગર કાર્ટ” એટલે બળદની શીગરામાં બાંડે મળે છે. એ શીગરામ ધણુંકરીને એકજ જણને સાથે મુસાફરી કરવાને ધણીજ મગવડ બરેલી છે, તોએપણુ જો એ જણુ બેગવા માહે તો પોતાની કપડાંની પેટીઓ સાથે લેતાં પણ જરા સગવડથી બેસી રાકે એવી છે. મુસાફરીનો ખાવા પીવાનો અને બારી સામાન બળદનાં સાધારણ ગાડાંઓમાં લઈ જાય છે. જુદા જુદા ધણીઓએ એવી “નગર કાર્ટ” બાંડે આપવાના કારખાના રાખ્યાં છે, તેને “નગર કાર્ટ” ના ટપાલ કરી કેહે છે. હમારે મારે એવી શીગરામાં જો બાંડે કાઢી હતી તે કોઈ તરેહની ગફલતથી એ જુદા જુદા ધણીઓ પાસેથી લેવાઈ હતી, અને તેઓએ સંપ કાઢાથી સોલાપોરથી નીજમ હેદરાબાદ સુધીનું દરરોજ શીગરામનું ગાડીબાંડું રૂ ૬૦) સાઠ મુરી આપવાનું સારું થયું હતું. આ રકમ ધણીજ આકરી માલુમ પડી હતી, પણ એ વીરો એકાએક તકાગર નહીં ઉઠી હતી. રાત્રે જરે જવા નીકળ્યા ત્યારે શીગરામાંનાં ફાનસો સત્રગાવવાનો ટુંકમ આપ્યો. એ એક એ ગાડીઓને ફાનસ નહીં લેવાથી એ વીરો ગાડીવાળાઓ વચ્ચે મોઢોમોઢો બાંજગડ ચાલવા લાગી. આ બાંજગડ વધી પડ્યાથી શીગરામવાળા એક પીજનની ઓડ આપણુ કાઢાડવા લાગ્યા કે તારી ગાડી તો આવી છે, અને માહારી તો આવી છે. આ ઉપરથી માલુમ પડી આવ્યું કે એ જુદા જુદા ધણીઓની ગાડી આવી હતી. જરે તકરાર વધી પડી ત્યારે તેઓમાં મોઢોમોઢો કુચકુચ થઈ પડી. ગાડીબાંડું જો ૬૦) રૂપિયા હતું તેમાં એકપીજ તરફથી ઘડોડે થવા માંડ્યો. અંત એવો આવ્યો કે શામસુંદર નામના ટપાલવાળાએ પોતાની દરરોજ શીગરામ ૪૦) રૂપિયા આપવા કહી લેથી એકદમ ૨૦) રૂપિયાનો ફેર પડી ગયો. તેણે વળી એવી સરતે ગાડીઓ આપવા કહી કે ત્રણ ત્રણ કોરો એટલે છ છ મહિલે ગાડીને નવા બળદો પોતાની રાએવી ચોક્કસો. ઉપરથી જોડી આપવા, તથા રસ્તામાં ગાડીની રખેવાડી કરવાને પોતાના એ સીપાઈ આપવા. આ એ જણાની બાંજગડ અને લગ્નમાં હમારે કામ નહીં થઈ ગયું હતું.

તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બર.—આ દીને રવીવારની રાત્રે ત્રણ વાગે રોલાપોરથી કુચ કરી. હમારી સાથે ચાર ગીગરામ અને મુમાનનાં ચાર ગાડાં મળીને આઠ ગાડી-ઓનો કાફલો થયો હતો.

પેહેલે રાહડે રાત્રે રસ્તામાં ત્રણ ત્રણ ગાઉએ જે જે ટપ્પા આવ્યા હતા તીહાં તાજ, મનપ્રુત અને આશુદ્ધ બળદો મળ્યા, જેથી મંજલ ઘણીજ આસાનીથી અને ઝડપથી કપાઈ. પણ ખીજે દીવસે રાત્રે ગાડીવાળાઓ બળદ બદલવાને વામાંડામાં અને માંહામાંહે એક ખીજ સાથે ગોલા લગાઈ કરવા લાગ્યા, જેની સમજ ત્રીજે દીવસે બરોબર હમુને પડી હતી. જેમ જેમ આગળ મંજલ વધતી જતી હતી, તેમ તેમ બળદ બદલવાનાં ટપ્પા ત્રણ ગાઉને બદલે ચાર ગાઉને છેડે ગએલા માણસ પડતા ગયા, અને તીહાં પણ નવા બળદોના વાંધા જણાવા લાગ્યા. જે બળદો હોવાતો તે ધાકેલા, અને ફેટલાક ઢેકાંણેનો બળદો બાંધવાનાં અમસયાં ખાસી છાપરાં નજર આવવા લાગ્યાં. ગાડીવાળાઓ આ ઢેકાંણે એક અછી નજર ચોરી કરતા હતા. પેહેલી ગાડીના બળદો છોડીને તેમને પેશાં ખાસી જુપડાં તરફ લઈ જઈ પાછલે રસોથી પાછ તેજ બળદોને લાવી છેલ્લી ગાડીએ જોડતા હતા, અને છેલ્લી ગાડીના બળદોને એવીજ તરફ બરેલી રીતે પેહેલી ગાડી આગળ લાવી જોડતા, જેથી આપણને એકાએક જોતાં એવું નજર આવતું હતું કે બળદો બદલીને ખાત નવા આવ્યા છે, પણ એ ચોક્કસ તેમની પકડી કાઢાડયાથી અને જે જરા ધમકી દેખાડવાથી તેઓએ કબુલ કીધું કે ટપ્પે ટપ્પે બળદો પુરતા નહીં હોવાથી એવી ઠગાઈ તેઓ હંમેશા કરતા આવ્યા છે.

તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બર.—આ દીવસે સહવારના ૯ વાગે ખાનાપોરનાં નાળાં આગળ જઈ પોહોંચ્યા. આ નાળાં આગળથી ઇંગ્લેન્ડ મરકારની હકુમત તથા હવે બંધ થઈ નીજમ દેરાબાદ સરકારની હકુમત અને હવે ગીર થાયછે. આ ઢેકાંણેથી ગાડીવાળાઓએ હવે બળદો બદલવામાં વધારે બેપરવાઈ અને લુચ્છાઈ કરવાં માંડી; જે ઉપરથી ઇંગ્લેન્ડ રાજની હકુમતથી દેશીઓ ફેટલા ખીલીને ચોક્કમ ચાલવાની જરૂર જુએછે, અને નીજમનાં રાજની હકુમતમાં આવ્યા કે ફેટલા બેપરવાઈથી ચાલવાને તેમને હીંમત આવેછે, તેનો એક અછછો દાખલો આ ગાડીવાળાઓની રોઆઈ અને લુચ્છાઈ બેપરવાઈ હમાને મળીયા હોતો.

એજ દીને સહવારના ૧૧ વાગે “નલદ્રુગ” ના મુમાફી બંગલામાં જઈ

પોહોંચ્યા. હીમાં ખાવા પીવા મારૂં જતાગે કીયો. રોહાપોરથી નીકળેલા ધીમી ધીમી મંજરે ૧૩ થી ૧૬ કલાકે નલદ્રુગ જઈ પુગા હતા. જે માગ જતાવની ચાલના બળદો હોયતો અંધી પણ આંધી વાગમાં પોહોંચી રાકાયછે, કેમકે રોહાપોરથી “નલદ્રુગ” માત્ર ૨૭ માઈલ દુર છે, અને માગ બળદો કલાકના મરામરી રા માઈલ આમાનીથી ચાલી ગયેછે. નલદ્રુગનો સુમાફરી બંગતો ટેકરીનાં કીખર જાગર આવેલો છે તેથી તે મારી દવાની જગા છે, અને તીહાંનાં પાણી પણ ઘણાંજ માગં છે, તથા ખાવા પીવાનો જે મામાન જોઈયે તે પણ તુરત ગામમાંથી મળી રાકેછે. બંગલા જાગરથી નલદ્રુગ ગામ નીચાણમાં આવે દેખાયછે, તથા તીહાનો કિલ્લો અને તેની ફરતી દેવાલ તથા કિલ્લાના ત્રણ જુરુનો તોપ ગોઠવવા લાયક બાધેલા નજરે પડેછે. બંગલામાં જે વખત મારી પેઠે જમ્યા, અને અંધ દાહોડો “ફિરતમ” ના તેહેવારનો હતો તેથી તેની ખુશાલીમાં અંધ ગલામ વાઈતે તથા રામપેન લેવામાં આવીયો હતો, તેથી મધળા ખુશ મીળજી અને ફીમીલા થઈ પડ્યા હતા. માલમાર વાગે જમીને કીલ્લો જોવા તે તરફ દોડી ગયા. જે વળા જોવાને ગયા તે વળાએ હમાગમાંથી કાઢને ખબર નહી હતી કે તીહાં શુ શું જોવાનુંછે. હમાએ ધાગું કે માત્ર માધાગણુ કીલ્લો હશે. અને તેવુ અંધ નાહાનું ગામકું હશે તે જોઈને હમા આગળ મજલ જઈશુ. પણ તીહાં પેહોંચ્યા પછી જે કાંઈ દેખાઈ નજરે પડયું તે માંજ પડી ગયાથી બંગેબર જોવાયું નહી હતું, તોએપણુ જે કાંઈ હમાએ જોયું તે જો દિવમનાં જોયું હોતતો અચીત બેહેતર થાત અંધું હમાગ મળજાએના વીચારમાં પાછળથી આવ્યુ હતું.

નલદ્રુગનો કિલ્લો.

નલદ્રુગ ગામમાં જે કિલ્લો છે તે હમાણા બાગી તુટી દાક્ષતમાં આવી પડેયોછે. અંધ કિલ્લો નીજમ મરકાના તાબામાં છે. નલદ્રુગ ગામ તથા કિલ્લો ગેટ બરજોરજી વીકાજી મેહેરજી હમાકના તાલુકામાં તે વખતે હતો. જે વખતે હમા તે જોવા ગયા તે વખતમાં અંધ કિલ્લો નીજમના અંધ કેદખાનાં પ્રમાણે વપગતો હતો. જુદા જુદા તાલુકામાં મપશમતા, તકમીરવાનો જેવાકે ગદામાર, એક લુટેનાર, ચોરો વીગરે નીજમના કેદીએને, મખત બેડી અને આડેકાણે બંદીમાં મુજલા હતા. કિલ્લાના દરેગાનાં આદા જાગર બાઈ વીગજી પ્રેમાબાઈ નાદાનપગવાજ

નામના એક ચંચલ અને ધુળી જવાન પાગીને રાખેલા હતા. આ જવાન રાખમ ધણોજ ભીલનમાર દીકરી હોતો અને કિલ્લો જોવાની હમારી ઇચ્છા યથા થી તેવણે તે ગોટોટી ખુશી અને આરજુશી હમને દેખાડ્યો હતો, તથા આ ધુળી અમલદારે ધણોજ ગ્રહેનત લઈને જે કંઈ જોવા લાયક હતું તે સઘળું દેખાડ્યું હતું. અને જોતાં જોતાં ગત પડી ગયાથી અધાઈ થયું હતું તો એપણુ એવી વખતે ફાનગો, મમાલો મલગાડીને આજો કીલ્લો દેખાડવવામાં હમારી ધણોજ ખગદસ અને તજુમલ કરી હતી જેથી હમો ધણોજ ખુશી તથા તેમનાં ઉપકારી યથા હતા. નલદ્રુગના કીલ્લાનું જવાન જાણુવા જોગ ગમતું તે વીરતાડીને આગળ કરેલું છે.

નલદ્રુગ ગામના ધરો કોઈપણ રીતે જોવા લાયક નથી થોડીક પથગની ભીત ખાવી, તે ઉપર વળી થોડીક પાતળા એમાગની મટોડાંની ભીત ખાવી, ધરને મધાળે છાપગને ઢેકાણે મટોડાના ધાખા અથવા અગાશી કરી લીધેલી છે. શોલાપોગનાં ધરોનો ધણોજરો નમુનો હોવા નજર આવે છે. નલદ્રુગનાં ગામડાના કુપડાં વઘાયા પછી કોટમાં જવાતા ત્રણ દરવાજા એક પછી એક આવેછે, તે દરવાજાઓની પથરની ખાંધણી તથા તે ઉપરનાં મહેશબો ખુમલમાન લોકની એક ચોકસ રીતની ખાંધણી જેને ઇંગરેજમાં Byzantine Architecture ને નામ મેલેછે, એ તરીકાની છે. દરવાજા ઉપરના મહેશબોની ઉભરણી કંઈ નાહાની સરખી નથી. એજામા એજા રપ થી ૩૦ ફુટ જમી છે અને તે મહેશબો ધણી મુરતના મખબથી ધણા ખચ બાગી વુટી અને ખીસમાર હાલતમા પડેલાછે, તોએપણુ કોઈ કોઈ ઢેકાણે હેવા તો મજબુત હતું દેખાયછે કે જાણે હનડાંજ ખાધેલા હોય ત્રણ દરવાજા વઘાયા પછી કોટમાંના ધરોની હાર શીર યાયછે. કોટમાં પેસતાજ ત્રીજા દરવાજા આગળ એક લોદાની તોપ પડેલી હમારી નજરે પડી હતી, જેની બનાવટ અને આકાર ઉપરથી એવું ધાસ્યામાં આવ્યું હતું કે એ તોપને બનાવી હશે ત્યાંથી તે હમોએ જોઈ ત્યાંહાંસુધી કોઈ દિવસેખી ફોડી નહી હરો. આ તોપ ૨૪ ફુટ લાંબી, અને તેમાં ગોળો મુકવાનો મુગખ માત્ર સંવાળે ઇંચનો નજર આવ્યો હતો, અને તોપની જાડાઈ અથવા ઘેરાવો તો માત્ર ૮ થી ૯ ઇંચ જણાયો હતો. થોડુંક આગળ ચાલતાં નલદ્રુગનો કિલ્લો આવેછે.

નલદ્રુમનો કિલો તથા કિલો મળીને થયેલ છે, અથવા ખીજી રીતે બોલીએ તો એ કિલોમાં ખીજા બે કિલો છે. પહેલા કિલોનું નામ નલદ્રુમનો કિલો, ખીજાનું નામ રાહાદ્રુમનો કિલો, અને ત્રીજાનું નામ રણમંડળનો કિલો કરીને છે.

રાહાદ્રુમ અને રણમંડળનાં કિલોઓ વચ્ચે આસરે ૩૦૦ ફુટ લાંબા અને ૪૦ થી ૬૫ ફુટ પોહોળા એક બંધ બાંધેલો છે, તે બંધ પોળા મળેલો છે. એ બંધની પોળાઈમાં ગરમીના દીવસે બેસવા ઉઠવા અને આરામથી રહેવા માટે એક છુપો બેઠાણ મ પણ દીલપમંદ મેહેલ, ત્યાં હકુમત ચલાવી ગયલા કોઈ નવાબે બતાવ્યો છે. આ મેહેલ હાલ મધની તરફની ખીમમાં હાલતમાં છે, તોએ પણ તેની હાલતમાં તેની આગલી જાહેજલાલી અને રચનાની ધણીક નીરાળો હતો રહેતો છે અને તે હજુર બેઠા લાયક છે. આ મેહેલનું નામ પાણી મેહેલ છે; કેમકે આમપામ બંધનું પાણી ફરી વળેલું છે, અને અહીં કહીએ તો પાણીની અંદર જાણે તે મેહેલ બનાવેલા તરફ દેખાય છે. આ મેહેલની રચના વીરો વંશનારાના ધાનમાં નથી આવી રાકવાનું કે કેવી સમતલકથી તે બાંધેલો હશે. પણ એ વીરો અંદરનું કહેવાનું છે કે તેનું બધાન વાંચ્યા કુળાં એકવાર તે મકાન તરફ જોતાં તુરત ધાનમાં આવી રાકે, કે અંદરના તે પાણી મેહેલ છે. આ મેહેલની ખારી, આગાશી અથવા હરકોઈ ખીજી ઉઘાડી જગાએથી બહાર જીએ તો ખરી ગમથી પાણી જ પાણી, ધમધાકાગ દોડું અને ધપધપતા આકારમાં પડું, તરફ આવે છે. એક તરફ જરખાની ખારી આગળ એવી તો આગમ ભોગવવા લાયકની જગા બનાવી છે કે પા કલાક ત્યાં બેઠા અથવા ઉભા રહ્યા તો ગમે તેવી થાકથી અથવા દીલગીરીથી મંદ થઈ ગયેલા જીવ સુખ અને રાંતી પામે છે, અને ત્યાંથી જ એ એક પાણીનો ધાંધ પડતો દેખાય છે, તે ધાંધનો આવાજ અને દેખાવ યોડીવારમાં દીલને ચમન જેવો ખીલાવી નામે છે. જે વખતે હમે એ મેહેલની અંદરથી આસપાસ બાહરનો દેખાવ જોતા હતા તે વખતે છેક માંજ પડેલી હતી, તોએપણ જે રણીયામણ દેખાવ તથા આસપાસની વનસ્પતીની મુગંધ હજો ભોગવતા હતા, તેથી હમારો જીવ બાગબાગ થતો હતો જે વખતે આ મેહેલ પોતાની આબાદે આબાદ હાલતમાં હશે તે વખતે ત્યાં કેવી મજાલાદારી લાગી દે તથા કેટલું સુખ અંદરના લોકો

ભોગથું હરો, તેનો થોડો મણો વીચાર હમારામાં આ વખતે આવી શક્યો હતો. આવી હાલતે તીર્હાં રહેનારા નવાળાનો જીવ, ઘડી પ્રમાણે ખાલતાં, ખરેખર મુજેજ ગયો હોય એમાં નવાઈ નથી.

આ મહેલ કેવી રીતે બાંધેલો છે, એનો વીચાર થોડોમણે પણ વાંચનારાનાં મનમાં આવે એટલા સારૂ હશે તેનું બધાન કરવાની કોશિશ કરીએ છે.

તુળાપુરગામ, નલદ્રુગથી ૮ થી ૧૦ ગાડીને છેડે છે. તીર્હાં “બોરી” નામનું એક ગામડું છે. આ ગામડાંની પેટ્રમમાં એજ ગામડાંનાં નામ વાળી “બોરી” નદી વહેછે. આ નદીનું પાણી, નલદ્રુગ કિલ્લામાં એવા લીધું છે અને ઉપર જણાવેલા બંધ બંધીને તે પાણી અટકાવેલું છે જેથી કિલ્લામાં એક ઘણોજ સુંદર વહેતાં પાણીનો તળાવ અથવા સાગર બનેલો છે. આ સાગર અને તેની આસપાસની લીંગાત્રી, કાલા ઉપરથી અને તીર્હાંના જુદાં જુદાં મકાનો ઉપરથી જોતાં ઘણી દીલ-પમંદ અને સ્થમન જેવી ખુરાનુમાહા લાગેછે. બંધની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે અને તેને બધે છેડે એકેક જુરુજ બાંધેલો છે. તેનાં નામ “નર જુરુજ” અને “માદી જુરુજ” એવાં પાડેલાં છે. “નર જુરુજ” ની સપાટી “માદી જુરુજ” ની સપાટી કરતાં ઘોઘાડ કુટ જમી રાખી છે; તે એટલા માટે જ જારે તલાવમાં જોઈએ તે કરતાં પાણી વધારે ઉંચે ચડે ત્યારે “નર જુરુજ” નો દરવાજો ઉંધોડો મુક્યાથી તે વાટે પાણી બાહર નીકળી જાય, જેથી કિલ્લામાં રેલ નહીં આવે. માધારણ વખતે “નર જુરુજ” નો દરવાજો બંધ રાખેછે તેથી પાણી માત્ર “માદી જુરુજ” વાટે ચાલું જાયછે. ઉપર બંધ રહેતું જનું પાણી અમસંતું સાધારણ રીતે વહેતું કાંઈ નથી; પણ તે પાણીને એક ધોધનાં આકારમાં છેક ૩૦ થી ૪૦ કુટની ઉંચાઈથી અને આસરે ૧૧ કુટ પેહોળાઈમાં પડતું કાંઈ છે આ ધોધ દેખાવમાં ઘણોજ રળીયામણો છે અને “પાણી મહેલ” નાં જરૂર આ ઉપરથી તે જોવા લાયક દેખાવ દેછે. ઉપલા બંને જુરુજને એક બીજાથી આસરે ૨૫૦) કુટ દૂર છે અને બંધની પોહાંબાઈ ૪૦ થી ૪૫ કુટ છે તેથી એ બંધ જુરુજને વચ્ચે ફરવા હરવાનો એક ઘણોજ અછેડ પુલ અથવા પાણી વચેનો રસ્તો બની રહેલો છે, તેની ઉપર સઘળી તરફથી અછી બનાવટની ફરસબંદી કરી લીધેલી છે. પૂર્વ તરફના જુરુજ આગળથી બંધની અંદર હરવાનો દરવાજો કરેલો છે. એ દરવાજો કોઈ માધારણ જોનારને એકાએક માલુમ પડી આવે એવા

નથી. બંધની ફરસબીની એક ગાદી લાદીથી તે ઠાંકી રાખેલા છે. આ લાદી ઉંચકી તો બંધની અંદર બોયરામાં ઉતરવાની પગથીઆ દેખાયછે, અગર લાદી પાછી તેની જગા ઉપર ચુકી તો બાણે સાફ રસો દોય તે પ્રમાણે બંધ ઓઠો સંપાટ નજરે આવેછે, અને તે ઉપરના બે બુરજ અને વચમાંથી પડતા ધપધપ (ધોધ) સીવાય બીજું કંઈ નજરે પડતું નથી. આ બંધનાં પેટાંમાં મેહેલછે એવું કોઈનાં સ્વપનામાં પણ નથી આવવાનું. એવું કેહેછે કે સન ૧૮૫૮ નાં સાલમાં તા. ૩ મી માહે જીનને દીને તુળાપુર ગામમાં ઘણા વરસાદ પડ્યાથી, ખોરી નદીએ ભારી માતોટી રેલ આવી હતી તેથી કિલ્લામાં બનાવેલા માગરમાં એટલું તો પાણી ચઢી ગયું હતું કે બંને બુરજોના દરવાજા ઉઘાડા ચુક્યા છતાં, બંધ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું, જેથી પાણી મેહેલ તે અરેખર પાણીથી ભગાધને પાણીજ મેહેલ બની રહ્યો હતો. કિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં રેલના પાણીએ જખરો ધસાગે કર્યો હતો, તથા રેલથી બુરજોનો કેટલોએક ભાગ તુટી પડ્યો હતો. પાણી મેહેલમાં ભગવલાં પાણીને બાહાર કાઢાડતાં કેટલાએક દિવસ લાગ્યા હતા. જે વખતે હમા આ ડેકાણે હતા તે વખતે હમાગ જોવામાં આવ્યું હતું કે તર તથા માદી બુરજો ૧૦ થી ૧૨ ફુટ ઉંચાઈમાં ભાંગી પડ્યાથી તેઓની ઉચાઈ ઘોટા ધઈ પડેલી દેખાતી હતી. આ પ્રમાણે આવું મજબૂત બાંધકામ ભાંગી જવાનાં કારણો વીરો પુછપછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે રેલના પાણી સાથે જંગલોમાંનાં ઝાંડા અને લાકડાં વગેરે જે જીવો ધમધધ આવી હતી તે આ બુરજો માથે અથડીને તેમને ભાંગી ફોડી નાખ્યા હતા. આ કિલ્લા નીજમ સરકારનાં હસ્તકમાં છે. એની મંબાળ વીરો નીજમ સરકાર તલવીજ ગણતી નથી તેથી થોડી મુદતમાં આ કિલ્લા તથા બંધ બનેની આખેરી જલદી આવે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. આવી રચનાં ભરેલા અને જોવા લાયક તથા એક નવાઈ જોવા બંધને તથા તેની અંદરનાં પાણી મેહેલને બનાવતાં પુષ્કલ ખર્ચ અને અતિરાય કારીગરી તથા મેહેલત લાગી દરો, તો તેવાં માહાભારત કામને હાલના વખતમાં મુમલમાન ગજની એક જીન્ટી અને નવાઈ જેવી બાંધણી તરીકે જાળવી ગણવાને બદલે નીજમ સરકારે તેને આવી બેઠવી ભરેલી અને ખીમમાર હાલતમાં પડી રહેવા દીધું છે, એ જાણવાને હમાને ઘણીજ દીલગીરી લાગેછે.

આગળ જણાવ્યું છે કે બંધના પૂર્વ તરફનાં છેડા આગળથી પાણી મેહેલમાં

ઉતરવાનો બેમાલુમ દરવાજો એક મોહોટી મોહોની લાદીથી ઠાંકી રાખેલો છે. આ લાદી ઉચ્ચતાં અંદર ઉતરવાને એકજ માલુસ ઉતરી રહી એવી સાંકડી પથરની સેહેડી બાંધેલી છે. તેનાં પગથીયાંની ઉંચાઈ સાધારણ પગથીયાંની ઉંચાઈ કરતાં ઘણીજ વધારે છે, તેથી ઉતરનાર ચડનારથી તે ઉપર એકદમ જલદી ઉતર્યા અથવા ચઢ્યા રાકાય એવું નથી. પેહેલાં પાંચ અથવા છ પગથીયાં અંદર સીધું ઉતરવાના છે, તે પછી ઉતરનારને બે વખત ડાબી બાજુએ વલાણુ લઈ ઉતરવું પડે છે. ખીજા રાબ્દેમાં બાકીએ તો આખી સેહેડી ત્રણ રમણાની ગોલ કરતી બાંધેલી છે. એવી રીતે આસરે ૧૫ ફુટ નીચે ઉતર્યા પછી, એક મોહોટી ઝોરડો આવે છે. આ ઝોરડા અંદર આવ્યા કે આસપાસની દવા થંડી, અને સારીરને ઘણીજ ગમતી લાગે છે. હમારી પાસે જે પાણીની ધીરી હતી તે જોતાં માલુમ પડ્યું કે બાહાર ખુદી દવામાં અને આ જગ્યાની દવામાં નજીક ૩ થી ૪ ડીગરી (એટલે અંશ) નો ફેર પડ્યો હતો. જે થંડો પવન આવતો હતો તે આસપાસનાં પાણી ઉપર ચઢને દીવાનખાનામાં, ઘણીજ તજવીજથી મુકેલી બારીઓ ધોટે આવતો હતો. આ ઝોરડાની રચના ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે તે પાણી મેહેલનું દીવાનખાનું ઠરો. આસપાસની દેવાલ સંધળી નરદમ પથરની બાંધેલી છે, અને તેનાં એક ખુણામાં એક તખ્તી ફરશી બાપામાં કોતરી મુકેલી છે. એ તખ્તી હમારી સાથનાં જરમન મિત્રે વાંચી તે ઉપરથી આ પાણી મેહેલનો સને માલુમ પડ્યો હતો. આ સને આંકડામાં કોતરેલો નથી પણ ફરશી સાહેરો, બેહેત ખતાવી બેહેતમાં લખી જણાવે છે તેવી રીતે તે સને વાંચતાં, હીજરી સને ૧૦૨૩ જણાવેલો હતો, અને હમારી અગાઉ કોઈ ખીજા મુસાફરો તીલાં આવી ગયા હશે તેઓએ પણ અક્ષરોની ગણતરી ઉપરથી જે આંકડા એ તખ્તીની પાસે દેવાલ ઉપર માંડેલા હતા તે આંકડા ઉપરથી પણ એજ સને ગણાયેલો હતો.

આ ડેકાણેથી આગળ ચાલતાં ખીજા બે ત્રણ ઝોરડા આવે છે તેમાં પર્વત આવવાને દેવાલમાં દક્ષણ તરફથી એકક બગાડું રાખેલું છે. આ ઝોરડા એલવત ગાદાના ઝોરડા હોય એવા માલુમ પડ્યા હતા. હીંચાંથી વળી નીચે થોડીક પગથીઓ ઉતર્યા પછી મેહેલના ખીજા તખ્તીકા અથવા માળ ઉપર આવ્યા છે. વાંચનારે આટલું હીંચાં વીચારવું જોઈએ કે ઘરના પેહેલા માળ ઉપરથી ખીજા માળ ઉપર જવાને વધારે ઉપર ચડવું પડે છે, પણ આ પાણી મેહેલ જે જોયરામાં બના-

વેલો છે તેના પેહેલા માળ ઉપરથી ખીજા માળ ઉપર જવાને નીચે ઉતરવું પડે છે. આ ખીજા માળ ઉપરની રચના પેહેલાના કગ્તા વધારે જોવા લાયક છે. એક જગ્યા ખાહાર ઝાંકવેલો છે તીહાંથી પેલો ૫૦) ફુટ ઉચેથી પડતો ધપધપ (ધોધ) દેખાય છે. અહીં શષ્ટ કોણુ આકારની બાધણીનો છે, તેની બારીઓ ઉપરથી હુકળ નદી વહેતી દેખાય છે. પાણીનો ધોધ પડે છે તે ઉપર જરે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હશે ત્યારે તીટા તરેવાર રંગની વરમાદી કુમાનના દેખાવા થતાહશે; તથા ઉચેથી જો ધોધ પડે તેના પાણીમાંથી ઝરઝર ઝરઝર વરસાતની પેઠે પાણીના બારીક બુદ્ધનીયાં પડતા હશે અને તે બુદ્ધનીયા પવનની લેહંગથી અહીંની બારી ઉપર આવતા હશે ત્યારે તે જગ્યા ઉપર એમીને આસપાસની લીલાતરી અને આવી મનોરંજક રચના જોનારને કેવી મજા લાગતી હશે તેનો ખ્યાલ ભાગવનાગ સીવાય અમમ્મી કુપના કરનારને રૂપીઆની એક આની જોઈશો પણ આવવાનો નથી તો અમમ્મી કુપનાથી તેમજ બીરો જો વીચાર ઉપજાવે શકે તે ઉપજાવવાની કોશિશ હમોએ કરી છે. બીચાર કશે કે એક ગમથી પાણીનો ધોધ ધમ ધોકાર ધોવો કરતો છેક ૨૫) અથવા ૩૦) ફુટ ઉપરથી, અને અહીંની બારી આગળથી વલી ખીજા ૨૫) ફુટની ઉઝાડમાં પડતો દેખાય છે. ખીજા ગમથી વમજદાર પાણી શીણુશીણુ ધઈ મફદ દુધ જેવું બની સીવ સીલાટ અહીંની બારી આગળથી વેલું આવું જાય છે. ત્રીજા ગમથી બારીક બુદ્ધનીયા નીચે શીતળંગાર જેવાં વરમી રહ્યા છે. ચોથી ગમથી તમામ આસપાસની વનસ્પતીમાંથી જો મકુર મુગંધની લપટ પસરી રહી છે, તે પેલાં બુદ્ધનીયા માથે મીસગિત ધઈ અહીંની બારી ઉપર ફેલાઈ આપ્તા મેહલને મીઠામ ભરેલી લપટથી ભરી મધમધાવી નાખ્યો છે.

હાલીમવાલીઓ મુખનો પડાનેવાગ આપેછે, “બદે નવાજ, નરખુરશ્મિં ચલરંજ હે.” તે ઉપરથી નવાબે જાણે કેહેલી એક જાણેલી ગણતરી અથવા અગમચેતી કરી હોય, એમ કુલાઈને બોલેછે, “તખનો પાનીકા બોહોતહી ઓર હે રેહ્યા હોઈગા.” આપણુસી અને ખુશમતખો ખાનસામાનોને સહરાઈથી બોલતાં શીખવવું પડતું નથી, તેથી તેઓ નવાબના ભારી કઠણ મન રાકતીથી કરેલા કયામને છોડે આસમાને ચઢાવી જવાબમાં બોલે છે. “હાંજ ખુદાવંદ, હાંજ ગરીબ પરવર, પાનીકા બોહોત હી ઓર હે રેહ્યાહે. કીટાં પનાહને ખીન દેખે કેમી પધ્દાન કરી હે? તેહેકીક; પાની બોહોત ઓરમે વાહા રહાહે.” નવાબ મનમાં કુલાઈને બોલે છે, “હાં, મેરી નજરમેં તો પાની મેહેલકી કગમત મળ એક એક બરોબર બન રહીહે.” જરે નવાબે પોતાના ખીદમતગમેથી માનજણું કે નરખુરશ્મ વાટેથી પાણી આપીયું જાયછે, તારે અલબત્તા પાણીનો વધારે જોર હોવાથીજ એવું બનવું જોઈએ, એમાં ગણતરી રાગી અને પધ્દાન રાગી!

આ પાણીમેહેલની કગમત પીછાનવા મનરાકતી કેટલી કઠણ હોવી જોઈએ એ વાતનાર સેહેલાઈથી વીચારી રાકરો. પણ જુદાં “હાંજ ખુદાવંદ, બદિનવાજની લપલરી ચાલતી હોય તીહાં કીડી ને વાધ, અથવા રાઈનો પરવત બનાવી દેવાની કસીખી પાંતીની કસો ચઈ રાકાતીજ નથી. પણ આપણુ આપણી વાત ઉપર આગળ આસીએ. નવાબની પુછપગ્ગ ઉપરથી જાણે એવું માલુમ પડ્યું કે પાણીનું જોર વધી ગયુંછે. આ વાતની મેહેલમા ખબર પડી. નવાબની માથુકોના પેટમાં જાણે ધારતીથી ધરકો પડ્યો. પાણી વધીને છેક અરખાની નજદીક આબું. આ વખતથી તેમની મકર બરેલી હીલચાલ થવા માંડી, કોઈ કીહા ઓગડામાં અને કોઈ કીહા ખોલીમાં બરાવા અને દોડી જવા લાગ્યા, બોલો નવાબ પોતાની માથુકોની દોડધામ અને હીચકારાપણું જોઈ દમવા પડ્યો; તીયાગ પછી મેહેલમા ને દોડદોડ અને તરેવાર પ્રપંચ ગોંધળ થયું હશે તેનો તો ખરો ચીનાર આપવાને આ ઠેકાણે કુદપના વધારે ચલાવી રાકતા નથી ને જ્યાંલ દોડછે તે માંબજેની અસલ વાત સાથે સરખાવતાં આપણી મનરાકિતની માત્ર મરાકતી કરેછે, અને ઉપર ને કલ્પિત ચીજ આપીયુ છે તે અમલ બનાવની અધુરી નકલ પણ દેખાડી રાકતું નથી. નવાબે બોગવેલી માજની વાતો પાણીમેહેલનાં પાણીમાં વહી ગયછે, અને આપણે તો માત્ર હવાઈવીચાર કરતા રહેલા છઈએ.

ખીજ તબક્કા અથવા માલ ઉપરથી ત્રીજા તબક્કા અથવા માલમાં ઉતરવાને વળી ખીજ સેહેડીઓએ તેનાં પગથીઆં ઘણાજ લેંચાં છે. એ પગથીયાં ઉપરથી ઉતરતાં છેક નદીનાં પાણી આગળ જવાઈ રાકાય છે. આ માર્ગ મેહેલમાં વાપરવાનું પાણી લાવવાને કરેલો હોય એવું નજર આવ્યું હતું, અંધારું ધણું થય્યું હતું, હમારી સાથે બળતી મસાણા રાખેલી હતી તોએપણુ એ માર્ગે ઉતરવાનું ધણું કઠણ નજર આવ્યું હતું તથા હમારી સાથનાં માણસોમાંથી કોઈનું તે માર્ગે ઉતરવાનું મન થયું નહીં હતું. સેહેડી ઊંચી હતી, વળી પાણી અંદર કુટી આવ્યાથી ભીનાઈ મરકણી થઈ ગયેલી હતી, અને જાંઠાં જોઈએ તોહાં વાંગળાંઓની અધાર એટલી તો જમાવ થઈ પડેલી હતી કે તેની દુરગંધી ખમાઈ નહીં રાકાતી હતી, જેથી વધારે વાર તોહાં ઉભા નહીં રહી શક્યા હતા. ઇહાંથી પાછા ફરતા ખીજાં બે ત્રણ નાહાનાં દીવાનખાનાં જોયામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં એકનું નામ ગંદી મેહેલ રાખેલું સંભળાયું હતું. આ વીરો ખુલાશો એવો થયો હતો કે તરેવાર જાતની ખુરાબોથી આ ઓરડાને બરવામાં આવતો હતો, અને તેમાંથી તરેવાર મુગંધ જે નીકળતી હતી તે પાણીમેહેલનાં સઘળા જુદા જુદા ઓરડામાં પસરતી હતી. આવી રચના કરી હોય તેમાં નવાઈ નથી; પણ જે વખતે હમણે તોહાં હાજર હતા તે વખતે ગંદી મેહેલમાંથી મુગંધને બદલે મુઘળી તરેહની દુરગંધો એવી તો નીકળતી હતી કે હમારી સાથના સઘળાં માણસોએ રમાણા પોતાના નાક ઉપર દીધા હતા, તથા મસાણા પણ ધણીજ ઝાંખી બળવા લાગી હતી. તેથી સાફ માણસ પડ્યું હતું કે પાણી મેહેલની તે વખતની હાલત ધણીજ વચન અને પડી બાગતી હતી, ભીતમાં તડ પડેલી હતી તેમાંથી કોઈ કોઈ ડોકાણેથી નદીનું પાણી પેવસ થય્યું હતું, અને તેથી ડોકાણે ડોકાણે કાદવ અને કોમડ થઈ પડેલા હતા.

નહીં કેહેવા જોગ એક ઓરડાની હમણે આ ડોકાણે નોંધ કરવાની જરૂર થઈ પડી છે, અને તે કરવાનું કારણ માત્ર એટલાજ ઉપરથી છે કે તે ઓરડાની બાંધણી ઉપરથી સુસહમાન નવાબોમાં સફાઈ તથા સુધઝઈનાં વીચાર કેટલા યોગ હશે તે જાણું માણસ પડી આવેછ. નવાબો અને હાકીમો અચર તથા અંખેલી અને તરેવાર ખુરાબોનાં ધણાં રોખી હોય છે, પણ જેઓનાં દરબારી મેહેલમાં માહોજ પાસેજ જાય જરૂરનાં મકાનો બનાવેલાં હોય તોહાં આવી ખુરાબોની જરૂર હોવીજ જોઈએ. એ ઓરડાનું નામ “પાયખાના” બોલે છે. ગરીબ માણસોનાં ઘરમાં બોએ ઉપર

ખેડા સુહુલા બાંધેલા હોય છે તેવી આ ડેકાણે જમીનની સપાટી ઉપરથી આગરે દોઢેક ફુટ જમી સુહુલા જેવી પંચરની ખેડક નજર આવી અને એ બાંધેની વચ્ચે જગ પણ પડતા જેવું કંઈજ નહીં હતું. દોઢ પણ માધ્યમ જોતારને આ બાંધણીના આકાર ઉપરથી રાંધવાની જગા શીવાય કદી પણ એવા ખ્યાલ નથી આવવાનો કે આ આટલી જોટલી જમી ખેડક તે જયજરર એટલે ઝોડે ફરવાની જગો છે. આ સાંકડી ખેડકમાં જયજરરની સઘળી ગોઠવણો કીધેલી હતી તેની ગળીથી, ગંધારો દેટલા હરો ને ખ્યાલમાં આપ્યાથી ખરેખર કંટાળો ઊપજ્યા વગર રહેતો નથી. હમાએ આગળ કહ્યું તેમ આ બાબતની અત્રે નોંધ ફરવાની જરૂર એટલીજ કે મેહેલ જેવા આરાસર્ગી બરેલાં મકાનમાં આવી આમીએ તેઓ તપાસિને જુએછે તેમની નજરે પડેછે, અને આથી વીચારવાને બની આવેછે કે મુમલમાન લોકોએ, પછી શું ગરીબ કે તવંગર, અદનાથી આલા તુલીક સફાઈ, સોજાઈ, સુઘડાઈ અને તદ્દરેસ્તીની જાળવણી કરવાનાં ને કુદરતી કાયદાએ તે જાણવાને જરાએ પણ ધ્યાન મોહ્યાડ્યું હોય એવું લાગતું નથી. તેઓ આજ સુધી એ વીરો કમનમીય રહી ગયા છે. આ સઘળું અંધાઈ અમાનપણાથી તેઓમાં ચાલેછે. કેળવણીની ખુખીતો તેઓ જાણતાજ નથી.

પાણીમેહેલની તારીફ હમાર જોમીયાએ ઘણી અછછી રીતે કરી સંભળાવી હતી અને જણાવ્યું હતું કે ગરમીની રુખમાં ઘણાખરે વખત નવાબ માહેબ આ મેહેલમાજ ચુલરતા હતા. આ મેહેલ ગરમીની રુખમાં આમાએસાસવાને બનાવ્યો હોય એ એકવાર માનવા જોગ છે; પણ તેની માથે એક ખીજો વીચાર પણ ઉત્પન્ન થાયછે, કે કુશમનની નજરથી છુપાઈ મંતાઈ રહેવાને અથવા સંકટની વેલાએ તાહામબાગ કરવાને આ છુપો મકાન ઘણેજ કામજોગ થઈ પડે, એટલા સારે પણ તે બનાવી ગયો હોય. આ મેહેલમા બગઈ સંતાઈ રહેવાના ઓરડા, તેમની બાંધણીની રીત, મેહેડીઓના ટપ્પાની કોરોડી હંચાઈ, મકડાસ, તથા ઓરડા ઓરડીઓની પેચ બરેલી રચના, તાહાની તાહાની ગલી, અને વલાણુદાર જવા આવવાના મારગો જે હીયાં જોવામાં આવેછે તે સઘળા ઉપરથી ઉપજો વીચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. પ્રજાપરજ કરતાં એવું પણ માલુમ પડ્યું કે આ મેહેલમાંથી બાહારે બાર છેક દુરવેર નીકળી જવાનો બોંયરાંમાંથી રસો

કોતરી કાઢોડેલા છે, અને હમારી સાથે દેખાવા આવેલા સુમલમીનોની બોલવાની લઠણ પ્રમાણે હમારૂં સાંભળ્યું કે ૧૨ ગાઉ દુર નીકળી જવાય એટલો રસ્તો ભોંયગંમાં બનાવેલોછે, પણ ઝાંવી તોપ મારનારોના બોલવામાંથી ઘટતા ઠકા બાદ કરી માનીએ તો અલબત્ત પા કે અરધો માઇલ સુધી નાહામી જવાનો રસ્તો બનાવ્યો હોય એ માનવા ભોગ છે. એવી એક ગલીમાં, મસાલ મલગાવીને અંદર જવાનો ધગદો હમારૂં કીધો હતો, પણ બંધીવાગ હવાના સખબથી મમાલ તેમાં બધી નહી રાકી, અને ૩૦ ફુટ ચાલ્યા એટલાં તો તે હોલવાઈ ગઈ હતી.

છેલ્લું, પાણીમેહેલ વીરો એક ત્રીજો વીચાર આવીયા વગર રહેતો નથી. સુમલમાન નવાબ, અમીર, ઉમગવો અંશઆશમમાં મરાહુર થયલાછે. તેઓ પોતાના નીચ હવસો પુગ ખાડવાને, તેમનો ખજનો ઉડાવવાને કશી વાતે પાછળ પડ્યા નથી; તેવા કોઈએ એવી મતલબથી આ મેહેલ બંધાવ્યો હોય જેમાં રંધતની પાગડી સ્ત્રીઓને ચોરી લાવી છુપાવી ગએ અથવા એવી જગાએથી છુપે રસ્તે રાત્રે નવાબ પોતે અને તેના જેવા અમલદારો જેમ જેને વગ કાચે તેમ પોશાક બદલીને રોહરમાં નીરલજ કામ કરવાને બાહાર નીકળતા હોય, અને તેજ છુપે રસ્તે પાછા આવી કોઠામાં હાજર રહેતા હોય, બધું કિલ્લામાંથી દોઢપિણુ રાખસ બાહાર નીકળ્યોજ નથી. કિલ્લાનો દરબાન બીઆગે જાણુનોખી નથી કે દોઢપિણુ દરબારી માણસ કિલ્લાના દરવાજા વાટે રાત્રે બાહાર જતો હોય.

પાણીમેહેલ જોઈ રહ્યા પછી જે માર્ગે અંદર દાખલ થયા હતા તેજ માર્ગે પાછા બધ ઉપર બાહરે આવ્યા, અને ત્રીજાંથી “ઉપલી બુરજ” નામના કિલ્લા ઉપર ગયા. આ કિલ્લો આમરે ૭૦ ફુટ ઉંચો છે, અને તે ઉપર ચઢવાને પથગની મેહેડી બનાવેલછે. આ મેહેડીઓ જેમ જેમ ઉપર જઈએ છઈએ તેમ તેમ તેનાં પગથીયાં એટલાં બધાં હંચાં આલુમ પડં જાય છે કે તે ઉપર જલદીથી તો ચઢાયજ નહી, અને ચઢતાં ઘણીજ મેહેનત કરવી પડેછે. એવું કગવાની મતલબ એવી ધારવામાં આવેછે કે દુરામન કિલ્લા ઉપર ચઢી આવે તેને ચઢી આવવાને જોટલું પેહેલાં મેહેલું લાગે તેટલું છેક ઉપર ચઢ્યા પછી કઠણ પડે, અને હંચાં પગથીયાં ઉપરથી ચઢતાં તેમની ઉધર તોપનો અથવા તેવા કોઈ બીજો માર્ગે મારીપડે આલુ થઈ રહે.

એ બુરજને મથાળે એ તોપ જોવામાં આવી છે. એકનું નામ “મગરધન”, બીજાનું નામ “નવગજ” કરીને છે. બધે તોપો બેઘદ ટાલતમાં પડેલી હતી, અને તેઓ કોડવા લાયક ટાલતમાં હોય એવું લાગતું નહીં હતું. ઉપલા બુરજને મથાળેથી બુરજનાં પેદાંમાં ઉતારવાનો એક બાજુએથી પથરની મેદેડીનો રંગો છે. એ માર્ગે અંદર ઉતરવાથી એક નાહાનો મરખો ઓગેડે આવે છે, તેની આગળ એક ગ્રંથો આવેલા છે, તેની ઉપરથી આગરે ૧૦ થી ૩૦ ફુટ નીચે, કિલ્લાનું મેદાન દેખાય છે. એ ગ્રંથોની જગા ઘણી માંકડી છે તેથી ભાગ્યે જ બેથી ચાર માણસ સગવડે બેસી રહ્યાં. એ ઉપરથી વાઘ, દાથી, ગેંઘ્ર અને એવાં બીજાં જનાવરોની લગાઈનો તમાસો જોવાને એ ગ્રંથો કાચે લાગ્યો હોય એવું ધારવામાં આવે છે.

ઉપલા બુરજ ઉપરથી ઉતરીને રોડ પરજોરજી વીકાજી મેદેરજીનો રહેવાનો બગીચો જોવાને ગયા. આ બગીચો કિલ્લાની અંદર લાગેલી નદીનાં કિનારા ઉપર બાંધેલા છે તેથી તે ઘણું ખુશાનુમાં મકાન બનેતા છે, અને તીહાંની આબોહવા પણ મારી છે. બગીચાની બાંધણી સાધારણ તરીકાની છે, માત્ર તીહાંના કીમતી કારીગરોએ જ ને બાગોને ગૈનકદાર કીધા છે, તે કરવામાં મગર, મુસવાઈ અને એવાં જનાવરોનાં આકારની નકલ ઘણે કેટલાં કીધેલી જણાય છે. એજ નદીનાં કિનારા ઉપર બાગધરી મેહેલ એટલે બાર દરવાજાનો મેહેલ, તથા બેગમનો મેહેલ, કચેરી, જમવાનું દીવાનખાનું, એવાં કેટલાંએક અરજાં મકાનો બાંધેલા છે.

એ જોયા પછી ઓગેડો તથા મગેજી બનીખાનું જોયું. જે હાલતમાં આ બંને જાતીનાં કેદોએ બંધીખાતામાં ગણેલાં જોયા, તે ઉપરથી આટલું જણાવ્યા વગર ચાલતું નથી કે મુધરેલા દેશોનાં કેદખાનાંમાં જોવી તરખીએત અને માવજત થાય છે તેવી આ કેદખાનામાં મુનલક જોયામાં આવી નહીં હતી. તોએપણ હીયાંના બંધીવાનોનાં બાગ્ય, સારાં કે પેલા ચમલ પુંધી પાગસી બાઈ વીરાજી જેવા દેશોનાં ઉપરીપણા તજે તેઓ પડેલા હતા. * કેદખાનાંના કેદીઓની તરખીએત અને માવજત કેમ કરવી એ વીરો બાઈ વીરાજી અર્જન-ણા હતા તોએપણ એ પુંધી રાખસમાં એ બાળતનું કેટલુંએક ખુદરતી માન માર દેખાતું હતું. તેવણે કેટલાએક પોતાની ગરૂનાં માર ઉપાય કામે લગાડ્યા હતા. તોએપણ બંધીવાનો પામે મહવારના સખત મજુરી કરાવવી અને હલકાં

જનાવરની પેટે તેમને રાત્રે સખત બંધીમાં કેદ રાખી, આવા પીવાની વેદેલા પાડવી અને જેમ અને તેમ બંધવાને રાત્રીર ઈજા ધણી પોહોંચાડવી, એટલાજ કાયદા નીજમ મરકારનાં બંધીખાનાંની તરખીએત વીરો અમલમાં આવેલા માણસ પડ્યા હતા. મુસલમાની હકુમત તજે આવી એકદર અને બેદાદી ચાલેલી સાંભળી આપણને ધાણું તાજુબ યવા જેવું કાંઈ નથી, માત્રે તાજુબી એટલાજ ઊપરથી લાગેછે, કે નીજમની હાલની હકુમત જે ચાલાક અને બાહોરા વજીરને હસ્તકછે, જે અંમલ નવાબ ઇંગરેજ હકુમતની રીતભાંતથી સારી રીત વાકેફછે, તેવા અકલ-વાજાની અને પુરતું રાજદરખારી જ્ઞાન ધરવનારાની કારકીરદીમાં તેના બંધીવાને આવી બેદાદ હાલતમાં રહે, એ અતિરાય દીલગીરીએલેલું તેમજ સખુન નાખવા જોગછે. આ વિશય ઊપર ધ્યાન પોહોંચાડવાની ધણીજ અગતછે. નીજમ હુદરાખાદની નજદીક સીકંદરાખાદમાં ઇંગરેજની જે છાવણી છે તીંહાં ત્રીમલગીરી આગળ ઇંગરેજનાં તાબા તજે જે કેદખાનું બનાવેલુંછે, તે એક નમુના દાખલ જોમલું બસછે. આ કેદાણાનાં કેદખાનાં વીરો લખાણથી ઘટતી જગાએ બધાન કરેલું છે; અને એટલું કેહેવું બસછે કે કેદખાનું કેટલી સફાઈ ભરેલું, કેવું રળીયામણું, અને તેમાં પડેલા બંધવાઓને ઈમાનદાર અને મહેનતુ બનાવવાને તેમને ધંધો પેશો, સીખાડવા અને ઊદ્યોગી કરવા કેવી તરેહની તરખીઅત આપવી, એનો એક અછો નમુનો હમારા જોવામાં તીંહાં આપ્યોછે. મુબઈનાં કેદખાનાં અને ખીજાં જે કાંઈ આ દેશમાં હમારે જોયાંછે તે સઘળાં ત્રીમલ-ગીરીનાં કેદખાનાં આગલ પોઈગ છે.

નલદ્રુગના કિલ્લામાંથી નીકળીને કોટની બાહાર આવ્યા ત્યારે રાત્રે ૮ી વાગાનો અંમલ થયેલો હતો. બાહાર પડતાં આ ગામને લગતી એક મોહોટી મસજીદ જોવામાં આવી, જેના દરવાજા ઊપર સુકેલી તકતી ઉપર ૯૧૮ હીજરી મને વાંચવામાં આવ્યો, તે ઊપરથી ગણતાં નજદીક ૨૫૦) વરસની જુની તે ઈમારત જણાઈ હતી. જેમ હિંદુઓએ પોતાનાં વખતમાં દેવજો, દેહેરાં અને પાહાડી કોતરકામો કીધાંછે તેમ મુસલમાનોએ પોતાની કારકીરદીમાં રોહેરે રોહેર અને હામે હામ મસજીદો બાંધીછે. મસજીદ સાથે એમોટલા બાંધવામાં આવ્યાછે, જે મુસલમાન જાતના મુસાફરો ઊતારો કરવાની જગા તરીકે વાપરેછે. આ મસ-જીદો, વીરો અને ગોંધ કરવાની જરૂર એટલીજ છે કે એવી જાતની કેટલીક ઈમારતો હિંદુસ્થાનમાં ધણીજ મુંદર, જોવાજોવી અને યાદગારીના નમુના લાયક.

તો ૨૬ મી ડીસેમ્બર—આ દીને નલકુંડથી રાત્રે ૯ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે સહવારના ઉમરગામ આગળ ૧) વાગે જરાવાર વીસામો લીધો કેમકે આ જગાનું પાણી ધણું સારું છે. આ ઢોકાણે રસ્તાની ડાબી બાજુએ હિંદુના શીવનું એક દેહેરું હમારી નજરે પડ્યું. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે તેમનાં કેટલાંએક દેહેરાંઓમાં તેમના દેવ તથા દેવીઓની અને તેમના સેવક તથા સેવકીઓની મુરતીઓ અને ચીત્રો નિરલજ આકૃતિમાં અને અનીલી ભરેલાં આસનમાં બીતો ઉપર અને એવી બીજી જગ્યાએ ચીત્રેલાં અથવા ફાતરેલાં હોય છે એ સરવ ઢોઈ જાણે છે. પણ એવી મુરતીઓ હીંયાં મુંબઈમાં હિંદુ શીવાએ ઢોઈ બીજી જ્ઞાતના સાકની નજરે પડતી હોય એવું જાણ્યામાં આવ્યું નથી, જનાં કારણે ઘણા હરો. એક તો અત્રેનાં હિંદુઓ ઇંગરેજ ધારા અને કાયદાથી વાકેફ છે કે આવી નાગી મુરતીઓ તેઓથી ખુબી સુકાઈ નથી રાકાવાની તેથી તેઓ છુપી જગ્યાએ તેમને મેલતા હરો; બીજું કારણ એ કે મુંબઈનાં કેટલાક સમજી અને અનુભવિક હિંદુઓ તેમનાં ધરમનાં એવાં નીરલજ તત્વા સાકમાં હોયે યઈ પડે હેવી રીતે જાહેર નહી પાડવા ઇછતા હોય, તેથી આવી મુરતીઓ દેહેરાંઓમાં છુપી રાખી મેળતા હોય. ગમે એ કારણ હોય, પણ ધણા હિંદુઓ તેમની પુજા કરે છે, આ વાત ઢોઈથી ના પાડી નથી રાકાવાની. આવી મુરતીઓ હિંદુસ્થાનના મધ્ય પ્રાંતનાં દેહેરાંઓમાં ઢોકાણે ઢોકાણે જગ્યામાં આવી છે. તેનું ધીગતવાર બયાન આગળ જણાવેલું છે. પણ આ નાહાનાં સરખાં ગામડાંમાં ધોડાંક કુપડાં જોયામાં આવ્યાં હતાં તીહાં હમારી નજરે એવી નાગી અને નિરલજ આસને ઉભેલી મુરતીઓ મેહેલ મેહેલી પડી હતી. આ મુરતીઓ દેહેરાંની બાહારની ફરતી બાજુએ બીજા ઉપર તથા પથરની સેહેડીઓની બાજુએ જોયામાં આવી હતી. એક મુરતી એવી હતી કે, દેવનો લીંગ તેનાં પુજારીઓ સુન્દર હતાં, બીજી તરફ પુજારીઓ દ્વિંગ હાથમાં ઝાલીને જમકાર કરતા પાડેલા હતાં. હમા એવી અસખ્ય બાજત આ પુસ્તકમાં વિગતવાર દાખલ કરવા અને તેનું બયાન કરવાને મુતલબ ચાહતા નથી. પણ હિંદુ ધર્મમાં આવી વાત છે જે વાજબી છે અથવા ગેરવાજબી છે એ વીસે આ ઢોકાણે મુજહેમત અથવા તકરાર કરવાનું પડ્યું મેડી, તે બીજાઓને જણાવા સારું જાત અત્રે એક ઇશારા તરીકે દાખલ કરવાની જરૂર સમજીએ છીએ. એ મુરતીઓની બેઠાઈ ભરેલી રચનામાં આટલું પણ જણાવવું જોઈએ છે કે એવી મુરતીઓમાં કુકત પ્રરેશનીજ મુરતીઓ

હતાં; મોહ્યતથી દેવાના થયલાં જીલજીલો, ખીલતાં યુલોને ચાંચે ચાંચે ચુમતાં તરિવારસવાલા પુછાં રહેલાં હતાં; માસુક ગોલાખને એક સખત સવાલ પુછાઈ રહેલો હતો કે આવી ખુબમુગ્તી સાથે તારા ઘમાનમાં કાંટા કેમ લપટાઈ રહેલાછે! ચંચલ મધુમાંખી, પોપટી, પતંગીયાં અને બમરા પ્રકૃલિત પુષ્પો ઉપર એક છોડી ખીળું અને ખીચું છોડી ત્રીળું જીપર વગર અટકવે બમતા અને ચક્રર માગતાં પોતાનાં સ્વતંત્ર અને નીરોધપપણાનાં સુખમાં આનંદ પામતાં બાલુબાણી રહેલાં હતાં. આ સઘળાં પ્રાણીઓની પરોઢીયાંની લીલામાં તેમનાં સઘળાં કરતાં ને શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય તે પણ સામેલ હતો. પણ તેની લીલા જોયે દરજ્જાની મનરાકતીની જાજ બોગવવામાં હતી. આ પૃથ્વી ઉપરથી તથા તેને લગતી સઘળી મીઘ્યા બાબદો ઉપરથી તેનું મન વેગળું યઈ, તેને જીવતર આપનાર, ને ઈશ્વર તેની ઉપર ભાગેલું હતું. તેના હોટમાંથી ખુરા આવ્યા, પણ હજવે, હજવે હર! હર! હર! રામ! રામ! રામ! ઓ પરવર! પરવર! પરવર!— ઓ મોહ્ય! ઓ દાદગર! આવા ગંભીર શબ્દો, ઈશ્વરસ્તુતી અને પ્રાર્થનાનાં નીકળતા રહેલા હતા. મંથાલના જંગલમાં પણ આવા સમયે આવો આવજા હમાયે એક એકાંત દેહેરા— માંથી તીર્થનાં એક જુદા જોગીનાં મોહોડમાંથી નીકળતો રાંભળીયો હતો. ખુદરતનો સઘળો દેખાવ તાલ્લે, રળીઆમણો, પવિત્ર અને તેની સાથે ગંભીર લીલા ભરેલો દેખાઈ રહ્યો હતો; તેમાં તો જાણે ગર્ક યઈ જવા ગમતું હતું! ડુંગર, ટેકરીઓ અને કેટલેક સુધી જાલી સપાટ જમીન ઉપરથી ધ્રુમસ હજુ હજુ દુર થતો જતો હતો; ઝોળાનાં પાત્રાં ઉપર જોતી જોવાં દવનાં દીપાં ઝલકી અને ટપકી રહેલાં હતાં; કુલો અને જાહેરોના મોહોડાં ઉઘડીને તેમાંથી લપટ અને પમરાટ છુટી સઘળાં જંગલમાં પસરી રહ્યો હતો. કેટલેક ટેકાણે કુલોનાં હુમખા વિચિત્ર આસને ઝાંક ખાઈ અટલાતો નીઆ લટકી રહેલા હતા કે જાણે તેઓ ઈચ્છતા હોય કે કીયારે “હમને તોડી લઈ માનથી તેના નાખ આવજા લઈ જાય, તેનાં મસ્તક ઉપર ધરે, અથવા ઈશ્વર આવજા હમને અરપણ કરે.” આવાં ખગં અને પવિત્ર સુખ આપનાર દેખાવમાં હમાર મન છક યઈ ગયું હતું! આહા! આ પરોઢીયાનું પુરતું ખયાન કેમ યઈ શકે! વલી આ વખતે ઈશ્વર સાથે દીલ મળી ગયાથી આત્માને ને સુખ અને આનંદ થતો હતો તે જણાવાને તો હમને શબ્દોજ મલી આવી શકતા નથી. ખરેખરે ઈશ્વરી સુખનું ખયાન તે આ તકનીદાં કોગળ જીપર, કેમલ, મીઠાઈ

એટલા રાખેલી નોંધ હમારાં સ્મરણ પુસ્તકમાં લેવી કરી લીધી હતી તેવીજ નોંધ આ જાનમેની સઘળા મીત્રોએ તેમની જરૂરાગનીમાં પણ કરી લીધી હતી. નારો લઈ ઉલટ ભરીયા ચાલતા બાહર નીકળ્યા. પણ તેવી ઉલટથી જોવાને બાહર પડ્યા હતા તેવા મંથાલ પામી પાછા નહીં ફર્યા હતાં, કેમકે જે કાંઈ જોયામાં આવ્યું તે માત્ર ૫૦) વરસથી વધારે જુનું નહીં હતું, અને વધી તે સઘળું નજીક હતું. બંગલાથી આમરે રા. અડી માઈલ દુર “અંબીલકુડ” નામનું શીવનું દેહેઈ જોયું. પરોડીયાંની લેહેડી અને જંગલની ખુરાબોથી જેટલું મન ખુશી થયું હતું તેટલું તે દેહેઈ જોયાથી નહીં થયું હતું. અને થોડીક બાગેલી સુગંધીઓ અંબીલકુડ પેલીગમ રખડતી વેગવધી પડેલી જોઈ હતી. આમાંથી ઝકઢરે પ્રાચીન કાલની બાબતો વીરો સોંધ કરનાર તરીકે જાતાના હક ધાપલ કેટલીએક નાહાની નાહાની સુરતીઓ વગર હુકમે ઉપાડી લીધી હતી. આ નજીવી સુરતી ઉપર જેટલું ઝકઢનું મન અને ચીત્ત લાગેલું હતું તેના કગતાં વધારે ધનતેજરીથી હમારું અચકચાઈ મન સફેદ બદનના તથા કાળાં મોહાંઓનાં, ઘણાડી અને લાંબી પુછડીવાળા વાંદરો, દુર ગ્રાડ ઉપર બેસીને હમુને ટીકી ટીકી જોતા હતા, તેમની સાથે ચેષ્ટા કરવા લાગું હતું. હમારા મનમાં ધારતી પડી કે રખેને આ હનુમાનનું લરકર જેમ રાવણની ઉપર સીતાને છોડાવવા ઉલટયું હતું, તેમ પેલી ઉપાડી લીધેલી સુરતીઓ છોડવી લવાને ઝકઢર અને હમારી ઉપર તુટી પડે. પણ ઘણાડી સાથે અકલ હંમેશા બેળાએસી રહેછે, તે પ્રમાણે આ હનુમાની યોધાઓ જોતાના ખુદરતી ચાળા અને ચેષ્ટા કરવાની ચાલ છોડીને, ધણાંજ ગહાપણથી સેતાન ડાવો કરીને ગ્રાડની છેક યોગ ઉપર ચડી બેસવું વાળખી જાણીયું હતું, અને તોહાંથીજ ધણા ગંભીર દેખાવે હમુને જોયા કીધું હતું; જેમાં હમને એવું લાગ્યું હતું કે કાચીન કાગળા હિંદુ ધરમને નારા થયાથી હવડાં આચારપણે હિંદુઓ હનુમાન (વાંદર) ની પૂજા કરેછે, આ ધણુંજ બોલું અને તિરસ્કારિક કર્મ છે. એવા ધમર ભારે કોપાયમાન થાયછે, અને હાલ વાંદરો ધણું કરીને માણુમને જોઈ છેક ઉંચે ગ્રાડ ઉપર અથવા કોઈ ખીજ જગા ઉપર તિરસ્કારથી નાહાસ બાગ કરી જાયછે તેનું એજ કારણ છે. આ ગંભીર અને ચાળક આપે એવા દેખાવ જોઈ હમારાં મન ઉપર ધણી મજબુત અસર થઈ હતી. પણ સહી મજબુત અસર ઝકઢર બાઉનાં બે હિંદુ ચાકરો ઉપર થઈ હતી, અને તેઓએ ગહાપણથી તેજ વળા નિશ્ચય કીધા

“મારા વાંચવા તથા સાંભળવામાં એવું આવ્યું છે કે “કલ્યાણી” કરીને આગલા વખતમાં હિંદુઓનું એક મોટું રોહિર હતું, તે હવડાં ખીસ્મત હાલતમાં આવી પડેલું છે; પણ એક વખત હિંદુ રાજાઓની આ એક મોટી રાજધાની હતી, તોહાં આપણે જાણીએ તો અલખતાં જાણવાનેગ કાંઈ જુની નીચાણા, સેજા, વીગરે કંઈપણ કદાચ જોવામાં આવી શકે.” એટલા સાર તે રોહિર તરફના રસ્તાની પુછપરછ ડકટરે કરી રાખી હતી. એ વીરો એવું જાણવામાં આવ્યું હતું કે મંથાલથી હેદરાબાદ જતાં એક આડ રસ્તો આવે છે, તે રસ્તે કલ્યાણી જવાઈ શકાય છે, અને મંથાલથી કલ્યાણી જવાને માત્ર ૪ કલાકનો રસ્તો છે. ડકટરની ઉલટને સઘળા મીત્રો હંમેશા ઉત્તેજન આપતાજ હતા, તેથી તુરત તેમની વાત કબુલ રાખી કલ્યાણી જવાનો હશવ કીધો.

ઉપર જાણવલાં કલ્યાણી રોહિર વીરો થોડી ઓળખ અને બધાનું વાંચનારને આપવાની જરૂર છે, આ ઉપરથી માલુમ પડી આવશે કે પાંચરો રસ્તો મુકી આગળ ગયા હતા તે વગર કારણે નહીં ગયા હતા.

કરનાટક અને માહારાષ્ટ્રની મરહૂ ઉપર બેદર નામનું રોહિર છે તેની પશ્ચિમ કલ્યાણી રોહિર આવેલું છે. કલ્યાણી રોહિરમાં “આલુક્ય” જાતના રજપુત વસાના રાજાઓ ઇસવી મનના ૧૦ માં શેકડાની આખેરીથી ૧૨ માં શેકડાની આખેરી સુધી રાજ ચલાવી ગયા છે, એવું સેજા ઉપરથી માલુમ પડેલું છે. આ રાજાઓએ ઓળ અને ગુજરાત લઈ લીધાં હતાં, એવું પણ એક સેજા ઉપરથી માલુમ પડેલું છે. આપ્પા માહારાષ્ટ્રેશ ઉપર અને તેલંગણનાં પશ્ચિમ ભાગ ઉપર તથા છેક નર્મદા નદી સુધી આ રાજાઓની હકુમત ચાલતી હતી. આ વંશમાંના એકની સાથે ચારે વંશની વારસ છોકરીનાં લગ્ન થયાથી ગુજરાત તેને મશું હોય એવું લાગે છે. છેલ્લે આલુક્ય રાજાને તેનાં વજરે ઉઘાડી મેલી તેની ગાદી ધીનવી લીધી આ વખતે “લોગાચત” જાતનો એક ધરમ જુની ટેલો પગલેર થયેલો હતો, તેમાંના કેટલાએકોએ પેલા વજરને કતલ કીધો અને અંતે આવું બનીયું કે આ રાજ દેવગીરીનાં ચાદવોનાં હાથમાં જઈ પડ્યું. આજે કલ્યાણી ફક્ત નાહાનું સરખુ ગામ થઈ ગયેલું છે જે નીજમ હેદરાબાદનાં તાલુકામાં છે, અને તોહાં એક નવાબ હાકમી ચલાવે છે. રૈયતનો ધણોખરો ભાગ મુસલમાનોએ

મડળા આંચકા માથે તેમની ઝમ્કેક જીમ તરેવાર મંથાલનના રૂપમાં સંભળાતી હતી, અને તે વખતે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન બાબતોની સોંધ જાણ ને ને જાણ પણ ખુરા દીકા આ હમાગ આંચકા ખાતા મીત્રે ફરી હતી, તે નીરોધે બાપણું વર્ણન હમાગ પ્રવીણ મીત્ર ડાકટરથી અથવા હમાગથી થઈ શકતું નથી. હમુને તેની યાદ આવે છે ત્યારે એવી ઉલટ છુટે છે કે ફરીને પાછી આવી મુસાફરી ખાતી તેમની સાથે કરવી પ્રમાણ છે. દુખની પછવાડે સુખ હંમેશાં તેમાં જ હોય છે, તેમ અમારા બહા મીત્રના રાગીરની ખીલમાં સારીપેટ ચંપી થયાથી તેવ-ણને એક ફાંચે એ ચયો હતો કે જરે કલ્યાણી પોહોંયા પછી રાત્રે નવાખી ખાણના મુકામ ઉપર બેઠા હતા (કલ્યાણીમાં ટેબલ ખુરશીના વાખા હતા) તે વખતે હમારા મીત્રે થોડીવારમાં મુકામ ઉપરની મધની નીચામતો ઉપર એવા તો હાથ, પેટ પમવારી પસવાગીને લંબાવ્યો હતો અને એવીતો જાણી ભુખ સધળી વાનીઓ સોંવી હતી કે તે એક જોવા જોવા દેખાવ બની રહેયો હતો અને કલ્યાણી તરફની મુસાફરી સધળાના કરતાં તેમને વધારે ફળી હતી.

પાછલા પોહારના ઘા વાગે કલ્યાણી સેહરને પાદરે જઈ પુગા તીહા એક મોહોટું ખુદરતી મરોવર લાલ રંગના પાણીનું નજરે પડ્યું. ગામના લોક તેમના વાપર-વાને સારૂ આ મરોવરમાંથી પાણી લઈ જતાં હતા. પાણી હાથમાં લઈ જોતાં તે સાફ કાચજેવું નીર્મળ માલુમ પડતું હતું, સ્વાદમાં તે જરા ચીરચું હતું. હમારી માથના એક મીત્રે “રેડમી” (લાલ સમુદ્ર) જોયો હતો તેવણે હમને જણાવ્યું કે આ સરોવરનાં પાણી ધણાખરાં તે મુદ્રના જોવાં દેખાતાં હતાં. આમખામ જોતાં માલુમ પડ્યું કે એક નદીનું પાણી આ સરોવરમાં ઉતરતું હતું. સરોવરના તળીયામાં લાલ મટોડી છે, તથા નદીનાં પાણીમાં ડુંગર અને ટેરીઓ ઉપરની લાલ મટોડી ખેંચાઈ આવેયાથી, પાણીનો ગંગ લાલ દેખાતો હતો. કલ્યાણીમાં બે ત્રણ ઠેકાણે આવાં મરોવર હમાગ જોયામાં આવીયા છે.

રોડરને પાદરે હિંદુઓનાં બાંગી પોડલા દેણે તથા મુસ્લીઓ ધણી છે. એમને બાંગી પડવાને આસરે ૫૦૦ થી ૧૦૦ વરમ જેહેવાય છે, તોપણ ફેટીક મુસ્લીઓ આખી ને આખી અને જાણે આજે નવીજ બનાવી હોય એવી જોઈ હતી. તેમાં શીવની મુર્તી તાનોડેવના રૂપમાં એક મોહોટા કાજા પથરમાં એવીતો સુંદર અને વધી નક-મીકામ માથે બનાવેલી હમાએ જોઈ કે તેને પુરોપખંડનાં અથવા કોઈ પણ ઠેકાણાં

સાથે આગળથી જઈ, નવાખ સાહેબ ઉપર પેગામ મોકલીયો કે તેમની મોલાકાત લેવાને હમારા મીત્રો પાછળથી આવેછે. કિલ્લાના દરવાજા આગળ જઈ પોહોંઆ પછી ઉપર જણાવીયા પ્રમાણે અંદર ખબર મોકલી કે મુંબઈ રોહેરથી કેટલાએક ગ્રહસ્થ મુસાફરો કલ્યાણી ગામ જોવાની ઇચ્છાથી અત્રે આવ્યાછે, અને નવાખ સાહેબની મુલાકાત લેવાની ધણી આગળ રાખેછે; અને અત્રેથી જલદી પાછા કુચ કરી જનારછે, માટે જો મુલાકાત હવડાં થાય તો મોહોટી મહેરબાની અને નવાજેશ થયેલી ગણારો. પણ આ સઘળી સલુકાઈ અને આપેલું આદરમાન કોણુને આપ્યું હતું, એ વીરો હમને તે વખતે કાંઈ ખબર હતી નહીં. પણ હમારા પેગામનો જવાબ જારે હમુને મળ્યો તારે હમુને માલુમ પડ્યું, કે કાંઈ ઉપર કસ્ટુરી લગાડીયામાં આવી હતી. હમુને જવાબ મળ્યો કે છંદાંપનાહ નવાખ સાહેબ એક કલાક થયો જનાન ખાનામાં ગયા છે અને તીહાંથી પાછા નીકળવાની વક્રી ખીજે ઘણાં મુરજ ઉઝે તીહાંસુધી નહીં હતી. હમા નહીં કહી શકતા કે આવા જવાબ નવાખે પોતે મોકલાવ્યો કે તેની આમુમવાજાઓએ આપીયો હતો, એનો જોખમ હમો હમારે સર લેતા નથી. બેચાર હમાએ અરજ

બાર ઉલટ અને પુર શુકરથી નેચામત કરી તંદરેસત થયા. જમી રહ્યા બાદ ગરે સારપિઠે આરામ કરવાની તજવીજ કરવામાં હમો સમજાનો કેટલોક વખત રોકાવો. કેકાણે કેકાણે સુસાફરી બંગલે મુકામ કરતા હતા ત્યાંહોતો એક બે કોચ, ખુરશીઓ વીગેરે આસાએરા કરવાનો સરસરંજામ મળી આવતો હતો, તેને બદલે આ કલ્યાણી રોહરમાં જ્યાં નવાબ સાહેબે હમને ઉતારે કરવાનો મકાન આપ્યો હતો, ત્યાં એક બાંક અથવા પાટલો વટીક પણ નહી હતો, તેથી હવે આરામથી રાત ગુજરવાને યાચ તેટલી સઘળી શુકતી કરવાની હમને ફરજ થઈ પડી હતી. રાત્રે ઘણી ઘંડી લાગી હતી, અને પાસની થીથી ૧૫ કીમરી (અંસ) ઉપર ઉતરેલી હતી, તે ઉપરથી બધાજ ઓટલા ઉપર આરામ કરવાનું જરા વીચાર નેહું થઈ પડ્યું હતું; પણ માણસની ઉલટ આગળ સખત મરમી અથવા સખત ઘંડીની અમર તમું બાર ગણી રાકાવાના! આ વખતે દરેક રાખસે પોતપોતાની અકલ પ્રમાણે પોતાને સુખ કરવાને તજવીજો કાઢી તે એવીતો હતી કે એથી નેટલી રમુજ અને આનક મળી તેટલા વખત પણ જલદીથી કપાઈ ગયો હતો. કોઈએ એવો વીચાર કીધો કે ગાડીમાં આરામ કરવું બેહતરછે, પણ જરા લાંબો વીચાર કર્યા વગર જલદી અંદર જઈને લાંબો થઈ સુતાં તેની ગાડી બહારી ગઈ હતી; ખાજી રાખસ ગાડીનાં ઢાલ તરફ માર્યું કરી સુતાં હેઠળ સરી પડ્યો હતો. આ બે રાખસોએ આ વખતે જોળેલા અનુભવ ઉપરથી જાણીયું હતું કે સુસાફરી કરવાનાં ગાડાંમાં આરામ કેવી સંભાળથી કરવો જોઈએ. તોતર આગળ ઘોડી મુકીને, તેમજ ગાડાંની આગળ પાછળ ટેકા ગોઠવીયા મીવાએ ગાડું બરોબર ઉઠું રહેવાનું નથી. ગાડામાં મુતી વેળા ખીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જોગ આ છે કે સઘળા ગાડીવાળા ધણુંકરીને ગાડીની હેઠળ ખીચાર જમીન ઉપર મુકી જાયછે, તેથી અંધારમાં ગાડી ઉપર ચઢી અથવા ઉતરતી વેળા તે ખીચારએ ઘણી વખત આપણા પગતળે ચંપાયછે, અથવા તો, તેઓ ચઢવા ઉતરવાનાં જાણે પગથીયાં થઈ પડેછે. તેઓ ઓટલા તો અસાવધ હોવાએછે કે અજાણતાં તેમનાં સરીર ઉપર આપણુ પગ મુકીને ગાડી ઉપર ચઢ્યા કે ઉતર્યા હોય તોએપણુ તેઓ કદી જાગીને ઉઠતા નથી; ઘણું યાચ તો તેઓ ઉં કરીને એક કેડ કરીને ખીજી કારે પાછા જવાને તેવા હુંગમાં પડી રહેછે. સુતાનાં ખીજાનાની કરેલી તરેવાર શુકતીઓમાં હમારા જરમન

મીનની ગોઠવણ સધળા કરતાં સરમ થઈ હતી. પોતાની કોયળીમાંથી ફંતાનની
 એક ઝોળી કાઢાડી તેના બંધે છે, મગજનાં ગોલ ધાંબલા માથે બાંધ્યા અને
 તેમાં હોંચકા અને એવું અરેખર નરમ ખીલાંનું કાપું. એ જોઈને હમે મધ્યમાએ
 તેની અફલ અને મમયુક્તિની વખ્યાલુ કરી હતી, અને એક ચેતવણી
 ભીવી હતી કે મુસાફરીમાં આવી એક ઝોળી માથે રાખવી અરેખર અગતની
 બીજ છે. હમણાનાં વખતમાં એવી ઝોળી કરતાં મરમ મગવડ ભરેલાં હવાનાં
 ખીલાંનાં, તથા લોહોડાંનાં બગલમાં મારીને દેવડા આવી રાકાએ એવાં નાદાનાં
 કોથે તથા પલંગો મળી રાકે છે, તોએપણુ તે વખતે હમારા મીત્રે પોતાને
 સાફ કીધેલી સગવડ ખીજાઓ કરતાં અરેખર સરમ કરી હતી. પણ જેવા
 લાયક મરંજમ તેને મળી આવ્યો હતો તેવી લાયક રૂપિ તે મીત્રે તેનો ઉપયોગ
 કરવામાં ગફલત કરી હતી તેથી જેમ પેલા બે મીત્રોને ગાડીમાં મુતી વખતે જે
 રમુજ દેખાવ થયો હતો તેનાં કરતાં મરમ અમારા આ જરમન મીત્રનો દેખાવ
 જોવામાં આવ્યો હતો. ધાંબળા સાથે પોતાની ઝોળી બાંધીને મનમાં મધન થઈ
 તે મીત્રે હમને કહ્યું કે “મારૂં ખીલાંનું ખીજાઓનાં ખીલાંનાં કરતાં કેટલું આરામ
 ભરેલું છે! જેઓ તોય ઉપર સુતા છે તેમને કદાચ સરદી લાગે, તેમના હાડકાં દુખે,
 જેઓ ગાડીમાં સુતા છે તેમને કેટલી અડચણ ભોગવવી પડી છે, પણ આ ઝોળીનું
 ખીલાંનું કેવું જમીનથી અતરંગ તથા જેવું નરમ! અને જેમ નીરોર બાજ-
 કને હજુ હજુ હોંચકા નાખી સુવાડીએ છે તેમ મહેને એ હવડાં ફૂંમમાં મુકે એવું
 થયેલું છે! હમે એકમતથી આ બાબતમાં હમારા મીત્રને અરેખર સધળાના
 કરતાં વધારે બાવગરાજી કહેવો હતો. આ બાલકું સાંજનીને હમારો મીત્ર
 ધણોજ ખુશી થયો, અને પોતાની જુની પ્રગળી ઝોળીની ધણી તારીફ કીધી,
 તથા તેનાં આવરણ લાંબા રહે એવી કુઆ કીધી! ખુશાજ થઈ હમે મધ્યમા એક
 ખીજાને સુવા જતી વખતની સલામ અનેકુમ કરી ફરેજ થયા અને દરેક મીત્રે
 પોતપોતે બનાવેલી આરામ કરવાની જગા પકડી, તેવામાં ધંમ દઈને એક આવા-
 જ થયો, જેની પછવાડે ઓ! ઓ! ઓ! એનો ખીજાને આવજા હમારા માંબજવામાં
 આવ્યો. પુરત સધળા જણ ઉઠીને જુએ છે, તો હમારો મીત્ર ઝોળી માથે પથરની
 જમીન ઉપર જમીનદોરત થઈ ગયેલો હતો, અને એવું થયા પછી તે ખીજાને
 ઉઠીને પોતાનાં નરમ તકીયા, ઓઠવાની આદર વીગરે ખીજાનાં સામાન લીપગઈ

પડેલા વીણીને બગલમાં એકઠા કરતો હતો. દુરત સઘળાનાં મોહાશમાંથી સવાલ નીકળ્યો કે અરે ખાચ મીઠા એ શુ થયું? ધીરજવી જવાબ મળ્યો કે, ઝોળીનું પુરાણું દોરડું થાંબલાં ઉપરથી સરી પડ્યું અને વળી તુટી પણ ગયું, તેથી ખુદરતી કાયદા પ્રમાણે વગર આધારની જીનસો આકરસણ રાકતીનાં કાયદાને તાબે થઈ જમીન ઉપર તુટી પડેછે તે પ્રમાણે જે ઝોળીમાં હું નીરંજન બમાંની પેડ હીંચકા ખાતો હતો તે મારી વાહાલી ઝોળી સમેત જમીનદોસ્ત થઈ પડ્યોહું અને તેમાં વળી જરા મહેને વાયું પણ છે, પણ હું ધારણું કે માગ જિંવા સજીરી અને ધીરજવાળે તથા ખુસમીજી જમીનદોસ્ત જમીનને વારંવાર મળી નથી આવવાનો. અતે રાત્રે ખાર અથવા એક વાગે સઘળાએ સુતા હતા ધણો થાક લાગેસો હતો તેથી હું એવી તો સારી આવી હતી કે જે કે છેક ઝાડી રાત્રે હુંગાયા હતા તેઓપણ પાછા મળસ્કામાં હમે સઘળા તંદરોસ્ત થઈ ઊઠીયા હતા.

તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર—આ દીને મહવારનાં એક કપ કાશીનું પીને કલ્યાણી રોહિર જેવા નીકળ્યા. શહેરમાં ઝાડી, પોડ અને કોઈ પણ તરેની એવી ખીજ મગવડ ફરવા જવાની નહી મળી આપ્તાથી પગે ચાલતાજ રોહિરમાં ફરવા ગયા.

કલ્યાણી રોહિરનો પરોડીયાનો દેખાવ ધણેજ સુફીસ નજર આવ્યો હતો, અને આ દેખાવ જિંવા સુફીસ હતો તેવીજ તે રોહિરની હાલત પણ દેખાતી હતી. ઉદ્યાગ બરેલાં રોહિર અથવા ગામ ગામડાંમાં મનુષ્ય જાત પરોડીયામાંથીજ પોત-પોતાનાં તરેહવાર ઉદ્દમમાં લાગેલુ જોઈએ. સહવાગનાં રોહિરવીજ તીર્હા યોગાઠ અને ધામધુમ થઈ પડેછે. કુધ વેચવાનો આવાજ, કોઈ દહી અથવા છસ, કોઈ તાજી બાજી તરકારી, કોઈ ફલ અથવા ફળ વેચતું સંભળાયછે તેમજ વેચતાગ સ્ત્રી અથવા પુરોનાં ઉદયોગી, તાજ ખુબસુરત ચહેરા જોઈ આપણને આનંદ ઉપજેછે. પણ આવી એકુ નીરાજ હીંયાં હમારા જેવા અથવા માંભ-જવામાં આવી નહી હતી જે કોઈ હમારી સાંમે મળ્યાં હતાં તેઓ મુગા, ચરીર ઉપર એકુ ફાટેલી આદર, પીછોડી અથવા ધાબળી નખીને નહી ખોલવા જોગ ખુદરતી હાજતે જાં માલુમ પડ્યાં હતાં. ચોડું એક આગળ આવ્યા પછી ગામના લોકને ખબર પડી કે રાત્રે આવેલા સુસાફરો ફરવા નીકળ્યાછે, તેથી અનાડી

માણસોનાં ટોળા દમારી પાછવડે ચવા લાગ્યાં, અને સુમલમાન તથા હિંદુના જીવાન છોકરાઓ હમોને રમો દેખાડવા આગળ પડ્યા. ચોડી વારમાં મોટી બીડ થઈ પડી. આ ટોળાંમાંથી એક ચંચલ હિંદુનો છોકરો આગરે ૧૫ વગમનો દમારી નજરે પડ્યો. તેને આપણા મીત્ર ઝકઠે પુછ્યું કે આ રોહિતમાં ખાટાડની અંદર કાંઈ ચુકા કોતરેલાછે? અથવા કાંઈ જીનાં પુરાનાં દોરેલાં અથવા લેખો કોઈકાલેછે? તેણે ગુસ્સા દા કહી. હમને કશું કે “માદાડી સાથે ચાસા, હું તમને તે દેખાડું,” આમ કહી તે હમને એક ટેકરી તરફ લઈ ગયો, તીહાં દુગ્ધી કેટલાએક ચુકા દમારી નજરે પડીયા. એ ચુકાઓ ભેધ હમાગ મીત્ર ઝકઠરને ધણો દર્ષ હરપજ થયો. પણ તે લાખા વખત મુડી ટકી નહી શક્યો. ચુકાની પામે ગયા એટલે માલુમ પડ્યું કે (જુદા) ધરમના જોગીઓને આ રહેવાનાં જોવી કેટલીક નાટાની ખોળીઓ એક ટેકરીમા ખણેલી હતી, જેમાં જોગીઓને બદલે તે વખતે જાણે કેટલાક જોગીઓ ઉધે મસ્તકે ઈશ્વારપૂજ કરતા હોય તેમ વાચુજે ઉધા લટકી રહેલાં દતાં; એ ઉપરથી હમને એક કવીતા યાદ આની હતી.

જો ન ઉશવિ તનએકા બાગ,
ઓતો ગયા બપકા માર;
સુખી સમલી લટકે હાગ,
ઓર મક્ક ખામ રાજ રાજ;
એર ગોમેશાં હારે ઘેર,
ઓર નગરી ખામ શેરોડ.

પણ વાચુજ પ્રાણીઓની તો પ્રભુ થાય છે, તેઓ સહવારના લટકતાં રહેછે અને રાત્રે ચોગની ખેડે લોકનાં ખાગબગીચાઓમાં જઈ તીહાંની ફળ ફલાદીક ખાઈ નાશ કરેછે, અથવા તલાવોમાં પડીને દેડકાં, માછલીઓ વીગરે જીવતાંને જીવતાં ટાળી ટાળીને અટકરી જાયછે, તેમજ કેટલાક દોગી જોગીઓ પણ દીવસના ઉધે મસ્તકે લટકી તપ કરતા દેખાયછે, અને રાત્ર પડી એટલે તેઓ લોકના ઘર ફાડવા અને ચોરી તથા લુટ કરવાને બાહરે પડેછે. આ એક જાણવાલાયક નકલ છે.

આ ટેકરીના મધ્યલે હમો જઈ ખોલેલીયા તીહાંથી આખાં કલ્યાણી ગામનો

દેખાવ જેમ ઉડતાં પક્ષીઓ એક સપાટે જીએછે તેમ હમારી નજરે પડે. આંખા, આમલી, પીપલા, બીંડી, વડ અને કરજ તથા આવાં ખીજાં મોહાટ મોહાટાં ઝાડનાં ઝુંખડાને આછા પ્રસાગે થયેલા દેખાયો હતા, અને ઝુંખડાની ઝાડી વચ્ચે ડોકાણે ડોકાણે જે ખુલા ગાલા પડેલા હતા તેમાથી ગામની મસજીદોનાં ધુમડે તથા તેમની ઉપરનાં સોનેરી, રૂપેરી પગ્ગ, તથા કળસો દેખાતા, તેમની ઉપર ઉગતા સુર્યનાં તેજસ્વી કીરણો પડયાથી તેઓ ચૂલકી મહેલા હતા. રોહર તો અસહ્ય હિંદુઓનું હતું, તેઓપણ મુમલમાનોનાં ઘેર હેઠળ હિંદુઓનાં દહેરાં નાચુદ થઈ, દહેરાઓની જગા ઉપર મંસજીદે ઉઠી ઉભી થઈ હતી, જેથી આખાં કલ્યાણી રોહરનો દેખાવ ટેકરી ઉપરથી ખરોજ મુમલમાની રૌનક બરેલા દેખાતો હતો.

પૂર્વે તરફ નીગાહ કરતાં ત્રણ ચાર મોહાટ મુમલમાને ઘણીજ ઝસથી ઘીપતા નજરે પડ્યા અને પુછતાં માયુમ પડ્યું કે આખાં સેહગમા તે સઉથી મોહાટી મસજીદ હતી. જેનું નામ મઘીના મમજીદ હતું. હમારી પાસે દુરખીન અને આપેશ ગ્લામો હતાં તેનો ઉપયોગ સારી રીતે સધળી તરફ ફરી ફરીને હમા કરતા હતા, એવામાં હમાગ મીત્ર મીત્રર એડવર્ડ રોહરના કિલાનું એક ચીત્ર પોતાના પુસ્તકમાં પેનમીલથી ચીતરવાનું રાહ ફીધું. પણ આ હમારી નીરોરો રમત વીરો આસપાસ બમતા અસાની લોકો જીવીજ મતલબનો વીચાર ખાંખીયો અને તુરત અફવા ઉરાડી કે સાહેબ સાક આપ્યાછે તે કલ્યાણીનો ક્રોધો કેમ જીવી લેવા અને કહી જગાએથી તોપનો મારો ચલાવવો, આ મધળું ટેકરી ઉપરથી જોઈને ચોપડીમાં નોવી લીએછે. આ અફવા છેક કિલામુરી તુરત ફેલાઈ હતી, અને હમને જોવાને લોકની ભીડ યોડી વારમા વધી ગઈ હતી. લોકની ચાલ ચલગતમાં ફેરે પડતો જાણુવા લાગો. આગળ જે સવાસો પુછતા તેનો જવાબ જલદી અને ખુલામાથી મળતો હતો, તેને ડોકાણે હવે લોક ખરોખર જવાબ આપવાને અચકાવા લાગા. કદપણ પુછેલાનો જવાબ સસ્તાના ત્રણ પગ જેવા મળવા લાગો, કોઈ વખતે તો છેકજ જાણે જાણતાજ નહી હોય તેમ લોક અપ્પાડ કરીને ચાલતા થવા લાગા, જે ભીડ હમારી આસપાસ થયેલી હતી તેમાથી લોક ઇંએખાં ચતા ગયાં; આથી હમને તો ફાયદો એ થયો હતો કે આગપાગ જોવાને વધારે મારીપડે બની આપ્યું હતું.

મદીના મસજીદ જોવાની આવસથી હમો ટેકરી ઉપરથી હેઠળ ઉતરીયા. પેલા ૧૫ વરમતા હિંદુ ડોકરાની રાહનુમાઈ તમે આપ્યા રોહેરના રસ્તા અને ગલી ગુચીમાં ફરી વળ્યા. ઘણેક ડોકાણે રસ્તા ઉપર ગલીચી અને બદખો હતી, અને તીહાંથી પસાર થતાં નાકે રૂમાલ દેવા પડ્યો હતો. તેમ વલી કોઈ કોઈ ગલીઓ અને રસ્તા ધણાજ સાફ નજરે આવીયા હતા, અને જો હમો ખુલતા નહી હોઈએ તો હિંદુઓનાં ઘર અને ચોક આગળ મનિ મુકાઈ જોઈ હતી, જેથી આટલું સાબેત થઈ શકેછે કે મુમલમાનોની વાપરવાસ જ્યાં જોઈએ તીહાં વધારે ગલીઓ ભરેલી ધણુંકરીને હોય છે.

આગળ આલતાં એક ડોકાણે એક દરવાજો હમારી નજરે પડ્યો જેની ઉપર જેમ આપણે કોઈવાર વાષો અથવા સીંદના પુતલાં જોઈએજ, તેવીજ રીતે આ દરવાજા ઉપર ગધેડાંનાં બે પુતલાં મુકેલાં જોયાં અને તેમનાં રાગીર ઉપર ધોળા અને આસમાની રંગના પટા પાડ્યા હતા, જેથી આ મુરતી નહી ખમરમાં કે નહી રોક, કે નહીં ગધેડાંમાં જણાતી હતી. માત્ર મોહિયોના આકાર ખરો ગધેડાંના જેવા બનાવેલા હતા. આ જોઈ હમને જરા નવાઈ જોવું લાગું. તે વીરો હમોએ પુછ પરછ કીવી કે આ દરવાજા ઉપર ગધેડાંના પુતલાં બેસાડવાનું શું કારણ હશે. તુરત જવાબ મળ્યો કે ધરના અંદરના રહેવાસીએ પોતાના ધંધા રોજગારની આ એક નીરાણ લોકને દેખાડવાને મુકીછે. વાંચનાર વીચારો કે જેતાં ધરના દરવાજા ઉપર ગધેડાંને બેસાડેલા હોય તે કલ્હો ધંધાદારી હશે વાઈ? કોઈ ગધેડાંનોતો નહી હોય? નહી, આ ડોકાણે તો કોઈ અંચલ કુભાર રહેતો હતો, જેણે પોતાના ધંધા રોજગારમાં કામ લાગેતો એક ધણાજ ઉપયોગી અને પોતાનો વાહસો માત્ર હતો તેનું પુતલું દરવાજા ઉપર મુકવું તેણે માત્ર ભરેલું જાણીયું હતું. દરેક કળ જાણુતારો કાગીમર પોતાની કુકાન ઉપર પોતાની કળાની બઠાઈ દેખાડવાને તરેહવાર ચીત્ર વીચીત્ર નીરાણો અને નાત્રો સુનેરી અને રેપેરી અક્ષરોમાં પાડી લોકને પોતાની તરફ આંચવાને મુકેછે અને લલચાવેછે, પણ આ ડોકાણે તો કોઈ શીલસુશી મગજવાલા કુભારે ઉપલી રીત નાપસંદ કરી પોતાના ધંધામાં કેટલી મેહેનત, રંજ તથા સજ્જરીની જરૂર છે તેની ખરી હકીકત જણાવવાને ગધેડાંનું પુતલું પોતાના દરવાજા ઉપર ખીરાજવું કરીયું હતું. આ દરવાજા આગળથી જતાં આવતાં લોકની આ કુભાર અછી

પરીક્ષા લેતો હોય એવું હમને લાગ્યું હતું. વીચારવાળા રાખસો આ પુતલાંને જોઈતે વીચે પુછ પરછ કર્યા વગર ચાલી નથી જવાના, પણ જે અવિચારીઓ તેને જોઈ હસીને ચાલી જાય તેમને પેલા કુંભાર પોતાનાં પુતલાંના નામ લાયક ગણતો હોય તો તેમાં કોણની તકસીર વાઈ? આગળ ચાલતાં પેલા હિંદુ છોકરાએ હમને કહ્યું કે હવે હું તમારી સાથે વધારે આગળ આવી રાકતો નથી કેમકે પેલી મસજીદ છેક નજદીક આવી છે, અને પૂતીહાંના મુસલમાનો મને જોરો તો મારી ઉપર જીલમ જીલમરો કે પારકા સાકને 'મસજીદમાં શું કરવાને લઈ આવ્યો. હજો સધળાને તેઓ ઇંગરેજ સાક સમજ્યા હતા. હજોએ તે છોક્રમને હીમત આપી કે કંઈ ફીકર કરવી નહી, તોએપણુ તે ખીચારાએ ધણા કાલાવાલા કીધા અને કહ્યું કે "તમે જોઈએ તો મસજીદ અંદર જાઓ, પણ હું તમારી સાથે અંદર આવનાર નથી, અને આવ્યો તો મારી કમખખતી પુરી આવેલી જાણવી." તેને બહાર દુર જીતો રાખીને હમે મસજીદમાં ગયા. અંદરના લોકોએ હમને દાખલ થયલા જોઈ પેહેલા સવાલ આ કીધો હતો કે હમને એ મસજીદ તરફ કોણુ બોમીએ લાવ્યો, જ્યાં પેલા છોક્રાના બોલવાને ખરો ટેકો મળ્યો હતો ! હજોએ તેનો જવાબ નહી આપીયો.

મસજીદમાં પેસતાંજ દરવાજા ઉપર ફારસી અક્ષરે કોતરેલી એક સંગેમરમરની તખતી જોડી જોઈતેમાં તે મસજીદ બાંધવાનો હિજરી સને ૧૦૨૮ નો લખેલો હતો. મસજીદના ચોકમાં ખુરાનુમા બાગ, ફગવા હરવાના કીચારા, પાણીની હાળો, કુઆંસ અને તેની આસપાસ સંગેમરમરની બેઠકની ધણીજ અચ્છછી રચના કરેલી છે. ગુંબજો પણ હરેદોર ધણીજ ખુબસુરત રચનાથી બાંધેલા છે. ગુંબજોની હેઠળ એખાદત કરવાની જગા કુલેલી છે એખાદતગાહની સાંમે એક ખીજા ધણીજ સુદર બાંધણી છે, તે કબરગાહ છે એમાં નવાબ ઇમતી-આજ દોલાની ધોર છે; જેની ખાસે એક બોરડુએ પોતાની વહુની અને ખીજા હાય ઉપર પોતાના છોક્રાની ધોર છે. બાપ, દીકરો અને દીકરાની બાપડી મળીને ત્રણ જણની ધોર ધણીજ નાદર બાંધણીની સંગેમરમરની બનાવી છે, અને શહેરનાં મુસલમાન લોક તેની ઉપર બધુક ફૂલ ચહાવે છે. સધળી ઇમા-રતની દેવાલો એવી તો ધુટેલી છે કે જાણુ તેઓ સંગેમરમરની બનાવી હોય એવી ચલે છે, અને આજેજ મવી બનાવી હોય એવી નજર આવે છે. એ મસજીદની

કરસળંગની પણ સધળી ગંગેરગરની કરેલી છે; અને તેમાં ઐક્ય બાબત જાણવા-
જેમ એ છે કે મુસલમાન લોકની મરાહુર યાત્રી ધર્મની જાનુની આ ડેકાણા
ઉપર સારીપેઠે દેખાડેલી છે. હિંદુઓનાં દેવાની મુગતીઓ તથા તેમનાં ધર્મને
લગતા શીલાસે એ દેહગંધોમાંથી ઉગેડી લાવીને આ મમજીની કરમખીમાં
ચીણી લીધેલા છે, એ મતલબથી કે હિંદુઓનાં દેવા અને તેમનાં પવિત્ર લેખો
મસજીદમાં આવતા અને જતા દરેક ધૃક્ષલામી મનહજવાલાના પગતે એ અંધ-
ધને અપમાન પામે. આવી તહગની એ તખતીયો કબરગાહ તરફ જવાના
પગથીયામાં મુઠેલી હમારી નજરે પડી હતી. આ તખતીઓની નકલ ડાકટર
બાઉએ કપડાં ઉપર છાપી લીધી હતી. એ તખતી હાલા કાનડી અક્ષરમાં ક્રોત-
રેલી હતી એવું ડાકટરનું તે વખતે મત હતું, પણ તેની અંદર શું લખેલું હતું તે
તેજ વખતે જાણી નહીં શક્યા હતા.

મસજીદમાં હમને વધારે વાર જોઈ થયું પડ્યું હતું, કારણ ડાકટર પેલી તખતી-
ઓની નકલ લેવામાં મુતાયા હતા. ઐટલા વખતમાં મસજીદ અંદરનાં ઘણાં મા-
ણસો સાથે તથા તીહા પડીને ખીચેડે ખાનાગ નામના કૂશરો માથે ફેટકીએક ખા-
ખોની તકરાર કરવાની તક હમાને મળી, જે તકરારમાં હંગરેજી મજી વીરો તેમની
ફેટકીક જુલ અને ગેરસમજુતીવીરોને હમાએ ખુલામો કીધો હતો, જેથી
તેમની ખાત્રી થઈ હતી. આ ગેરસમજુતી ધર્મ સંબંધી બાબતે વીરો હતી.
તેઓનાં મનમાં એવો વીચાર ઠસી ગયો બાહુમ પડ્યો હતો કે હંગરેજી સરકાર
હવે હિંદુસ્તાનની રૈયતને પોતાનાં ધર્મમાં વટલાવવા માંગે છે અને એવું કરવાને
તરેહવાર મુકતીઓ કરે છે. એનો ખુલાસો જરે હમાએ એવો કીધો કે પારકા
ધર્મવાળાઓનાં ઈમાનને હંગરેજી મરકાર જેવું માન આપે છે, અને દરેક
ધર્મવાળાને પોતપોતાનાં યકીન અથવા હિતકાદ પ્રમાણે ચાલવા દે છે તેવી
અદલ મરકાર આજે પૃથ્વી ઉપર કોઈ ડાકાણે નીજ નથી. સરવેને પોતપોતાનો
ધર્મ પાળવાની પુરતી છુટ આપવા સાર તો આ હંગરેજી મરકારે માહોટ માણેડી
લગાડ્યો કરી છે, અને તેમાં પરમેશ્વરે હંગરેજીને ફતેહ આપી છે એવી સરકાર
એવો જુલમ પોતાની રૈયત ઉપર કરે એ ખીલકુલ જોઈ વાત છે. જે યુરોપીઅન
પાદરીઓ દેશીઓને પોતાના ધર્મથી વટલાવવાની કોરોરા કરે છે તે પાદરીઓને
અને મરકારને કસે ઈલાકો અથવા સંબંધ નથી. પાદરીઓ પોતાની ખુશીયી પોતાનું

વતન છોડી પોતાનો ધરમ સમજવવાને અને તેનો ફેલાવો કરવાને આ દેરામાં આવેછે. પણ તેમજ અગર દેશી ધર્મ ગુરૂઆ ઇંગ્લેન્ડ લોકનાં દેરામાં જઈ તીહાંનાં લોકને ધર્મ મંજવી ઉપદેશ કરેતો એ વીરો મગકારની ખીલકુલ મનાઈ નથી. અગર તેણે કરતાં કોઈ ઇંગ્લેન્ડ આપણા દેશી ધર્મમાં વટલવા અથવા આવવા માગે તો તેને કોઈ વાતનો અટકાવ નથી. આણુ સાંભળીને એક જણ જોરામાં આવી બોલ્યો કે “હજીએ જે વાતો સાંભળી છે તે વાતો તમો કહોછો તેથી તદન ઉલટી છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારે પોતે કેટલાક પાદરીઓને પગાર આપી ગએલા છે, અને તે વીરો હમારી પાસે માંડેલી છે.” હમા ગુસ્સે મમજી ગયા કે પગાર આપીને ગએલા પાદરીઓ તે ઇંગ્લેન્ડ લસકર આતાંનાં હરો અને એ વીરો બરોબર ખુલાખો થયાજ નેહમ્મીજ, તેથી હમાએ પુગતો ખુલાસો કહી મંજવાયો. ઇંગ્લેન્ડ લસકરના ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર તથા સીપાઈઓને ધર્મ સમજી બાબતે મમજવવાને તથા ઉપદેશ કરવાને અને તેમનાં લગન, મરણની કીચા કરવાને મગકારે પાદરીઓ ગએલા છે તેટલાજ પાદરીઓને સરકાર તરફથી સુમારો મળેછે. તેમનું કામ માત્ર લસકરના ઇંગ્લેન્ડ સીપાઈઓ સોવાએ ખીજા કોઈ માથે નથી. જેમ દરેક ઇંગ્લેન્ડ સીપાઈને તેના ધર્મના હુકમો પ્રમાણે આલવાની છુટ છે, તેમજ દરેક દેશી સીપાઈને પણ છુટ છે. ઇંગ્લેન્ડ લસકર સાથનાં કોઈ પણ પાદરીને હુકમ નથી કે દેશી સીપાઈને ઇંગ્લેન્ડ ધર્મ વીરો ઉપદેશ કરે, બલકે અગર એણે કીધું તો તે પાદરીને ઇનસાફની દરબાર સામે ઉભો કરી જો તકમીર સામેત થઈતો ચાકરી ઉપરથી બરતરફ કરે છે, અથવા ખીજી શીક્ષાને તે લાયક થાય છે. આવા પુરતા બંધાબસો ઇંગ્લેન્ડ સરકારે દેશી પ્રજાના ધરમ જાળવવા વીરો કરેલા છે. પણ કેટલાક મતલબી માણુઓ જેઓ શીગરી છે તેમને ચોરી, લુચ્છાઈ, છુટફાંટ કરવા ધણું ગમે છે, તેવા લુચ્છાઓથી ચોરી અથવા છુટ જારે થઈ શકતી નથી તારે પોતાની તરફથી જેટલું જીવું અને વાકું બોલાય તેટલું ઇંગ્લેન્ડ રાજ વિરૂધ્ધ બોલી કમ અકલ અને જનુની લોકની જનુન ઉરાદેરી, બંધે અને શીસાદ ઉઠાવે છે, અને તેવી ગડબડમાં છુટફાંટ કરી પોતાનું કામ કાઢાડી લેછે. આ વાત રાહાણા લોક સારી પેઠે હવે મમજી ચુકાછે. દીક્ષી ઉપર જે આકૃત પડી હતી, અને તે રોહર જેવું પાયામાલ અને સુદે મેદાન થઈ ગયું તે આવા લુચ્છા બડખોર લોકની ઉરાદેગીથી થયું છે. વળી તેના અંતનો

ફેલ શું નીપડ્યો ? દીક્ષીના પાદશાહ બાહાદરશાહનું નામ અને ખાનદાન ગુમ થઈ ગયું, ઇંગ્રેજ રાજનો તે એક બંધવો થઈ પડ્યો, તે તરીકાર થઈ મરણ પામ્યો, આ સંધળી ઉશકેરણી તેની આસપાસ બેસનાર નીચ અને નીમકદગમ લોકોએ કીધી તેથી પાદશાહની અકલ ગુમગલા થઈ ગઈ, અને ઇંગ્રેજ રાજ તરફ વફાદારી બતલાવવાને ફેડાણે તેણે નીમકદરામી કીધી. ઇંગ્રેજ રાજ સાંભણે એ પાદશાહે લગઈ કરવાને કંમર બાંધી એ ઘણુંજ અઘટીત કામ થયું. પણ રાસ્ટીની હમરા ફોટે છે તેથી અને ઇંગ્રેજોનીજ ફોટે થઈ. પછવાડેથી મધ્યું માલુમ પડી આવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં જે સન ૧૮૫૭ નાં સાલમાં દેશી બળવો થયો તે માત્ર શીગડી લોકે પોતાની ખાતરી મતલબો પાર પાડવાને, ધરમનું બાહાનું આગળ કરી, ખીચારા ગરીબ બોલા લોકને ઉલટ પુલટ સમજાવી આગળ હોમીયા હતા. પણ તેમાં પરમશરે આવા દુષ્ટ લોકને સારીપો શીક્ષા કીધી અને તેમની નીચ મતલબ મળવવામાં અટલા તો તેમને હારમાર કિધા કે તેમાના કેટલા જણને સુલીઉપર, કેટલા જણને તોપને મોહડે પોતાનો જીવ આપવો પડ્યો અને કેટલાકોએ આપધાત કીધી. આ બંડથી મોહટ મોહટ ખાનદાનનાં નામ નીરાણુ આને ગુમ અને નાબૂદ થઈ ગયાં, તેમની આને જરાયણું એક રજ અથવા નીરાણુ જોવામાં આવતી નથી. તેઓ જણે આ દુનીયા ઉપર દસ્તી પાખાજ નહી હતા એવું બંધુછે. આવું હમાઈ બેનિહું આંભલી તેઓનાં મન ઉપર સાચી અસર થએલી જણાઈ હતી. હમે પારસી લોક છેએ, અને ઇંગ્રેજ શરકારના સુસારાદાર અંમ-લદાર અથવા નોકર નથી પણ હમો સ્વતંત્ર રાહસ્યો માત્ર સુસાફરી કરવાને નીકળ્યા છેએ, એવી જરે તેમની પુરી ખાતરી થઈ તારે હમાઈ સધલું બોલેલું તેઓનાં મનમાં ઘણુંજ વજનદાર થઈ પડ્યું. તેઓ માહોમાહે બોલ્યા કે આ સેફલોકો ખીન તમાછે, એઓને મોહોડેથી જે વાત નીકળે તે સ્વાર્થ વગરની જાણથી, વાસ્તે એ લોકનું કેહેલું ખરુંજ સમજવું; અને આતો ખરીજ વાતછે કે બંડખોશ-એ હોંદ પાછું હાત કરી ચેવાને કેકાણેતો તેઓએ વારે લુચ્ચાઈ અને દંગી કરયો હતો, અને એને માર આઈ ચોર લોકની સુઆફક સુલીએ ચઢીને અથવા તોપને મોહોડે પોતાનો જીવ ખોયો હતો. આવી હમારી સાથે વાતચીત થયાથી મસજી-દમાંના લોકનો વીચાર પેહેલ પેહેલાં હમો ઘખલ થતાં જે હમારે વીરો થયો હતો તે હવે ફરી ગયો અને પછવાડેથી તેઓએ સારી મહુકાઈ દેખાવી; તથા હમારી

કેટલીએક તજીમલે તથા ખાતરદારી પણ કરી, તે હીયાં સુધી કે હાત મોહોકું ધાવાને પાણી લાવીયા, અને સેવટે હમોને એધું પણ કહ્યું કે અગર જુટ સાથે મસજીદમાં કેટલેક મુડી હમો જઈએ તો તેમાં તેઓને કંઈ અડચણ નહીં હતી. પણ હમોએ હમારો મળો જળવવા એ વીરો નાજ પાડી કે જો તેમને એ વીરો મનાઈ હોય તો, હમો કોઈની પરીત્ર જગા ઉપર જોડ સાથે જવાનું વાજી નથી મનજતા. તીહાંથી હમોએ રૂખરાદ લીધી અને પાછા કલ્યાણી રોહિરની વસ્તીમાં આઘા. વસ્તીમાં ધણકુંડીને લીંગાઈ અને સુસજ્જમાન લોક નજર પડયા હતા, તેમાં આટલું જણાવ્યા વગર હમુને આલતું નથી કે પ્રખ્યાત વ્યાજખોર મારવાડીએ આ ડેકાણે ગેઢાજર નહીં હતા. જગે જગે આ કલ્યાણીએ માલકો દાજર છે; કોઈપણ ગામડાંમાં એ લોકની એક દુકાન નહીં હોય એવું હમારી આખી મુમાફરીમાં હમોએ ક્યે જોયું નથી. ખુણે ખગેલે, ઉતડ ગામડે પણ એક આ સર્વ વ્યાપક વ્યાજવટુક ગરીબ મુક્લીમની પેઠે પોતાની કંગાલ દુકાન ધાલીને ખેડેલો આપણને દેખાયા વગર નથી રહેવાનો !

કલ્યાણી રોહિર જોયા પછી ડાકટર ભાઉએ એરી ઇચ્છા જણાવી કે કલ્યાણી રોહિરની પશ્ચીમ દીરાએ ઉતડ પેડેલાં દેહેરાં, દેવળો અને ઇમારતો છે તે તરફ એક લગર મારીએ. તુરત હલતબગ તે ગામડાં તરફ પગ ઉપરજ કુચ કીધી. એ ગામડાંનું નામ “નારણપુરી” કરીને લોક બોલે છે. ગામડાંના ગરીબ લોકનાં જીવડાંની આમપાસ પથરનાં ગડકા બાંધેલાં છે. એક ગામડાંમાં એક ડેકાણે મહાદેવનું એક માહોટું દેહરું છે જે ૭૦ ફુટ લાંબું અને ૪૫ ફુટ પોહાણું છે, અને તે જગ્યાએ બપોરના ૧૨ વાગે સુરીયનો મખત તાપ પડેલો હોય તે વખતે હમો જઈલાગા હતા તો પણ દેહેરાં અંદર જતાંવાર થંડક એવી તો લાગી હતી કે થાકેલાં શરીરને બહુ આરામશે અને આનંદઉપજશે હોય. આ ડેકાણે ધણીજ સુંદર, પથરમાં કોતરેલી, માહોટ માહોટી સુરતીઓ વીખરાઈને બરેવાટ પેડેલી હતી; તે મુંબઈમાં હોય તો લોક માઠી ખુશીથી જુએ, પણ તેમને હંમકી લાવે ડાણ ? માહાદેવ પોતે કે ! આ ડેકાણે પણ એક ખીજું કુદરતી તળાવ જોયામાં આવ્યું, તેનાં પાણીનો રંગ કલ્યાણી રોહિરને પાદરે જે લાલ પાણીનું તળાવ જોવામાં આવ્યું હતું તેવોજ લાલ હતો. આ ડેકાણે જરા વીસામી લીધી અને બપોર થયા હતા તેથી જુખ જખરી લાગી હતી તેને

નરમ પાડવાને આંમમાંથી દુધ મંગાવીને પીધું, જેથી જગ ટેકાવ થયો. થાક
 હાગ્યાથી સઘળાનાં પગોએ સંપ કાઢી કે હવે વધારે ચાલવું નહી, તેથી ધામ
 ભરવાની બલદની બે ગાડીઓ આવી જતી મળી તે ભાડે કરીને તેમાં બેઠા.
 “નારણપુરી” ગામકું છોડી “શીવપુરી” ગાંમડામાં આવ્યા. તીહાં ત્રીશું તળાવ
 લાલ રંગના પાણીનું બેયું. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આપ્નાં કલ્યાણી
 રોહરની આસપાસ લાલ મટોડીનો ખડક જેને ઇલેરિટમાં (Laterite rock)
 કરીને કહેછે તે પુષ્કળ લાગેલા છે. રસ્તાની ધુળ વઢીક લાલ ચુલાલ જેવી છે.
 જુખ જખરી ભાગાથી હમાર ગાડીવાળાને હમારે આંગીને હાંકવાને કહ્યું, પણ
 તીહાં સુદક્ષ રસ્તા જેવી સીજ તો હતીજ નહી અને ટેકાંદળીવાની ધરેરમાંથી ગાડી
 ઘોડાવધી ઈતો બનતુ કહણ, તો અપણુ પદસાના લાભથી ગાડીવાને બળદનાં
 પુછડાં મરડી એક પદકડી એવીતો મગવી કે ગાડીમા બેઠેલા રાખસોનાં પેટમાંનાં
 જુખ્યાં આંતરડાં આંચકાથી તજે ઉપર ચલા લાગ્યાં. ગાડીમાં ગાદી અથવા
 ખીછાંનાં જેવી કોઈ પણ નરમ બેઠક નહી તેથી બેસનામુએનાં શરીરનાં હાડકાં
 ગાડીનાં હાડકાં સાથે સારીપેટ ટકર લડ્યાં: જે ટકર બેમનારાઓથી જરૂર વધારે
 નહી ખમાઈતારે તેઓ ગાડીમાં અકડું કુડે બેઠા, અને ગાડીની બંધે બાજુ
 મજબુત પકડી કે રખેને આંચકાથી તેઓ ઉડી પડે. આવી હાલતમાં જેમ
 એકગમથી શરીરને બચાવવુ પડ્યું હતું તેમ ખીજગમથી જે હસવું બેઅખતી-
 યાર આવ્યું હતું તેને રાસણ થતાં હમારી ઉપર જખરી ચઈ હતી. ગાડીનાં બળ-
 દોને જે ચોક્ક એક વખત મળી હતી તેથી તેઓ એવાતો ઉછળીને ઘોડ્યા હતા
 કે તેમને રોકવાને બહુ મેહનત પડી. એવામાં એક ટેકાણે એવા તો એક
 આંચકો લાગે કે હમારા એક મીત્રનો બધ કરેલા આમડાંનો “કેસ” પોતાની
 ઇજે ઉઘડી ગયો. તેમાંની દુરખીન ઉડી પડી, તેના કાચ ઉખડીને છુટા પડ્યા;
 તેમની પાગડી, ઉડી ગઈ, જેની પાછળ ચરમે ખેંચાઈ ગયો; તેમજ હમાર
 એક ખીજ મીત્રનું તેજ આંચકા મચેત પાટલન બેઠક આગળથી ફાટી ચીગઈ ગયુ,
 અને છેલે ગાડીની બેઠકનાં આડાં હાડકાંના ખીલા છુટા ચઈ પડ્યાથી ગાડી
 વચમાંથી ભાંગી ગઈ. આ સઘળો બનાવ એકજ આંચકાથી અને થોડીએક
 પલમાં બની ગયો હતો, અને ગાડી તો ઘોડતીજ રહી હતી તેથી હમવા સાથે અરે
 ગયો? અરે ગયો? કરીને જે પોકાર નીકળ્યા કમતા હતા તે ગોધાટથી બળદો

ઉલટા ગભરાઈ વધારે બડકાને દોડતા હતા, તેમને ઉભા રાખવાને ગાડીવાન પોતાનાં સઘળાં જોરથી પાછળ તણાઈ તણાઈને અને હોટ પીમી પીસીને એ હાથે બળદોને. ને ખેંચતો હતો, તે સઘળો વીચીત્ર દેખાવ ચીત્ર પાડવા લાયક થઈ પડ્યો હતો. અને બળદો જરે ઉભા ગયા અને તેમાંથી ઉતાર્યો નીચે કુદી પડ્યા ત્યારે તેમનાં સંકટનો અંત આવ્યો, અને નજદીક ૨૦ થી ૩૦ વાર સુધીમાં ને ને ચીજો ગાડીમાંથી ઉડીને વીખરાઈ પડી હતી તે પાછી વીણી લઈ, બાકી રહેલી ખીજ ગાડીમાં વારા ફરતા ફેટલાચ્છિક બેસતા અને ફેટલાચ્છિક ચાલતા હળવે હળવે કલ્યાણી રોહેરની મમજાદમાં જ્યાં ઉતારે કીધા હતા ત્યાં બપોરનાં ધા વાગે આવી પુગા. જુના પુરાણા લેખોતો આ કેકાણે નહી મળ્યા, પણ તેમની શોધમાં પગની પનોતી ઝિટકીતો ઉતરી હતી કે “કલ્યાણી” મેહરની યાદ પુર્ગણા લેખો પ્રમાણે હમારા સઘળાના મગજમાં લાંબા વખત સુધી લખાયલી રહેશે. જુદાના હુકમથી આ પડતી ખડતી સંકટમાં ચ્છિકપણ મીતનાં રાસીરને જરાપણ અલવાર પોહાંચી નહી હતી અથવા તે સાથે મખત તડકાંના તાપ પણ દોહાઈને લાગો નહી હતો. જરા વાર વીમાઓ લઈ બપોરના એ વાગે જમ્યા.

હમારો નામ સાંભળીને કલ્યાણી રોહેરના ઉમદા! ગવેયા હમાને ગાયન મંજ બાવવાને આવ્યા હતા, તે ચ્છીચ્છી કલાદિક સુધી સારંગી તબલા ઉપર ગાનતાન કીધું હતું. કલ્યાણીનું ગાયન સઘળું તાડીખાનાને લાયકનું હતું તે ચ્છીપણ હમારા થાકેલા જીવને તેથી સારી આરામોસ મલી હતી. ગામડીયાની રૂઢી પ્રમાણે બોલતાં, હમારા ચ્છિક મીત્રે કહ્યું તેમ આ ગાયન “આટી તાડી સાધનું ગજખ” નેનું ઠીકજ મળીઈ હતું.

ને ખીણને રસ્તે કલ્યાણી આવ્યા હતા તેજ ખીણને માર્ગે કલ્યાણીથી સાંજે ૫ વાગે રવાના થયા; ઘણા થાક લાંચો હતો તેથી ચ્છીવિતો હુંગ ગાડીમાં આવી ગઈ હતી કે રસ્તામાં કેવા આંચકા લાગ્યા હોય અને શું શું થયું હશે તેની નોંધ મુતલગ કરી રાકાઈજ નથી, તે વીરોની ક્ષમા વાંચનાર પાગે માગી ચ્છિકલુંજ જણાવી ચ્છી છેચ્છી કે કલ્યાણીથી ૫ વાગે બેઠેલા,

તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર—સહવારનાં ધા વાગે મગજગીઈ નામનાં ગાંમડાં આગળ આવી પુગા ચ્છીટલીજ યાદ માત્ર લખાઈછે. થંડી જળતરી પડી હતી. પાગની શ્રીશીમાં ૫૯ ડીગરી ઉપર પાગે ઉતરેલા હતા. થંડી જળતરી લાગતી

હતી તોપણ તે હાડ કળાવે એવી નહીં હતી. ખરી સુખદારક થંડીની ખુખી એવીજ હોય છે કે એથી હાડ નહીં કળે. હમને સઘળાને ઉઠીને પગે ચાલવાને તે વખતે ધણુંજ ગમ્યું હતું, તેમજ શરીરમાં જોર પણ આવ્યું હતું. અરથા દીવસ મુસાફરી ગંગલામાંજ ચુલ્લરચો. આ જગાનાં પાણી ધણુંજ લેહેજતદાર અને હજમીયત છે. આ દીવસમાં નોંધ કરવા જેવું કંઈ અગતનું જોવામાં નહીં આવ્યું તેથી અખોરનાં ત્રણ વાગે હીયાંથી પાછી કુચ્છીથી તે ખીલે દીને,

તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર—મહવારે ૮ વાગે કુમકુદ્ધી ગામડાં આગળ જઈ ખુગા. આ ઠેકાણે જમીનનો દેખાવ ફરી ગયેલા માલુમ પડ્યો “મંચાલ” થી તે હીયાં મુધી લાલ મટ્ટાડીનો ખડક લાગેલો છે, પણ હીયાંથી “ગ્રાનાઇટ” (Granite) નામનો વધારે કઠણ પથર લાગેલો છે. ટેકરીઓ અને ડુંગરનો દેખાવ અત્યંત બીચીત્ર દેખાય છે, જે દેખાવ ધણું કરીને “ગ્રાનાઇટ” પથરવાળી ટેકરીઓનો સાધારણ જોવામાં આવે છે. નીચમ હેફરાબાદથી ૪૫ માઈલ દુર હરરગામ આગળથી “ગ્રાનાઇટ” ખડક લાગુ પડેલો છે, તેમજ જે માઈલ આગળ જતાં, એટલે હેફરાબાદથી ૪૩ માઈલ દુર “ગંગાકટવા” નામની નદી આવેલી છે, જેથી આ જગાની આસપાસના ખેતરો આબાદન અને સાગં પાકવાળાં થાય છે. હીયાંમુધી હમોએ ધણીક જગોએ જંગલ અને ઉજડ જમીન જોઈ હતી, પણ આ ઠેકાણેથી લીલાતરી, એટલી અને પુરાકળ વનસ્પતી જોવામાં આવી હતી. ડુંગર ઉપરથી ઉતરતાં નદીનાં પાણીને બંધથી અટકાવી તળાઓમાં એકઠું કરી, આ પાણીથી વર્ષના ધાન્યના જે પાક હીયાનાં એકુતો ઉતારે છે. રસ્તાની બંને બાજુએ ખજુરાંનું જંગલ ને જંગલ લાગેલું છે. દોઢખી આપણા પારથી જોએ તો આ ઠેકાણેથી ખસાર થતાં, આવા ખજુરાંની ખખર લોગા વગર અથવા ગાડી છોડી તેમની હાલતની સારીપેટું પુછપરછ કરવા વગર આગળ નથી જઈ શકવાનાં. આ ઠેકાણે જે વાતથી હમને તાજુખી ઉપજી હતી. એક એજ ખજુરાંના હાવાં જળસં વનમાં એકે તાડની નીમાણ દેખાઈ નહીં હતી; ખીજી એજ કેટલાંક જળસં ખજુરાં છે. જવાવગર નકામા પડેલાં હતાં, કારણ તેઓ ધણુંજ ઉંચાં હતાં. ધણુંકરીને તાડ અને ખજુરાં પામેપાસે અથવા થોડે થોડે છેટે એક ખીજની પડોસમાં હોય છે; પણ હીયાંતો માઈલનાં માઈલ સુધી ખજુરાંનુંજ વન લાગેલું છે. તેમાંથી

તાડી પુષ્કળ નીકળેછે, અને લોકમાં તાડીનો જમરો ખપ છે. દારૂને બદલે તાડીનોજ માગે આ જગ્યાએ ચાલેછે, અને આખા દીવસમાં બાંચમે યોગએક કલાક કોઈ તાડીની' કેટલી ખાલી રહેતું હશે. સહવારના ૧૫ વાગે સદાશીવ પેટના મુમાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. હીયાં પોસ્ટ આશીસનું મથક છે. આ ડેકાણે મુંબઈ તરફ કાગળ પત્રો લખવાની પેલેલી જોગવાઈ લીધી. બંગલામાં બેઠી વીસામાં લઈએછે ઝિટલામાં થોડેક વાર દુર, ગરીબ એડુતોની ઝુપડીઓ આગળ આગ લાગેલી દેખાઈ. આ આગ જીવારની એક ખળીમાં લાગી હતી, અને તે એડુતોની તદ્દન બેપરવાઈ અને મફલતથી લાગી હતી. મુકાબલી જીવારની ખળી મુકાં ધામની પેઠે સલગી ઉઠે એવી હોયછે, તેમાં કોઈ બેબાન રાખસે ખીડી નાખીયાથી તે ખળી સલગી ઉઠી હતી. હમો કેટલાક મીનો તુરત એડુતોની મદદે દોડી પેહિંચ્યા અને તજવીજથી એમરોતો અને મરદો ખાસે ધડે ધડે પાણી રેડાવી જીવારની અરધી ખળી ખળતાં ખચાવી તથા હમો સઘળા મીનોએ મળી પેલા ગરીબ એડુતને જે મુકસાન થયું હતું તેનાં બદલામાં કાંઈ નાણું આપ્યું નથી એડુતોને ઘણો આનંદ થયો હતો. ખળીમાં આગ લાગાથી ખીચાર ગરીબ એડુતોની હોશ એકાંતિ ઉઠી ગઈ હતી કે મેહનત કરીયાથી તેમનાં માલનો ખચાવ કરો, આ વીચાર તેમનાં મનમાં એકાએક ઉતરી રાક્યો નહીં હતો. તેમના વીચાર-રાકતીની શીલંસુરોનો અજાએખ નેવી હતી. તેઓ સાથે વાત કરતાં જાણીયું કે ધપરનો કોપ તેમના ઉપર થનાર હતો તે થયો; તેમનું નમીય કુટવાનું હતું તે કુટું હતું. તેઓમાંના ઘણાં જણ મોહોટેથી રડવા લાગ્યા હતા કે જીવા-રનો ટગલો હવે સઘળો ખળી જવાનો; તે કેમ બચી રાકશે? જો બચાવાનોજ હતો તેમાં આગ શા માટે લાગે? તેને હોલવવા માટે ધુળ તથા જીજ પાણી નાખીને એણીગમથી પેલીગમ જીઆરને એવી કાહાડવાનાં ફાંફાં માત્ર મારતા હતા, અને તેખી પારકાઓ જીઆરનાં ઘણીંતો ખીચાગ મબમઈ ગમવા ઉભા રહી આગનાં બડકાં જોઈ રડતા હતા, અને જરે હમોએ ધાગર ધાગર પાણી નાખવાને કહ્યું ત્યારે તેઓ જોલીયા કે પાણી નાખ્યાથી આગ કાંઈ હોલવાવાની નથી, આતો હમાર નસીબ કુટથી આપું ખનીયુંછે. આખરે જગ ધમકી આપીને હમોએ દોડવામ કીધી, તેથી કેટલાએક પાણી લાવવાને ઉઠ્યા, અને

પાણી જાળવે લાગત પડયાથી જીવાર ભીનાઈને ભડકા નરમ પડે, ત્યારે વધારે ઉલટથી તેઓએ પાણીનો મોશ ચલાવ્યો. ભડકા નરમ પડીયાથી જીવારનાં ધણીએ ઉપર ઇશ્વરે પાછી કૃપા કીધી હોય એવી વધામણી ભરેલી ખબર જાણે કોઈએ આવીને તેમને કહી હોય એવી રીતે તેઓ પોતે તુરત ઉઠીને દોડધામમાં પડ્યા અને પાણી નાખવાની તાકીદ કરવામાં પોતે જાતે મેદનત કરવા લાગ્યા. હમામમાંથી એક બે મીઠાનાં કપડાં આગ લેલવવામાં થોડાં બળ્યાં હતાં તે જોઈને, જરે સઘળું મમાધાન થઈ ચુકું એટલે એકતોએ તથા તેમનાં કુટુંબ બીગરે બાળાઓએ વાંકા વળી બે હાથે હમા સઘળાને નમસ્કાર કીધો અને બોલ્યાં કે “મહાગજ, નમા જો નહીં હોત તો આ જીવારનો સઘળો ઇશ્વરો ખચીત બળીને રાખ થઈ જાત, હમા ગરીબ એકતોને રૂપિયા ૪૦૦) મુધીનું મોહોડું નુકમાન થાત, જે રકમ હમારી આખાં વરસની કમાઈ હતી, અને તે ગયાથી હમા બચ્ચાં છોકરાં માથે જનમ સુધીનાં કરજદાર અને હેરાન થઈ પડ્યા.” આ માંબળીયાથી હમાગ મનમાં ધણી દયા છુટી હતી, અને એક ગંભીર બીચાર આજે હતો કે ખુદતાલાની મેદરખાંનીથી હમાગ જેવા કમીનાઓને હાથે એક ગરીબ કુટુંબની ઉપર જનમ સુધી પડ્યાં આવેલાં દુખનું સેહેલ વારમાં અને થોડી મેદનતથી નીવારણ થઈ શક્ય હતું ! આ ઠેકાણેથી પાછલા મોહોરનાં ચાર વાગે નીકળ્યા. નંદીકુંદી ગામડાં આગળ એક ઘણું જ મોહોડું તળાવ છે, જેમાં નંદીકુંદી નામનાં નાણાંનું પ્રસાદન પાણી ઉતરે છે. આ પાણીથી મધળી તરફ એતી ઘણીજ સારી થાય છે, અને કુંગરની જમીન વટીક ઉપર મેદેડી જેવા તબક્કા બનાવી તીલાં પછુ એડણી કરેલી છે. આવાં ખુદરતી તળાવોની રચના જેવી દીવમનાં રળીયામણી લાગે છે તેથીજ મુજે એક ઓર તરેનાં દેખાવથી જેવા લાચક થઈ પડે છે. રાત્રે ખાર વાગે હમા આવા એક તળાવ આગળથી જતા હતા. તે વેળા હમાગ એક મીઠે મોહોડે આવાજે હમુને કહ્યું કે જુઓ, જુઓ રસ્તાની ડાબી અને જમણી તરફ શું દેખાય છે ? હમાએ જોયું તો જાણે જમીન ઉપર આમમાન અને મધળા મીતારા ઉતરી, આજેહુબ એક નવું આસમાન જમીન ઉપર બની રેહેલું હતું. તળાવનું પાણી એવું તો કાચ જેવું નીર્મળ અને સ્પીર હતું કે તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ ઘણું જ સુંદર રીતે અને સમગ્રી ખાડીની માથે દેખાતું હતું, જેમાં ઝાંખા તથા ચળકતા મધળી જાતનાં તાગ ખુલા

ખરોખર નજરે પડતા હતા. આવા જોવા લાયક દેખાવ કોઈ દેકાણે હંમેશા જોવામાં નથી આવ્યો. ઉપર, હેઠળ અને સઘળી તરફ આકારા ફરી વળેલાં છે અને તે વચે આપણી પૃથ્વી નીચધાર લટકાઈ રહેલી છે. આ ખુદરતી દેખાવનું ચીત્ર કોઈએ જોવું હોયતો નંદીકંદી ગામડા આગળનાં તળાવોની રચના રાત્રે અંધારમાં જઈ જોવી.

આ દેકાણે પણ અજુરાંનું મોહાટું વનનું વન લાગેલું છે, અને ઊંચાંતો કુટલાંક અજુરાં ઝમટલાં તો, જંગલમાં છે કે તે ઊપર કોઈથી સહેલાઈથી ચઢી નહીં શકાય. કુટલાંક ૫૦) કુટની જંગલમાં સુધીનાં હોવાએ જોવાં છે. આ લતા તરફના લોક અજુરાં ઊપર ચઢે છે તે જમ આપણી તરફનાં તરવાડાં ચાંમડાંના પડાના આધારથી ચઢે છે તેમ ચઢતા નથી. હીચતો બાંજુની હલકી નીસરણીથી અજુરાં ઊપર ચઢે છે. અજુરાં છેદવાવીરો ઊપર જણાવેલી એ ચીતમાં મુખ્યત્વે તથા મુજસત પ્રાંત તરફના તરવાડાંની હીમત વધારે માલુમ પડે છે, કારણ તેમાં ચાલાકી સાથે જોખમ વધારે છે. નીસરણી મુકાને ચઢવાનું જોઈ સલામતી ભરેલું છે તેટલું ચાંમડાંના પડા અને પગનાં ટેકાવથી ચઢવું વધારે ધાસ્તી ભરેલું છે ; પણ હંમેશા જોવામાં આવે છે કે નીસરણી મુકાને તેની મારફતે થોડીજ ઉંચાઈનાં અજુરાં છેલતાં હતાં, અને મોહાટી ઉંચાઈવાળાં ઓછાં છેદવા વગર પડી રહેલાં હતાં, સખખ નીસરણી ધણી લાંબી થયાથી ઝેણીગમ પેચીગમ ઉંચકમુક કરવાને ધણીજ અગવડ ભરેલી લાગતી હતી. આગળ જણાવેલું તેમ આ લતા ઉપરના લોક જાગરદસ્ત તાડી પીનારા છે, અને વળી તાડીની તથા તેના દારૂની કેફને વધારે તેજ કરવા, તેમાં ભાંગ, ગાંજો, ધતુરો અને અશીણ બીજેરે તરેવાર ફેરી વૈશ્વવો ભેજે છે. કેહે છે કે આ લોક આજો દીવસ પીપણાથી ભીનેલાં અને ભીનેલાં રહે છે, અને જરાજરામાં માથામારી ઉપર આવી જાય છે. તાડીના અપવીરો હેદરાબાદમાં હોવાએ પુછપરછ કરી હજી તીહાં એવું માલુમ પડ્યું હતું કે નીજમ હેદરાબાદના તાલુકાઓમાં મહુડાંની ઝાણ જિતવતી છેજ નહીં. ખુદરતે તાડીનુંજ વન તીહાં પેદા કરેલું છે, અને એવું કરવામાં હમે ધારીએ છે કે ઇસ્તર તરફથી આ લોક ઉપર એક મોહાટી કૃપા થઈ છે; કેમકે જો લોક તાડી પીઈ આવા કુજાઓર અને શીમાની બને છે, તેઓ પાગે જો જલદ ભાતનો ઘર બનાવાની બીજા ખુદરતી જીવમ મળી હતોતો રેવનાનાં કેવા જુગ હાલ થતે, એ કેહેવાઈ

રાકાતું નથી. ક્રિષ્ણ નદી આગળ હમોએ થોડીવાગ વીગામી લીધી હતો તે વખતે આ તાડીનાં અપ વીરો ને વધારે અથા મેળવી છે, તેની વીગત તે ટેકાણાનાં અહેવાલમાં જણાવીએ.

તા. ૩૨ મી ડીસેમ્બર—આ દિને મહવાગનાં ૭ વાગે પટનચેર નામનું ગામ ને હેદગબાદથી આગરે ૧૭ માઈલ દુર છે તીહાં જઈ પુગા અને આ ટેકાણે મીકું-દગબાદની રોડ મચેરજી બહમનજી પયજીવાળાઓની પેટેડી તરફનાં ફેરલાએક બાઈઓ હમને એસ્તેકબાલ લેવાને આંખ્યા હતા તેમની સાથે મોલાકાત થઈ. મુંબઈથી ફેરલાંક કાગળો અમારી ઉપર હેદગબાદ આવી પોલેંચેલાં હતાં, તે પણ આ સાહેબો મેહબાનીની ગહે પોતાની સાથે લાખ્યા હતા, તથા મીકુંદગબાદ ને ઇમેજની મરહૂમાં છે, તીહાં એક મુહમ્મદનો મારી હવા પાણી અને બાગ વાગો બંગલો પણ હમાગ ઉતાગને માર તૈયાર કરી રાખ્યો હતો. અરેઅર આપણુ જરથોસ્તીઓ નેવા પગદેશમાં અરમપરસ પોતાના હમજતીઓની બરદાસ્ત કરવાની ઉલઠ અને અર દીલ ગણે છે તેવું મુંબઈમાં એક ખીજત તરફ મુતલક જોવામાં આવતું નથી. કોણુ જણે આ બાબદમાં મુંબઈ રોહિરનાં પાણીનો વાંક છે, અથવા એવું ચવાના કોઈ ખીજાં જુદાંજ કાગણો છે ? હીયાનાં પારમીઓનાં સંપ અને એક ખીજત તરફની અરેખાઈ વીરો શુ બોલીએ ! એ વીરો આમોશી પકડેલી બેહતર જણીએછ. પટનચેર આગળ ગ્રાનાઈડનો ખડક જખંગે લાગે-લા છે, અને જેમ જેમ સીકુંદગબાદની નજદીક જઈએછ તેમ તેમ આ ખડક વધારે નજરે પડતો જાય છે. હીયાંથી તાડનાં ઝોડોનું વન લાગેલું છે, જેમાં તાણીની સાથે અજુરાંનાં ઝોડો પણ છુટાં છવાયાં નજરે આવે છે. સહવારનાં ૮૧ વાગે ઉપર જણાવેલા બંગલામાં જઈ ઉતર્યા અને ઉતરીને જગ હાથ મોહાકું ઘોઈ આરાએસ લઈએછ એટલામાં હેદગબાદનાં દમ્પુજી સાહેબ દસ્તુર હોરમજી જમાસ્પજી જમાસ્પ આરાના નેવણુ આપણા પ્રખાત કાબેલ દમ્પુર હોરાંગજી જમાસ્પજીનાં તથા પુણવાલા ખાન બાદાદુર દમ્પુર નુરાસવાનજી જમાસ્પજીનાં બાઈ યાય છે, તેવણુ મુંબઈથી આવેલાં થોડાંક ખીજાં કાગળો લઈ હમોને એસ્તેકબાલ લેવાને આંખ્યા હતા. એવણે આવીને રોડ બાપુજી વીકાજી મેહેરજી તરફથી એવી ખાચરા જણાવી કે હમોએ હેદગબાદમાં રોડ બાપુજી વીકાજીનાં મકાન ઉપર મીધારતું, અને તે ટેકાણે એક એલાહેદો મકાન રોડ

બાપુજીએ હમારા ઉતારાને સારૂ તૈયાર કરી રખાવ્યોછે તીહા ઉતારો કરવો. સીકદગબાદ, હેદરાબાદથી છેક ૭ માઈલ દુર પડયાથી અને જે બગલામાં હમાએ ઉતારો લીધો હતો તે વસ્તીથી ઘણાજ દુર હોયાથી, તથા હેદરાબાદ મેહેરમા ફરી વલી તે ખરોબા જોવાને બની આવે એટલા સારૂ રોહંગની નજદીક જઈ રેલુ દેખા મધનાઓએ બેહેતર વીચારીયુ. રોઠ પથત્રીની દુકાનના સાહેબો પાસે તેમની મેહેરખાનીનો ઉપકાર માની, માગી લીધું કે જે મતલબથી હમા મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા તે મતલબ પુરી પાડનાને હેદરાબાદ રોહરમા જઈ અગર હમાએ ઉતારો કીધો તો તે વધારે ફાયદા બરેલુ થાઈ પડશે આ હમાઠ માગવું તે સાહેબોએ નાખુશ થઈને પણ વાળખી કારણોના મખબથી કબુલ રાખીયુ હતું. હમારી ખરદાસ્ત કરવાની ઘણીજ આગ્યુ તે માહેમોમા દેખાઈ હતી, તોએપણુ જે બાબદથી હમાને વનારે ફાયદો થતો હતો તે વાત તેઓના ધ્યાનમાં આવ્યાથી મધના જણુ પાછળથી ગળુ થયા હતા.

આ ટેકાણેથી દસ્તુરજીની ગાડીમા બેસીને દેદગબાદ તરફ કુચ કીધી. હેદગબાદમા ટેકાણે ટેકાણે મોહટ મોહોગ તળાવો છે, અને તે તળાવોને લગતી જુદી જુદી કાહાણીઓ પણ ખોલાતી આવેલીછે. મીર આલમજુ તલાવ પાહોંજેની વચ્ચમા આવેલુછે અને તીહાની રચના ઘણીજ મુદ્દ તથા રલીયામણી છે આસપાસ કબરો અને રહેવાના મકાનો આવેલા છે. મીકદરાબાદથી હેદરાબાદ જતાં પેટલા સદર-બજાર આવેછે; તે ડોહણેથી મોટોટ મોહોટી હવેલીઓ, બગલા અને બાગો સર થાય છે. હુશન સાગરના મોહોગ તળાવજુ પાણી જુદા જુદા તબક્કાએ બાવેલા દરવાજા વાટે આખા હેદરાબાદ મેહેરમા ફરી વળેલુ અને વપગતુ છે.

* હુશન સાગરને “મુમો” નદી સાથે જોડવા નીજમના દીવાન સર માલાજજગે ફરાવ કીધા છે. હેવુ તેવખતે હમા સાબજુ હતુ. એ બધેને જોડી નાખવાને નજદીક ૩૧ માઈલ લાંબી ચર ઝોટલે ખાલી ખોદવાનો ખર્ચ રૂ ૨૫૦૦૦૦) હડી લાખનો ગણવામા આવ્યો છે. એ તળાવની લખાઈ મોટો ગાઈ મલીને આસરે ૧૪૦૦) એકર જમીન ગણવામા આવી છે; જેમા પાણી ભગતા ૧૫૦૦૦૦૦૦) ઘોહોડ ડોડ કબુખીક શીટ (એટલે આખરે નવકિંગડ સાડત્રીસ લાખ ગ્યાલન) પાણી એકતુ થઈ રાકરો. એ પાણી ફક્ત આખા હેદગબાદ રોહંગે પુર પડશે એટલુજ નહી પણ મીકદગબાદમા પણ જઈ પુગશે જે જે જમીન પાણી

વગર બેઠા પડી હતી તે જમીન એ પાણીથી પાકવાથી યદ્ય પડવાની, અને એ કામ એ બરોબર નીબડું તો હેદયબાદમાં દુકાલની યાસમમાં પડતાં દુખો એથી ટલી રાકવાતાં. હુરાન સોગરની આસપાસનાં રોહરનું નામ હુરાંગાબાદ કરીને આગળ બોલાવું હતું તે ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં ગયા પછી સીકુંદરબાદ બોલાવા લાગું છે.*

મહવારના ૧૦ા વાગે હેદયબાદમાં રોઠ બાપુજી વીકાજી મેહરજીનાં રહેવાનાં મકાનમાં જઈ પોહિંઆ તે ડેકાણે હમારી આજખાણના ફેટલાએક સાહેબો મુંબઈથી આવેલા હતા તેમની સાથે મુલાકાત યદ્ય. રોઠ બાપુજીનો રહેવાનો મકાન હેદયબાદની ઇંગ્લેજ રેસીડેન્સીની સરહદમાં છે. ફેટલાંએક કારણો અને કાયદા સાથે હેદયબાદમાં આપણા જરથોસ્તી તેમજ ખીજ ફેટલાક રોઠ સાહુકારોએ રેસીડેન્સીની સરહદમાં રહેવું બેહેતર જણાયું છે. એ દીને પાછલા પોહોરના જા વાગે ઇંગ્લેજ સરહદની બજારમાં ફરીને સાંજના ૧૧ વાગે જલદી પાછા ફર્યા. આઠ દીવસની લાગઠ સુસાદરીથી અને ગાડીમાં આવેલા આંચકાથી શરીર આખરે યદ્ય ગયું હતું તેથી હવે જરેબે ચાર દીવસ એકજ ડેકાણે થોખી આસાએરા લવાનો પ્રસંગ મળ્યો તેનો લાભ લઈ પેહેલ દીવસે જલદી ખીજાના ઉપર જઈ નીરતિ હુંગાવાનો ઇરાવ કીધો હતો.

જે દીવસે હેદયબાદ પુગા તે દીવસે દોસ આરાનાએ સાથે મળવા બેઠવાથી હમને સધજાને ધણી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને જે મીલનસારી અને મોહિ-
ખત બરેલી મેહમાનદારીથી રોઠ બાપુજી વીકાજીએ હમારી મુલાકાત લીધી હતી અને બરદાસ્ત કીધી હતી, તેની યાદ હમાર મનમાંથી કદી ખીસવાની નથી. ખરું મોહોઈ દીલ, મીલનસારી, ધરહસ્થપણું અને ચાલદરબારી આખરે ઉઠાવી લેવામાં બોહોશી, પુછપરછ, અને ખબરનો અછો બંગેજ આ સેઠ ધરાવેછે, એટલુંજ નહી પણ સેઠ વીકાજી મેહરજીના પ્રખ્યાત ખાનદાનના સાહેબો, સેઠ બાપુજી વીકાજી, સેઠ રસ્તમજી, સેઠ જીવણજી, સેઠ બરજોરજી વીગેરે ખીજ સાહેબો રાજ દરબારી કામમાં બચગીયાજી પરોગ્રાવલા છે તેથી તેઓ એવાં કામમાં ધણા લાયક અમલદારો યદ્ય પડેલા છે, આથી આપણા પારમી યેલાને મોટું માન છે.

* શ્રીગગ નિગ્રમ, વાલમ ૨) જો. પાનું ૨૪૬.

નીજમના સંસ્કારોનાર સાથે આ લાયકીવાળાં ખાનદાનને લાંબી મુદત યધી સંબંધ થયેલા છે, તેથી જેમ નીજમ સરકારને તેમજ આ ખાનદાનને અરસ-પરસ ધણા ફાયદા થયલા છે. આજે પણ નીજમના જેટલા તાલુકા આ ખાન-દાનવાલા સમ્રાજ્યના હાત તળેછે તેટલા સઘળાની જમાખંદી અને મેહસુલ વસુલ કરવામાં ધણાંજ માગ બદોબસ્તો તેઓએ કરેલાં સંભળાયા છે, જેથી જેમ નીજમ સંસ્કારના સંજને ફાયદો થાયછે તેમ તેની રહિંમિતની હાલત પણ બેહતર થતી જાયછે. આ વીરો વધારે આગળ લખવામાં આવીશું છે.

ખુશાલીની પાછળ દીલગીરી હમેશ હોયજાએ, તે પ્રમાણે મુંબઈમાં બનેલી એક એવીતો કક્ષેરી વાત હેદરાબાદ પોહ્યા પછી તીહાં સાંભળવામાં આવી કે તેથી હમારે તથા હમારી માથના એક બે મીત્રોનો જીવ જરા દીલગીરીમાં પડ્યો હતો. કોઈ તરેહની જુલ થયાથી અને તે જુલ ઉપર મશકરી કરવાની મતલબે એક બે મુંબ-ઈના વર્તમાનપત્રમાં એવું જાપાઈ જાહેર થયું કે આ પુસ્તક લખનાર કલકત્તામાં મરણ પામ્યો છે. આ અફવા ફેલાયાથી હમારાં કુટુંબમાં ધણોજ ધભરાટ અને દુઃખ હતુલ થયું હતું. આ બનાવથી હમો હેદરાબાદ આવી પુગા આગમમ હમારે સાહે ધણાં કાગજ પત્રો કુટુંબ અને મીત્રો તરફનાં આવી એકઠાં થઈ પડી રહેલાં હતાં. તે વાંચતાં હમારાં કુટુંબમાં થઈલા ધભરાટ અને દુઃખ વીરોતો વીચાર ધ્યાનમાં આવ્યાથી હમારે દીલ ધણુ ઉઘાટ થયુ ; અને આઠ દાહાડની ખુસાઈથી તથા ખુદરતની રમતાં મંજલે મંજલ જોયાથી દીલને જે ખુશી અને ચંગી હતુલ થઈ હતી તેના રંગમાં બંગ થઈ ગયો હતો. જીવતાં જીવત કોઈએ પોતાનું મરણ સાંભ-ળ્યું આ વાત અલબત્તાં ધણુ જણને નાપસંદ અને દીલગીરી બરેલી લાગે એમાં અજાણ્ય જોવા નથી ; પણ હમો પોને જીવતાં છતાં મરણ પામ્યા સાંભળીને જેટલા દીલગીર નહી થયા હતા તે કરતાં વધારે દીલગીર હમારાં કુટુંબમાં આ ઓઠી ખબરથી જે ધભરાટ અને દુઃખ હપજીયુ હતું તે વાંચીને થયા હતા. આવા કક્ષેરા બનાવની યાદ આપી ખુસાઈમાં હમારા મનમાંથી નીકળી નહી રાખી હતી, અને કોઈ વાર તો બર મઝામાં તેની એકાએક યાદ આવ્યાથી મનમાં ને મનમાં છુપીછાની બારી બેચેની સોસવી પડી હતી.

તારીખ ૧ લી જાનેવારી ૧૮૯૩ ને રોજે બપોરનાં ૧૧ વાગે હેદરાબાદનાં ઇ-અજી રોગીડનટનો રહેવાનો મકાન જોવાને ગયા હતા. આ મકાન એક મોહોરા

મેહેલ જોવો મેહેલ છે. મુંબઈના ગવર્નરનો પરેલનો મકાન તેની આગલ કુચ ગણતરીમાં નથી. દેશી રાજ્યોમાં ઇંગ્રેજ અમલદારો ગજવંચી લોકની પદવીની મોહોટાઈ અને જાહેરજાણી ઓગવતા રહેછે, આ ખીનાં જે કોઈ અંદરના પ્રાંતોમાં જઈ નજરે નજર જુઓ તેમનેજ ખબર પડેછે. મુંબઈમાં જે દાલ તે ઇંગ્રેજો આપણી માથે વસેછે તેઓની રહેવાની રીતબીત અને ચાલ ચલગત અંદરનાં પ્રાંતોમાં રહેનારા લમ્કરી અને દીવાની ખાતાના અમલદારોની રહેવાની રીતબીત અને તેમનાં દોર દમામ માથે મરખાવી રાફતીજ નથી. અંગ્રેજો ઇંગ્રેજ એક ફક્ત પ્રજાનાં જોવા રહેવાસી જણાયછે, પણ અંદરનાં પ્રાંતમાં તો તે જાણે તે પ્રાંતનો ખોતેજ ગજ હોય તેવાં ઝૂલ અને બપટ્ટાથી રહેછે, અને અંબુજ સમજેછે કે રાણીની તરફથી તેનેજ આ પ્રાંતો જીપર ગજ કરવાને નેમણાંછે. અલખતાં આ ખીનાં સઘળા અમલદારોને લાગુ પડતી નથી, તોપણ ધણાપરા અમલદારોને તે લાગુ પડતીછે, તેમાં જાણવાની મોહોટી વાતતો એછે કે જેમ અમલદાર જોડેલો જીતરતી પદવીનો તેટલી વતી દમામી તેના મગજમાં હોયછે, આ જીપરથી જોડેલો તોર ગવર્નર જનરલ પોતે ગખતો નહી હરે તેથી સો ધણા તોર અને દમામ કોઈ કલેક્ટર અથવા લમ્કરી અથવા ઇનજીનીઅરશઃ ખાતિના સાધારણ અમલદાર રાખેછે. મોઢેલા દેશી લોક સાહેબ લોકથી એટલા બધા ખીલેછે કે કોઈ જીજ વર્ગનો રસ્તાની રાવવાઈ કરનાર ટોપસું જે મુસાફરી બંગલામાં આવીને જીતરતો હોયતો ગામડીઓને (જે તેઓ ખીઆગ નરમ હોયાતો) તે બંગલામાં ઉતારાની જગા મળવી મુશકેલ પડેછે. પેલા ટોપસું સરવેઅર મોહોટા સાહેબમાં અપેછે, ખોતાના એક બે સીપાઈઓથી તે તગેદવાર સાહેબી કરી શકેછે, અને આ ટોપસું જરે બેઠા ઠાંસીને ટેબલ ઉપરજ અકચુર યઈ પડેલા હોયછે, તારેતો તેની જીંધને હરકત નહી થવા બંગલાની આસપાસ દુરવેરથી ચોકી પેહેરી તેના આદમીઓ પાસે રખાયેછે કે રખેને કોઈનાં મોહોટા આવજાથી અથવા ઠોસવાથી અથવા મુસાફરોની ગાડીનાં અખચટથી સાહેબની જીંધમાં ખલલ યાય અથવા કાચી હુંધમાંથી તે જગી જઠે! આવી ક્રીસમની સઘળી મુસાફી હલકી પદવીનાં અમલદારો અંદરનાં પ્રાંતોમાં બેઠક કરવા જાયછે, પણ એમાં જોડેલા આપણા દેશીઓનો તેમનાં અજ્ઞાનપણાથી વાંક દેખાયછે તેટલો તે મુસાફી કરનાર અમલદારનો નથી જાણતો. આપણા દેશી લોક આવી હલકી પદવીવાલા ઇંગ્રેજોની

અતીરાય આપણી કરેછે, તેમની આગળ એક ગુલામની પેઠે હાથ લેડી હતા રહેછે, અને નહી કરવા ઘટે તેવાં કાંમો બળવા તઈયાર રહેછે, ત્યારે પેલા હલકી પદવીવાળા ઇન્સાને એમજ સમજેછે કે દેશી લોકે આવી ગોલામગીરીની આકરી કરવીજ જોઈએ; અને એવા વીચાર એકવાર તેમનાં મનમાં ઠર્યો તો પછી જીહાં જાય તીહાંના લોક પામે તે પોતાના હક દાખલ આકરી કરાવવાની ઉમેદ રાખેછે, અને તે પ્રમાણે યવામાં જરા કસુર યદતો તે હલકો અમલદાર એમ સમજેછે કે તેનો હક લુટાયો, તેથી જબરદસ્તીથી તે પોતાનો હક પાછો મેળવવાને પોતાના હાથ તળેના માણસો ઉપર “થોપડ ફલાગ” ની અને તરેહવાર ખીજી સખત શીક્ષા અથવા જુલમ કરેછે; અને તેમાં દીલગીરી ભરેલું એટલુંજ છે કે આવી ગેરસમજુતી હલકા અમલદારો અને રૈયત વચ્ચે થયાથી એક ઘણીજ માનવંત અને દયાહી દીલની માહારાણીનાં રાજને હલકું બોલાય અથવા અપમાન પોહાંએ એમાં તકસીર કોણની ? પણ આસે આસે એવા હલકા પીંજડા અમલદારોની નેમણુક જેમ આછી થતી જરો અને તેમની જગા દેશીઓને અથવા ખરેખર માહોશાં દીલવાલા લાયક ઇન્સાન અમલદારોને સરકારની તરફથી મલતી જરો તેમ તેમ આવી ગેરસમજુતીનો નીવડે આવતો જરો.

જે વખતે હમો રેસીડિનસીનો મેહલ જોવા ગયા તે વખતે તેની મરામત થતી હતી, અને એટલા મોટા મેજર ચારનહીલ તે વખતનો કામચલાઉ રેસીડિન્ટ એક ખીજ નાહાના મકાનમાં જઈ રહેલો હતો. રેસીડિનસીના મેહલનો દેખાવ બાહારથી યુંબઈના ટૅનહાલ જેવોછે, માત્ર તેને ટાઉનહાલનાં જેટલી પામરી અથવા પગથીઓ નથી. પોરટીકોનાં થાંભલાંની બનાવટ ટાઉનહાલનાં થાંભલા જેવીછે; ફરક એટલોજ કે તે લોહોડાંને બદલે પથર તથા યુનાનાં બનાવેલાછે. તે રાંજેમરમરના જેવા ચલકતા દેખાયછે; તથા તેમની ઉપર કરેલું નકમીકામ કેટલેક દરજે આપેહુમ અને કેટલેક ડેકાણે યુંબઈનાં ટાઉનહાલનાં થાંભલા ઉપરના નકસી-કામ કરતાં સરમજે. આ લક્ષ તરફનો યુનો એવીતો સારી જાતનોછે કે તેની સફાઈ, ચીકામ અને ચળકાટનો સંજેમરમરને એક કોરે બેસાડેછે. માધારણ જોનારને ઘુટેલી દેવાલો ઉપરની ચળકતી કફલાત અને તેવુંજ ખીજું તારીજ કામ જોઈએ મંજેમરમરનુંજ બનાવેલું હોય એવું દેખાય છે, અને હમો પોતે પણ કેટલેક એક ડેકાણે જોવામાં એવી જુલ કરી હતી. રેસીડિનસીના મેહલ ઉપરની છેક

હયાંમાં હંચી અગામી ઉપરથી આખું દેદગબાદ રોહર નજરે પડી રાકેછે, અને દુરખીનની મદદથી કેટલાંક જાહેર અએવાન અને મેદલો ઓળખી રાકાયછે. મક્કા મસજીદ અને તેના આર સોનેરી ઝુંબજો, ગોલકંડના મકબરા, અને નીજ-મના હજુરનો મેદલ હાંચાંથી ખુલો નજરે દેખાયછે. વળી દુર મેકંદગબાદ મેહર દેખાયછે અને તીહાં ત્રીમલગીરીમાં જે ઇંએજી ઢાવણી સારું મુંદર બગચા, હીમીતાલ વીગરે ઇમારતો બાંધેલીછે તેપણુ દેખાયછે. દુકાંમાં બોલીઅતો રેસીડિનસીનો મકાન જોનાગને આખું દેદગબાદ રોહર નજરના એક લોકમાં દેખાવી રાકેછે. રજદરબારી બએડ અથવા હુલડના વખતમાં આ ઠેકાણેથી આખાં રોહરની દીદખાની કરવાને આ એક લાયક મકાન હમારી નજરમાં આવ્યોછે.

રેસીડિનસીના મેદલના પેદલા માળ ઉપર ચડતાં સેહેડીનાં મથાળાં આગળ ડાવી અને જમણી બંધે બાજુએ પુરરાના બર કદ જેટલાં મગેમરમરનાં બે નાગાં બાવલાં મુકેલાં જોવામાં આવ્યાં. આ ઉપરથી કદાચ એક મવાલ ઉઠરોઢે શું આવા દરજબરેલાં મકાનમાં ઉધાડાં નાગાં બાવલાં મુકવાં વાજબીછે ? મુંબઈમાં તો આવાં બાવલાં આપણા જોવામાં ઘણાં નથી આવતાં. પણ એ સવાલનો ખુલાસો એટલોજ છે કે મુંબઈમાં પ્રતબધડીની બાબદ વીરો આવો વિચાર, રાખવામાં આવતોજ નથી. બાવલું બનાવનાર કીસખી પોતાના હાથની કારી-ગીરીની સફાઈ બતલાવવાને આવાં નાગાં બાવલાં, બદલતો મગે તે બાગ ઉધાડો રાખી બનાવેછે. પ્રતબધડીની કારીગરી પીછાનવાર માત્ર બનાવનારના હાથની કળા, મહાઈ અને તે સાથે ખુદરતની કેટલી આવેહુબ અને નજીકીબરેલી નકલ થઈ રાકીછે તેજ માત્ર જોવાની આરજી રાખે છે: પણ હલકા વીચારવાલા, નીચહવસના રોખીઓ, જેઓ ફક્ત માણસનાં જાનવરી ગુણનાજ તાબેદાર છે, તેઓથી ખરી જાંઆ દરજની ખુખી નહી ખુજી રાકાયથી, માણસનાં રારીરનાં કેટલાક અવયવો બપર નેગાહ કરી તે વીરો હલકી અને અનીતી બરેલી ટીકા કરેછે. મુંબઈ રોહરમાં આજે પ્રતબધડીની કળા જાણનારો એકુ પણ દેશી નથી. તેમજ પ્રતબધડીની કળાથી ખુબસુરત ખુદરતની નકલનાં જે જે નમુનાં માહબારત, કીસખીઓનાં હાથથી બનેલાછે તેવાં બાવલાંની રકમની એક આની બારનો પણ અત્રે કોઈપણ ઠેકાણે જમાવ કરેલો જોવામાં અવીયો નથી. આથી એટલુંજ માબેત થઈ રાકેછે કે પ્રતલાં અથવા સીત્રો કેવી સીકત અથવા ગુણ

ધગવતા રાખવાં એ વીરો સુંબઈના ઘણા દેશી રોકીઆઆને યોડેજ રોખ છે. અથવા તો તેની પુરી ખુબીથી તેમાના ઘણાજણ બેખબર હોય. એક બે શીવાએ મોહોટ મોહોટ રોકીઆઆનાં ઘરે અથવા બાગમાં રાખેલાં ચિત્રો અને પુતળાંઓમાં અથ જોમદા રોખની નીરાણો યોડીજ જોવામાં આવેરો આ બાબતમાં કલકતાના બાબુઓમાં મલકનું ખાનદાન પ્રખ્યાત થયું છે. તેઓ તો એવી ચીજનાં જણે પુદ્ગતીજ રોખી રોકીઆઆ છે, જેઓએ એક આખો મેહેલ બરીને એવી સુંદર ચીજોનો સંગ્રહ કરેલો છે અને તે દેશી પરદેશીઓને જોવા માફ પુલો મુક્યો છે. ખેરદવાનના મહા રાજના મેહેલમાં તો એવી ચીજોનું ખરેખર એક નવાઈ જેવું સંગ્રહસ્થાન કરી ગયેલું છે. એ વીરો વીગતવાર હકીકત કલકતા તરફના અહેવાલમાં જણાવેલી છે.

રેમીડિન્ટનો મેહેલ એક મોહોટા બાગની વચોવચ બાંધેલો છે. આગલા વખતમાં એવો કાયદો હતો કે ઇંગરેજનાં રેમીડિન્ટને નીજમનો તે વખતનો જે કોઈ વજીર હોય તેના બાગમાં એક મકાન રહેવાને મળતો હતો. થોડુંક પછી રેમીડિન્ટ પોતે પોતાનો મકાન એલાહેલો બાંધવાને સાર થોડીક જગા નીજમ મુશ્કાર પામેથી માંગી. આ માંગણીમાં રેમીડિન્ટે માત્ર એ ત્રણ એતરની જમીન માંગી હતી. આ બાબદમાં એક મુશ્કેલી બનાવ બન્યો હતો, તે જાણવા જોગ ધારી નીચે જાહેર કીધો છે. આ બનાવ ઉપરથી હિંદુસ્થાનનાં ગજા અને શાહા-જાદાઓ જે જે સુલકો ઉપર રાજ કરે છે તેઓ પોતાના સુલકની લંબાઈ, પોહાળાઈ અને મોહોટાઈ વીરો કેટલું યાત્ર ધગવે છે તેનો એક અછો નમુનો જાહેર થાય છે. કેહે છે કે આ એતરોની બરોબર માપણી કરાવીને મોહોટા ખુલા આકારનો નકરો બનાવી રેમીડિન્ટ પોતે નીજમની દરબારમાં માથે લઈ ગયા હતા, અને તે વીરો વાત થતાં તે નકરો નીજમની સામે મુક્યો. નીજમે ઘણાજ ગંભીરાઈથી તે નકરો જોયર નજર કીવી, અને રેમીડિન્ટને જવાબ અપો કે “હું દીલગીર છજી કે તમારી માગણી માથથી કબુલ ગખી નથી રાકાતી.” આ ગખે માંબળી રેમીડિન્ટ ઘણોજ તાણુખી સાથે નાજીમેદ થઈ પાછો ફર્યો, અને વધારે તાણુખ થવાનું કારણ એટલા સખ્યથી થયું કે ફક્ત એ ત્રણ એતર જેટલી જમીન આપવા નીજમે રેમીડિન્ટ જેવા અમલદારની અગજ કબુલ નહી રાખી. એવામાં નીજમના તે વખતના વજીર મીઝ આલમે રેમીડિન્ટને

હસીને કહ્યું કે, તમને કચવાવાનું કાંઈ કારણ નથી, જે જ્ઞાન (નકરો) નીજમને દેખાડ્યામાં આવ્યોછે તે જોઈને તે ખીંચાછે. નકરોમાં પાડેલાં બેનરો એટલેવાં મોઢેલાં કદના પાડેલાંઈ કે નીજમને પોતાનાં આપ્તા મુલકનો જે નકરો જોયોછે તેનાં જોડલાં તે મોઢેલાં તેની નજરમાં લાગાંછે, તેથી તાજુબ થવા જેવું કાંઈ નથી કે આટલી મધસી જગીન તે તમને આપવાને ના નહી કાં પાડે? વાસ્તે તમારો જ્ઞાન નાહના આકારમાં કરીને લાવો એટલે મધસી અડચણો મટી જરો. રેમીડિન્ટે આ વાત એકાએક નહી માની, તોપણ ખીજી વખતે નીજમની મુલાકાત લીધો ત્યારે પોતાની માથે પેચી જગાનો જ્ઞાન છેક નાહના આકારમાં બનાવી એક રમવાના પાનાં ઉપર પડાવીને લઈ ગયો અને તે નીજમને દેખાડ્યો અને અરજ કીધી કે આટલી થોડી જગા મને મળેલા બસછે. પેલા નાહનો નકસો જોતાંવાર નીજમને મોટી ખુશીથી આ માગણી એકદમ કબુલ રાખી અને તેથી રેમીડિન્ટની ખાતરી થઈકે પેહેલી માંગણી નીકૂલ થઈ તેનું કારણ અરેખર મીર આલમે ધારણું તેજ હતું. થોડી મુદતમાં એ જગા ઉપર આ ઈમારતની બાંધણી શીર થઈ, અને મકામ ઈલાકાના ઈનજીનીઅરો મહેલ લેફ્ટેનેન્ટ સામ્યુઅેલ રસેલના ઉપરીપણાં હેઠળ તે પુરી કરવામાં આવી.

મુંબઈનો રીકાર્ડ સર જેમમ મેકીનઝસ મન ૧૮૦૮ માં પોતાનાં હોસ્ત કપ-તાન સીનડનહામને હેદયબાદ મળવા ગયો હતો તેણે પોતાના મેજન્ટા રમણુ પુસ્ત-કમાં એવી નોંધ કરી લીધી હતી કે હિંદુસ્થાનની ઈમારતોની બાંધણીઓમાં મહંમી સરસ બાંધણી હેદયબાદનાં રેમીડિન્ટનો મહેલછે. “કોરીનથીઅન” તરીકાની બાંધણીનાં ધાંભલાં મહેલનાં મુખ્ય આગળ ઉઠાવેલાછે તેની ઉપર એક સાચું રોબાયમાન “પોર્ટીકો” બાંધેલોછે, જે લખાઈમાં ૬૦ સાઠ ફુટ છે, અને ઉંચાઈમાં મહેલની ઉભાણી જોડેલોછે. હોંયાથી આગળ આજ્યા એટલે મહેલના દીવાનખાતામાં જવાયછે. તે દીવાનખાતુ પણ સાઠ ફુટ લાંબું છે, અને પેહેલાં બાંધેલું ત્યારે તોટલુંજ ઉંચું હતું, પણ કપતાન સીનડનહામે તેનાં બે તળાવ અથવા માળ બનાવ્યાછે. ઉપરનાં માળને ટેકવવા સાડે હારખંધ ધાંભલાં એટલાંજો ઉભાં કીધાછે કે પેહેલા માળ ધાંભલાંઓની હારથી ભગઈ ગયેલા દેખાયછે, પણ તે ધાંભલાં એવીતા મુંદર રીતે રચેલાં અને બનાવેલાંછે કે તેની રચનાથી પેહેલા માળનો દેખાવ ધજોજ ભપકાદાર બની રહેલોછે. તેના દરેક નોકે છતરીમ ફુટ

લાંબા અને ચોવીસ ફુટ પોહાલા બેઇ રોકી ઓરડા છે. તેમાંનો એક જમવાનો ઓરડો, અને બીજો પુસ્તકખાનું અને ત્રીજો બચ્ચાં છોકરાંઓને બેસવા ઉઠવાનો ઓરડો છે. દર ખુલ્લે ચાર નાંહાના સમઓરસ ઓરડા છે. માળ ઉપર પણ ઓરડાઓની એવીજ રચના કરેલી છે, અને બંધ માળ ઉપર ફરસખંધી કરી લઈ તે ઉપર ગાલીચા અને નરમ ગાદીઓ ધણાજ સારા રીઝમથી ખીલાવેલી છે તથા સઉથી સુંદર બાંતના મેહલ સીણગારનો ઇંચેજી બનાવટનો સામન ઓવોતો ચુંદી પસંદ કરીને ગાઠવેલો છે. ત્રીજા ટુંકામાં બોલીઓતો આખો મેહલ ત્રીજો ઉગમણ તરફના ગભેના દમામ અને બબકા લાયક થયેલો છે તેવોજ સગવડ અને સુખવારામાં પુરો ઇંચેજી ચૈનક અને દમામ બરેલા પણ બની રહેલો છે.

સન ૧૮૧૭ નાં સાલમાં તા. ૨૪ મી જુલાઈને રોજે સર જન માલકમનું શન જરબારી કામમર ફરતું ફરતું હેદરાબાદ તરફ આવવું થયું હતું. પોતાની બાપડી ઉપર દરરોજનો જે અહેવાલ લખી મોકલતો હતો તે ચૈનની યાદીમાં મર જનને આ મેહલ વીરો ઓયું લખી જણાવ્યું કે પંદર વરમની વાત ઉપર હું જરે હેદરાબાદ આપો હતો ત્યારે ઇંચેજી સરકારનો અનેનો રેસીડિન્ટ એક દેશી ઉમગવના બંગલામાં રહેતો હતો. બંગલાની આમપાસ એક નાહનો સરખો બાગ તથા કેટલાક ટુઆચ હતા, તેમાં કેટલાક ફેરફાર, ઇંચેજીની સગવડ અને સુખવામને લાયક, જેમતેમ કરીને તે મકાનને આગસાગી આપી હતી; પણ હવડાંની વાત શું લખુ! હાલતો રેસીડિન્ટનો મકાન ઓક મેહલ બની ગયેલો છે, તેની નજદીક જતાંજ તેનો દમામ જોઈ બચ લાગે છે. કલકત્તા ગવર્નમેંટ હાઉસ માત્ર એનાથી દમામમાં સરમ કેહવાઈ શકરો, પણ ખીજી કોઈની ઇમારત એની બરેબરી કરી નથી શકવાની. મદ્રાસમના ગવર્નરનો મકાન એની આગળ પોઈમ અથવા વઘાવ મોંછે. ઇમારતની બાંધણી અને અંદરનાં ઓરડાઓની રચનાનું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બચાન કરવા પછી સર જનને વીહાંની ખુરશી, કોચ, ઝુંમર એવી એવી સીજોનું તાજુબ યઈ બચાન કર્યું છે. આ આખો મેહલ નીજમે પોતે પોતાને ખરચે બંધાવ્યો તથા મીણગાર્યો છે, તથા એની મરામત અને જાલવણી પણ નીજમનાંજ ખરચથી ચાલે છે. કેહેવત છે કે “ચુક્તકા મહેન લગાવે લાલજી,” તેમ નીજમના ખરચે એવો મેહલ નહી કોણને બંધાવા અને વાપરવા ગમે વાર!

હેદરાબાદની રેસીડિન્ટની મેહલ એક જોવા લાયક મકાન છે, અને કોઈ પણ

રાખસ એકુ ફેરો મારી તે બેઈ આવેતો તેની મેદનનો બદલો તે જોવાથી ખસીત વળી રહી એવું છે. હવડાં એ મકાનની આગસતગીમાં ઘણો મુધારો અને વધારો થયેલા છે, અને આસપાસ ગુલમમન અને તરેવાર જેવા તથા તગડાંત્રીનાં બગીચા અછા બનાવેલા છે; તેની સાથે દેટલાંક જનવગે પણ તીહાં પાળેલાં છે.

રેમડિન્સીનો મકાન જોવા પછી તેવખતે તીહાં રેદેલા કામચલાઉ રેસડિન્ટ મેનર ધારનહીલને મલવા ગયા. આ અમલદારે ઘણીજ મીલનમારીથી હમારી મોલા-કાત લીધી હતી. થોડીએક વાગ વાતચીત કરીયા પછી હમો તીહાંથી બપોગના હડી વાગે રવાના થયા અને તીહાંથી ત્રીમલગીરી તગ્ડુ ઇંગરેજી લમ્કરને સાઈ જે નવી બરકો, જેલ અને હામરીટલ બાધ્યામા આવી છે તે જોવાને ગયા.

થોડા વખતમુધતિ હમો મધ્યાની ગાડીએ લગોલગ માથે આવી, પણ કોચમેનોની બેવકુકાઈ અને હુવડાઈથી તેઓ એક ખીજ માથે વધારે વાગ રહી નહીં રાકયા. થોડાવાગમાં હમો એક ખીજથી બે ત્રણ માઈલને છોટિ વેગળા પડી ગયા. વીચારે કે એક શીગરામ જાણે બે જાણુને લઈ મજમામ જવાને ડોકાને પડેલ નીકલી ગઈ, ખીજી ગાડી બે જાણુને લઈ જાણે મોટ તગ્ડુ આવી ગઈ; તે ગાડીઓને પાછી એકજ ડોકાણે ભેગી થતા નજદીક એક કલાક અમસ્યો નીકળી-ગયો, અને આ મધણું થવાનું કાગણુ કોચમેનોની બેપરવાહી વગર ખીજું કંઈ નહીં હતું. તેઓ એટલાતો કમઅકલ હતા કે આપણે કહીએ તે બરેબર સાંભળેજ નહી, અને વગર વીચારે હાંકયાજ કરે, જીહાંમુધી આપણે કંટાળીને પુછીએ નહીં કે “તુ કીએ ડોકાણે ટાંકે છે.” તારે ગાડી ઉભી રાખી તે દેહેછે કે “તમે કહો તીહાં હાંકુ” આ શુ થોડું મતાવા જેવું છે! પણ ખબર કાહાડતાં માણ મ પડ્યું કે તે ડોકાણેના એકેએક કોચમેન આથી મેદન નહીં હતા, આતો તેમની એક ખુખીજ હતી! પણ વળી કલકત્તામા આથી સરમ કોચમેનો હમોને મળ્યા હતા અને તેમનો અનુભવ જે હમોએ મેળવીયા છે તેનુ બયાન ધરતી જગોએ કરયામા આજુ છે. ટુકાંમા અને કેહેવાનુ એટલુંજ છે કે મુંબઈના કોચમેન તથા થોડાવાળા ખરેખર પોતાનાં કામમાં વધારે હોશીયાર અને એકસ રોકેડે ૭૫ મલી આવેતો મદ્રામ, કલકત્તા અને ઉપરના પ્રાંતમાં રોકેડે ૧૫ મળવા મુરાકેલ જાણવા. જરે હમો સઘળા પાછા મળ્યા ત્યારે એક ખીજને ઇપકો દેવા લાગ્યા કે દેદરાબાદથી સાથે નીકળેવા કેમ આવી રીતે છુટા પડી ગયા? ત્યારે સઘળાના

જવાબનો સાર એટલોજ નીકળ્યો કે જે કોચમેને પેદલાં ગાડી હાંકી તેણે એટલુંજ સાંભળવાની તસદી લીધી હતી કે “ત્રીમલગીરી” જીવું છે. પણ ત્રીમલગીરીમાં કહી જગાએ અથવા કહે કેકાણે અટકવું તે પુછવાની અથવા જાણવાની તેણે કંઈજ દરકાર નહીં રાખી અને કેડ હાંકતો હાંકતો ત્રીમલગીરીનો છેક છેડો આવીયો તીહાં સુધી હાંક્યાજ કીકું હતું. ખીજ ગાડીવાળાને જરે પુછવામાં આવ્યું કે તારી સાથની ખીજ ગાડીઓ કીહાં ગઈ છે? ત્યારે તેણે થોડેવાર એવા જવાબ આપ્યા કીધો કે તે પછવાડે આવે છે, તે દુર છે; અને છેલ્લે સરવાળે કહ્યું કે કોણ જાણે તે કીહાં ગઈ છે! ત્રીજ ગાડીવાળાને પુછીલું કે તું કીહાં હાંકે છે, તારે તેણે જવાબ દીધો કે ત્રીમલગીરી તરફ તમે ફરવા નીકલેલા છે, ત્યાં તેથી જીહાં તીહાં હાંકું છું, પણ હવે તમે કેહો તીહાં હાંકુ! એટલા બેફામ અને બેદરકાર તેઓ માલુમ પડ્યા હતા. હમારી ગાડીનો છેક ત્રીમલગીરીની છેત્રી હદ સુધી જઈ પુગી હતી, અને જો હમા કોચમેને નહીં પુછતે કે તું હમને કહી જગાએ લઈ જાય છે, તો હમા ધારીએઉએ કે રાત્રે સાત વાગા સુધી તે ગાડી હાંક્યાજ કગતે અને જેટલું દુર પોડાથી ચાલી શકતે તેટલે દુર તે હમને લઈ ગયો હતો. એ વીરો હમને પછવાડેથી કઈ રોકે જેવું નહીં લાગ્યું, કેમકે તે જગાએ રહેનાગ અને રોજની ખબર રાખનારા પારસી ગ્રહસ્થોએ ખોલાસો કરી કહી જણાવીયું કે આવા બનાવ તીહાં કાંઈ નવાઈ જેવા બનતા હોય એવું નથી. બનકે કોઈ અજાણો રાખમ એખસો કોઈ દુર કેકાણે જઈ પાછો પોતાને ઘર બરોબર સીધાને સીધો આવ્યોતો તે જરા નવાઈ જેવું લાગતું હતું, અને તેની સાખાસી કોચમેને ખરી મળવા જોગ હતી. એવી ગફલત થયાથી ત્રીમલગીરીમાં બાંધેલી જલ જોવાની હમને તક મળી નહીં હતી, તોપણ હમાગ ખીજ બાઈમિંધુ આપ્યું તે જોઈ હતી, તેમનાં કહેલા અહેવાલ પ્રમાણે તે ઈમારત ઘણીજ સગવડ અને આરાસ્તગી બરેલી હતી. આરાસ્તગી આ રાખદ માંબલીને કેટલાક વાંચનારાઓનાં મનમાં અચંબો લાગશે કે વધી બંધીખાનાંમાં આરાસ્તગી શા મટે જોઈએ? પણ બંધીખાનાંની ખરી ખુખી ફક્ત ઈંગ્રેજ મરકાર પુરેપુરી અને બરોબર સમજે છે. હમા સહરાવીને નથી ખાલતા, પણ આજે ઇંગ્લંડનું રાજ આખા યુરોપખંડમાં અને આખી પૃથ્વી ઉપર બંધીખાનાંની તરખીઅત, તરતીબ, તજુમલ અને બંધીવાનોની બરદાસ્ત અને તેમને બેહેતર કરવાનીજ મતલબે જે કાયદા કાગુ-

નથી આવાં ખાતાં ચલાવેછે, તેવું ખીજું કોઈ જાણ સલાવતું હોય એવું હમા જાણતા નથી. કોઈની મરકાર આ વીરાયમાં ઇંગ્રેજની અરધી બગેબરી નથી કરી રાકવાની. ત્રીમલગીરીની જોલમાં જગપણ દુરગંધ અથવા બંધીવાનોની તનદોરતી ખીમોડે એવું કોઈની કારણ અથવા કોઈની ગોઠવણ જોયામાં આવી નહીં હતી. બંધીવાનોને એક સામે દીલપસંદ બાગ બનાવવાનાં કાંમ ઉપર લાગાડેલા હતા; તથા ફેટલાકોને ચોખ્ખી, સાદી, કાથાનાં ખીખાંનાં બનાવવા વીગરે ખીજી કીસમનો ધંધો પેરો શીખવતા હતા. બંધવાઓને તે ધંધો શીખાડીયાથી આ કામદો થઈ રાકતો હતો કે બંધીખાનામાંથી બંધવાનો છુટકો થયા પછી તે પોતે આહોને પોતાનું ગુજરાણ કરવાને પોતે સ્વતંત્ર થઈ રાકતો હતો. હમાગ મીત્રોએ હમને કહ્યું હતું કે જે જગા તેઓએ બંધીખાનાને નામે જોઈ તે જો તેમને આગળથી જણાવવામાં નહીં આવતોતો તેઓ તે મકાનને એક આરામથી રહેવાની અને ઉદ્યોગ શીખવાની એક શાળા ઘાખલ મજમતો. વાંચનારે એમ નહીં સમજવું કે સખત શીક્ષા કરવાનાં ઠેકાણા આ બંધીખાનામાં કરવા નહીં હતાં. કહણ શીક્ષા સાર જુદી ઠેકાડીઓ એલાહેદી જગાએ કરી ચાલેલી હતી; પણ માધારણ રીતે જોતાં આ મકાન કંદાળો ઉપજવનાર અથવા બંધીવાનોને રીખાવીને તેમનાં રામીરને ઇતિ પોહિંચાડવાનું મકાન નહીં હતું, પણ ધુનેગાર માણસો પાસે તેમનાથી જાણી જુજીને થતી જુલ, ચુક, રોખાઈ, ઘાંડપણ, મરતી અને ફેમાદ બરેલી આલ ચલગત છેડાવી તેમને હનિમાનીઅન, સહુખાઈ, સુવેહસંપજ અને ઉદ્યોગ શીખાડવાની તથા તેમને બના માણુમ બનાવાને આ બંધીખાનું એક લાયક નીરાળ હતી.

આ મકાનની આગળ વધીને ઇંગ્રેજ લશ્કરના મોખાઈઓએ પોતાના કામદો તથા વધાગ મારે એક પુસ્તકખાનું સ્થાપ્યું હતું તે જોવા ગયા. આ મકાનનું નામ (Soldiers' Club) “સોલજર્સ ક્લબ” કરીને આપવામાં આવ્યુંછે અને તે દીલપસંદછે. આ ઠેકાણુ ઉપર વાંચવા સાર એક પુસ્તકખાનું, અને ગમતને ખાતર નાટક કરવાનો એક મોહોટો ઓરેજ બનાવેસા છે અને તેની આરાસતગી મોહોટ મોહોટી લગઈ અને કીલાઓનાં ચીત્રો અને તરેવાર નકરા દેવાસા ઉપર ડાંગીને કરેલીછે. તેમાં ફેટલાએક ઘણાજ જોવા લાયક અને સુરોબીત ચિત્રો જોવાં કે શીનારોખાલ, ત્રાક્ષણગર, અને નાઈલની લગઈઓના તથા જાણગલ-

દરના કિલ્લાના આધિકારી ઉપર પાડેલાં મોહોટા ચીતારો હમાએ જોયા હતા. આ મકાનનો સઘળો કારબાર માત્ર ઇંગ્રેજ લશ્કરના સીપાઈ અને અમલ-દારોથીજ ચાલે છે. એ મકાન દેખાડવાને હમારી સાથે તેનો અંચલ સેક્રેટરી એક ઇંગ્રેજ સાલેંટ હતો તેણે હમને જણાવ્યું કે સોલજર્નેને વાંચવા સારૂ ઇંગ્રેજ વર્તમાન પત્રો તથા ચોખાંનીઆં ખરીદ કરવામાં આવે છે, અને આ નાહાનાં પુસ્તકખાનાનો સારો ઉપયોગ આ જગા ઉપરનું ઇંગ્રેજ લશ્કર કરે છે. એક એ-લાહેદો એરેજો તરિવાર રમતો બેસીને રમવાનો પણ ક્રીધો હતો, તેમાં સેત-રંજ, ઝાંમ, પાનાં તથા તેવી ખીજી રમતો મુકેલી હતી. આ પુસ્તકખાનાને ઇંગ્રેજ લશ્કરનાં અમલદારો તથા ખીજા ઝડૂરથો વખતે વખત મદત કરે છે ; અને સેક્રેટરીએ આવી ઇચ્છા જણાવ્યાથી હમાસમાંથી બે ચાર જણે મળીને એક શારી રકમ બખરોરા તરીકે ભરી આપી હતી.

હીવાંથી નીકળીને નવી બાંધેલી ઇસીપીટલ જોવા ગયા; તે એક જોવાલાયક અને આંખમાંથી ખસિ નહીં એવી ખુબસુરત બાંધણી થયેલી છે. ત્રીમલગીરીમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે, અને તેમને સારૂ નેટલી ઇમારતો બાંધ્યામાં આવી છે તે દરમિયાન ઇમારત ખુબધને રાસમમાં નાખે એવી છે. આ ઇમારતોની રોખા તથા તેમની ઉપરની કફલાતનો અળકાટ અવગતો મુંદર છે કે ઇમારતો જાણે સંગેમરમરની બનાવી હોય એવી લાગે છે. સઘળી ઇમારતોમાં “આનાઈટ” પથર વાપરેલા છે, અને મુનો એવાતો ચીકણા છે કે એક ચીજને ખીજી સાથે પકડી ગખી પથર જેવી મજબુત કરે છે. હેદગબાદમાં ધણેક ડોકાણે હમાએ ઇંગ્રેજ સુલમારિને બનાવેલું બાંધકામ જોયું છે, અને તે જોઈ ધણી લાંબી મુદતનું છે તોપણ આજે તેમાંથી એક કગરસબાર મુનો છુટો પડ્યો નથી. સીકંદર-બાદના મુનાના પથરની ખુબી જખ્યાત થયેલી છે. ત્રીમલગીરીમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરની છાવણીને મારૂ બાંધેલી ઇમારતોમાં પરણેલા અને છઝ સીપાઈઓના રહેવાના જુદાં જુદાં મકાન કરીયાં છે. ઇસ્પીટાલમાં ખીમાર માણસોને સારૂ ને એરેજ બનાવેલા છે તેમાં રોરાની અને હવા આવવા જવાના માર્ગો બોલા અને કોરાદ રાખેલા છે તથા આસપાસ કાચનાં બારીબારણાંની ને ગોઠવણો કરેલી છે. તેવી આજે મુંબઈમાં કેટલાએક મોહોટા રોડીઆઓનાં સીણગારેલા મકાનોમાં નહીં કરેલી હશે. સઘળી ઇમારતો બાંધતાં ૧૧) અગીઆર લાખ

રૂપીઆ અરમ થયજી કેહેવાયછે, અને તે મધળો નીચમ સરકારે આપ્યોછે. ત્રીમલગીરીની આ હિમારોનાં ફોટોગ્રાફ વીરો હોમાએ ધણી જાળ તે વખતે કીધી, કે તેમાંથી યોગદ આડેકોણે આપીને વાંચવારને આ મુંદર બાંધણીનો દેખાવ નજરે પાડીએ; પણ તે વખતે તે નહીં મળી આવ્યાથી હોમાને આ વીચાર છોડી દેવા પડ્યો હતો. તે બંધાયાપછી ફોટોગ્રાફ આ હિમારોનાં ચીત્રો લેવાને લાંબી મુદત જવા નહીં દીધી હરો, કારણ ફોટોગ્રાફીની પુરી ખુબી દેખાડવાને આ બાંધણીઓ ધણીજ લાયક બનાવેલીછે.

હિમ્મતિયાલ જોયા પછી પાછા ફરતાં, મીકંદગબાદનાં ક્રીમરોનોની લાડલ નામે સેક જન, નંબર ૬૨૮ વાળી હંથેજી ગ્રાંડ લાડલના તાલુકા હેઠળની જોઈ. આ લાડલને મારે એક નાહનો મકાન સીકંદગબાદના લમ્કુડી અમલદારેએ અને ખીન્ન તીહાંજ રહેવાસીઓએ મળીને પોતાને અરએ બાંધ્યોછે. આ મકાન ઠાવણીમાંજે અને તેનો ઉપયોગ તથા લાભ જુન ખીન્ન મીવાએ ધણુંકરીને લમ્કુડીજ અમલદારે બોગવેછે. તીહાંની ઠાવણીનાં સ્કુલ માસ્તર સાથ હમારી માલાકાત અકસમાત થઈ હતી અને તે પોતે ક્રીમમન એજબાયાથી તેની મારુતે લાડલનું મકાન અંદરથી હમને જોવાને બની આવ્યું હતું. રાત્રે જાં વાગે રોઃ પંથકીની દુકાન ઉપર પાછા ફરો મારીને ટાં વાગે રોઃ વીકાજનાં મકાન ઉપરજઈ પુગા હતા. રાત્રે જમતાં જમતાં ટેબલ ઉપર એવા ડસવ કીધા કે ખીન્ને દીને એટલે (તારીખ ૨ જી જાનેવારીએ) ગોલકંડાનાં મકબરા એટલે કબરોજોવા જવું. આ મકબરા ધણીજ હંઆ અને જોવા લાયકછે. તેમનાં ઉપર ધણું હંઆ મીનારા અથવા ગુંબજો બાંધેલાછે. તેમાંના ધણાકે હવર્થ ખીરમાર અને પાયમાલ ધઈ ગયતી હાલતમાં પડેલાછે, તોપણ પોતાનો અમમી 'દખાબો તેઓએ હજુ જોયો નથી, અને તેમની હાલની વેગનીમાં હજુ તેમની અસલી શોભા અને રોનક દીપેછે અને તે વીરો જોનારનાં મન ઉપર મારી અસર ધઈ શકેછે. રોઃ બાપુજીએ એવી મસલહત આપી કે તડકા નહીં લાગે એટલા અરમામાં હેદગબાદથી ગોલકંડા પોહોંવવું બેહેતરછે, અને મંજલ માત્ર બે કલાકનીછે તેથી સહવારતાં પેરો-દીયામાં ઉઠીને જવાની મધળી તૈયારી કરાવી રાખરો એવું તેવણે હમને કેલું હતું. પણ તે રાત્રે હમને તે વીરો કશી ખબર નહીં હતી કે તે તદ્દથારી તે કેહેવી કીસમની હરો. પાછલી રાત્રે માલુમ પડીયું કે હમારે સાર એવીની માહાભાગ અને

જાણે કોઈ સજવંશીઓને સાહે તકઆરી કીધી હોય એવી જાણલાલી અને દબાવ્યા બરેલી રચના કરી મેલી હતી. આવી હમારી માવજત ઉપરથી રોઠ બાપુજીનું ખરું મોહોટું ઘીલ તથા પોતાનાં મીત્રોની મોહોબતથી કેમ મેહમાનદારી અને બરદાસત કરવી તે ખુશી માણુમ પડી આવી હતી.

તા. ૨ જી જાનેવારી—ગાંધી સતે જા વાગે હજો સઘળા આગળી બેદાર થયા. હુંકમ આપી રાખેલો હતો તે સુજબ કાઢી તૈયાર હતી, જે હાથ મોહોટું પાક કુંડી, નોરા કીધી અને થંડીની માસમનાં કપડાં પેહેરી માલ ઉપરથી હુંકમ ઉતરી ઓઠલા ઉપર આવી ગાડીમાં બેસવાની ઉમેદથી જોઈએ ઉંચે તો ગાડીને ઠોકાણે છ મોહોટા બુલંદ હાથીઓ ઓઠલાની પાચરી આગળ પોતાની લાંબી મુંડ બુલાવતા હારખંધ ઉભેલા જોયા. કેટલાએક ઉપર એવાડી બાંધી હતી તેમાં માતર બેજ સવારને બેસવાની જગા કરેલી હતી; અને કેટલાએક ઉપર બે બે જણા એક એકની પીઠ મેળવીને બેસે તેવી દોઝ ભેવી-ખુશી બેઠક કરેલી હતી. જે સંકડા-છને બેસવા માહીએતો ત્રણ ત્રણ માણસ એક એકની પીઠ મેળવીને છ જણ પણ એક હાથી ઉપર બેસી ચડેછે. પણ તેવી રીતે બમણાં બેસણું દરબારી

તેથી ઉપર બેસનારને પેહેલી ઉઠકમાં પછવાડે જાણે તે ગગડી જતો હોય એટલું નીચે ઠગાઈ જવું પડે છે. આ વખતે જો તેણે સાહેબેતી નહીં ગ્રખીતી ખરેખર જ હાથી ઉપરથી તે ગગડીને નીચે જમીનદોસ્ત દશ ખાર કુટની હંચાઈ ઉપરથી કદાચ થયા વગર નહીં રહે. પણ એકબે વાર આસરમ પડી એટલે એ વીરોની ધાસ્તી નીકળી જાય છે, અને જરે હાથી ઉઠવાનો હોય ત્યારે બેસનારે પોતાનાં શરીરને આગળથી ઓકાજીવો ઉપર જાણીવેલી રીતે પડી જવાની જરાપણ ધાસ્તી અથવા દીલને ખણસા લાગતી નથી. હમી દેટલાએક જાણુ સવાર થઈ આગળ આજ્યા, અને હમારી પછવાડે દેટલાએક આવના થયા. આ પુસ્તકની સીદ્ધાન્તમાં ઈસારો કરેલા એક જીવાન પેહેલવાન મદદગારનો આ વખતે જેવા રસુજી તેવાજ દયા ઉપજવનાર દેખાવ હાથી ઉપર બેસનાં થયો હતો. બેસવા આગમઅથી તે જીવ્યાન રાખસ ખીછીને તાટ થઈ ગયો હતો. તેના મનમાં વીચાર આવીયો કે આ શી આપદા આવી પડી છે; દેટલે હંચે ચડીને બેસવું, એથી તેના મનમાં તુરત દેહેરાત પેડી. તેણે બેસવાની જરા આનાકાની પેહેલાં જાણીવી પણ તુરત તેની રજેને મરાકરી થાય એટલા ઉપરથી જોઈતી હીંમત કરી રાકાઈતેઈતી હીંમત તેણે કીવી અને હાથી ઉપર રિડીની મારફતે તે ચડીતો બોલ. જીવ તેનો સદેસદ થઈ ગયો હતો; તોએપણુ તેને જે ખુબ હીંમત આપ્યામાં આવી હતી તેથી તેણે દાંત પીસીને હીંમત પકડી રાખી હતી. પણ જેવા હાથી આગલે પગે ઉઠ્યો કે તેને પછવાડેથી ગગડી પડવા જેવું લાગાથી એકદમ જીમ પાડી કે, અરરર પડ્યો રે પડ્યો, અરે મને દોઈ પકડે, અરરર હું મરી ગયો, એવું બોલતાં તેની હારા એટલીતો ઉડી ગઈ કે તે થંડગાર થઈ ગયો. તેની પાસે બોલેલા ખીજ રાખસે તેને સારી પેઠે સાહેબેતીથી પકડી ગ્રખીતી હતો તોએપણુ તેના હાથ પગ કુજવા લાગ્યા, અને પક્ષીનાંથી મરકાવ થઈતેની તખીયત છેક નાખુસ થઈ ગઈ. તુરત તેને નીચેઉતાર્યો, પડવાની ધાસ્તીએ તેનીઉપર એવીતો અસર કીધી કે તે ખીચારાને તુરત બેત્રણ વખત ઝાડની હાજત થઈ પડી હતી. થોડીક ગરમ આહે બનાવી તુરત પાયા પછી સઘળું સમાધાન થતામાં જે વખત ગયો તેટલામાં સહવારનો પોહોર થયો. હમાર મીત્રોમાંનાં દેટલાએકજાણુ જેઓ પેહેલાં આગળ નીકળી ગયા હતા તેમને એ વીરોનીતો કાંઈજ ખબર નહીં હતી, તેઓ એવુંજ સમજતા હતા કે તેમના ખીજ સાથીઓ પછવાડે હજવે હજવે આવે છે.

હવે એણી તરફ પેલા જુવાન રાખસને હાથી ઉપર પાછી સવારી કરાવાને ધણી હિમત ફરી આપીયામાં આવી હતી. એતે, શત્રે અંધારામાં જે ધારતી બરેલું લાગતું હતું અને બરેલર દેખાતું નહીં હતું તે સહવારની શેરાનીથી બરેલર તેને દેખાતું હતું. હાથી પેહેલાં બેઠેલે ત્યારે પાછળથી તે કુટલો નીચે ઢળતો થાય છે તે નજરે દીઠાથી પેલા જુવાન રાખસની હિમતે જરા મજબુતી પડી. જેમ તેમ ફરીને એકવાર ફરીથી અજમાવેરા કરીધી, તેમાં આરાધ્યસના બાધાઓની હિમતથી આખરે તે લોકડી પેહેલવાને હાથી ઉપર સ્વારી કરવામાં ફોતેલ મેળવી હતી. જે હાથી ઉપર આ રાખસને પેહેલાં બેસાડીયો હતો તે હાથી ઉપર કોચ રોકી બેઠક બાંધેલી હતી, જે બેઠક ખુલી હોવાના સખબથી કાચા બેરાનારને તે વધારે ધાસ્તી બગેલી લાગે એમાં નવાઈ નથી. એટલા ઉપરથી આ રાખસને ખીજવાર અંખાડીની બેઠક જે ચોતરફથી બંધીયાર હોય છે તેવી બેઠકમાં બેસાડીને છેક સહવારના ૭ વાગે ડાલતા ડાલતા ગોલકુંડાના મકુળરા આગળ લાવીયા હતા.

ગોલકુંડામાં જે પેહેલી કબર હમારા જોવામાં આવી તેની ઉપર જેવા પોહોટો ઉઠાવદાર અને દબદબા બરેલો ઝુંબજ બાંધેલો છે તેવો ખીજ કબરો ઉપર હમારા જોવામાં નથી આવીયો. ૫૨) પાચરી ચઢ્યા પછી પેહેલો બેસવા ઉઠવાનો તબક્કો આવે છે, અને એટલા જગ્યા તબક્કા ઉપર પોહોટો પછી ઝુંબજનો ઘેર તથા ગોલ-વાટો શીર થાય છે. આ ગોલવાટોનો કુળસ ઉપલા તબક્કાથી આસરે ખીજ ૬૦ ફુટ જાયો છે, તેથી આખો મકુળરો જમીનની સપાટીથી તે ઝુંબજની મધ્યોની અણી શુધી નજદીક ૧૦૦ થી ૧૧૨ ફુટ હંચો છે. આ હંચાઈ આપણા ઝુંબજનાં સૈંદ થામસ દેવળની જગ્યાઈથી માત્ર ૨૫) ફુટ ઓછી જાણવી. ઝુંબજની ઉપર તરેવાર નકશીકામ કરેલું છે. તે હવડાં બાંગી તુટી અને પથ્થરો હાલતમાં નજરે પડે છે. નકશીકામમાં તરેવાર જીનમોની નકલ કરેલી છે. નાગની ફેણો, અને નાસ, કમ-રખ, સીતાફળ, અને નાળીયર વીગરે અનેક જીનસોનાં આબેહુબ આદાર અચ્છી કારીગરી બરેલા યુનાંકામના બનાવેલા છે. ઝુંબજનો ઘેર અષ્ટકોણ એટલે આઠ ખુણાનો બનાવ્યો છે, અને તેની આસપાસ એગરથી દર ૬૦ પોહોળી ફરતી અગાસી બનાવી છે. ઝુંબજ અંદર જવાનો માર્ગ એકજ છે, અને તે હેવણ પડ્યાથી તેમાં વાગુલાઓની અધાર પ્રકળ એકડી ચલેલી છે, જેથી દર-વાજમાં પેરાંજ અંદરથી અતીશય બદબો મારે છે. ઝુંબજમાંથી ૫૩૫૬

નીકળે છે પણ તેની ચોકળાઈ અને કદ પ્રમાણે જોવા પડસાદ મોટી નીકળવા જોઈએ તેટલા નીકળતો નથી. એનું કારણ કદાચને અંદર જે અધારનો ટગ પડેલા છે તેથી હોય. તોપણ તપાસ કરતાં એટલું માણુમ પડ્યું હતું કે જે કોઈ રાખમ ગુંબજ અંદર જઈ દેવાલ આગળ નેજીક માણેડું કરી ધીમ આવાળે ખેલે તો તે છેક ૫૦ ફુટ દુર ગુંબજનાં દરવાજાની દેવાલ આગળ કાન મુકીને સાંભળનારને ખુલું અને પલગડું સંભળાતું હતું. મકબરમાં ગુંબજ મુખી મથવાને જે પાયરીઓ બનાવી છે તે પથરની ગોલ ચક્રાકારે બાંધેલી છે. સઘળું કામ પથરનું છે, અને આખા મકબરની બાંધણીનો ખરચ સરદારશાહી કારબાર પ્રમાણે ગણતાં, પાંચથી છ લાખ મુધીનો થયો હોય એવું માનવામાં આવી શકે છે.

ઉપર જણાવેલું બધાનંતો કબર ઉપર જે માટાબારત અને જમ્મી ગુંબજ બાંધેલા છે તેનું કીકું. હવે જે જગાએ ઘોર છે અથવા ખીજા રાખેમાં બેસી એતો જે ઠેકાણે મરનાર પાદશાહની લારાને ગાડી છે, તે જગાનું બધાનંતો કરી એક. ખુલા એક દીવાનખાનાં જોવા એરડામાં (અરધી ફુટની જગ્યાઈનાં) ચાર નાહાનાં નાહાનાં તબક્કાવાળી એક કબર છે જે કાળા સંગેમરમરનાં પથરની બનાવેલી છે. આ પથરને વીહાંના લોક “સંગેમુસા” કરીને કહે છે. કબરની રચના એવી રીતે કરેલી છે કે છેક હેઠળ એક આજો પથર મુકેલા છે. આ પથરની ચોસરથી ચાર અંધવા પાંચ ઇંચ જગા છોડી એક ખીજો પથર ઉપર ગોઠવીયા છે જેથી એક પાયરી અથવા તબક્કો થયો છે. વળી ત્રણ ચાર ઇંચ જગા છોડી ખીજો તબક્કો ઉપર જણાવીયા પ્રમાણે બનાવીયા છે, અને તેમજ ત્રીજો અને ચોથો પણ કરીયા છે. આ પ્રમાણેની બાંધણીનો આકાર નીચે જણાવ્યા મુજબ થયો છે—

સગથી હેઠળનાં પથરની જગ્યાઈ તેની ઉપરનાં પથર કરતાં વધારે છે, અને એ પ્રમાણે છેક ઉપરનો પથર મગથી એાળી જગ્યાઈનો છે. એ કબરના સગથી ઉપરના પથર ઉપર અરબી અક્ષરે પાદશાહનું નામ તથા તેના મરણની તારીખ, વાર, તથા મને લખેલા છે. મરદ અને એરડાની કબર એાળખવાનો ખુલાગો

એ છે કે જો છેક મથાસેના પથરની ઊપરની સપાટી સાફ સરખી હોયતો તે કબર મરદની જાણવી; પણ જો તે સપાટીમાં જોખણ અથવા ખાડો કોતરેલો હોયતો તે કબર ઝીંખરતની જાણવી.

ઊપલા મીનારાની પ્રતીમ દીશાએ એક ખીજે મીનારો છે, તેના ગુંબજ ઊપર મીનાકામ ઘણું સુંદર આગલા વખતમાં કરેલું હશે તેની નીશાનો આજે હજી સુધી દેખાય છે. હવડાં તો તે બાંગીને સઘળું ખીસમાર હાલતમાં પડેલું છે, તો એપણે આગલી ખુબસુરતી એને રોનક હજીર ડોકાણે ડોકાણે વળગી રહેલા મીના અને કોડીકામના કેટલાક આખાને આખા કંકડામાં હજીર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જે મીનાકામ કરેલું છે તે ગુંબજ ઉપર અને આખી ઇમારતની દેવાણા ઉપર કરેલું છે. જેમાં તરેહવાર રંગબેરંગીન સમઘોરસ અને ખીજ અનેક આકૃતિવાળા કોડીના કંકડા ખીલાથી જડી લીધેલા છે. હાલ કેટલેક ડોકાણે ખીલા જાણુદ દેખાય છે, અને ખીજ જગ્યાએ ખીલાના મુગાઓ ખુલા નહિ પડે છે. જરે આ સઘળું મીનાકામ બરાબર હાલતમાં હશે ત્યારે આ ઇમારતનો દેખાવ કેટલો જોબદાર હશે એ ધીરે ધીરે આ બાંધણીએની હાલની હાલત જોનારને મેહેજમાં આવશે. આ કીમતની કારીગરીનો એક નમુનો આગળ આપેલા છે. હમા એવું નથી જણાવા માંગતા કે તે સ્થાનમાં જણાવેલા ગુંબજ જોવા રંગબેરંગી અને મીના અને નકસીકામથી બરપુર સજેતા છે, તેવાજ ગોલકંડાનો ગુંબજ છે, પણ હમારી કેહેવાની મક્કસ એ છે કે જરે ગોલકંડાવાળો ગુંબજ આજે હશે તારે તેની શોભાનો દેખાવ આવી તરેના સ્થાન જોવા દેખાતો હશે એમાં કંઈ શંક નથી. જે સ્થાન આગળ દેખાડાવીયું છે તે પાદશાહ અકબરની કબરમાં ઊપર બાંધેલી ઇમારતના ઝંદરના જાગમાં કરેલાં નકસી અને મીનાકામનું છે, જે ધીરે ડોકાણાસર ધીરે ધીરે લેવાયું છે. ગોલકંડામાં ૧૮ થી ૨૦ ગુંબજો એકેકની પાસે બાંધેલા છે, અને તેમાં સઘળા કબરમાં ઉપર બાંધેલા છે, આ ઊપરથી માલુમ પડે છે કે ગોલકંડામાં ઘણાપરા કુતબશાહી આનંદનના પાદશાહ, શાહજહાં અને અમીરોની કબરમાં ચૂકી છે. ગોલકંડા, આગલા વખતમાં અને હેદયબાદ રોહર મધ્યાની આગમન, કુતબશાહી પાદશાહોનું એક મુખ્ય મથક હતું.

એક મીનારો એવી સમતલતથી બાંધ્યામાં આવ્યો છે કે બાર તથા પંદર યુગે

છેટે દારખંધ પથરના યાંત્રા બાંધી લઈ હેઠળની સઘળી જગા પોકળ અથવા ખુલી રાખી છે અને આ યાંત્રા ઉપર મીનાશનો ટેકાવ અથવા પાયો ફર્યાદી છે. હેઠળની ખોલાણમાં મુસાફરોને અથવા ફરારોને ઊતારે કરવાની જગા છે અને તે સઘળી મળીને આશરે ૩૦૦૦) ત્રણ હજાર માણસો સેહેલાઈથી ઊતારે કરી રહી રહિ અમિટલા મોહોટા વીસ્તારની છે. આ મુકામની આસપાસ સઘળી તરફ અમર અમર અથવા અમર અથવા સેહેલતદાર પાણી નેટલું બેઠયેતેટલું છે. હમારી સાથે હેદરાબાદથી દલકો નેવા ને નાસ્તો લઈ આવ્યા હતા તે હાથી અમર અથવા જગા ઉપર સારીપિંઠે પાધા હતા. સવાનવ વાગે તનદરેસ્તુ યઈ પાછા હાથી ઉપર રવાર થયા અને હેદરાબાદ તરફ પાછા ફરતી વેળા, આ રોહરનો કેટલોક ભાગ નેવાને બની આવવા સાર રોહરમાં થઈને જવાનો હુકમ હાથીના માહવતને સેઠ બાપુજીએ આગમનથી આવી રાખેલા હતા, તે મુજબ હમા ગોલકંડથી રોહરને રસ્તે રવાના થયા. હરકોઈ રોહર પગે ચાલીને જોવું અને હાથી ઉપર બેસીને જોવું એમાં ફેર છે. હાથી ઉપર બેસી સેહેલગાહા કરનારને જમી બેઠક મળ્યાથી જેમ આસપાસની જમીન ઉપરની રચના ખુલી દેખાય છે, તેમજ ધરોનાં પેહેલા માળ ઉપરની રચના અને તીલાં બેઠલાં લોક પણ નજરે પડી રહિ છે, ને પગે ચાલનારને અથવા ગાડીમાં બેસી ફરનારને નજરે નથી પડી રાકવાનાં. હાથી ઉપર બેસનારને આસપાસની રચના કેવી રીતે નજરે પડતી હશે આ વીરો જે કોઈ જાણુવાં માર્ગે તે “આમનીબસો” ની ઉપરની બેઠક પરથી જેમ મોહોટા અથવા રસ્તા ઉપરનાં ધરોનો દેખાવ નજરે પડે છે તે મુઆફક હાથી ઉપરથી પણ દેખાય છે, ફરક અમિટલાવ પડે છે હાથી થીમી ચાલે ચાલે છે, તેથી જોનારને જોવાની તક અમર અથવા મળી રાકે છે. તેમજ બીજો ફરક એ છે કે મુખ્યમાંનાં ધરોની ઉભરણી ધણુંકરીને ઉંચી હોવાથી નેટલી સેહેલાઈથી હેદરાબાદનાં ધરોનાં માળ ઉપરની રચના હાથી ઉપરથી જોવાઈ રાકાય છે તેટલી અનેનાં ધરોની નહી જોવાઈ રાકે. હેદરાબાદનાં ધરો ધણુપરનાં ધણુ જમી ઉભરણીનાં નથી તેથી હાથી ઉપર બેસી ફરનાર જે ચાહે તે કોઈ ધરની બારીમાં બેઠેલા હરકોઈ માણસને હાથી ઉપર સેહેલ એવી અથવા જમરો લઈ રાકે એવું છે, અથવા ચાહે તે હાથીને બારી આગળ લઈ જઈ આસાનીથી ફલાંગ મારી બારી વાટે ધરનાં માળમાં ધુસી રાકે એવું છે, અને આવી રીતે ધણુવાર કોઈ કોઈ રોહરના લોકનાં ધરમાંથી તેમનાં છોકરાં છેવાને જબરીથી

હાથથી લઈ જવાની અથવા જાળીથી ધસેમાં ખેસી જવાની કરિઆદ, ફેટલાક હંદી અમીર ઉમરાવો અને એવાજ વીલક્ષણીત માતબરો વીરો થય્યા માનવ્યામાં આવી હતી તે ખરેખર બનવા ભોગ છે આવીશે, જો હમો હાથી ઉપર ખેસી રોહિરમાથી પંસાર થતા હતા તારે જે કંઈ હમોએ જોયું તેથી હમારી ખાતરી સારી પેઠે થઈ હતી.

રોહિરમાંથી પંસાર થતાં ઘણાજ સાંકડા રસ્તા અનેગલી યુંટીએમાથી હાથી-એને ચલાવવા પડ્યા હતા, પંજુ આવી સાંકડી જગામાં ચાલવાને હાથીએને કંઈ પણ અડચણ લાગી હોય એવું હમાગ જોયામાં આવ્યું નહીં હતું. બાજુ તરફારી વીગરે ખીજો આધ ખોરકીનો સામાન જેમ અજે ઘણુંકરીને હંચી દુકાનો અથવા ખેડકો ઉપર વચવાને યુકેછે તેમ દેશબાદમાં નથી યુકતા. સહવારમાંજનું તરફારી બજાર ઘણુંકરીને રસ્તાની બધે બાજુએ ભોંય ઉપર પીછોડી પાંચરી તે ઉપર માલ ગોઠવેલું બસાયે. આ પાંચરેલી દુકાનો વચ્ચેથી હાથીએ એથી તો સફાઈ અને સમાજથી ચાલી જાયછે કે કોઈ પણ જીનસ તેમનાં પગતજે ચંપાતી નથી. આમપામ વેગએલી જીનમે રએને તેમના બારી પગતજે હુંદાઈ અથવા કચડાઈ જાય તેનો અટકાવ કરવાને આ જાનવરો તેમની પ્રેરણા બુદ્ધિથી સંભાળ રાખીને પોતાના કદમે યુકેછે, તે ઘણું જોવાલાયક છે.

હાથી ઉપર ખેમનારને એક વાતની સભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે, તે એ છે જે જરૂરે હાથી જંગલોમાંથી અથવા ઝોડોની હેઠળથી ચાલી જતો હોય ત્યારે ઘણી-વાર એવું બનેછે કે સામા આવતાં ઝોડોની ડાળીએ ગફલતીમાં ખેસી રહેનારને માથાંમાં વાગીયા અથવા અચડ્યા સીવાએ નથી રહેવી, મારે એ વીરો ખેસનારે પોતે સાઉચેતી રાખી દુરથી જોવું જોઈએ. માર્ગમાં ઝોડો નમેલા દેખાય અને માથાં માથે અચડવાની ધારતી હોયતો ઘણી વખતતો માહાવત પોતે હાથીને વચવી બાજુએથી ચલાવેછે, પણ કોઈવાર તેમ નથી થઈ શકતું, તારે ખેલતર એ છે કે તેવી જગા ઉપરથી જતા વાકા વળવું અથવા અખાડી અદર અકડુ ખેમી જવું, પણ હાથી ઉપર અખાડી બાધેની નહીં હોય અને હેલો બાધેલા હોય તો તે ખાલી ખેડક ઉપર ખેસનારોએ એવી ઝાડ ઝાંખડની કુસરી જગાએથી કુચ કરતી વેળા મભાળ રાખવી અગત્ય છે. હાથી ઉપર ખેમવામા અખાડી જેવી સલામત ખેડક ખીજુ કોઈ નથી. હોદાની ખેડક ખેસનારોને માત્ર દમામ અને દેખાવ

કરવાને તથા રેહેરના લોકને અને તેની રચના જોવા તથા ધુરવા ધણીજ લાયક અને પસંદ છે. અંબાડી શીકાર કરવાને અને અંબી ખીજી સખત મુશાફરી કરવાને અથવા મંજલ મારવાને લાયકની બેઠક છે. સારી ચાલવાળા હાથીઓ ઉપર, બેસનારને કંઈજ આંચકો લાગતો નથી, પણ બાર અથવા બોજો ઉંચકનાર એવાં જનાવરો ઉપર, બેસનારને આગળ પાછળ જળરો આંચકો લાગ્યાજ કરેછે, જેથી તેની કંમર ધણી વખત દોદરી થઈ જાયછે. ગોલકુંડથી સર્દવારના છ વાગે નીકળેલા અપોરના ૧૨ વાગે પાછા રોક આપુંજ વીકાજના મુકામ ઉપર આવી પોહોઆ.

એજ દીને પાછલા મોહારના કા સવા વણ વાગે નીજમના વજીર નવાખ સર સાલારજંગ, મુખતીયાર-ઉલ-મુલકની બેઠ લેવાને ગયા. આ બેઠ નીજમ દરબારનાં કાયદા કાનુનો મુજબ કેમ સેવી આ વીરો આગમઅથી ગોઠવણ કરવાને રોક આપુંજ વીકાજ તથા નવાખના તે વખતના એક વીધામુ કારબારી, અને આસ દોસ મેઠ જમરોદજી ખુર્રોદજી મુરતી, જેવણને દેદગબાદમાં મુનશીના એકકાખથી બોલતા હતા, તેવણ માથે વાતચીત થઈ હતી, તે ઉપરથી હમને એવું જણાવામાં આવ્યું કે નીજમ દરબારમાં માલેદી ખાગડી બાંધીને જવું નાપસંદ છે. આ નાપસંદગીનું શું કારણ હશે એ વીરો કોઈથી પણ મનમાનતો અથવા ખરો ખુલાસો નહી મળ્યો હતો. કોઈથી એવું સાંભળ્યું હતું કે સર સાલારજંગ પોતાનાં માથાઉપર નાહાનો સરપોરા અથવા ખાગડી પેહેરેછે તે કતીં કોઈ ખીજાએ ધધારે માલેદી ખાગડી પેહેરીને તેની સાંઝે જવું નહી, પણ આ ખીજા ખરી હોય એવું હમે માનતા નથી, તથા એનો જોખમ હમારે માથે લેતા નથી. હમારે આપો પોશાક પેહેરવો અથવા નહી એ વીરો લાંબો વીચારકાધો, તેનું પરીણામ એટલુંજ નીકળ્યું કે કોઈ ચળદરબારનો રથેયો કેવો છે, એ જો જોવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો તે ઇચ્છા પુરી પાડવા સાર તે ચળદરબારના રથેયા તથા કાયદા કાનુનો પ્રમાણે ચાલવું તો જોઈયે. અગર તે પ્રમાણે નહી ચાલીય તો તેવીરો આપણી ઉપર કોઈની જબરદસ્તી નથી, પણ એટલુંજ કે જો આપણે જોવા માગીએજ તે મળી નથી શકવાનું. સર સાલારજંગને મળવાની ઇચ્છા હમારી થઈ હતી તેથી તેને મળવાજતાં જેમ તેની દરબારના કાનુનો હોય તે મુજબ ચાલવાની હમારી ઉપર એક ફરજ થઈ. તે કબજા સખવી કે નહી તે હમારે સ્વાધીન હતું.

કણ્ડલ ગખતાં તે વજ્રની સુલાકાત લેવાઈ શકતી હતી અને તેની દરબારનો રાહાધાટ જોવાની તક મળી શકતી હતી. નહીં કણ્ડલ રાખવાથી સર સાલારજંગ કેવા વજ્ર છે, નીજમની દરબારનો રાહાધાટ કેવા છે, તેની દરબારનો રવેયા અને ખીજો આદરસતકાર કેવી રીતે વીહાં ચાલેછે, તે જોવાની અથવા જાણવાની તક નહીં મળી શકે એવું નહીં હતું. નાહાની પાગડી બાંધવી આ એક નિર્દોષ રવાજ છે, એમાં કાંઈ પૂણ્ણ અનીતી અથવા અધઢીત રવેયાને તાબે થયલું નથી બોલાવાનું, માટે નાહાની પાગડી બાંધીને મોહોટી ખુશીથી તે વજ્રની સુલાકાત લેવાનો હમાએ નિશ્ચય કીધો. રોઠ ખાપુજને વીહથી દુર હમારે સાથે એવી નાહાની પાગડીઓ બાંધીતૈયાર મળી આવી. આ નાહાની પાગડીનું કદ વાંચનાર જાણવાને આતુર હશે. હમા તે દુર કહી દધએ હેએ કે તે પાગડીનું કદ આપણા પારસીઓના અમલી ખરા રોડીઆઓની નાહાની બચુકલી હુમકી પાગડીઓના જેટલું હતું. વાંચનારોમાં ઘણા સાહેબોએ મરહુમ દાદી સેઠ, હોરમજી સેઠ, સેઠ જીહાંગીર વાહાડીયા, સેઠ ફગમજી કાવરાજી, સેઠ જીજીભાઈ દાદાભાઈ જેવા નામવર રોડીઆઓને જોયા હશે, તે સાહેબોનાં માથાં ઉપર જે અરધી વેહેત જેટલી ઉંચાઈમાં અને ઘેરાવામાં પણ તેટલીજ, પાગડી નજર આવતી હતી અને જેને વીરો હવડાં ધરાકી જોખાં પેહેરનારો અને ઉભા પેચની જીહીજીહાઈ ધપની પાગડી બાંધનારો ટીકા કરેછે, તેવા કદની પાગડી હમાને પેહેરવી પડી હતી અને તે હમાએ મોટી ખુશીથી પેહેરી હતી. એવી પાગડી અને તેની સાથે જમા પેહેરવાથી હમારો દેખાવ હસવા જેવા થઈ પડ્યો હતો, અને હમા એક ખીજને જોઈને ખુબ હસીયા હતા. હમારી એવી મરજી થઈ હતી કે એવા પોરાક સાથે હમારો સધ-જાનો ફોટોગ્રાફ તે વખતે ઉતરાવીએ, પણ તે જગાએ એ વિદ્યાનો કોઈ હુનરી નહીં હતો માટે હમારથી એ કામ થઈ શક્યું નહીં હતું. દુકાનાં બોલીએ તો ખરેખર હમારો આ દેખાવ ચીત્રવીચીત્ર થઈ પડ્યો હતો, તેના મુખ્ય કારણો એ હતાં કે જમાના ઘેરાવાથી હમારા સારીરનું કદ જેટલું ખીલ્યું હતું તેટલું કદ હમારા એહેસનું ગેલી બેઠી, બચુકલી, હુમકી પાગડીથી નાહાનું થઈ ગયલું દેખાતું હતું. હમારા મીત્ર ઝકતર ભાઈ દાજીની પાગડી પણ ઘેરાવમાં નાહાની કરવી પડી હતી. હિંદુ રાજવંશીઓની મોહોટાઈ તેમની પાગડીના મોહોટા ઘેરાવથી મા-લુમ પડેછે. બીજી ત્રણ અથવા ચાર કુટુંબ ઘેરાવની પાગડીઓ તેઓ માથે

પેહેરેછે, તડકામાં તેઓને છતરીની તો ત્યારે જરૂર નહી, એવી માહેદી પાગડીને ડેકાણે યકતર માહેબને માત્ર બે ત્રણ વેદંતના ચેશવાની પાગડી પેહેરવી પડી હતી, તેથી તેમનાં શરીરના કદ સાથે સરખાવતાં માથે એક ઘણીજ નાદાની સરખી યેવો નેહલી તે દેખાતી હતી.

માથાઉપર આયો બેગ્રેલ શીલુગાર પેહેરીને પાછલા પોહારના યા વાગે ગાડીમાં બેસી રોઠ બાપુજી વીક્રજીની સાથે હમારી સ્વારી નવાબના મહેલ તરફ આવી. મહેલમાં દાખલ થતાંજ હમને જોવાસર તમાસગીરોની ઠઠ મળી. સુસજ્જીન જતના આજમુ તમાસો જોનાચુઓને કલ્પના કરવા રીખ્યાડવાની કંઈ જરૂર નથી. ગમે એવી ડંકામ મારવાના વીચાર ઘણીજ સેહેલાઈથી તેમના મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ રાકેછે, તે સુજળ હમારે વીરો જોનાર સોડમાં ગુસ્ત તરેવાર વાતો આવી. મરાહુર સર જમરોદજી જીજીભાઈ બારોનેઠનું બુલંદ નામ જોવું આરાકાર થયલું છે તેવુંજ એ નામથી આપણા પારશી યેલાને ખરેખર એક માટું માત થયલું છે. હીંદુસ્થાનનાં અંદરનાં પ્રાંતોમાં ઘણું ડેકાણું આ હાતમ નામવરનું નામ આરાકારાં છે તેથી કોઈપણ તવંગર પારશીને તીહાંના સોડ વગર અમકવે સર જમરોદજીના ખાનદાન સાથે જોડી નાખેછે. એજ કારણુ ઉપરથી હમા જરે મર સાલારંગને મળવા ગયા, તારે હમા સધળાને નામદાર સર જમરોદજીના ખાનદાનનાં અમીરજીઘ ગોઠવી બેમાડીયા હતા, અને કેટલાકો બોલવા લાગા કે “મુંબઈકે બાટલીવાલે સેઠકે અમીરજીદે હમ્મ.” કેટલાકોએ હમને મુંબઈના કરોડપતી સેઠ સાહુકારે ગણીયા હતા, અને આવી રીતે આખી બીડમાં હમારે વીરો ઘણાએક કલ્પિત વીચારે માલીયા હતા તથા બાંકે મીરજીના જોવા તરેવાર એલકાબો હમને મળ્યા હતા, તેનું તો ઘસ્ટાન થઈ શકતું નથી.

મહેલમાં જતાં પેહેલી માલાકાત મીરજી અલીમાહામદ શુભતરી નેવણુ મર સાલારંગના એક માનીતા દોસ્ત છે, તેવણુ માથે વધ. મીરજી અલીમાહામદ તે મુંબઈમાં થોડાંક વરસ ઉપર મજમાંમમાં જે પ્રખ્યાત નવાબ રહેતા હતા તેવણુના છોકરા થાયછે, અને જરે મુંબઈમાં આ જીવાન ગૃહસ્થ રહેતા હતા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં અને પારસીઓમાં તેમને સાંગી મીત્રાચારી અને ધરોખો હતો. મીરજી સાથે થોડીઘણી વાત કસ્યા પછી હમારી સુલાકાત થવા વીરો મર માલારંગને પુછવા ગયા, અને તીહાંથી આવીને હમને એવો જવાબ કહ્યો કે નવાબ

લીમોજમાં મરાણુલ છે તેમાંથી ફારગ થાય તેની આગમ્ય નવાબે પોતાની ખુશી એવી જણાવી છે કે તેનો બારાદરીનો (એટલે બાર દરવાખનો મેહલ) તથા ખીજ તેવણના જોવાલાયક મકાનો છે તે હમને દેખાડવામાં. એવું કહી મીરજ હમને નવાબનો મેહલ દેખાડવા લઈ ગયા. પેહેલા મકાનનું નામ આઈના મેહલ એટલે આરમીનો મેહલ હતો. આ મેહલની તે વખતની રચના તેનાં નામને શોભા આપનારી અથવા લાયક નહીં હતી. નામ મોહોડું છે પણ તેનું બધાન તેના નામને કાંઈ લગાડે એવું છે. એક મોહોડું દીવાનખાનું છે તેમાં સધળી તરફ દેવાલ ઉપર, ચાંમલાઓ ઉપર, મીર્જાગ ઉપર અને દરખુણે ખાંચે આરસી-ઓના નાહતા મોહોટા તખતા જડી લીધેલા છે. જુદાં જોડેથી તીલાં આરસીજ આરસી ; અને વળી તે એક તંગેહની નહીં. જેમ અને જેવી ડોલ બેડોલ મળી આવી હોય તેમ અને તેવીજ આ ડોકાણે જડી લીધેલી છે. તેમાં કોઈની કલાઈ નીકળી ગયલી, ફેટલીએકોની ફરેમ બાગેલી, તેમની ઉપરનો સોનેરી ઢોળનીકળી ગયેલા, નકસી કામ બાગી ગયેલું, અને ફેટનેએક ડોકાણે આરસીનાં કાચામાં તડ પડેલી; એવી હાલતમાં આ આઈના મેહલ હમાગ જોવામાં આવીયા હતો. તેમાં વળી જગો જગોએ જુમર ડાંગેલાં તથા વાલરોડ જોડેલાં હતાં. તે જુમરો પણ અસલી તરેહનાં હતાં, ધાતુકામ ઉપર કાઠ ચઢેલા, કોઈનાં રોડ બાગેલાં, કોઈનાં સાલકો ગેપ થઈ ગયેલાં, એવી વગર શંભાળ ભરેલી હાલતમાં આઈના મેહલ જાણે ધરમીનગારનાં સામાનનું સંઘટસ્થાન હતું. આઈના મેહલનો બેવાલ કદાચ તાંચનાર ખેતાન્ય મનમાં લાવવા માંગેતા તેણે દીવાલીનાં તેહેવાર ઉપર સુંબહમાં ફેટલીક દુકાને ઉપર પરચુરણ હાંડી, આરમી અને જુમરોનો, કર્ચુબર જોવા જમાવ થાય છે તે વીચારીયાથી થોડાક બેવાલ આવી રાકેરા. આઈના મેહલ વીરો હમાથ સાંબલવામાં આવીકું છે. કે સર સાધારણગે હવડાં તેની શોભા અને રચનામાં ધણોજ આગે વધારો કરીયા છે, જે હાલ ખરેખર તારીફ લાયક થઈ પડીયા છે.

આઈનાં મેહલમાંથી નીકળી ખીજ એરડમાં ગયા, તે મકાનનું નામ “પીવાલી મેહલ” એટલે પીવાલાંનો મેહલ હતું. આ મેહલની રચનામાં એવું જોવામાં આવ્યું કે ભીત ઉપર અને બાગણાં ઉપર, અને બારી ઉપર અને મધજેકાણે એકેડા ચીનાઈ પીવાલાં જડી લીધેલાં છે. પીવાલાં તરેવાર બાવનાં મુનેરી રૂપેરી

ધારવાળાં રંગબેરંગી છે, જેથી રમના ઘણીજ સુંદર દેખાય છે. કેટલાંએક ખાલાં લાખથી વળગાવેલાં હતાં, કેટલાંએકને તળીએ સુગમ પાડી મેખથી જડી લીધેલાં હતાં. નાદાનામાં નાદાની પીવાલી આગા લોક કાષી પીએ છે. એટલા કદની હતી. મોહોટમાં મોહોટાં પીવાલાં આદાનાં કપ જેટલાં અથવા ચપુ જેટલાં કદનાં હતાં, તેની સાથે ગાળે ગાળે નાદાની નાદાની ડાડીની રકાખીઓ પણ જડી લીધેલી હતી. આ રમનાં એક નવીજ જોયામાં આવી હતી અને તે જોવા લાયક હતી. એમાં ઘણું નવાઈ જેવું કંઈ નહીં હતું, તોપણ જે રાખમે એ રમના વીરો પેહેલા વીચાર કીધા હશે તે રાખમની મનરાકતી, ચેતક અને શોભાયમાન રમના વીરો ઘણી હંમે દરજ્જેની કહિત્ત ધગવતી હશે. હીયાંથી નીકળીને ગાડીમાં બેસી થોડેક દુર મીરનગર જ્યાં નવાખનો બાગદારીનો મેહલ તથા એક નવુંજ સંગ્રહસ્થાન અને શીકારગાહ બનાવી છે તે જોવા ગયા. આ સંગ્રહસ્થાન તે વખતે આમ લોકને જોવા સારૂ ખોલ્યું મુક્યું નહીં હતું, માત્ર પરવાનગી મદ્યાધીજ આ મકાન જોવા જવાનું બની રાકતું હતું. જે વખતે હમો જોવા ગયા તે વખતે ખુદરતી પદાર્થોને તેમના જુદા જુદા વર્ગોમાં વહેંચીને કબજેમાં ગોઠવવાનું કામ ચાલતું હતું. હીયાં એક “મુઝીઅમ” બનાવવાની શીરમાત થયેલી હતી, પણ તેની ગોઠવણનું કામ કોઈ પણ વીદ્વાન રાખમને સોંપેલું નહીં હતું. માત્ર એક બે હંમેશ્વિટન ટોપીવાળાને હસ્તક એ કામ ચાલતું હતું. તેઓ ઉજડ ગામમાં એરંડા પ્રધાનની પદવી ભોગવતા હતા. સર સાહારજંગ પોતે એવાં ખુદરતી સંગ્રહસ્થાનો કરવાને ઘણા રોખી અને ખંતી છે, અને એના ફાયદા હંમેશા રેસિડેન્સી સમતમાં રદ્યાથી તે માર્ગપિંઢે સમજવા લાગ્યો છે, તોપણ એવાં કામો સંપૂર્ણ રીતે બજાવાને કેવા પુરસોને તે માંપવું જોઈએ, એ બાબદમાં નવાબે દુરંદેસ્તો કીધા હોય એવું હમે નથી જાણતા. જેવા રાખસોને તે સોંપ્યામાં આવ્યું હતું, તેઓ તે પુરૂ અને જેવું જોઈએ એવું કરશે અને તેનો ફાયદો રેયત ભોગવી રાકશે એવું હમારા વીચારમાં બસેબર નહીં આવીકું હતું. એવાં કામો દેરી રીએલા વિદ્યાર્થીઓને સોંપવાં જોઈતાં હતાં. તેઓ જેવી ઈમાનદારી, સંપૂર્ણતા અને મનમાનતી રીતે એવાં કામો કરી રાકશે તેટલા વગર બાણેલા, અને હંમેશ્વરોમાં ફક્ત નામ ચલાવનારા લેખાચુ પોરદ-ગરિસા, અને ઘુરેરીઓથી કદી નથી થઈ રાકવાનું. ખરચ કેમ કરાવવો, અને

પોને માહેબી અને મુખ કેમ ભાગવવું ઝિટલુજ તેઓ જાણેછે. હા, જો કોઈ ખરોજ ધુંવી ઇંગ્રેજ વિદ્યાર્થી એવાં કામ ઉપર ગપ્પો હોય તો તેના જેવા ખીજો લાયક અમલદાર મળવો મુશ્કેલ છે, પણ અમર્યા સાહેબની જાતમાં અપનાગ ટોપસાંઓને ચખી જ પેસો તેમના ઉપર ખર્યાએ તે વીરો સઘળા દેરી રાંભ અને નવાબોએ ખુબ સારીપેઠે વીચાર કરવો જોઈએ.

આ સંગ્રહસ્થાન જોઈ ઇંગ્રેજોને જાહૂત આપવાનો મેહેલ તથા બાગ જોયો. આ મકાનની રચના પણ ધણી અમ્મી બનેલી જોયામાં આવી છે. નવાઈ જેવા ફુલપાનનાં ફયારા ધણીજ સારી માવજત અને રોષ્મ ભરેલા બનાવેલા છે, અને બાગમાં ફરવા હરવાની ગોઠવણ ધણી સારી કરેલી છે. બાગ અંદર નદીનો ઝિંક ભાગ ખેંચી, પાણીનો જે પ્રવાહ ચાલુ કીધો છે તે મેહેલની બારી ઉપરથી જોવાને ધણીજ દીલપસંદ છે. શીકાર કરવાની જગા ધણી અમ્મી બનાવેલી છે. એ લતા તરફ શીકારીઓનાં રોષ્મ લાયક ધણી તરેહનાં જનવરો મળી શકેછે. તેમાં ઘણું કરીને આ દેરાનો જગખી ગોધા, વાધ, ચીતો, રીંછ, વર, તરમ અને રાની કુકર, નીલગાવ અને ચાર શીગડવાળા સાંબગે, કમતુરી ખીલાડી, કોહાલાં, કાશુ, સાહુડી, સસા, અને ઉડવી જાણેદી ખસડી પૃબ્જ મળેછે. રાની મુરગો પણ ધણી જાતનાં મળી આવેછે, અને વાંદરા પણ તેટલાજ છે. કેહેછે કે હેદગબાદ તરફ જોઈ શીકાર છે તેટલાં તે જાણાયલા નથી.* અને હિંદુસ્થાનમાં મહસોર મુલક સીવાય ખીજો કોઈકોણે જાણેલા બધા શીકાર નથી * એ બાગમાં કેટલાંક જગખી જનવરોનો સગ્રહ કીધેલા હામાગ જોયામાં આવ્યો હતો. મર સાહારજંગ જેવા દેરી દીવાને ઇંગ્રેજ મળ તથા ઇંગ્રેજોની સાથે જેવી મીત્રચારી, અને ખર્

હીંચાંથી રૂબસાદ લઈ પાછા નવાખનાં મેદેલમાં ગયા, જે વખતે નવાખ પોતાની સાંજની નીમાળ્યી ફારેગ થયેલો હતો. નવાખની મુલાકાત લેવામાં નાહાની પાગડી પેહેરી જવાનો રૈયો જોવા હમને અપત્યાર કરવો પડ્યો હતો, તેમજ જોડ કાદાડીને તેની હજુરમાં જવાનો ખીન્ને રૈયો હતો તે પ્રમાણે પણ ચાલવાની હમને જરૂર થઈ પડી હતી; અને એ રવધિયા મુજબ નવાખ પોતે એવી તો બાહોશીથી ચાલીયો હતો કે તે પોતે પણ દીવાનખાનામાં જોડે કાદાડીને આવ્યો હતો, એટલે બંધે બાજુવાળાને એકસરખી પદવી ઉપર તેણે લાવી મુક્યા હતા. ખીજી ઝડક તે અમીરે વળી એવી તો બતલાવી દીધી હતી કે જોવા તે દીવાનખાનામાં આવ્યો અને હમારી મુલાકાત સલામ અલેકુમથી લીધી કે લાગણી પોતે જમીન ઉપર ગાલીચે પાંચરેલો હતો તે ઉપર બેસી ગયો, અને જરે હમને બેસવાને ફરમાવું ત્યારે આસપાસ ખુરશી, કોચ વગેરે બેઠકનો ખીન્ને સરસરંજમ હોવા છતાં નવાખ જરે પોતે નમનનાઈ બરેલી તાજીમથી જમીન ઉપર બેઠો તારે હમને ખુરશી અથવા કોચ ઉપર બેસવું નાસજવાર લાગાથી હમને પણ તેની સાંમે પગ વાળી મોગલાઈ દરબારનાં કાનુન પ્રમાણે અથવા આપણા વડીલ ઇગનીઆ જે ઠપથી બેસતા હતા તે ઠપે જમીન ઉપર બેમંડુ પડ્યું હતું. આવા બનાવ બનશે એ હમારા કોઈનાં સ્વપ્નામાં પણ નહીં હતું, પણ આવા બાહોશ નવાખ, જેની ચાલાકી, હીમત અને મનરાક્ષીની વખાણ થયેલી છે, અને જેનામાં સમયમુચકતા અતીશય છે, તેની સામે એવા બનાવો બને એ વીરો હવે પછી હમને નવાઈ જેવું નથી લાગવાનું. એની મુલાકાત કરવા જનાર ગૃહસ્થોને આ અંચલ નવાખ પોતાની મુલાકાતમાં એવી તો તાજીમ તવાજો દેખાડેલે કે તેઓ સઘળાને મોગલાઈ દરબારનાં કાયદા કાનુનો અને રેવાજો પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડતાં, સંભા તેમને શુજી ખુશીથી પાછા રવાનાં કરેછે.

એક પછી તરેહવાર બાબતોની પાંતખીત થઈ જેમાં નવાખે ઘણી સારી વાકેફગારી બતલાવી હતી. તેણે ઇંગ્રેજી રાજ વીરો તથા તેની બજ વીરો ધણુંજ સાંઝે મત જણાવ્યું હતું, અને કેળવણીનાં કાયદા વીરો તે સારીપેઠે જાણીતો થયેલો હતો, એટલું છતાં પોતાનાં રાજમાં કેળવણીનાં પ્રમાર વીરો તે કંઈ ધણું કરી રાક્યો નહીં હોતોતેથી તેણે પોતાની દીલગીરી જણાવી હતી; અને એ બાબદ ઉપર જે ગફલતી જણાઈ હતી તેનું કારણ તેની રેયતની જગુની અને ધરમની તાસુખી ઉપર લાગુ

પાડ્યું હતું. તોએપણ કેળવણીનો ફેલાવો કરવા વીરો તેનાથી જે કંઈ હળવે હળવે થઈ ચકવા જોગ હતું તે ઉપર તેણે ચોતાનું ધ્યાન પોહોંચાડેલું હતું, અને તેને આગળ વધારવાને તે દોરોમમાંજ હતો. હીયાં વીહાંની યોડી ઘણી વાત કીધા પછી નવાબે હમને સુસાફરી કરવાની મફતદ પુછી જેનો ઉત્તર હમોએ એટલોજ આપ્યો કે હમારો સ્વદેશ કેવો છે અને દેશીઓ કેવી હાલતમાં છે, તે વીરો થોડું ઘણું નજરે નજર જોઈ વાકેફ થયું, અને તેથી જે ઝાન સંપાદન યાચ તે હમાગ માત્રો અને દેશીઓને કહી સંભળાવયું અથવા પુસ્તકની માગફતે જાહેર કર્યું. આ સાંભળીને તે હમારી મતલબથી ઘણો ખુશી થયો હતો, અને હમારી ફડી મતલબે તેનાં મન ઉપર મારી અસર કીધી હતી. તે જોખો કે, તમારા બાઈબિયોનાં ફાયદાને સાર તમારો જીરોનાં પૈસા ખર્ચ્યા સુમાફરી જેવી સખત મેહનત અને રેજ તમે તમારી ઉપર ખેંચી લીધી છે તેથી તમને ઘણા માબાસી થયે છે; અને જેવી તરેહની સુમાફરી કરવાની તરફેણમાં તેણે ચોતાનું મત આપ્યું હતું, પણ એક વાતની તેણે હમને ચેતવણી આપી હતી. તે જોખો કે, હરેક જગ્યાની વસ્તીની હાલત વીરો કોઈ પણ સુમાફરને એક બે અથવા ચાર દિવસમાં પુરતી અને ખરી વાકેફગારી નથી મળી શકતાર અને જે બરોખર અને પુગીજ વાકેફગારી મેળવવી હોય તો લાંબા વખત સુધી તે રેચત માયે અને તેઓમાંજ વસયું તથા રહેવું જોઈએ, લેવડ દેવડ કરવી જોઈએ, તોજ ખરો એહવાલ રેચતની હાલત વીરોના મેળની શકારો, અને એટલા ઉપરથી તેણે વધારે વીચાર જણાવ્યો કે તેના હેદગબાદ રોહર વીરો અને તેની રેચત વીરો હમારો બેચાર દીવમની મેહલગા ઉપરથી જે વીચારો જોખા હશે તે મરેખર અકુચ હોવા જોઈએ, મારે જો પુસ્તક લખયું હોય તો સારીપેઠે તલાસ કરીને અને વધારે દીવસ હીયાં રહીને પુરતી રીતે જાળ કરવી વાજબી છે. એ ઉપરથી હમારો નવાબને જણાવ્યું કે હમારી મતલબ એવી બારીકી બરેલી બાબદનું પુસ્તક લખવાની નથી. કુકત હમો કહે રસેથી અને કેહેવી કેહેવી જગ્યાઓપથી કુચ કરીએછ તેનું ખયાન તથા જે જે જગ્યાઓ રસ્તામાં આવે તેની આબોહવા અને લોકની મેંદવાની રીતબાત તથા તેમની હાલત વીરો જોઈયું નજરે પડે તથા પુછપરછ કરતાં નિશ્વાસ માણેમાને જાહોડેથી જોટલી ખબરઅંતર મળે તેટલીજ બાબદ માત્ર જણાવવાની હમારી મતલબ છે, અને તે ઉપરથી નવાબે બેરીકર રહેવું કે તેનાં પ્રાંત વિશે અથવા તેની

રેયતની હાલત વીરો અથવા કોઈની ખીજ રાખ્યો વીરો જે કાંઈ હમાગ જાણુ-
વામાં આવશે અને તે ખરેખરે ટરો તેટલુંજ હમો જાહેર કરશું. કાંઈપણ ખોટી
અને વગર આધારની બાબદ લોકને બુલાવામાં નાખવાની મતલબે કદી પણ
હમારાથી લખાવાની નથી. કોઈજગા અથવા વસ્તીની હાલત જોવાની જો
હમને ખરેખર કુરસદ નહી મળી હશે, તો તેમને વીરો અમરથી કદપનાથી લખવા
કરતાં હમો તદન મુંગા રહેવું વધારે માન ભરેલું જાણુશું. આ જવાબથી નવાબ
મંત્રોરા પામીયો હતો. ખીજ કેટલીએક વાતચીત થયા પછી રખારદ લેવાનો
વખત નજીક આવ્યો, તેથી જેમ હમને આગળથી જણાવી રાખ્યું હતું તેમ ફર-
બારી રૈયા મુજબ હમો દરેક જણે સફેત ધડીબંધ એક રમાલ ઉપર રૂ ૫) પાંચ
મુકાને જમણે હાથે તે રમાલ હથેલી ઉપર ધરીને નવાબ આગળ એક નાહાના
સરખાં નજરાણાં દાખલ ધર્યો, તે ધરતાંજ નવાબે હમને ખોલેડે દરેક જણના
હાથમાંથી તોડાતડ તે રૂપાઆ ઉઘાવી લઈ પોતાની પાસે ખેઠક ઉપર એકઠા કરીધા,
અને એવું કરતી વખતે તેણે હેવી તો તાજમ તવાળે હમને દેખડાવ્યો હતો કે જો
કે તે હમારી પાસે પોતાના રૈયા પ્રમાણે સાંભો એક પોતાનો હક લેતો હતો, તો અમ-
પણ જે તવાળે અને ખુશરોએ તેણે તે લીધા હતો તેથી સાંભું હમને આપવાને
ગમ્યું હતું, અને એવું લાગતું હતું કે જાણે તે લીધાથી નવાબનો હમારી ઉપર
સાંભો ઉપકાર થયો હોય. માન અને આદરમત્કાર જો ખરેખર રીતે થયો હોય તો
તેથી કદયું કામ નહી ખની રોકે એ કેહેવાઈ શકતું નથી. નવાબની તરફથી
એક ઈશારત થતાં, પેલા રૂપાઆની ઠગલી એક અમલદાર આવી ઉંચકી લઈ ગયો
અને તેને ઠેકાણે ફુલના તોગ, પાન અને અત્તર લાવી મુક્યું. જોવા હસતા એહ-
રાથી અને આદરસતકારથી હમારે નાહાતું મરખું નજગાંતું નવાબે લઈ લીધું હતું
તેવજ દરતે એહેરે અને આદરસતકારે હમને દરેક જણને અત્તરની એકેક માનામાં
મહેલી મીમી, તથા અત્તરની સળી અને ગુગ તથા ગુલાબ, નવાબે પોતાને હાથે
આપ્યો હતો; આ મધળી ખીના બનતાં એક કલાકનો વખત મુલાકાતમાં ગયો
હતો. સાંજે, છને અમલે હમોએ નવાબથી રખમદ આપી હતી.

છુટા પડતી વખતે નવાબે પોતાની ખુશી બતલાવી કે હીયાંના એક ઉમરાવને
તીહાં તે રોજે રાત્રી હતી અને સાંજના છ વાગતે રાત્રીનું સાંજન નવાબનાં ગ્રહેલ
ઉપર યઈ પરાર થવાનું હતું. આ રચના નવાબે જોવા લાયક જાણીને હમને જો-

વાને બલાંમણુ કીમી; અને તે સારીપેઠે જીવાને બની આવવા સાર પોતાના મેહે-
લનાં એક દીવાનખાનામાં ખારી આગળ હમને બેઠક કરાવી આપી. રજવા-
ડમાં અને નવાખી હાકમીમાં શાદીનાં સાજન અથવા સરઘમો તથા તેવાજ મે-
લાવડ કેવા થાયછે, આ જોવા લાયક જણીને નવાખની ઈચ્છા હજોએ એકદમ
પુશીયી કબુલ ગખી, અને દીવાનખાનામાં જઈ બેઠા. શાદીનાં સરઘસનો પે-
હલો દેખાવ સાડાછ વાગે શીર થયો તે છેક રાત્રે આઠ વાગે પુરો થયો હતો. એ-
ઠલા લાંબા વખતમાં પેદલ માણસો, તેમની પછવાડે પોડસ્વારો, તેમની પછવાડે
હાથીસ્વારોની અલગાર લાગટ ચાલુ રહેલી હતી. આ સરઘસમાં એક નોંધવા
જોગ દેખાવ આ જણીયામાં આવીયા કે જે જે અમીર ઊમરાવને સાજનમાં ખીરા-
જવાને નોતરું દેછે તે દરેક અમીર ઊમરાવ તેનાં હાલી મવાલીએ સાથે પોતપોતાના
દરજ્જાસર એકખીજની પછવાડે, છુટા છુટા હાથી, ઘોડા અને હંટ સ્વારો તથા
પેદલા સાથે ખીરાજેછે. એ મુજબ જે ફક્ત પાંચ અમીરનું એવાં સાજનમાં ખી-
રાજનું થયુંતો જેવી જેની મવસર મુજબ દીવા, મસાસો, આતરાખાણ, ઢોલ, તાસા,
કરનાય, નગારા, ઈંચેણ વાજે અને એવી ખીણ બપકા, દમામ અને ધાંધલ જ-
રેલી રચના સાથે પાંચ જુદાં જુદાં સરઘસ એકખીજની પાછલ પસાર થાયછે.
હજોએ જે સાજન જોયું હતું તેમાં હજો ચુકતા નહી હોઈયે તો ૧૦ એવા માણે-
ટી પદવી ધરાવનાર ઊમરાવો ખીરાજ્યા હતા. તેમના દેખાવ અને દમદમામનું મું
બચાન કરીએ ! કોઈઘોડા ઉપર, કોઈહાથી ઉપર સ્વાર થઈ પસાર થયા હતા,
તેમાં તેમની આગળ પાછળ ઢોલ, તાસા, હંટ ઉપર ચલવેલા નગારાં, મૃદંગ,
છમછમીયાં, ધ્રુધારી, રણરૂંગિડાં, કરનાએ, ઈંચેણ વાજ વાગતાં હતાં, તેમની
જોડે ઘોડા અને હાથી, પેદલ લસ્કર, અને તેમની વચે ગાલે ગાલે ખાંડ, બપોરીયા,
પેટીને પેટીએ ખંધ ફટકાં, અને એવીજ ખીણ ગડબગડ ભરેલી આતરાખાણ
છુટતી હતી. આ તમાસો જોવાને, સાથે ચાલતા તમાસગીરોની ભીડના જે
કલાર અને ઘોંગાટ તથા ધ્રુમ મચી રહી હતી તેથી એ સરઘસનો દેખાવ
જોવા લદાઈની ધામધ્રુમ અને ધબરાટ ભરેલા તેવાજ દીલપસંદ ગચના ભરેલા,
થઈ રહેલા હતા. આ મગધમની આખી સ્વારી નવાખનાં મેહેલ ઉપર
રહીને પમાર થઈ હતી, અને જે કે તેનો છેડો રાત્રે આઠ વાગે આવીયા
તોએપણુ હમને એવું ગમીયું કે તે હજુર વધારે લાંબા વારટકીયા હોતે તો ઠીક.

રેયતની હાલત વીરો અથવા કોઈની ખીજ રાખસો વીરો જે કાંઈ હમાગ જાણુ-
વામાં આવે તે અને તે ખરેખરે હરો તેટલુંજ હમા જાહેર કરશું. કાંઈપણ ખોટી
અને વગર આધારની બાબદ લોકને બુલાવામાં નાખવાની મતલબે કદી પણ
હમારાથી લખાવાની નથી. કોઈજગા અથવા વસ્તીની હાલત જોવાની જો
હમને ખરેખર કુરસદ નહી મળી હરે, તો તેમને વીરો અમસ્થી કલ્પનાથી લખવા
કરતાં હમા તદન મુંગા રહેવું વધારે માન બરેલું જાણશું. આ જવાબથી નવાબ
સંતોરા પામીયો હતો. ખીજ કેટલીએક વાતચીત થયા પછી રખારાદ લેવાનો
વખત નજદીક આવ્યો, તેથી જેમ હમને આગળથી જાણાવી રાખ્યું હતું તેમ દર-
ખારી રૈયા મુજબ હમા દરેક જાણે સફત ધડીબંધ એક રમાલ ઉપર રૂ ૫) પાંચ
મુઠ્ઠાને જમણે હાથે તે રમાલ હથેલી ઉપર ધરીને નવાબ આગળ એક નાહાના
સરખાં નજરાણાં લખાવ ધર્યો, તે ધરતાંજ નવાબે હમને માહોડે દરેક જાણના
હાથમાંથી તોડાતડ તે રૂપિઆ ઉઠાવી લઈ પોતાની પાસે બેઠક ઉપર એકઠા કીધા,
અને એવું કરતી વખતે તેણે હેવી તો તાજીમ તવાળે હમને દેખડાવ્યો હતો કે જો
કે તે હમારી પાસે પોતાના રૈયા પ્રમાણે સાંભો એક પોતાનો હક લેતો હતો, તો અ-
પણ જો તવાળે અને ખુશરોએ તેણે તે લીધા હતો તેથી સાંભું હમને આપવાને
ગમ્યું હતું, અને એવું લાગતું હતું કે જાણે તે લીધાથી નવાબનો હમારી ઉપર
સાંભો ઉપકાર થયો હોય. માન અને આદરસત્કાર જો ખરેખર રીતે થયો હોય તો
તેથી કદરું કામ નહી બની શકે એ કેહેવાઈ શકતું નથી. નવાબની તરફથી
એક ધિરાસત થતાં, પેલા રૂપિઆની ટગલી એક અમલદાર આવી હંચકી લઈ ગયો
અને તેને ટકાણે કુલના તોરા, ખાન અને અમર લાવી મુક્યું. જોવા હસતા એક-
ગથી અને આદરસત્કારથી હમારું નાહાનું મરખું નજરેણું નવાબે લઈ લીધું હતું
તેવેજ હસતે એહેરે અને આદરમતકારે હમને દરેક જાણને અમરની એકેક સોનામાં
મહેલી સીસી, તથા અમરની સળી અને ગુરા તથા સુલાબ, નવાબે પોતાને હાથે
આપ્યો હતો; આ સઘળી ખીના બનતાં એક કલાકનો વખત સુલાકાતમાં ગયો
હતો. સાંજે, છને અમલ હમોએ નવાબથી રખસદ આહી હતી.

છુટા પડતી વખતે નવાબે પોતાની ખુશી બતલાવી કે હીયાંના એક ઉમરાવને
તીહાં તે ગત્રે રાદી હતી અને સાંજના છ વાગતે રાદીનું સાંજન નવાબનાં મહેલ
ઉપર ધઈ ખસાર થવાનું હતું. આ રચના નવાબે જોવા લાયક જાણીને હમને જો-

વાને બાંધામણુ શ્રીડી; અને તે સારીપેઠે જોવાને બની આવવા સાર પોતાના મેહેલના અંક દીવાનખાનામાં બારી આગળ હમને બેઠક કુગવી આપી. રજવાડામાં અને નવાખી હાકમીમાં રાદીનાં સાજન અથવા સરઘમો તથા તેવાજ મેલાવડ કેવા થાયછે, આ જોવા લાયક જાણીને નવાખની ઈચ્છા હમોએ અંકદમ ખુશીથી કબુલ રાખી, અને દીવાનખાનામાં જઈ બેઠા. રાદીનાં મરઘસનો પેટલા દેખાવ સાડાછ વાગે ગીર થયો તે છેક રાત્રે આઠ વાગે પુરો થયો હતો. અંકદલા લાંબા વખતમાં પેદલ માણુઓ, તેમની પછવાડે ધોડરવારો, તેમની પછવાડે હાથીરવારોની અલગાગ લાગટ ચાલુ રહેલી હતી. આ સરઘસમાં અંક નોંધવા જોગ દેખાવ આ જાણીયામાં આવીયો કે જે જે અમીર ઉમગવને માજનમાં ખીરાજવાને નોતર દેહે તે દરેક અમીર ઉમગવ તેનાં હાલી મવાખીએ સાથે પોતપોતાના દરજ્જાસર અંકખીજની પછવાડે, છુટા છુટા હાથી, ઘોડા અને હંટ સ્વાગે તથા પેદલા માથે ખીરાજે. એ મુજબ જે ફક્ત પાંચ અમીરનું એવાં સાજનમાં ખીરાજવું થયુંતો જેવી જેની મવસર મુજબ દીવા, મસાલા, આતરાખાણ, ઢોલ, તામા, કરનાય, નગાર, ઇંચેજી વાજાં અને એવી ખીજ બપડા, દમામ અને ધાંધલ બરેખી રચના માથે પાંચ જુદાં જુદાં સરઘસ અંકખીજની પાછલ પસાર થાયછે. હમોએ જે સાજન જોયું હતું તેમાં હમો ચુકતા નહી હોઈયે તો ૧૦ એવા માણુદી પદવી ધરાવનાર ઉમગવો ખીરાજ્યા હતા. તેમના દેખાવ અને દમદમામનું સુખ્યાન કરીએ ! કોઈ ઘોડા ઉપર, કોઈ હાથી ઉપર સ્વાર થઈ પસાર થયા હતા, તેમાં તેમની આગળ પાછળ ઢોલ, તાસા, હંટ ઉપર ચઢાવેલા નગારાં, મૃદગ, છમછમીયાં, ધુધારી, રણરૂંગડાં, કરનાએ, ઇંચેજી વાજા વાગતાં હતાં, તેમની જોડે ઘોડા અને હાથી, પેદલ લસકર, અને તેમની વચે ગાલે ગાલે બાંડ, બપોરીયા, પેટીને પેટીએ બંધ ફટકાં, અને એવીજ ખીજ ગડબગડ બરેલી આતરાખાણ છુટતી હતી. આ તમાસો જોવાને, સાથે ચાલતા તમાસગીરોની ભીડએ જે કસોર અને ઘોંગાટ તથા ધુમ મચી રહી હતી તેથી એ સરઘસનો દેખાવ જોવા લદાઈની ધામધુમ અને ધબરાટ બરેલો તેવાજ દીલપસંદ ગમતા બરેલો, થઈ રહેલો હતો. આ મઘમગી આખી સ્વારી નવાખનાં મેહેલ ઉપર રહીને પમાર થઈ હતી, અને જો કે તેનો છેડો રાત્રે આઠ વાગે આવીયો તોએપણુ હમને એવું ગમીયું કે તે હજુર વધારે લાંબો વાગ ટકીયો, હતો તો ઠીક.

હીવાથી રૂપસત લઈનીક્યા તે ગ્રામે મવા આઠ કલાકે પાછા રોઠ બાપુજી વીકાજના મુકામ ઉપર આવી પોહ્યા. એજ ગમે દમને રોઠ અગેદજ બદમજ પંથકીની પેહેડીવાળા સાહેબોએ જીયાત આડી દલી માટે નવાબની દરમાગમા ખીમજાને હમોએ પેહેડો દગા નેવા બેડાલ પોરાકા ગુગત ઉતારી પાછો દમાગે મુંબઈનો ગાબહતા પાધડી અને કમનીનો પોરાકા પેગરી તેમને લીટા ગયા. અનાર યઈગણુ દગુ અને વળી કે, ૪ થી ૫ માઈલ મીકદર આદ મુધી દુર જડુ દગુ તે સખબથી તીહા પોટાચતા કેક ગતના નન અથવા મન નન વાગાનો સુમાર યઈગયો દો. આ કેકાણે હમારી મહેમાનદારી ધણીજ દીલબર રીતે કરીયામા આવી હતી તથા મધળી વાતે આણુ ધણીની અને ખીજી ખામદની તે સાહેબોએ ધણીજ તજીમલ કરી દલી તેથી તેમનો મોટો ઉપરકાર હમારી ઉપર થયો હતો, જે વરિશ ધગુ જણી તેની હમો આ કેકાણે એક નોવ કરીએ. આ મેલાવડામા સીકલગાદા અને દેદગાદના ધણુખગ જયોગતી ગેવામીઓની મુલાકાત કવાનો અને સાથે બેમી જમવાનો આ એક સાથે સળેગ હમને મળી આવીયો દો તેથી હમો ધણુ ખુની થયા દતા. મીજલમમા આવેલા ધણુખરા સાહેબો ઉલટ અને તદગેરતી બગેલા નજર આપ્યા હતા, અને મવગના મોટોજ ઉપર સખત દેહાગ તથા મેહનતની અને પરદેરા ગેવાથી મળતી દીમત અને આપખખતીયારીની નીગાનો મારીપે દેખાતી હતી એ ઉપરથી હમો આ ખીજવાર નોધ કરીએછ કે મુંબઈમા ધણુખરો પાગમા જૈસા એક ખીજના પત્તમા દખાએનો, ઝોમીયાલો, નાહીમત, તેનીસાથે એકલપેટો અને આજસુ, ખની આવે તીહામુધી બેઠા ખાવાની દોમ ધરાવનાર જેવા નજરે પડે, તેડલો તે બાટાર ગામ અથવા પરદેરામા આપખખતીયાર, મુગ ભરેલા, દેહાગી અને એક ખીજને મદદ કરનારો યઈ પડે. હમાર મત એઉપરથી એવુ બધાયણુ છે કે પાગસીઓએ એકજ કેકાણે અને એકજ ખુણે પડી ગહી એકના એકજ ધધામા રોકાય ન નદી રેલેવુ જોઈએ, પણ જેમ જેની મનરાકતી તેને અદખાનેથી દનદ આપે અને મુજ પાડે તેવો ધધો આપખખતીયારીથી, પછી દરકોઈ જગાએ અથવા દેરામા ફરે તીહા ચલાવી, તીટાના રેતેસાસી યઈ પડુ જોઈએ અને તે જગા ઉપર પગબર થવાની મરોરા કરવી જોઈએ. આથી આપણા યેલાની દાનત ખચીતજ બેટોર થવાની, અને આ જેવા માર્ગ મોકલો, રોહલો

અને અરે ખીજે કોઈ નથી. અગર એથી ઉલટું થયુંતો આપણી હાલત હળવે હળવે પડતી જ્યાં વગર નથી રહેનાર.

આ મેળખાનીમાં એક બનાવ જાણવા જોગ બનેલા જણો તે વીરો અને બે સુખન લખી જાણવાવાની જરૂર જોઈ છે. મેળખાનીની મીજલસમાં હેદરાખાદનાં વડા દસ્તુરજી સાહેબ હોરમજી જામાસ્પજી ખીરાજયા હતા. દસ્તુરજી જેવા માણેદી પદવીવાળા ગૃહસ્થનાં ખીરાજયાથી આખી મીજલસને માણેદું માન થયલું આપણને સમજવું જોઈએ. પણ જેવું માન બેહેદીનોએ દસ્તુરજીને આપ્યું હતું તેવું પ્રતિમાન મીજલસના તમામ બેહેદીનોને દસ્તુરજીની તરફથી હમાગ વીચાર પ્રમાણે નહીં મળ્યું હતું. તે એ સખખથી કે દસ્તુરજી સાહેબે પોતાના બેહેદીનો સાથે એક ટેબલ ઉપર બેસી જમવું ના રવા ગણ્યું હતું, અને એ માટે તેમને સાર એલાહેદી જુદી એક ટેબલ માંડી હતી. આ જુદી માંડેલી ટેબલ ઉપર જરે હમારી પેહેલ વેહેલી નજર પડી ત્યારે હમા એમ સમજ્યા કે હમારી સાથે મી. એડવર્ડ ત્રીજીઆસદીક ત્રામનો જે ધરોપિયન ગૃહસ્થ હોતો તેને જુદીનનો ગણીને છુટે જમાડવાની ગોઠવણ કરી હશે; પણ એડીવારમાં એ વીરો ખુલાસો થઈ ગયો હતો. તે ગૃહસ્થને સાર તો વળી એક વીજી ટેબલ જુદી માંડેલી હતી. દસ્તુરજીને એવો ફરક પોતાના બેહેદીનો સાથે રાખવાનું સું કારણ હશે તે કાંઈ સમજ પડે એવું નહીં હતું. પેતા ધરોપિયન જુદીનનો હોવાથી એકવાર તેને સાથે નહીં જમાડવાની કોઈએ અડચણ લીધી હોય અથવા એ વીરો કોઈનો જીવ કચવાયો હોય તો એકવાર તેને જુદો બેસાડવા આપણે કબુલ રાખીએ, પણ દસ્તુરજી અને તેઓના બેહેદીનો એકજ જરયોસ્તી દીનતા થઈ જુદા બેસીને જમ એવું કારણ ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. નોહોણવાલા માંબેરો જુદા બેમી જમવાનો જે રવધયો ચલાવે છે તે ધરમનાં ફરમાન મુજબ ચાલે છે કે ફક્ત એક રેવાજ પડી ગયાથી તેમ તેઓ ચાલે છે, એ વીરો કોઈતરફથી મનપતાજી જરેલા ખુલાસો થયો નથી. એર, પણ વળી હમાએ તાજીખીથી જોયું કે દસ્તુરજી સાહેબ જોકે જમવાને જુદા બેઠા હતા પણ જે જે ગળ્યાં ગળ્યાં પકવાનો અને લેહેજતદાર દારૂ બેહેદીનો જમતા અને નોરા કરતા હતા, તેજ પકવાનો અને દારૂ વીજરે ખીજી જીનગે તેવણ પણ શુકરાંના કરીને જમતા હતા. ફરક માત્રે એટલાજ હોતો કે બેહેદીનો બલાં માણેરો ટેબલ ઉપર જમતાં જમતાં બોલતા અને વાતચીત અને કોઈવાર ગડબડ

કરતા હતા, પણ દરજી સાહેબ આ મેળાપાનીનાં સઘળાં પકવાન અને રમનાની મળ કૂડે પેટે અને મુંગે બાહેડે બાજુ ધરીને ખુરા મીઠાજી લેતા અને બોગવતા હતા. હમને આ બાબદની અગત કરીને નોંધ કરવાની જરૂર એ-લાજ ઉપરથી થઈ છે. કે એજ દરજી સાહેબનાં બાઈ દરજી દુરાંગજી જામારજી જેમ્મા મદ રોહરનાં પંથકનાં વગ્ન દરજી, તેમ્મા પોતે પોતાના બેહેદીનો સાથે બેસીને જમવું રવા ગણેછે અને જરે હમા પોડા દીવસ મદ રોહરમાં રહેલા હતા તારે હમારી સાથે એકજ ટેબલ ઉપર બેસીને સઘળી મીઠાનસારી સાથે જમવાનું આ લાયકીબરેલા અને વીદ્યામાં પ્રવીણ થયલા દરજી વાજબી જણ્યું હતું.

રોઠ પંથકીને તીહાંથી સઘળામ્માને મળી બેઠીને માડી રત્તે રૂપસાદ લેતી વખતે આ ઠેકાણે બેગા થયલા સઘળા બાઈએની ઈચ્છા ઉપરથી ખાંજે દીને સહવારનાં ધંખારની આસણી કરવા સાર રોઠ નુસારવાંજી રોશબજી ચીનાઈનાં મકાન ઉપર સામિલ થવાની હમાએ કબુલાત આપી હતી.

તા. ૩ જી જાનેવારી—એ દીને સહવારનાં ૧૧ વાગે રોઠ નુસારવાંજી રોશબજી ચીનાઈનાં બાગમાં ધંખારની આસણી કરવાને હેદયબાદનાં જરથોસ્તી રહેવામીએ સાથે હમા સઘળા સામિલ થયા હતા. ખાણું લેહેજાતદાર હતું, અને જમીન ઉપર પાત્રાં માંડવાંને બદલે સફાઈથી ખાવાને બની આવવા સાર ટેબલ ઉપર પાત્રાં માંડેલાં હતાં. આ રેવાજ તીહાંના સઘળા માહેબોને પસંદ પડેલા અને ચાલુ હતા. આ રેવાજ સાથે મુંબઈ શહેરના પારસીએ જેમ્મા મુધરાઈમાં પેહેલા ગણાવા મંગેછે, તેમ્માનાં ધંખારનાં જમણે જે અરઝવણી બોંય અને મેલાં બલીઅ પાથરણાં ઉપર થાયછે તે સાથે સરખાવીએ તો શું મુંબઈના લોકને એ વીરો કાંઈ અંદેશો નહીં ઉત્પન્ન થશે? અને ઉપર જણાવેલી જીતે સફાઈથી જમાડવાની શું અત્રે ગોડવણુ નહીં કરી શકશે.

ઉપલાં ઠેકાણેથી નીકળી હેદયબાદનાં આદરીઆનનું મકાન જોવા ગયા તીહાં સેજો કરીને દરજી સાહેબની મુલાકાત લીધી. દરજી સાહેબ હમને પોતાના પ્રસ્તકખાતામાં લઈ ગયા હતા, તીહાં તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત થઈ હતી. સેનારા અને આકારાનાં ગ્રહોની ચાલથી આપણી પૃથ્વીના રહેવાસીએ ઉપર અને અગત કરીને ખીમાર માણસો ઉપર જે કેટલીક અસરો થાયછે, તે વિરાયનાં અભ્યાસ ઉપર દરજી સાહેબનું ધીયાન વધારે લાગેલું તેમની વાતચીત

ઉપરથી જણાવું હતું. ખીમાર હાલતમાં દવાદાર લેવાની જરૂર અલખતાં તેઓ જાણતા હતા, તોપણ ગ્રહોની ચાલની અસર વીરો તેઓનાં મનમાં દવાદાર કરતા વધારે કાળજી હોય, એવો સાર તેમના બોલવા ઉપરથી હમોએ ઉપજાવીયો હતો. એવી તરેહનાં મત ધરાવનારા આજે મધજેડકાણે મળી આવરો, જેવા આપણા દેરામાં તેવાજ ધુગેપ અને ખીજી ખંડોમાં પણ છે; પણ એવીરો એટલુજ જાણવાવાનું છે, કે હાલના વેદક શાસ્ત્રીઓના વિચારો પ્રમાણે સેતારા અને મોઢોની ચાલથી માણસ જાતની તંદોસ્તી ઉપર જેટલી યોડી અમરો થતી માણસ પડી છે, તેના કરતાં વધારે અમરો, માણસ જાતની રોડેવાની હાલતની સફાઈતથા તેને લગતી ખીજી તજજીમલ અથવા તેના કુઅડપણથી નીપજતી જાણાયતી છે. માણસનાં પાવા પીવાની ચીજો કેહેવી યોવી જોઈએ, તે ઉપર, તેમની પાવા-પીવાની રીતબાત ઉપર, તેમની રાસી તથા મન કેળવણી ઉપર, તથા જે ડેકાણે તેઓ રહેતા હોય તે ડેકાણાની આબોહવા ઉપર, અને છેલ્લું તેમના ધધા રોજગાર અને પેશા ઉપર, તેમની તદ્દોસ્તીનો જેટલો પાણેએક દરજે આધાર રહેલો છે તેટલો એક દરજે સીતાગ અને ગ્રહોની ચાલની અસર ઉપર રહેલો છે. હાલ જમાનાનાં વેદકશાસ્ત્રથી આ હકીકત માખેત ચયતી છે.

દેહગણાદના આદરીયાન માહેબના એબાદતખાનાંમાં હમને બંદગી કરવાને મુંબઈનાં એબાદતખાના કરતા વધારે ગમ્તું હતું. તેના કારણે વીરો એકદમ વીમાર આડી રાકતા નથી, પણ આટલું ખુલે ખુલ્લુ કેહેવાઈ શકાયછે, કે બંદગી કરતી વખતે જે મુજબ મુખધમા અને ખીજે કેટલેએક ડેકાણે જેમ બંદગી કરનારની આસપાસ માખેદોની બીડ થાયછે, અને તેમની શાખાધથી બંદગી કરનારને કરાજો ઉપજેછે તેમ આ એબાદતખાહમાં હમને તહો માણસ પડતુ હતુ. એબાદતની વખતે ગલીરાઈ અને એકાંતપણાની જેવી જરૂર છે, તેથી આ ડેકાણે જોવામાં આવી હતી. માખેદે અંદર આવ્યા હતા પણ પોતપોતાને ડેકાણે અને દરજસર ઉભા હતા, અને તેમની તે વખતની સમજી ચાલચલગત અને મલુકાઈ, વખત અને ડેકાણાંસરની ગલીરાઈને મજબૂર હતી, તેથી તોહાનો દેખાવ દીલપસંદ થઈ પડ્યો હતો. આડી મારી તરખીએત અને માખેદો દરજની જાલવણી કરવાની તથે દેહગણાદના માખેદોમાં જોવામાં આવી હતી, આ ખુશાલીની વાત છે. એ તરખીએત તોહાનાં દરજુરજી શાહેબ તરફથી

આપીયામાં આવી હતી જે વીરો દરુરજીને ધણુંજ માન ધટેછે, અને તેની આ ઠેકાણે ગાઠી ખુશી સાથે હજા નોંધ કરીએછ.

તા. ૪ થી બનેવારી—આ દીને હેદરાબાદથી આગળ કુચ કરવાનો ઠગવ કરેલો હતો અને તે પ્રમાણે નીકળવાની સમજૂતી તૈયારી પણ થઈ હતી. પણ હેદરાબાદથી મદ્રાઝ જવાને નજદીકનો અને મેહલો રસ્તો કહ્યો લેવો આ વીરો બરોમો ગખવા જોગ અને ચોકસાઈ બરેલી ખબર કોઈ આપી નહી રાકવું હતું. દેટલાએકાથી એવી ભલામણ થઈ હતી કે હેદરાબાદથી મહબીપટણ જવું, અને તીહાંથી તરીને માર્ગે મદ્રાઝ જવું. પણ એ રસ્તો ઘણોજ લાંબો, ખીકટ અને પુષ્કળ દિવસ હેજગારી ભોગવવી પડે એવો હતો, માટે તે રસ્તે જવાનું નહી વાજખી ધારીને ખીજા દુકા રસ્તાની ખબર કહડાવી. આ ખીજો રસ્તો “કરનુલ” અને “કડાપા” થઇને જવાનો હતો, અને તે દુકા હતો ખરો તોએપણ તે આડ રસ્તો હતો, અને સુસાફરીનો સાધારણ જવા આવવાનો તે ધોરી માર્ગ નહી હતો, તથા વળી તેનો દેટલાએક ભાગ ઘણોજ ખીકટ જણાવ્યામાં આવ્યો હતો. આવા આડ રસ્તો, તે સાથે વળી રાકતી બરેલો છતાં પણ તે માર્ગ દુકા હતો એવું સાંભળ્યાથી અને મદ્રાઝ જલદી જઈ પોહોંચવાની ઉમેદથી, એજ રસ્તે થઈ જવાનો હમો સધળાએ નિશ્ચય કીધો. તેની સાથે કડાપાથી એ ત્રણ દિવસના રસ્તા પછી, નજદીકીમાં ત્રીપટી આગળથી મદ્રાઝના મોહોડા રેલવેની એક સાખાનું મથક આવેલુંછે, એવું હમારા જાણીયામાં આવેવાથી, આગગાડી હમારી સુમાફરીમાં કામ લાગશે એવું વીચારીને, આ રસ્તે જવાની હમને વધારે હોંમત થઈ હતી.

રોલાપુરથી જે બળદની શીગમ ભાડે લીધેલી હતી તેની સુસાફરીનો ટપ્પો હેદરાબાદમાં પુરો થયો હતો, અને હેદરાબાદથી તેવી ગાડીનો ડ્રક આગળની મંજલ કાપવાને નહી હોવાથી, હમારી હવે પછીની રસ્તાની હેજગારીનું બલિબ્બ હમને થઈ હતું. કોરાદ અને સગવડથી બેસાએ આવી ગાડીએની ઘણી તલારા કરાવી પણ હેદરાબાદમાં એકુ પણ ગાડી તેની મળી રાકી નહી હતી. અતે સાકડાં ગાડાં કગવાની ફરજ પડી. તે ગાડીએ જરે બગલાના ચોકમાં આવી ઉભી ત્યારે તે જોઈને હમને મધજાને ધણુજ હમણું આવ્યું, તે એ વીચારથી કે જે દિવસની વાત ઉપર હમો જે હાથીના હોદા ઉપર બેસીને હેદરાબાદમાં તોજરની મીમાસે ફર્યા હતા, તેને ઠેકાણે હવે હમારો વખત, માંકડી ગાડીમાં બેસી અફજાવા ત્રીખાવા અને હાડકાં

દોદગં કરવાનો આપ્યો આ ગાડીઓની હાલત જોઈને હમારો યુરોપીયન મિત્ર કેહેવા લાગો કે આવી જોખમ બરેલી ગાડીમાં જાણી જોઈને બેસી મદ્રાઝ પોહોંચવાની આગમત અકુળાયા ઝીખાયાથી મારું શરીર છુંદાઈને વગર હાડકાંનું કરી નાખવા કરતાં, હું મુખર્ષ પાછો જોવા છઉં તેવા જાઉં તો તે બેહેતર છે. હમારો એક ખીજો મિત્ર જોલ્યો કે, અરે, હું તો આ ગાડાંમાં માર્દ શકતોજ નથી, અને જીહાં ફરજું, હીયુ છઉં, તીહાં ગાડાં સાથે માર શરીર ધસા-યછે. આપુ સંકટ કેમ ખમારો! આ વીરો ખુરા મસ્કરી ચાલેછે તેવામાં એક ખીજુ નવી મુશકેલી નજર સામણે આવી ઉભી. જેટલા ગાડીવાનો હતા તેટલા સઘળા તૈલગી અથવા મદ્રાઝી ભાષા સિવાય ખીજુ કોઈપણ ભાષા સમજી અથવા બોલી શકતા નહીં હતા. હિંદુસ્તાની જખાન થોડી ધણી તો ગમે હેવા હેદગબાદી હોય તે સમજી અથવા બોલી શકેછે, પણ હમારી પાંતીએ જે (૧૨) ગાડીવાનો મખ્યા તેઓ પોતાની મદ્રાઝી તેપણ કોઈ એકસ પ્રગણાની બોલી મિવાય ખીજુ કોઈપણ ભાષા જાણતા નહીં હતા તેથી તેમની સાથે રસ્તાની મજલ કાપતાં શી શી અડચણો ખમવી પડરો તેનો એક જાહોટા વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. ઈશાર-તથી વાત કરવાની ફરજ યઈ અને તે થોડીવાર અજમાવી જોવાથી જે ગડબડાટ અને સમજણમાં ફેર પડતો હતો તેથી એક ધણીજ રમુજ યઈ પડી હતી.

રોડ બાપુજી વીકાજીએ પેહલાથી હમો સઘળાની જેવી રીતે બરદાસ્ત કીધી તેવી છેક છેલ્લી ધડી મુધી હમને સગવડ અને મુખ કરી આપવા પાછળ તેવણે તસદી લીધી હતી. તેવણે કેટલાએક પેહલ મીપાઈએ હમારી માથે કેટલી-એક મંજલ મુધી આપ્યા હતા. તેઓ ગાડીવાનોને સમજાવવાને દુભાસીયા પ્રમાણે કાને લાગ્યા હતા. નવાબ મર માહારજી પણ હમારી રખેવાની કરવાને અને નીજમની હદ મુધી મહી મલામત જોહોંચાડવાને તથા રસ્તામાં કોઈ તરેહનો અટકાવ, હરકત, અડચણ નહીં પડવા તથા તેનો આગળથી બંદોબસ્ત કરી રાખવાને પોતાના લશ્કરનાં (૧૨) ઘોડસ્વારો હમારી માથે આપ્યા હતા. તેઓ એક બે દીવસ તો કીક ચાલ્યા પણ પછવાડેથી તેઓ એક પછી એક દાંધાળાંયાં ચલા લગા અને તેઓ ખીત કવાયદ તથા ખીત તરખી અંતવાળા હોવાથી, હમને કામજોગ યઈ પડવાને બદલે, ઉલટા કંઠાળો આપનારા અને અડચણ બરેલા યઈ પડ્યા હતા, તે એટલા મુશી કે તેમની

હદ પુરી થાય તેની આગમ્ય, ખાર સ્વાશેમાંથી હમોને બચેબર યાદ નથી, પણ બાયેગે ત્રણ સ્વાર ઢેઠ સુધી હમારી સાથે રહ્યા હોય.

પેલા અબાડી ગાડીવાનોની ગડબડ અને ગોદળથી તથા તેમની ગાડીઓમાં ધાંસ પંથરાવવાની, અને તરેહવાર ખીજ બનતી સમવેડા કરતાં તથા જે કદીયે તે દુબાસીયાની મારફતે સમજાવતાં તથા ફેટલીએક અગતની બાબતો વીશે તેમની સાથે વાતચીત કેમ કરવી, તે સાર ફેટલાએક શબ્દો અને વાક્યો દુબાસીયાની મારફતે અમારામાંથી ફેટલાએક જણને જાણીસેતાં પુરૂજ વખત નીકળી ગયો હતો. જરે જમી ખાઈ હેદયબાદથી કુચ કીધો તારે રાત્રે ૧૨૫ વાગાનો અમલ થયો હતો. ખાર ગાડી હારબંધ, એકક પાછળ ચાલતી, અમારી સ્વારી નીકળી હતી, તથા તેની માથે ધોડસ્વાર અને પેદલ મીપાધમ્મો, આગળ પાછળ સઘળા દળદબા સાથે ચાલતા હતા, પણ રાત્રે ૧૨૫ વાગે હેદયબાદમાં કોઈ જગતું નહીં હતું કે તેઓ આ સ્વારના દેખાવ જુએ. હમારો આ સુકો દમામ, માત્ર એકમાં જે તેજ વખતે નીકળેલા હતો, તે જોધને એક તરફથી હસતો હતો, અને ખીજ તરફથી હમો ગાડીમાં આંચકા ઉચકી ખમતા હસતા હતા.

હેદયબાદ રોહરની વસ્તી બચેબર કાપદાસર ગણાઈ નથી, તોએપણ તે આસરે ૨,૫૦,૦૦૦ અઢીલાખ માણસોની ધારીયામાં આવેછે, જેમાં ૧,૫૦,૦૦૦ રોડલાખ લોક રોહરની અંદર વસેછે, અને બાકીના લાખ માણસો રોહર બાહરે વસેછે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાન લોકોનો છે; રોહરમાં આસરે ૪૦,૦૦૦ ચાળીસ હજાર હિંદુઓ વસેછે, પણ રોહર બાહરે નજરીક ૬૦,૦૦૦ સાઠ હજાર હિંદુઓની વસ્તી છે. નીઝામ સરકારની આખી વસ્તી ૨૫,૦૦,૦૦૦ પચીસ લાખ માણસની ગણતાં, તેના મુખીય રોહરની વસ્તી આખી વસ્તીનો દસમા ભાગ મતિ ગણાયછે; આ વસ્તીમાં જમીન ખેડનારા મુખીય કરીને મરાઠા લોક, તૈલંગી, કાનડી અને ખીજ બાતનાં હિંદુઓ છે.

જમીન ધણીજ ઉત્તમ, ફળવંત, અને રમાળ છે, અને ઘણું ઢેકાણું જ્યાં પુરું પાણી મળી રહેછે, ત્યાં વરસામાં જે પાક થઈ રહેછે,

નીઝામના દેશમાં વેપાર ધણેજ થોડો ચાલેછે, અને જેના થોડો ધણો ચાલેછે તેથી દેશને સાંબી ખોટ ચાયછે. આસપાસના રોહરોમાંથી નીઝામના લોક જોધતી જાસો લાવેછે, જેવું કે ત્રાંણું, સકલાત, મખમલ, રેસમ, છીટ અને

સણનું તથા તરેવાર રંગબેરંગી કપડ; તેની સાથે ખાંડ, કરીયાણું, મસાલાની જીનસો, મુખડ, કારામીરથી રાખ, માલવાથી અશીમ, મારવાડથી બનડુમ અને હંટ, અને કોકણ ઝીલામાંથી નીમક, આવતું છે. હીયાથી નીકાસની જીનસોમાં ઘહે, ર, ઉંચી ક્રીસમનું સાગલી લાકડું, જે ગોદાવરી નદીના કાનારા ઉપરથી લાવે- છે, અને તીપું લોહોડું છે. હેદરાબદમાં નાણાનું વીયાજ દર માસે સેકડે બેથી ત્રણ ટકાનું છે. આંખમાં આંખું વીયાજ જે સરકાર આપે છે તે વરસ દાદોડે સેકડે ૧૨) ટકાનું છે.*

તા. ૫ મી જાનેવારી—હેદરાબાદથી ગતનાં ૧૨૫ વાગે નીકળેલા આખી રાત્ર મંજલ કીધા પછી એ દીને સહવારનાં સાડાસાત વાગે “રામરાબાદ” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પોહ્યા. નીજમ તાલુકામાં ઇંચિજ મુસાફરોને સ્થૂ એ સરકારે ટપે ટપે મુસાફરી બંગલાં રાખેલા છે, તેમાંના કેટલાએક સારી હાલત- માં છે; પણ જે હતા ઉપર ધુરોડીઅન મુસાફરનું જવું આવવું ઘણું યત્ન નથી, તેવા હતા ઉપરનાં મુસાફરી બંગલાંની હાલત નીજમ તાલુકામાં ધણીજ હાલતવાલ જણાઈ હતી. નીજમનાં આ હતા તરફનું જંગલ ધણુંજ ખુરાનુમાં અને રળી- યાંમણું અને પક્ષીનાં શીકારીઓનો શોખ ધુરો પાડે એવું છે. તખાવાનાં પાણીથી ખેતી ઠોકાણે ઠોકાણે ધણીજ સારી કરવામાં આવે છે, અને ખાવા પીવાની જીનસો પેસા ખુરઅતાં સારીપેઠે મળી શકે છે. આ ઠોકાણેથી બપોરનાં ૧૫ વાગે કુચ કીધી, તે છેક રાત્રે સાડાદમ વાગે “ફરખપોર” નાં મુસાફરી બંગલાંમાં જઈ પોહ્યા. જમીને રાત્રે ગાડાંમાંજ સુતા, કેમકે એ હતા ઉપરના બંગલાઓમાં કોઈ પણ તરેહની સુવા બેસાવાની સારી ગોઠવણ નહી હતી. કેટલેક ઠોકાણે તો સાધારણ ખુરશી, ટેબલ, અથવા એક કોચ પણ નથી. ગમે થેડે પોહોરે બે વાગે, આ ઠોકાણેથી આગળ ચાલ્યા, તે ખીજે દીને,

તા. ૬ ઠી જાનેવારીએ બપોરનાં સાડાવાર વાગે “કારમખેડા” નાં બંગલામાં જઈ પોહ્યા. એ જગાનું ખીજું નામ “જરેતોલા” કરીને પણ કહે છે. હીયાથી ફરખીને સાંજના ૭ વાગે નીકળ્યા. આ ઠોકાણે કોઈ પણ જાણવા અથવા નોંધ કરવા લાયકનું માલુમ પડ્યું નહી હતું.

તા૦ ૭ મી જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૬ ને ૨૦ મીનાટે શીયાપુરનું નાણું વચાબું. નદીનાં પાણીથી આસપાસની જગા મધે એતી સારી કીધેલી હતી. ની-જામ તાલુકામાં જ્યાં જ્યાં હમારી નજર પડી છે ત્યાં રેયત જોડે મુકલીસ હાલત-માં નજરે પડતી હતી તેઓપણ જમીનની એતી તે સારી થતી માલુમ પડી છે, અને અંગત કરીને જે તાલુકો રોડ રસ્તામજી વીકાજનાં જમાબંધીનાં અમલ હેજા નીજામ તરફથી આવેલો છે તે તાલુકાની એતીની આબાદી તે ધણીજ સારી જોવામાં આવી હતી, અને ત્યાંના લોકોને પુછતાં તેમનાં અમલ વીરો લોકનું ધણુંજ સાઈ મત આ રોડ વીરો સંભળાયું હતું. બપોરનાં ૧૨મા વાગે “કોથકોથ” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પોહ્યાં. એ બંગલામાં બેસવા ઉઠવાનું કંઈ નહીં હતું તેથી ભોંયમઠાઈની બેઠક કરીયા વગર છુટકો નહીં હતો, અને બંગલા પશુ અટલી ભાગી વુટી અને ગેરસાલ હાલતમાં હતો કે ગતિ ત્યાં રહેવું સલામતી બરેલું નહીં જાણીને રાત્રેજ નવ વાગ્યામાં હીયાંથી આગળ કુચ કીધી. આ કેકાણેથી હંમેજ સરકારના સીક્ર (દોહોડીયાં તથા અરધી એટલે પે) નું ચલણ જારી થાય છે. હીયાં મુખી નીજામ સરકારનાં સેવસઈ કરીને ત્રાંબાનાં જાડ પાતળા ઠંચુ જેવા પેસાજ માત્ર ચાલે છે, અને હંમેજ સીક્રવાળાં દોહોડીયાં અથવા અરધીને કોઈ લેવડદેવડમાં વાપરતા નથી. આ કેકાણે આવા પીવાની અડચણને લીધે તથા ઝોરાકની જીનસો જલદી નહીં મળ્યાથી હીયાંથી પાછી કુચ કરતાં છેક રાત્ર ચઢ્યાઈ હતી. હીયાંથી નીકળતી વેળા એવું સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આગળ જતાં “પેખેર” નામનું એક ગામડું આવશે, ત્યાંનો રાજા એક પછોજ ચાલાક, હોશીયાર, અને મુધરેલા ખુદા વિચારવાળો તથા હંમેજ જાપાન સારીપે જાણનારો છે; તેની સાથે તે ધણોજ મીલનસાર છે, અને રેયત ઉપર દયાલુપણે અને તેમને પસંદ પડતી રીતે તે હકુમત ચલાવે છે. આવા અંચલ અને વખાણવાળા રાજાનું આવાં દુરદેશી ગામડામાં રહેવું સાંભળીને હમને તેની મુલાકાત કરવાની ધણીજ ઈછા થઈ હતી, અને ખરેખર તેની મુલાકાત થયાથી ઉપર જણાવેલા સગળા સદગુણો હમોએ આ રાજામાં જોયા હતા, જેથી હમને ધણોજ આનંદ ઉપજ્યો હતો.

તા૦ ૮ મી જાનેવારી—એ દીને સહવારના ૧૧ વાગે “પેખેર” ગામ આગળ હમો જઈ પોહ્યાં ત્યાં ત્યાં આગળથી ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી તે ત્રમાણે ઉતરી

દાય મોહોડું ઘોઘ કપડાં પહેરી રાજાની મુલાકાત લેવાનો સંદેશો મોકળ્યો, અને તે સંદેશોનો જવાબ આપ્યો કે રાજા મોહોટી ખુશીથી હમને મળશે, એવું સાબળીને હમો નેના મકાન ઉપર ગયા. આ રાજા વનપતીનો ગળ પણ કેહેવાયછે. વનપતી આ રાખડનો અર્થ મસ્કૃત ભાષામાં જંગલનો પતી એટલે ઘણી અથવા ગળ એવો થાયછે, અને અરેખ જે ગામમાં તે રાજા રહેતો હતો તે ગામની આગળ મોહોટું જંગલ લાગેલું છે અને તે સઘળી જગાનો ઘણી તેજ હતો. આ રાજાનું નામ તથા એલફાબ HIS HIGHNESS RAJA RAMESHWAR RAO BEHARY BAHADUR એટલે અલીબદ્દા ગળ રામેશ્વર રાવ બેહારી બાહદુર છે. જરે હમારી મુલાકાત થઈ તારે તેણે ઇચ્છે જલ્દી જંગલની પદવીનો પોરાક પહેરેલા હતો. તેણે હમારી સાથે ઇચ્છે મા ઘણીજ સેહેલાઈથી અને સારી પેઠે વાતચીત કરી હતી. હિંદુસ્થાની ભાષા પણ ઘણીજ સારી અલફાબથી બોલતો સમજાયો હતો અને તેલગી ભાષા તો તેની પોતાનીજ ભાષા હતી. પણ હજી કેહેવાનું વધારે છે. હિંદુસ્થાની જાણના જે શીંગેત લક્ષ્મી તેના મોહોટામાંથી નીકળતા હતા તે ઉપરથી હમારું શુગેપિયન મિત્ર મી. એડવર્ડે તુગ વીલાન્ડ કે ગળ ફાગમી જાણ બોધી રાકતો હતો એવું, અને એ વીઆર ઉપરથી ફારસી જાણના રાજાને કેહેવામાં આવ્યું કે તમે મોહોટ ફાગમી જાણ જાણોછો, એવું માલુમ પડેછે. તે માલુમીને ગળએ ફાગમી જાણનામાં કહી જાણ્યું કે હા, હું ફાગમી જાણ્યું, અને તેની માથે મહને જુદી જુદી જાણનો જાણવાનો ઘણોજ શોખ છે, તેથી તે વખતે પોતાના આજ્ઞાસના જોરથી તે મધળી મળીને ૧૦ જાણ બોધી રાકતો હતો. ફાગમી ભાષા માથે અરબી ભાષા પણ બોધી રાકતો હતો અને તે વળી હમાગ મીત્ર મી. એડવર્ડના મત પ્રમાણે ઘણીજ સારી ગીતે બોધી રાકતો હતો. ખીજા બારામાં તૈલંગી, કાનડી, સીંધી, અફગાની, વીગરે ભાષાની પણ તેને માહિતગારી હતી. આ સઘળી ભાષા બોલવાનો મારીપેઠે માટાવેગે રાખવાને, આ જુદી જુદી ભાષા બોલનારાં માલુમીને આ ગળએ પોતાની પાસે લશ્કરી મીપાઈઆ અને અમલદારોની પદવી ઉપર ગણેલા હતા. તે પોતે હિંદુ છે, તોપણ હિંદુ ન્હાત જાતની છીત તેનામાં ખીલકુલ જોવામાં આવી નહીં હતી, અને એ વીરોતેણે પોતાનું મત ખુલ્લું આ છીતની વીરુદ્ધ કહી સંભળાવ્યું હતું. મુલાકાત થતાં, તેણે હમારી બેઠ એક ઇચ્છે જલ્દીની ગીતભાવ અને તજ મ તવાજ

સાથે લીધી હતી. એકબીજાની એગેઆશીએત પુછ્યા પછી તેણે ધબાન હતેન-
 ચીધી હમારી મુસાફરી વીગે પુછયછ કીરી, અને હમારી ઇલાદદમ ને બુલાયો
 દેતી નહી હોય તો, હમે ધારીએ હેએ કે વર્તમાનપત્રે અને પોતાની ખાનગી
 જોરેજોરથી, તેણે ખબર મેળવી રાખેલી હતી કે દેહલાએક દેવી ગૃહ્યો મુ મઈથી.
 મુમાફરી કરવાને નીકળેલા છે, તે ડાણુ દરો એજલુવાને તે ધણુજ ઉમેદવાર હતો,
 અને દમાગી મોલાકાત થયાથી તેની ઇચ્છા એકાએક પુરી પડી હતી તેથી તેને
 વધારે ખુશાલી હતીન થઈ હતી. થોડીવાર વાનચીત થયા પછી, તેણે મગજ આ-
 દરમાન સાથે હમા સધળાને એક કપ કાશી અથવા ચાહે પીવાને પુછીલ. આવી
 તેની ઇચ્છા જણાયાથી હમાએ તે મોહોદી ખુશીથી કબુલ રાખી હતી, પણ દમાગ
 મીત્ર ડકતર બાઉ દાજીએ જોરે એ વીરો ના પાડી ત્યારે રાજા ધણુજ અજબ થઈ
 બોલવા લાગો કે અરે! આ મુ અજબએબ વાત છે, કે ડકતર બાઉ જેવા પ્રખ્યાત
 ડકતર અને વિદ્વાને, હિંદુઓની આવી નજીવી છીત હજુ મુધી પોતાના વીઆ-
 રમા ગમ્મી મુકી છે. રાજાએ કહ્યું કે જોરે તમારા જેવા મુવરેલા વીઆર અને
 મતવાળા ગૃહ્યો જો પોતાની તરફથી આવુ સાકડુ મન દેખડાવે અને હીંમત
 રાખીને આવી નજીવી છીતોને ખુશી ચીતે ડોડી નહી દે, તો હિંદુઆનના લોકડુ
 મુધારમા જલદી આગળ વધવુ કહી પણ આપણે નથી જોઈ રાકવાના. તેણે લાખો
 વીઆર કરીને પોતાની છીતો એકદમ છોડી દીધી હતી, પણ એમિવુ કરીને તે હિંદુ-
 પાણુમાથી વગ્મી નહી ગયો હતો. રાજા એમિવુ બોલીયો કે જોહલા પ્રાચીનકાળના
 હિંદુઓ એવી છીત વગરના હતા, જોહલા તેઓ અસ લદાએક અને આહડુ
 તથા વિદ્વાન હતા, તેહલા હાલના વખતના હિંદુઓ છીત બરેલા, ખીલીકણુ અને
 અમાની થઈપડ્યા છે. રાજાએ હીંમત ગમ્મીને સધળી છીતો છોડી દીધી છે,
 તોએપણુ પોતાની રૈયતને એ વીરો જેમ જેની નજીમા નેક આવે તેમ આલ-
 વાની છુટ આપી છે. રાજાએ પોતાના વિઆર, વગર બચ રાખવે રૈયતને ખુદલા
 જણાવીયા છે. ઇચ્છેજ રાજા વીરો તેજુ મત ધણુજ સાક છે, અને પોતાના રાજમા
 ધણુકરીને ઈચ્છેજ રાજના કાયદા કાનુનો તેણે દાખલ કીધા છે. રાજાએ હમાને
 કહ્યું કે તેણે બાળપણથી સધળી કેળવણી તથા લમ્કરી અને મજદગ્યારી તાલીમ
 જગલ વાહાજ વી સી સીકેરેના હાય તજે લીધી છે. રાજા પોતે જોતે હીંમતવાન
 અને લડએક મરદ છે, અને નીજનુમ દેશબાદના રાજ સાથે એને કઈ એકવાર

ગેરમજબુતી થતાં, નીલમ સાથે એણે પોતે ખુદ તલવાર ખેંચી છે, જેમાં ધણીવાર એને શીકરન ખમતી પડી છે, તેમ કોઈવાર ગળએ પણ મારી ફોદ નીલમ ઉપર મળતી છે. નીલમ દેહમળાદનો, આ શબ્દ એક અછછે હમનબરદ એક વાર ગણાયો હતો. કાશી પીધા પછી, ગળ હમને પોતાનાં દીવાનખાનામાં તેડી લઈ ગયો, અને ચોડી વારમાં હમારી સાથે ઘણાજ મીલનસાર થઈ ગયો હતો. તેણે પોતાના ફોદમ્મક હમને આપ્યા, અને હમારી પાસે તેણે હમાગ ફોદમ્મક માંગ્યા, પણ હમારી પાસે તે વખતે હમાગ ફોદમ્મક હાજર નહીં હતાં તેથી હમાએ તે વીરો દીલગીરી જણાવી, પણ ગળએ કહ્યું કે કંઈ શીકર નહીં, ઝુંબઈ જઈને તે મોકળી દેવા. ત્યાર પછી હમારી પામથી હમાગ નામનાં કાંડ માંગી લીધા. હમાગ નામ નીરાન મદનાં વીગતવાર પુછી લીધાં ને તે પોતાની બાદશાન એપડીમાં નોંંડી લીધાં. ત્યાર પછી તેણે પોતાની મા બેહેન તથા કુટુંબનાં ખીજ માણસોની મખી હમને દેખાડવી. આ ગળ પોતાની બેહેન તથા કુટુંબના છોકરાંએને મારી કેળવણી આપતો હતો, તથા મારી કેળવણી આપવાની જરૂર તે મારીપેઠે જણાવતો હતો અને તે પ્રમાણે તે કરતો પણ હતો એમું તેણે હમને કહી જણાવ્યું હતું.

આસરે ૧૧ કલાક સુધી ગળ સાથે, જણે કેટલાક વરસાની મીત્રામારી હોય એવી રીતે વાતચીત થઈ હતી, તેમાં તેણે મુશાકરી કરવાની અગત વીરોના કાયદા કટી જણાવ્યા અને ધુરોપ ખંડની મુશાકરી અમત કરીને હીંદુસ્તાનનાં ચત્તવંગીઓ અને શક્તિવાન ગેડીઆઓએ કરવી ફરવી જરૂર છે, એ વીરો કહી જણાવ્યું, અને પોતાની ઈચ્છા આવી મુશાકરી કરવાની ઘણીજ છે. પણ તે ક્યારે પુરી પડશે, એ વીરો તેણે ઘણી ઈનતેજગી જણાવી હતી.

સહવાગનાં માગમાત કલાકે તડકે વધવા લાગ્યો. ગળ શીકર કરવા જનાર હતો તેથી તેણે હમને સાથે લઈ જવાને ઈચ્છાજણાવી, પણ પુગતો વખત હમાગ હાતમાં નહીં હોવાનાં મળખથી, હમને ના પડવાની જરૂર થઈ. જતી વખતે હમે પુછ્યું કે તે માનો શીકર કરવાને જાએ. જવાબ મળ્યો કે ગની મગધાનો. આ પક્ષીનો ગળને ઘણાજ રોષ હતો. તેણે ખીચ્યું એવું કહ્યું કે શીકર જવાને તે તૈયાર થઈ ગયેમા હતો, એવામાં હમારી મુલાકાત વીરો તેને મદમે પોણંઆથી, તેણે તીલાં જવાનું મુલતવી ચખ્યું હતું.

રાજની હિંમત અને તેના દેશાચ્છેદી શુદ્ધા વીચારો હેતુમાં હિંદુ ભાષિર્બંધાને ધ્યાન પોહિંચાડવા લાયક છે. જંગલ વચ્ચે ચિંપલા, પોતે ચિંપવા વીચાર માથે સુસ્તકીમ રહી, હિંદુ રેવતને પરાંદ પડતી રીતે એ રાજ પોતાનો અંમલ ચલાવેછે, એજ દુકીકત તેની કીરતી બોલવાને બગ છે. અગર એવી રીતે આપણા દેશલાક નામાંકીત દેશી વિદ્વાનો, આવી હિંમતથી અને શુદ્ધાં દીલથી જો પોતાનાં મત પોતાના ભાષિર્બંધાને જાણીતાં કરે અને તે સુજળ પોતે શુદ્ધ અમલ કરે તો, તેથી આપણા દેશના સુધારાનો પ્રસારો વધારે સુસ્તકીમ પાયા ઉપર અને જલદીથી થઈ શકે એમાં સંદેહ નથી. પણ બોલવું અને તે સુજળ કરવું નહીં, આ ચાલ એટલી તો સુખઈમાં સુધારો કરનારાઓએ અખતીયાર કરી છે, જે હમા નહીં ધાગતા કે આવી રીતેજ જો તેઓ ચાલેતો આવતી પા મદીમાં પણ કંઈ ખરેખરો સુધારો થાય.

રાજ પામથી સહવારના બા વાગે હમે રૂપગદ લીધી અને તીહાંથી ૧૦ વાગે યેકઠાપુર ગામડાં આગળ આવી પુગા. એ ડેકાણે જરા લાંબો વખત વીમામો લીધો, જેમકે લાંબી લાગટ કરેલી મંજલથી થાક વધારે લાગ્યો હતો. રાત્રે ૧૦ વાગે હોંચાંથી આગળ કુચ કીધી, અને હવેતો સુસાફરી બંગલા નહીં મલી આવીયાથી, ગાડામાંજ હુંગાવું બેહતર જાણીશું હતું, અને એવી આસરંમ પણ પડી ગઈ હતી.

તા. ૬ મી જાનેવારીને દીને સહવારનાં પચેદીયામાં ૪ વાગે કૃષ્ણા નદીને કીનારે આવી પુગા. આગળથી સ્વારો મોકળ્યા હતા જે નદી પાર ઉતરવાને સધળા બંદોબસ્તો અને જોઈતી સજ્જો તૈયાર કરી રખાવે, પણ આ સ્વારોની બેપરવાઈ અને સુસ્તીથી કંઈપણ ગોઠવણ થયતી નહીં હતી, તેથી નદી કીનારે જરે પાછલી રાત્રે ૪ વાગે આવી પુગા તારે કોઈ સ્વાર અથવા કોઈ કાર્ય કુરું પણ હાજર નહીં હતું. છેક સહવારનું અજવાળું પડે તીહાંમુઢી હમને ઓઢી થઈ રહેલું પડ્યું હતું. પણ એવી રીતે ઓઢી થતાં એક ક્ષયજો એ થયો હતો કે નદી ઉતરવાને જો જાતના મહવા એ લગા તરફ વપસાયછે તે બેધુને અને તપાસવાને, સહવારનાં અજવાળાંથી હમને બરોબર તક મલી રાકી હતી. નદી ઉતરવાને ધણેએક ડેકાણે લાકડાંના નાહાનાં મોહોટા મહવા અથવા હોડીઓ હોયછે, તેવું એ તરફ જોવામાં આવ્યું નહીં હતું. હોડીને ડેકાણે એ તરફ મોહોટા ગોથ ટોપલા વાપરેછે. આ ટોપલા, મજબૂત જાડા બાબુના બનાવેછે, અને તેની આમપાસ આંમકું શીવી લીધેલું હોયછે. ટોપલાનો આકાર લોહોડાંની મોહોટી કરા અથવા હંડી જાડા જોયા હોયછે, અને તેમાં

માણુઓ ખેતીને હલેમાએ કરીને એ ટોપલાને ગોલ ફેવતા ફેવતા પાણીમા તરવે છે એ ટોપલામા બળદની ગાડી અને તેવાજ ખીજે બારી સામાન પણ એક પારથી ખીજે પાગ લઈ જવાઈ રાકાય છે એકક ટોપલામા ૧૫ થી ૨૦ માણુસો ખેતીને પાગ ઉતરી રાકે છે એવા ટોપલા જળમાર્ગે મુસાફરી કરવાને ઘણાજ જોખમ ભરેલા પેહેલવેહેલા જોતા માણુમ પડે છે જરે દમારી નજા પેહેલ વેહેલી એના ટોપના ઉપર પડી ત્યારે હમોએ એકએક એવુ માન્યુ નહીં હવુ કે એમા માણુમો અથવા ગાડીઓ એક પારથી ખીજે પાગ જઈ રાકે, પણ જરે હમો તેમા બેઠા ત્યારે દમારી ખાતરી થઈ કે એવા ટોપલા પણ હોડીને ઢોકાણે નદી ઉતરવાને વપરાઈ રાકાય છે પુછપરછ કરતા એવુ માણુમ પડ્યુ કે એ લતા તરફ નદી નાળાઓ ઉતરવાને એવીજ જાતના ટોપલા વપરાય છે અને હોડી અથવા મછવા જેવી ચીજ તેઓ વાપરતા નથી

કૃષ્ણા નદીનુ પાણી, પાહાડી જગ્યાઓમાથી એટલાદૂરો જોગથી વેટે છે કે તેના જોર આગળ લાકડાની ટોડી અથવા મછવાનો આમરો મ્હી રાકે તો નથી નદીનો કીનારો એ તરફ જાયરો ખડકવાળો છે, તેથી જોડથી ધાસ્તી ટોડી અથવા મછવા ધમડાઈ અને અફળાઈ ભાગવાની છે તેટલી ધાસ્તી એ ટોપલાઓ વીરો નથી આ અસ્તી ટોપલા, નદીના પાણી ઉપર ગોલ ચકર કરતા, અજબ અજબ તરેથી તરતા રહે છે આ ટોપલા એણીગમથી ખેતીગમ વાકા દીકા થતા, ઝોકા ખાતા, ધામટ કરતા, અને કોઈવાગ કીનારાને અથડતા અથડતા પણ ધણીજ ઝડપથી ઘોડતા, નદી તરી રાકે છે એઓની બાર ખમવાની મજબુતી વીરો એવુ જણાવવામા આવ્યું છે કે તોપખાનાનો ગામન પણ પાર ઉતરવામા તેમને ઉપયોગમા લાવીયા છે, તેની સાથે ખીજી સગવડ એ ટોપલાઓથી એ ધાય છે કે નદીના જુદા જુદા પાટો પાર કરતા, વચમા જમીન આવીં હોય તો તે ટોપલાને સેહેલાઈથી માથા ઉપર ડાંચકીને એક ટેકે છુટી નદીના ખીજ પાટ ઉપર લઈ જવાઈ રાકાય છે. આવેઢોકાણે જો ટોડી અથવા મછવા ટોચતો તેમ કરવાને મોઠી અડઅણુ થઈ પડે છે તુગભદ્રા, પાનેગ વીગરે નદીઓ કૃષ્ણા નદીને મળે છે, તે નદીઓ પાગ ઊતરવાને સાફ પણુ એવાજ ટોપલા ઉપલાજ સમજોને લીધે વપરાય છે

કૃષ્ણા નદીને પેને પાર ઉતરમા આદ પાટરનુ ગામકુ કાંડે આવેલુ છે તે જાવાને ગયા આ ગામકુ ઉજડ દાલતમા પડેલુ છે, પણુ એની ઊજડ દાલતમા જે જે

નીશાનો હમારી નજરે પડી હતી તે ઊપરથી એવું માલુમ પડ્યું હતું કે અમલનાં વખતમાં તે એક ધણુંજ સુંદર અને મોહોટું ગામ હશે. હિંદુઓનાં દેહેરાં પુષ્કળ જોવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તે મધ્યાં પીસમાર હાલતમાં હતાં. ધણાંએક દેહેરાં ઉપર નકસી અને દોતરકામ ધણુંજ સારું કરેલું નજરે પડ્યું હતું. ગમનું એક દેહેરાં જોવામાં આવ્યું હતું, તેનાં દરવાજા ઉપર શમચંદ્રજીની સખાનો ચીતાર એક આખા પથરમાં દરવાજાની બરસાખઉપર દોતરેલો છે, તે સખાનો ચીતાર જાણે આજે દોતરેલો હોય એવી મહીસલામત હાલતમાં જોવામાં આવીયો હતો. તેના પથર ઊપરનાં નકસીકામને જગ પણ અલવાર પોહોચેવી નહીં હતી. તે આઘામાં આઘી ૨૦૦ થી ૨૫૦ વરસની જુની માલુમ પડી હતી. પોર ગામડાંની મમજીદનાં આઠલા ઊપરજ દુરત જોવાયે કીધો, કેમકે સહવારનાં નદી ઉતરતાં અને પેલા ટોપલા-આમાં સામાન, ગાઝાં ઇતિવાદિ અહલવી પાછાં જોવાસ્તાં બારી થાક લાગી હતી અને તેમજ વખત પણ થઈ ગયો હતો. આણું તઈવાર થાય તીહાંમુની મમજીદનાં ખુદ્દા આઠલા ઊપર બેઠીને આમપાસનાં બોલે તથા જંગલની રચના જોતા હતા અને પેલા ટોપલા બીરો વાત કરતા હતા કે ખરેખર આ જાતની હોડી એક નમુના દાખલ ઇંગલંડ મોકલવા લાયક છે, તેનામાં દુરથી એક બે માણસ ૧૦ થી ૧૫ ગધેડાં, પખાલ લાધીને લઈ જતાં માલુમ પડ્યાં. હમે સમજ્યા કે નદી એથી પાણી બરીને ગામમાં પોહોંચાડવા તે પખાલીઓ પાણી લઈ જતા હશે, અને તે ઊપરથી તેમની પામે પાણી માંચું, ત્યારે તેઓએ જાતર વાળ્યો કે પખાલમાં પાણી નથી પણ “સીંદી છે.” તાડીને આ લોક મીંદી કેહેછે, અને તે પખાલોમાં તાડી બરીને, ગામનાં દારનાં શુનાવાળા તે લઈ જતા હતા. તાડીની પખાલો ગધેડાંઉપર લાધીને ગામમાં એવી રીતે દીવસમાં બે ત્રણ એપ બયછે, એવું સમજીને વાંચનાર વીચારમાં પડે છે ગામડામાં અને તેની આમપામની વસ્તીમાં તાડીનો કેટલો ખપ હશે. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એ લોકો તરફ લોક, તાડી જાળગં પીનાર છે. મહવાર, સાંજ, બપોર અને વખત બેવખત, નાહાનથી તે મોહોટાં મુધી, મધ્યાં તાડીથી બીનેલાં રહે-છે. એ બાબદમાં પાગસી લોકનાં મોબેદોને એઓ રાત્રમમાં નાએ, એટલાં તાડી પીનાગં છે. વળી આઠથી તાડી પીને મારામારી કરનાર પણ તેટલાંજ જાળગં છે. જેટલો તાડીનો દાર પીવાયછે તેના કરતા ફક્ત તાડી (ખાદી અથવા મીઠીનો ફરક તો કોઈ સખતું હોય એવું તો જાણીયામાં આવીયું નથી) દરાગણી વધારે જાળગં પીવાયછે.

મુસલમાન અને હિંદુલોકમાં એનું વ્યસન એ લગા તરફ અતીરાય થઈ પડેલું છે. તાડીની કેફી લોકમાં મારામારી હોવી તો થાય છે કે તેમાં ખુન વટીક પણ આવી નથી. તાડી કંઈ અજીરાનીજ નરદમ હોતી નથી, એમાં અજરણકુની, માહાડની, તાડની એવી પંચભેળ હોય છે, અને તેમાં વળી વેચનારો ખીજી કેશી વસ્તુ મીરા-ચીન કરતા હરો તે જીદી. એ લગા તરફ મહુડાંનાં ઝાડ ઘણા નથી તેથી તેનો દારૂ તેમને મળી રાકતો નથી. હમા ધારીએ છે એ કે મહુડાંનાં ઝાડ નહીં હોવાથી અરે-અર તેમનાં ઉપર ઈશ્વરની એક ઓઠી કૃપા થઈ છે.

મસજીદમાં નાસ્તો લઈ રહ્યા પછી હમારી સાથે આવેલા નીજમનાં ઘોડસ્વારોને કહી જણાવું કે તેઓએ નદી કીનારે આગળથી આવીને ટ્રેપલા વીગરેની ગોઠવણ નહીં કરવામાં ઓછોટી ભુલ કીધી હતી અને તેથી હમને ઘણી ઓઠી થઈ હતી તથા કેટલીક અડચણો અમલી પડી હતી માટે ફરીને એવી ગફલતી નહીં થાય એટલા સારે ખુબ્ય મોકાશી રાખવી, અને હવે તે દીવસે “કરનુલ” ના મુસાફરી બંગલામાં પોહિંચતાં કદાચને રાત્ર પડે, માટે યોગ્યક સ્વારોએ આગળથી જઈને બંગલામાં ઉતારો કરવાની ગોઠવણ કરી રખાવવી, અને રસ્તો બરોબર દેખાડવાને કેટલાએક સ્વારોએ હમારી સાથે રહેવું. કૃષ્ણા નદી પાર ઉતરીયા પછી, કરનુલ તરફ આગળ ચાલતાં જમીન નીચી ઢલાવવાની આવે છે અને રસ્તો બરોબર નથી; તથા તેમાં પુષ્કળ પથરા તથા ખાડા અબોચીયા છે, તોએપણુ જોઈએ ખડક કૃષ્ણા નદી મુકયા પછી તુરત રસ્તામાં લાગે છે તેટલો કરનુલ તરફ વધતાં એાછો થતો જાય છે. આટલું રાધું સમજવીને કહું તોપણુ આ સ્વારોથી કંઈ બરોબર કામ થઈ રાકયું નહીં હતું; અને તેઓ કામ કરવામાં ઘણાજ બેદીલ માલુમ પડયા હતા. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે હમારી સાથે મુસાફરી કરતાં નીજમ સરકારનાં અરચથી આવાને બદલે તેઓ પોતાનું ગાઠનું નાલું અરચી ખાતાં હતા, અને ખાવા પીવાની તેઓ ઉપર જબરી વેહેલા પડતી હતી. યોગ્યએઉપર પંજુ ધાસ દાણાની એવીજ તૈંગી પડતી હતી, તેથી સ્વારો જલદી પાછા ફરવાની વધારે ઈતિજારીમાં હતા. હમને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે સ્વારોને ખાવા પીવાની અને ધાસ દાણાની જોગવાઈ કરી અપાવી હતી; અને સધળાને, કરનુલ પોહિંચ્યા પછી પાછા રવાના કરવાનો વીચાર કરી મુક્યો હતો.

પોટર ગામજમાંથી ૧ ના વાગે સહવારનાં નીકળ્યા હતા અને જો કે રસ્તો બરો-

બાદ દેખાડનાની આગળથી એવળી આવી ગયેલી હતી તોએપણ તેમા
 અતે બુલ થઈ. માસ મુડી મધ્યુ કામ બગેવા આવ્યું પણ ના અનાર
 થતા, પેના રસગે દાવાબાસ થવા લાગ્યા. એ જણ દેખાય તો એ જણ નરી
 દેખાય, અને આપણે પુડીએ ત્યાં કો કો જાગ પાળી ગીત ગયા, રલાણ
 રનાર જાગ ખુદગતી હાજતને લીધે પડનારે મલો છે. પણ મુખ્ય માણ થોડી
 વારમા એવું જણાવા લાગ્યું કે માસ પડતા, પેની પાખાનોની ભેટ લેનાની નવા
 આ રસગેને થતી હતી. બુખ લાગનાથી જોડુ ખાતા નરી હમે તેજુ નીડને
 ખીઆગમ્મા પોતાની બુકને માન અથવા નગમ પાડતા હોએ એવું જણાવ
 હતું રસગેની આની મફતનીથી ગાડીના ગાએ મનો બુધ્યા, અને તેમનાથી
 આડ મનો લેવાયો, જેનો ખુલાગો છેડ મને રસ વાગે થયો, તે એ પ્રમાણે
 કે “કાનુન” ગામ પોરબી પડી મુમાફરી બગલામા જવાને બદલે, ગાડી-
 વાનો, એ હડી માઈલ આગ, ગામમા ગાડી ચલાવી ગયા અગર હમારી
 માથે એવું પણ રનાર મલો હતો તો આવું નહી મને ગામમા ગયા તાં
 તે વખતે એક પણ માણમ બગતુ નહી હતું, અને એ આ વખતે ચડની ગેરાની
 નીડની નહી હતો તો તે મને અચીત ધણાજ હાડમા થતો. દાઈમણુ નહી, ત્યાં
 પુરપરક કાનુન પણ નહી બનીય હાક મારી ધના બાગણુ દોડીને પુડી-
 એતો ધગમાથી પાડો જળામ મળતો મુરકેન હતો, અને કદી દાઈ હડીને
 ખાતેર આવ્યો તો તેના મોરોડમાથી એનો જવાબ નીકળતો હતો કે “મને
 કઈખબર નથી” ગામના લોક તરફની એપગવાઈ જોઈને અનબતા મોઈને
 પણ ધણો મુસ્મો આવે તેમા નવાઈ જેવું નથી, પણ ખીજી તરફથી બીઆ
 કુતા અને આગળ કણુ તેમ ગામડાના લોકને ઘેરે પડડીને તેમની પાસે જુલ
 મથી કામ કરાવવાની અણધારતી આલ અદના પ્રતોમા ફેટવાએક દપકા
 અને અણમમજી અમલદારો ચલાવેએ, તેથી આની તરેહની ધન અથવા
 સક ધણાએક મુસાફરને ખમની પડે એમા પણ નવાઈ જેવું નહી જણીને,
 એવી વખતે બની બલાઈથી કામ લેવું ફાય. બરેલુ મમજીયા હતા એખી-
 ગમ પેનીગમ ધણુ અપડ્યા પડી, અતે ધનામની આસા આતીને તથા
 નરમામ બેઝી રીતે કહાથી, ગામમાથી એક જણ હમને મળી આવ્યો તેણે
 હમારી બુન બાજુ એ મુમાફરી બગલામા જવાનો જો મનો છે તે જુદોજ છે.

અને હને નજદીક બે હડી માઈલ આગ્ર આવી આવ્યા હતા, એવું કહીને તે પોતે હમારી માથે બોમીયા દાખલ આવ્યો અને હમને પાંચ વાળીને બગેબર રસ્તાઉપર લઈ આવ્યો. હીચાંથી મુસાફરી બંગલામાં હમે રાત્રે માડખાડ અથવા એક વાગે પુગા. તીહાં જઈને જોઈએ છેએ તો જે સ્થાને આગળથી મોકલેલા હતા તેઓ તીહાં આવીને પોતાનાં ઘોડાઓને બાંધીને પોતે મળ્યા ઉંઘમાં પડેલા હતા. તેઓએ હમારે સારું કંઈજ કીધું નહીં હતું. બંગલાનાં મેમ્બરને ખાણ પીણ વીરો, અથવા હમા આવવાનાં છેએ તે વીરોની તૈયારી રાખવાને એક રાખ્ત વટીક પણ કહો નહીં હતો; અથવા બંગલા ઉપડાવી એક કોચ મળત તૈયાર કુગ્યો નહીં હતો. તેથી જરે હમે પુગા ત્યારે હમારે સારું એક કુગ આહે અથવા એક કુગસખી પાણીએ તૈયાર નહીં હતું. એક તો આખા દીવસના બુખા, ખીચું, આડ રસે બુલા પડ્યાથી હલાક થયલા, વીચું, ભોમીયા મોઢતાં નજદીક એક કલાક પગે રખડેલા, અને છેવું મુસાફરી બંગલાનો ઓરડો આગળથી જઈને આપણા સ્વાધીનમાં લઈ રાખવાને ખામુખા જે સીપાહી લોકને મોકળીયા હતા તેમની બેપરવાઈથી અને હમારી આગમચ કોઈ ઇચ્છેજ આવીને તુરતનોજ ઉતરેલા હતા, તેથી હમારે આરુ ઉતાગની જગ્યા પણ બંગલામાં પુરતી નહીં રહેલી. આ સઘળા કંટાળા જરેલા બતાવાથી હમાને બારી મુરસો ચઢીયો હતો. અતે એક નાહાંના ઓરડામાં જેમ તેમ મગનો બાકીનો વખત કાલાડતાં હમારી ધોરજની પરીકશા મારીપેઠે થઈ હતી. જે આગળથી જઈ પુગેલા સ્વારોએ તેમને ફરમાખ્યા પ્રમાણે બદોબસ્ત કીધા હોત તો આ મધળી ખીકટ નહીં ખમવી પડતે, અને તે પડીતો પડી, પણ આટલું તો ખમીત થતે કે હમારે માફ મુસાફરી બંગલાનો મોહોએ ઓરડો તો આસાએસ લેવાને હાથ લાગતે. પણ તેવું નહીજ થયું, હમારી ઉપર આ ખીકટ એકંદરે આવી પડી તે મધળી પેલા બીજામનાં આજણુ, બેપરવા સ્વાગેથી થઈ હતી. એર, મગ તો જેમ તેમ કરીને કાહાડી. બુખનો આધાર સહવારનાં નારતા ઉપર સઘળો હતો બપોર તો રોજ ખોલવા વગર કાહાડી હતી, અને હવે મગે ૧ વાગે માત્ર આહે અને ખીસકોટ ઉપરજ શુકસનાં કરવાની હમારી ફરજ થઈ પડી. સુવાની જગાનાં પણ વાખા હોવાથી, જે નાહાનો ઓરડો હમને કેટલી ગેહેન-તથી મળ્યો હતો તેમાં એક જણ અને બાકીના મધળા ગાડીમાંજ રખા હતા.

તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી—એ દીને સહવારનાં કરનુલના ડેપુટી કલેક્ટર તથા તેને ભાઈ, આ બંધે ગૃહસ્થો તીહાનાં દેશી અમલદારો હતા તેમને ખબર પડ્યાથી, તેઓ હમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા, તેમની આગળ આગલી રાત્રે રતામાં પોલી અડચણો વીરો કહી જણાવીયું. વાતચીત કરતાં તેમનાં મત પ્રમાણે હમારો જે વીચાર હેદયબાદથી નીકળતો વખતે કીધો હતો કે કડાપા અને કરનુલને રસ્તે થઈ મદ્રાજ જઈશું તો જલદી જવારો, તે વીચારને આ ડેકાણે, આ અમલદારોની મસલહતથી ટેકા મળીયો અને તેથી તે પાકો અને વધારે મજબુત થયો. આ ડેકાણેથી, પેલા નકામાં અને એવીજ રવારોને હેદયબાદ પાછા રવાના થવાને ફરમાવ્યું. હેદયબાદથી કરેલા ગાડાંવાળાઓને પણ આ ડેકાણેથી, હમે રખમદ આવી. તેઓ કડાપાને રસ્તે મદ્રાજ જવા નાખુરા જણાયા, જેનું કારણ એ છે તેઓ એ ગસ્તાથી તદન અજાણ્યા હતા, અને આગલી રાત્રે રસ્તો ભુલ્યાથી તેમની ઊપર જે મકટ અને અડચણો યુજરી હતી તેથી તેઓ ધરાઈ ગયા હતા! અને તદન નાહાંમત થઈ ગયા હતા.

કરનુલ રોહર દેખાડવાને પાછલા પોલોરનાં ચાર વાગે ડેપુટી કલેક્ટર તથા તેમના ભાઈ, એક શીગરામ લઈને કંગવ પ્રમાણે આવ્યા. રોહરમાં હમા ફરવા ગયા. રોહરનો દેખાવ જેમ ઘણો તવંગરી બરેલા નહીં તેમ ઘણો ગરીબી બરેલો પણ નહીં દેખાયો હતો. લોક અંચલ, ઉદ્યોગી તથા ઝડપવાળાં માણસ પડ્યાં હતાં. ઉદ્યોગની નીરાણો, કપડાં ખજારમાં મારી નજરે પડી હતી. લોક કાનડી બાપા ઘણું કરીને બેસે છે. બીજાં ગામો અથવા ગામડાં તથા રોહરે કરતાં હીયાંના રસ્તા સારી હાલતમાં દેખાયા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ હતું કે કરનુલ રોહરમાં ઇંગ્લેન્ડની વસ્તી તથા ખગલા છે, તથા લશ્કરની વુકડીઓ વખતે વખત આવજાવ કરતાં આ ડેકાણે યોડીવાર છાવણી કરે છે. ફક્ત રોહરની વસ્તી ૨૫૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ માણસની આમરે ગણાયની છે.

નીજમ હેદયબાદથી કરનુલ રોહર ૧૩૦ માઈલની મુસાફરીને છેટે છે. કરનુલ રોહર અને તેને લગતાં ગામો, બાલાધાટ પ્રગણાંનો એક ભાગ છે. ઇસવી સન ૧૮૦૦ નાં સાલમાં ઇંગ્લેન્ડ અને નીજમ સરકાર વચ્ચે જે કરનામું થયું હતું તેની સગતો મુજબ નીજમ મરકારે બાલાધાટ પ્રગણાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સ્વાધીન કર્યાં હતાં બાલાધાટ પ્રગણાંની ૮૬ કુલ્લા અને વુગબદ્રા નદીઓની દક્ષીણ

ઘીરામ્મી સીઈ થાયછે, અને ઝેં સઘણાં પ્રગણાં પાહાડી જગાને મુઠાળે આવેલાં છે તેથી તેમને બાલાધાટનું નામ આપ્યામાં આવ્યું છે. “બાલાધાટ” શબ્દનો અર્થ “ધાટની ઉપરની જગા” એવો થાયછે અને તેનાથી ઉલટો શબ્દ “પેયનધાટ” કરીને બોલાયછે, તેનો અર્થ “ધાટની નીચેની અથવા પાયા આગળની જગા” એવો થાયછે.

આગલા દેશી રાજાઓનાં વખતમાં બાલાધાટ પ્રાંત ધણાં પ્રગણાંમાં વહેંચાયલું હતું. તેમાં કરનુલ, કડપા અને બેલારી વીગરે ખીજાં દસ પ્રગણાં મુખ્ય હતાં. ઇંગ્લેન્ડને સ્વાધીન થયા પછી, બાલાધાટ પ્રાંતના બે ભાગ કરધામાં આપ્યા છે, એક ભાગને કડપા જીલ્લામાં દાખલ કરીધો છે અને ખીજો બેલરી કલેક્ટરેટમાં છે.

તવારીખ અને દસ્તાવેજો ઉપરથી એવું માલુમ પડેલું છે કે આખો બાલાધાટ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સ્વાધીન થયા આગમમ, જરે નીળમ સરકારનાં તાબામાં હતો ત્યારે તીહાંની રૈયતની અવસ્થા અતીશય માફી અને તેમનો જીવ સરોસાટ હાલતમાં હતો. જમીન તો ધણીજ સાચી અને ફલવંત છે. ધણું કરીને કાળી મટોડીવાળી જમીન વીરો એવું અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડેલું છે કે જો એવી જમીનને એક વખત સાફ કરીને હેલથી બચેબર એડી હોય તો પછી વીસ વરસ સુધી કરીને તેને એડવાની કાંઈજ જરૂર પડતી નથી, માત્રે જમીનને ઉપર ઉપરથી ફેરવી નાખેલી બસ છે. કનેચ અને મલબાર પ્રાંત તરફની જમીન કરતાં આ પ્રાંતની જમીન વધારે ફળવાન છે. ફક્ત બે અથવા ત્રણ રાત્રનો વરસાદ એ જમીન ઉપર પડેલા કાનેચની જમીનનાં વીજાર સાથે સરખાવતાં વધારે પાક ઉપજવી શકેછે; પણ તેની એડણી કરી તેમાંથી નીપજતી આ અંધિપત સહી મલાંમતીથી આવતી, રૈયત ખીલકુલ આરા નહી રાખતી હતી. રૈયત હંમેશા લુણતી હતી, અને તેમને લુટનાર દોણુ હતા? નીળમ મગકાર તરફથી જે જમાણંદી કરનાર અમલદારો ડરાવેલા તેજ! તથા જે દોઈ એવા અમલદારોને જમણુપ્રમાદ આપી શકે એવા રક્ષત આપનાગ મમળાં લોક! નીળમનું લશ્કર જથુક જમાણંદીનાં કામમાં લડાઈ કરવાને ગેદાવયુંજ રહેતું હતું, અને ગામ ગામડાંવાળા હમેશા એકબીજા માથે નબળા ઉપર જોશવર ફાવવાને લડાઈ કરવામાં યુતાયલાજ રહેતા હતા. દરેક ગામ ગામડાંના રોડીઆઓએ પેતાનું લશ્કર રાખેલું હતું, અને જમાણંદી કરનાર અમલદારો

માથે જોમને હંમેશા લગાઈ અથવા જપાળેલી ચયાજ કરતી હતી. કેહેછે કે નીજમ મગ્દાર એવી લગાઈ કરતી કરતી બેજાર થઈ ગઈ હતી, અને આવી લગાઈ કરતા તેને જમાબધીની ઉપજ આવા મોટોટા પ્રાતમાથી કંઈ જુગલનીજ થતી હતી.*

એક દાખલા પ્રમાણે આ ઠેકાણે હવે જણાવવાની જરૂર જોઈએ છે એ કે દેરાની જમાબધી જો બરોબર અને ચેયતના ખગ સુખની મતલબ દયાનમા રાખીને બીધી હોયતો ખચીત તેની ચેયત અને સગકાર એ બધેને ક્ષાએયે થયા વીતા રહેનાર નથી, અને તેની સાથે દેરાની જમીનની હાલત પણ બેહેતર થતી જવાની ધર્મેજ મગ્દારની જમાબધી કરવાની રીત અને કાયદા ખરેખર ઘણાજ વાજબી અને ચેયતની તથા સરકારની અને જમીનની હાલત બેહેતર કરવાને લાયક નાજ છે, અને એની સાથેતી હિદુસ્થાનમા જુદા જુદા ધર્મેજ સરકારની જમાબધી આલુ થઈછે, તીટા તીહા ચેયતની હાલત તથા જમીન, બધે બેહેતર થયતી માલુમ પડી છે; અને જુદા જુદા એ સગકારની રીત આલુ થઈ નથી, તીહાની ચેયત, જમીન અને તે સગકાર પોતે માથે નહો જણ્યો માઠી અવગ્યાનના ગોતા ખાયા કરેછે. આ ખરી ખીના આપણે નજરે નજર જોઈએ જુદા જમાબધી ખીરો આવા બોલેબોલો નથી તીટા વગર એકબી એ જમીન જગતી હાલતમા પડી રહેલી છે, ચેયત ગરીબ અને નાઉમેદીમા જેમ તેમ પોતાના દીવંગો યુગેછે, અને મરકાર પણ તેવીજ લાઈલાજ અને યુવવાઝમા પોતાનુ કામ ચલાવ્યા કરેછે કદાચ ઉપર જણાવેલી બાબદની વિરુદ્ધ એવુ કેહેવામા આવે કે ધર્મેજ સગકારની જમાબધીમા પણ ચેયત ઉપર જુલુમ યુગેરેછે, તેઓની હાલત બેહેતર થતી નથી, દુકાળ પડેછે, લોકમા જુખમરો ચાલેછે, અને એ વીગરે ખીજ ફરીઆદો થાયછે, પણ એનો ખુલાસો તુગત થઈ રાકે એવા છે ઉપર કોલી ફરીઆદ ધર્મેજ સરકારની જમાબધીની રીતો અથવા કાયદાને લાગુ પડતી નથી. તે રીતો અને કાયદા તો ઘણાજ હકવાજબી અને લાયક છે, પણ એવા કાયદા ચલાવવામા અને તે ઉપર અમલ કરવામા કેટલાએક અણસમજી અમલદારો ભુલ કરેછે, કેટલાએક ખીલકલ લુચ્છાઈ ચલાવેછે તેથી એવી ફરીઆદ ઉડેછે પણ જો અમલદારો

* હમીલટન ગેજેટીયર, ખીજ આશુતી, વાલમ ૧, પાનુ ૧૧૩-૧૧૭.

લાયક અને પ્રમાણિક હોવા તો એ સરકારની જમાબંધીની રીતો અને કાયદો ખરેખર રૈયતની હાલત બેહેતર કરે તેવાજ છે. તો જુઓ, આજે ગાયકવાડી જમીનની તથા ખીજા દેશી રજવાડા હસ્તકની જમીનની શી હાલત છે? હવે જેટલા ભાગ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જમાબંધી તળે આવેલા છે તેની હાલત સરખાવી જુઓ. હવે હિમતથી તથા વગર રાજે બોલીએ છેએ કે આ ગજબની જમાબંધીની રીત અને કાયદો જો દેશી રાજાઓ તેવા લાયક અને હોશીયાર અમલદારો રાખીને પોતાના હસ્તકનાં પ્રગણાઓમાં દાખલ કરે તો આખાં હિંદુસ્તાનની હાલતમાં થોડાં વરસમાં ઘણાજ બેહેતર ફેરફાર થઈ જાય, એ નિશ્ચય બાબતું.

આ બાબદ વીરો લંબાણ તકરાર કરવાની જરૂર નથી. આપણી આંખ સાંભળેલા તથ્યો છે, જેમાં આપણને દેખાય છે કે જમાબંધી કરવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારના કાયદા કાનુનો ધણાજ ઉપયોગી અને ફાયદા ભરેલા છે, અને તેમની ખુબી પીછાની તેમજ દેશી ગજબાઓએ પોતાની હકુમતમાં દાખલ કરીયા છે અને ફરતા જાય છે. આવી રીતની જમાબંધીની ખુબી પીછાનવાનું પહેલું માન નીજામના બાહોરા અને દુઆંદેશી વજીર સર સાલાગજંગને ધટે છે. આ અંચલ અને બારી અનુભવ ધરાવનાર વજીરે એકદમ એ કાયદા પોતાની હકુમતમાં દાખલ કર્યા અને તે સારી પેઠે અમલમાં લાવવાને અને તેના ફાયદા દેખાડવાને, લાયક અમલદારોને આ અગત્યું કામ સોંપીયું. રાજદરબારી ખાતામાં મારીપેઠે પરોઝા-યલાં વીકાજ તથા ખેસત નજ મેહજાના ખાનદાનમાંથી તેણે આ અગત્યના ઓધાઓ ઉપર, કેટલાક ગૃહસ્થોને ચુંટી કાઢાડી તેમની નેમણુક કરીધી, અને જે ઉમિદથી તેણે આ નેમણુકા કરીધી, તે ઉમિદ આ અંચલ અને હોશીયાર અમલદારોએ અછી રીતે પુરી પાડી છે. હવડાં આ અમલદારો, નીજામ સરકારના કામ કારબારમાં સારો ભાગ લીએ છે અને એ સરકારની ધણી તારીફ લાયક ચાકરી બજાવે છે. રોડ બાપુજી વીકાજ મેહજા દક્ષીણ હેન્દ્રાબાદની સઘળી તાલુકદારીનું કામ ચલાવે છે. રોડ જીવણુજી ખેમનજી, સર સાલાગજંગની દરબારમાં એક મજલસી છે, જે દરજ્જે કાઉનમીલના ઓધિદારને મળતા આવે છે. રોડ બરજેરજી વીકાજ પણ તાલુકદારીનાં કાંમ ઉપર હતા, પણ એ ખીચાગની ઉમર લાંબી ટકી નહી. એવણુની જગા ઉપર રોડ ખુરેશદજી બાપુજી વીકાજની નેમણુક થયલી છે. રોડ રસ્તમજી વીકાજ જેવણુ આગળ ગએચુર જલામાં આસીમટ્ટ કમીગનરના ઓધા ઉપર હતા,

તેમને નીજમ સરકારે પણ મોટા જીલ્લાની તાલુકદારીનું કામ સોંપીલું છે. રોડ જીવણ રતનજી, તે રોડ વીકાજની છોકરીના છોકરા, એવણુ હસ્તક પણ સાત તાલુકાનું કામ સોંપેલું છે. તેમજ આ ખાનદાનના સારી પેઢે જણાયલા એ માર ગૃહસ્થો શુંબઈમાં પણ સરકારી ખાતામાં અને વેપારી ખાતામાં ધણી સારી આબરૂ ઇજ્જતથી પોતાનો ઓઘો ચલાવેછે, એ ઉપરથી રોડ વીકાજ મેદરજીના ખાનદાન વીરો શું સરકારમાં કે શું ખાનગી મંડળીમાં, સઘળી આબરૂ માથે જોવામાં આવેછે, અને આથી આપણા પારશી યોલાને મોટું માન છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જમાંબધી કરવાના કાયદા કાનુનોથી નીપજતા કાએદાનો એક ખીજે દાખલો આપી એ બાબદ પુરી કરીએછ.

બાલાધાટનાં પ્રગણાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સ્વાધીન ઇસવી સન ૧૮૦૦ ના અક્ટોબર મહીનાની ૧૨મી તારીખે થયાં, ત્યારપછી એ પ્રગણાં કરનલ ધમસ મનરોને હસ્તક આપીયાં હતાં. એ કલેક્ટરે ટુરન રૈયત ઉપરથી નીજમ સરકાર ને મહેસુલ લેતી હતી તે ઝાઝી કરી નાખી, અને જેમ જેમ એકુતની આપવાની શક્તી વધતી ગઈ તથા જમીનની હાલત બેદતર થતી ગઈ તેમ તેમ તે મહેસુલમાં વધારો કરતો ગયો.

આ નામાંકીત અમલદારના હાથ તજે સાત વરસની સુદતમાં એ પ્રગણાંઓની એખલી જમીનની મહેસુલ ૧૦,૦૬,૫૬૩ રૂબર પગોડાથી* વધીને ૧૫,૧૭,૨૭૨ પગોડા થઈ ગઈ હતી, અને તીહાંની રૈયત ને આગળ લુચ્ચી, લુટાઈઓની માફક બેકાવઘસર વીખરાએલી પડેલી હતી, તે સુધરીને કાયદાને માન આપનાર અને અમલદારોને તાબેદાર એટલી થઈ ગઈ હતી કે, મદ્રાજ ઇલાકાનાં તાબા તજેની એક લાયક રૈયત જેવી આ પ્રગણાંઓની રૈયત ગણાવા લાગી. ઇમિવી મન ૧૮૧૭ ના સાલમાં એટલે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સ્વાધીન થયા પછી ૧૭ વરસે એ પ્રગણાંઓની કુલ મહેસુલ વધીને છેક ૧૭,૪૦,૩૦૪ રૂબર પગોડા થઈ હતી.†

એ પ્રગણાંઓમાં ગુળીનો પાક ધણેજ ચાયછે, અને તેની માથે હવડી

*૨૪૨ પગોડા એક જતનો સોનાનો શીકો છે ને કિંમતમાં રૂ ૩-૧૨-૨, પે બરેખર છે.
† હામીલટન ગેજેટીઅર, ખીજી આજીતી, વાલમ ૧ લા, પાનું ૧૧૮.

જાતની ખાંડ તથા ગોળ પણ તીહાં બનાવેછે. રૂનો પાક પણ થાયછે, અને તે પેહેલાં પડતી હાલતમાં હતો, પણ હમણાં આ વેપારની એક અગતની જીનસનાં પાકમાં વધારો થતો જાયછે. સન ૧૮૬૩ નાં સાલની સરખાતમાં જારે હમારે તીહાં જવું થયું હતું ત્યારે તે માલમાં હમારી પુછપરછ પ્રમાણે ફક્ત કરનુલને લગતાં પ્રગણાંમાથી તે સાલના રૂના પાકની એક લાખ ગાંમડી ઉતરવાની ગણત થયતી હતી.

એ તરફથી નીકળતો રૂ સધળો મદ્રાજને માર્ગે ચર્ધ ખીજ દેશાવગેમાં જાયછે. કરનુલ લતા તરફથી માલ મદ્રાજ પુગતાં નજદીક એક માંમની મુદત, બજારના ગાડાંની મુસાફરીથી થાયછે. એવી રીતે માલ પોહોંચ્યાંતાં ઘણાંમાં ઘણાં ખરચ ૩ કનટલમ રૂ પછવાડે (એટલે ૪૫ મણુ ૬ પછવાડે રૂ ૪૦) થાયછે, અને દરેક કનટલમ (એટલે ૧૫ મણુ) પછવાડે ગાંસડી બધાંમણુ અને રમતાની મંજમમાં દાર, ધુમમ અને તેવી ખીજી જુકસાનીનાં કારણેથી ખચાવ કરવાને રૂ ૪) નો ખીજો ખરચ થાયછે. પણ હવે ઉપની સધળી અડચણો રેલવે થકાથી નીકળતી જાયછે, અને રૂ વધારે સારી હાલતમાં અને મસ્તે બાવે ઢેકાણાસર જઈ પોહોંચવાની દરગેજ ઉમેદ વધતી જાયછે.

ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો, તે વેળા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને વચમાં પડવાની ફરજ યદી હતી, અને પોતાનાં લગ્નકર્તા બનથી મુજબકરખાનને ઉઘાડીને મનવરખાન ગાદીનો ખરો વારસા હતો તેને તખ્ત ઉપર બેગાડ્યો હતો, ત્યારથી એ તાલુકા ઉપર ઇંગ્લેન્ડ હકુમત આસેછે.

દખ્ખી મુજબ પટન મુજબ, કરનુલ અને કડાપા પ્રગણાઓમાં ધણું વરસ મુધી આસેલું હતું, અને આજે એ લગા તરફ એ પટન મુજબનાં જુના કુટુંબીઓ વસેલા છે તેમનાં માણેડથી હિંદુસ્થાની બાપા હજુ ધણીજ આપી અને સફાઈ ભરેલી બોલાયછે.

કરનુલ અને તેને લગતાં પ્રગણાઓનાં તોલનું કાટક નીચે પ્રમાણેછે.

૩૪ તોલાનો ૧ સેર.

૪૮ સેરનો ૧ મણ.

૧૫ મણનો ૧ કનટલમ.

૨ કનટલમ..... ૧ ખાંડી.

કરનુલ શહેરમાં ફરતાં તેનો દેખાવ અને હવા હમને પસંદ આવી હતી; આપણી મુબઈમાં પરેલનાં અને બાએખજાનાં બજાર તરફ આપણે ફરતા હોઈએ એવો દેખાવ અને રમનાં નજરે પડતી હતી. બજારની ગાડીમાં હમે ફરવા નીકળ્યાં હતા, પણ રસ્તા સાચા હોવાથી અને તેમજ આસપાસનો દેખાવ પણ દીલપસંદ હતો તેથી હમને કંઠાળો ઉપજ્યો નહી હતો.

રસ્તામાં જતાં ધણે ઠેકણે હમે માણસનાં યેળાં યદને ઉભેલાં જોયાં, અને તે વીથે હમારી સાથે આવેલા મીત્રોને પ્રછવાથી એવું માણસ પડ્યું કે તીહાંના લોક ગરીબ અને તવંગર સધળા તાડી પીવાનો જખરો શોખ રાખેછે; તે શોખ એટલાતો છે કે જાહેર મકાનો ઉપર ઘણુંકરીને સાંજના ઘા અથવા પ) વાગે દોસ્તોની નાહાની નાહાની યેલી અથવા મંડળી યદ, જે ઠેકણે તાડીની દુકાનો માંડેલી હોય તીહાંથી તાડી વેચાતી લઈને પીએછે, અને એક ખીજને જાહેર રીતે પાયછે, એવું તીહાં દરરોજ થાયછે, અને આ મોજ સાધારણ જે પ્રમાણે મુબઈમાં દરરોજ મેદાન ઉપર સાંજના હવા ખાવાને લોક ફરવા જાયછે, અને તીહાંથી લઘાર મારી હોટેલામાં આઈસ ક્રીમ આપવાની મોજ મારવાને કેટલાકો જાયછે, તે પ્રમાણે આ રોહરમાં તેઓ તાડીની મોજ ભોગવેછે.

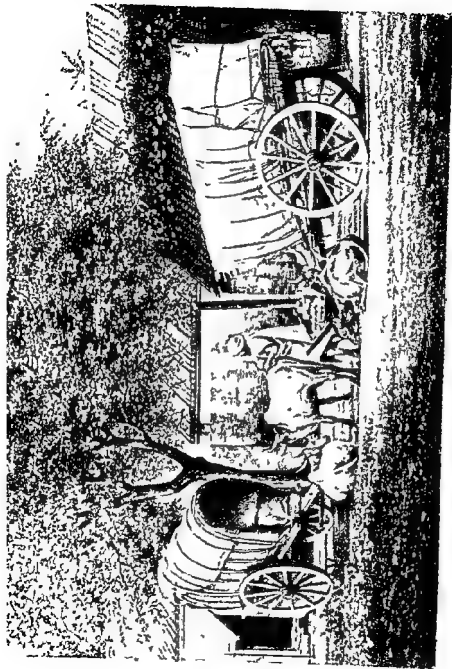
એ તરફની જમીન મારી અને ફળવંત તથા રૂના પાકને લાયકતી કાળી મટોડી-
 પાળી છે, પણ પાણી પુરું નહીં મળી અભ્યાના રાજબથી તીહાં મનમાનતી રોપણી
 અથવા ખેતી યઈ શકતી નથી. આ ઉપરથી નેહેરે બાંધીને તીહાંની નદીનું પાણી
 લાવી જમીન ખેડવાનું કામ ચલાવવા સારે ખાંભી કંપનીએ બની યહ છે. તે-
 એએ થાપણુ એકઠી કરી નેહેરે બાંધવાનું કામ શીર કર્યું હતું, તેને સારે પુત્રો
 બંધાતા હમાર જોયામાં આપ્યા હતા. નેહેરની ખેડણીનું કામ તે વખત મુખીમાં
 ધાતું આસિલું હમારા માંબજવામાં આવ્યું હતું. જે ખેડણી હમાર જોયામાં આવી
 હતી તે કાનુલ રોહિરની એક બાજુએથી આવેલી હતી. એવી ખીજી ધણી જગા
 હિંદુસ્થાનનાં પ્રતિમાં છે તીહાંની જમીનને જે પુરું પાણી પોહિંચતું થાય તો તે જમી-
 નમાંથી વરસનાં જે પાક હિરેતેથી તે જમીન છે, અને પાણી પોહોંચતું કરવાનો ઉ-
 પાય એજ છે કે નેહેરે બાંધીને પાણીને અંદર આવતું કર્યું. પણ એ મહાભારત
 કામ ખાંભી કંપનીએનું નથી. એ કામ સરકારનાં જાહેર કામોમાંનું એક આગ-
 તનું કામ છે, અને એ ઉપર સરકાર અગત કરીને ધ્યાન આપે તો તેથી અચીત
 રેયત તથા સરકાર, બંધીને ફાયદો થાય એમાં શંક નથી. નેહેરે બાંધવાથી ફાયદા થશે
 એ માનેત કરવાની કઈ જરૂર રહી નથી. ફક્ત એક નાહનો કકડો એવી નેહેર-
 નો, ગંગા નદીમાંથી વેહેનો કીધો છે જે GANGES CANAL “બાનજીમ કનાલ”ને
 નામે ઓળખાય છે, તે આલુ ધમાથી, તેની આમખામની ઉત્તર જમીન બાગેબાગ
 જેની યઈ ગઈ છે, એટલુંજ નહીં પણ જેમ નદી કીનારે ગામડાંની વસતી શીર
 થાય છે તેમ એ નેહેરની આમખાસ વસતી અને ખેતીગાડી યોગ વખતમાં જાણે
 ઉભરી નીકળેલી છે. જેમ જેમ નેહેર આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેનાં પાણી માથે
 વસતી અને ખેતી આગળ આવે છે, એ લીરો હમે આગળ ધરતે ફેલાણે વધારે બો-
 લ્યું, પણ અમે હમારે માત્ર એકપાસ કરેનો ખગ છે કે હિંદુસ્થાનના ઘણા પ્રતિની
 જમીનના ફળવતપણામાં જે ગુપ અને પુષ્કળ ધન દબાય્યું છે, તેને મોકલું કરવાનો
 ઉપાય એજ છે કે નેહેરે અને રૂતા બાંધી, પાણીની આવગ અને જગને બાંધી
 કરી આપવી. આથી જે રોસત ખુશી યઈ પડશે તેના ફાયદા બોગવના હિંદુ સરકાર
 પોનેજ છે. હિંદુસ્થાનની રેયત જેની તાપમેદર અને નીમકદલાલ રેયત, પૃથ્વી ઉપર
 બીજાં યોડંગ ચળેની હશે હિંદુસ્થાનની રેયતને ગુપ ધમાથી તે રેયત એકલપેરા-
 પણાંથી એ ગુપ બોગવને, એનું કચમીત બનવાનું નથી. રેયતનાં ગુપથી તેની

ઊપર રાજ કરનારાઓનું સુખ કાયમજ છે, માટે એવાં કામ ઊપર જો સરકાર મેદ-
નત અને પુરતું ધીયાન આપે તો હિંદુસ્થાન, ઇંગ્લેન્ડ ગળના ખબતનાનો એક
અખુટ બંડાર થાય એમાં કંઈ શક નેવું નથી.

હમને જે આગળ ખબર મળી હતી તેમુજબ કરનુલનાં ડેપુટી કલેક્ટર તરફથી
પણ આ ઠેકાણે એવીજ ખબર મળી કે મદ્રાજથી નીકળેલા રેલવેનાં રસ્તાની એક
શાખા “ત્રીપટી” ગાંમડાં સુધી ચાલુ થયેલી છે. માટે હમારે એ ગાંમડાં સુધીજ
ગાડાંમાં જવું પડે, અને તીલાથી રેલવેની મારફતે મદ્રાજ જવાઈ શકારો.

કરનુલથી જે નવા ગાડાં કીધા તે હેદરાબાદથી કરેલાં ગાડાકરતાં વધારે માંકડાં હતાં,
અને તેમાં બે જણથી તો કદી પણ બેસી અથવા લાંબા થઈને સુવાઈ શકાયજ
નહી. એવા ગાડાનું ચિત્ર પાસે આપેલું છે. એ ચિત્રમાં સુમાફરી બંગલાની પાસે
એવાં ગાડાં છેડેલાં અને બજાએ એમાએસ લીધેલી દેખાડેલી છે. ગાડાંની ઊપર
અપેડા બાધી લીધેલા હોયછે, અને અંદરથી ધાંમ મારીપેડે પાથરીને ઉપર ગોઠું
ઝુકું હોય તો બે માર દોવસ આંચકા ખાવાનો મહાવગે પડ્યા પછી એવી ગાડી
લામી ઝુસાફરી કરવાને પસંદ અને મવલ પડેછે. એમવાનો મહાવગે પડ્યા
પછી ગમે તેવું ખાઈને એવી ગાડીમાં હમે બેઠા હતા પણ તેથી હમને કશી તરેહની
અડચણ કે ઈજા થઈ નહી હતી, થોડી વારમાં ખાધેલું હજમ થઈ જવું હતું, ઉંધ
ધણી સારીપેડે આવતી હતી; અને સહવારના તંદોસ્તી બરેયા, સારી ભુક સાથે,
જાણે આપણા ખોતાનાં ઘરના ખીજાનાં ઉપરથી ઉઠીએ તેમ હમે સઘળા એ ગાડાં-
માંથી ઊઠતા હતા. આગળ બે જણ વચ્ચે એક ગાડી હતી, તે હવે એક એક
જણ વચ્ચે અકેક ચતા ગાડીની સખ્યા વધી ગઈ હતી. જાગે દમે કરનુલથી
રાત્રે નીકળ્યા ત્યારે ૨૦ ગાડીની એક લાખી દાર થઈ હતી, તે દેખાવ જાણે
એક માહોટાં લશ્કરી અથવા સોદાગરી કાફલાના જેવા દમામ બરેલા લાગતો હતો.
આ ગાડીવાળાઓ પણ કાનડી બાપાજ બોલતા હતા, પણ તેઓ થોડું ઘણું હિંદુ-
મ્યાની સમજતા હતા.

તા. ૧૧ મી જાનેવારી—કરનુલથી આગળી રાત્રે ૧લા વાગે નીકળેલા એ
દીને “કુટવાના પાહાડ” અથવા જે ઠેકાણાનું ખાજી નામ “બગા” ગાંમ કડી
કેહેછે, તીલાના સુમાફરી બંગલામાં જઈ પુગા સુમાફરી બંગલો આ ઠેકાણે એક
ટેકરીનાં મથાલે એક ઘણીજ મારી હવાની જગા ઉપર આવેલા છે. ટેકરીની હેઠળની

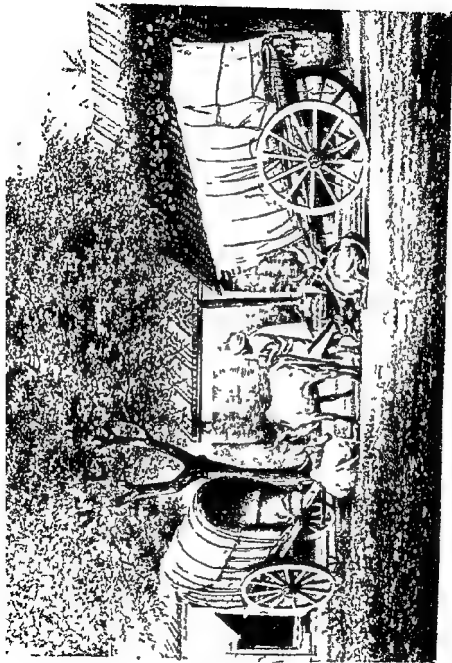
BULLOCK HANDS FOR LONG TRAVELLING MADRAS
A. 1910

ઊપર ગત કરનારાઓનું સુખ કાયમજ છે, માટે એવાં કામ ઊપર જો સરકાર મેદ-
ત અને પુરતું ધીયાન આપે તો હિંદુસ્તાન, ઇંગ્લેન્ડ રાજના અજનાનો એક
અપુરૂ બંડાર થાય એમાં કંઈ શક જેવું નથી.

હમને જે આગળ અબર મળી હતી તેમજ કરનુલનાં ડેપુટી કલેક્ટર તરફથી
પણ આ ડેકાણે એવીજ અબર મળી કે મદ્રાજથી નીકળેલા રેલવેનાં રસ્તાની એક
શાખા “ત્રીપટી” ગાંમડાં સુધી ચાલુ થયેલી છે. માટે હમારે એ ગાંમડાં સુધીજ
ગાડાંમાં જવું પડેલું, અને તીર્થાંથી રેલવેની મારફતે મદ્રાજ જવાઈ શકારે.

કરનુલથી જે નવાં ગાડાં કીધાં તે હેદયબાદથી કરેલાં ગાડાં કરતાં વધારે માંકડાં હતાં,
અને તેમાં બે જણથી તો કદી પણ બેસી અથવા લાંબા યત્રને સુવાઈ શકાયજ
નહી. એવાં ગાડાંનું ચિત્ર પાસે આપેલું છે. એ ચિત્રમાં સુસાફરી બંગલાની પામે
એવાં ગાડાં છેડેડેલાં અને બજારોએ અસાએમ લીધેલી દેખાડેલી છે. ગાડાંની ઊપર
અપેડે બાંધી લીધેલા હોય છે, અને અંદરથી ધાંમ માર્ચપેડ પાંચગીને ઉપર ગોઠું
સુકું હોય તો બે ચાર દીવસ આંચકા ખાવાનો મહાવરો પડ્યા પછી એવી ગાડી
લાંબી સુસાફરી કરવાને પમંદ અને સવલ પડે છે. બેસવાનો મહાવરો પડ્યા
પછી ગમે તેવું ખાઈને એવી ગાડીમાં હમે બેઠા હતા પણ તેથી હમને કશી તરેહની
અડચણ કે ઈજા થઈ નહી હતી; થોડી વારમાં આવેલું હજમ થઈ જતું હતું, ઉંધ
ધણી સારીપેઠે આવતી હતી; અને સહવારનાં તંદરોસ્તી બરેલા, સારી ભુક માથે,
જાણે આપણા પોતાનાં ધરનાં ખીજાનાં ઉપગ્રથી ઉઠીએ તેમ હમે સધળા એ ગાડાં-
માંથી ઊઠતા હતા. આગળ બે જણ વચ્ચે એક ગાડી હતી, તે હવે એક એક
જણ વચ્ચે અઠેક થતાં ગાડીની સખ્યા વધી ગઈ હતી. જરે હમે કરનુલથી
ગતે નીકળ્યા ત્યારે ૨૦ ગાડીની એક લાંબી ટાર થઈ હતી, તે દેખાવ જાણે
એક મોહોટાં લશ્કરી અથવા સૈદાગરી કાફલાનાં જેવો દમામ બરેલો લાગતો હતો.
આ ગાડીવાળાઓ પણ કાનડી બાપાજ બાલતા હતા, પણ તેઓ થોડું ધણું હિં-
મ્યાની મમજતા હતા.

તા. ૧૧ મી જાનેવારી—કરનુલથી આગળી રાત્રે ૧૦૧ વાગે નીકળેલાં એ
દીને “કટવાના પાહાડ” અથવા જે ડેકાણાંનું ખીજું નામ “બગા” ગાંમ કૂરી
કેહે છે તીર્થાં સુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા સુસાફરી બંગલા આ ડેકાણે એક
ટેકરીના મથાલે એક ધણીજ સારી હવાની જગા ઉપર આવેલા છે. ટેકરીની હેઠળની

BULLOCK BANDITS FOR LONG TRAVELLING, MADRA
s. 44-0 444-0-4 444-0 444

કેરથી એક મુંદર નાળું વેહેછે તેનું પાણી ધણુંજ થકું ગાર જેવું અને લેહેજા-
દાર છે. એ નાળું છેક નંદીયાલ ગામ સુધી જઈ પોહોંચેલું છે, તેનું છેદું છેક ૪૦
માઈલ સુધી ગણાય છે. આ ડેકાણે જુવાર, કુલથી, વુઆર, અને મગનો પાક
સારો થાય છે. એ લગભગ ૬) ગાઉ ઉપર સોઢાંની ખાંણ લાગેલી છે, એવું
હમારા સાંભળવામાં આવીયું હતું. એ ખાંણમાંથી બનાવેલાં સોઢાંના કેટલા એક
નમુના, એ જગાનો તેહેસીલદાર હમને મળવા આવ્યો હતો, તેણે હમને દેખાડીયા
હતા. જે કે ગાળી કાહોડેલાં સોઢાંનાં નમુના સારા દેખાઈતા હતા, તેમજ પણ જમીન-
માંથી ઓઢી કાહોડેના સોઢાંના “આર” (મીઠી સાથે મળેલું સોડું) કંઈ ધણી ઉંચી અને
આખી જાતનું નહીં હતું. આ ગામડાંની પંડોમાં હીરાની ખાંણ લાગેલી સંભળાઈ
હતી તેને ગોલકંડાની હીરાની ખાંણ કહેતા હતા. ગોલકંડાની હીરાની ખાંણ વીથે
એવું જણાયું છે કે તે ખાંણ અરેબી ગોલકંડામાં નહીં હતી, પણ તે આ ડેકાણે
હતી, અને એ સધળા પ્રતિ એકવાર નીજ મનેજ તાબે હતાં, અને તે વખતે ગોલકંડા
રોહરનું નામ વખણાયું હતું, તેથી આ ડેકાણેથી મળતા હીરાને ગોલકંડાની ખાંણ-
માંથી નીકળતા હીરા કહેતા હતા. બરોબર એલીએતો ગોલકંડામાંથી હીરાની એક
કગરમ વટીક મળી નથી, પણ આસપાસનાં ગ્રામણાઓમાંથી જે હીરા હાત લાગતા
હતા તેમને સાફ કરવાને તથા કાપીને રોનકદાર કરવાને ગોલકંડામાં લાવવા પડતા
હતાં, તે ઉપરથી તે હીરા જોણે ગોલકંડાની ખાંણમાંથી મળી આવીયા હોય એવું કહે-
વાનું હતું. ઉપર જણાવેલો તેહેસીલદાર જાતનો કાયત હિંદુ હતો, જેની વાતચીત
ઉપરથી તે અપરક અને અપર રાખનાર અમદાર માણસ પડ્યો હતો. એનું નામ
લાલા રમાનંદ પ્રસાદ કચીને હતું. હમાએ માંગ્યા ઉપરથી એ અમલદારે સોઢાંની
ખાંણમાંથી નીકળતા પથરો તથા હીરાની ખાંણની જગા ઉપરના કેટલાક પથરો નાં
નમુનાં હમારા મિત્ર ડક્ટર બાઉ દાજીને આણી આપ્યા હતા, પણ તેમાં એક પણ
હીરા સાધનો પથર નહીં હતો, જે હોતો તો હમા સધળા અચીત ધણા ખુશી થતે,
આ ડેકાણેથી હમે પાછલા રોહરનાં જા વાગે નીકળ્યા. તેહેસીલદાર હમને થોડેક
દુર સુધી ચુકવાને આવ્યો હતો. રસ્તામાં હમને એક ડ્રેસ મુસાફર મળ્યો, જે
પાલખીથી મુસાફરી કરતો મદ્રાજ જતો હતો. ગાડાંએ મુસાફરી કરતાં પાલખી-
એ જલદી જવાઈ રાકાય છે, પણ તેનો અરથ એક માણસ પાછળ ધણેજ વધારે
થઈ પડે છે. ટપ્પે ટપ્પે હમાણો રાખવું પડે છે, અને એવી રીતે મુસાફરી કરતાં, આ-

સપાસ જોવા તપાસવાની આવકારા પુરતી મળી રાકતી નથી. ચીલુ ખાંલખી સાથે આઠ હમણો હોયછે, એક હમાલ એક કાવડમાં હંચકાય એટલો મુસાફરનો ખાતો હંચકાને સાથે દોડેછે, અને ગમે બે હમાલ મસાલો લઈ આગળ દોડેછે. આવી તરેહની મુસાફરી જે ધણીને હવાવળથી દોડી જવું હોય તેને સવલ પડેછે.

આ લત્તા ઉપર પાહાડી જંગો આવીયાથી જેમ સાંજ પડતી ગઈતેમ આસપાસનાં જંગલનો દેખાવ ધણેજ ઘેરા અને પસંદ પડતો થવા માંડ્યો હતો. રસ્તો સીધો અને પોહોળો હતો, માત્ર ધુળ સફેદ રંગની પુષ્કળ હતી. આસપાસ, ઝાડોની ઘરા ધણીજ મુંદર દેખાતી હતી; તરેહવાર જાતનાં પક્ષીઓ તથા ઝાડપાનો અને ફૂલો નજરે પડતાં હતાં. અરેબર ઝાડપાનના વિદ્યાર્થીને સારું તો આ ડેકાણે એક મોહોરો ખજાનોજ હતો. પાહાડની કંઠણે અને ઢોરે ઢોરે રસ્તો ગોલ ચકર જેવા ફરતો હતો, જંગલમાંથી સુગંધ ભરેલી લપટ એવીતો આવતી હતી કે હમને ગાડીમાંથી ઉતરીને ચાલવા ગમ્યું હતું, અને અંધારું થયું નહીં હોત તો અચીત લાંબા વખત સુધી હમને તીર્હાની મઝા ભોગવવાને તથા તેનું ખ્યાન ફરવાને બની રાકતે. હમો દિલ્હીર થયા કે આવી જોવાલાયક જગા એ હમારું ગમે આવ્યું થયું; અને વધારે દીલગીર એથી થયા કે પુરતો વખત હાતમાં નહીં રેહાથી, આવા ખુરાનુમાં દેખાવ, અંધારામાં વગર જોયે વઘાવી જવાની હમને ફરજ થઈ પડી હતી.

તા. ૧૨ મી જાનેવારી— એ દીને સહવારનાં ૧૦ વાગે નંદીયાલ ગામમાં આવી પુગાં. આ ડેકાણે મુસાફરી અંગલામાં ઉતરવાને બદલે ગામનાં તજાવના ખંધ ઉપર હમે ઉતરે કીધો, કેમકે હમે ડેકાણું ધણુંજ હવાદાર અને ગામની નેજા દીક હતું, અને મુસાફરી અંગલો ગામથી ઘણો દુર હતો. એ તજાવમાં નદીનું પાણી આવડું કરીયું છે. તજાવનો ઘેરાવો ૨ થી ૩ માઈલનો કીધેલો છે તેથી જોનારને મોહોટી ખાડી અથવા દરીયા જેવા તે દેખાયછે. તજાવનું પાણી પીવામાં ઘણુંજ સારું છે. પણ તેને જરા ડરવા દેવું અને ગાળવું પડેછે. જુહાંપી તજાવનું પાણી વહીને ખાદાર જાયછે તીર્હાજ માત્ર હીંદુ લોકો નાહેછે, તેથી પીવાનું પાણી અગ્રણ થતું નથી. તજાવમાં નાહાવા ધોવાથી પાણી અચીત ખીગોડેછે, એવીરો હમોએ, તીર્હાં આવનાર લોકોને સારી પેઠે સમજા પાડી હતી. એ દિવસે હિંદુ લોકોનો કેંઈતરેહવાર હતો તેથી પુષ્કળ પુરેપો અને સ્ત્રીઓ તજાવ ઉપર નાહાવાને આવ્યાં હતાં. પવન ધણેજ જોરમાં હતો તેથી તજાવનું પાણી દરીયાનાં મોજા મગે એમ

ખંધના દોળાવ ઉપર અક્ષણાતું હતું. આગળ મંજલ માફ ગામમાંથી આગ-
કી સાથે સેવાની હતી તેથી આ ડેકાણે જગ વધારે વખત કાઢાડે પડ્યો એ
અગામાં નંદીવાલ ગામના મોટા ગવધ્યા હમારી મુલાકાતે આવીયા હતા,
અને તેઓએ ગાયન ગાઈ સંભળાવાની દરિયા દેખાડવીયા ઉપરથી, તે
હજોએ ખુશી સાથે કબુલ ગઈ હતી. યોગ વખતમા એક અચ્છી રચના
બની ગઈ હતી. એક ગમથી તળાવના પાણીનો અક્ષણાવાનો અવાજ, બીજી
ગમથી પવનનો ઘોઘાટ અને આ બધે વચે તંબુરા, સાગી, મુંદંગ, અને
ડક ઉપર પડી થાપ અને આલતું બજાવન, તથા વળી એ મધ્યમાં ગવૈયા-
અર્થે ઉલટમા આવી ને પચમના સુરે તોન અને અલાપ લીધી હતી તેથી
થોડી વારમાં તળાવના કીનાગ ઉપર બહુ અચ્છી રચના અને હુમ મચી ગઈ
હતી. તેમાં વળી ગામનાં લોક આવી હમારી નાહાની મળ્લીમમાં સામેલ થઈ
ગયાથી, તે ડેકાણે એક મોટાટી પંચબેજ મંડળી બની રહી હતી. ગાયન ને
કે ધરી ઉંચી કીમમનું નહીં હતું તો પણ ગવૈયાઓએ તેમની શક્તિ મુજબ
ને દીલબર રીતે ગાયું હતું તથા ને ગામડાંના તેઓ ગેલેવાસી હતા તે ગામડાની
હાલત જોતા, હજો ધાર્મિક કે ગાયન તે વખતગર ઘણું જ માફ માંભળ્યામાં
આજુ હતુ, અને માર્ગ ગાયનનુ ને સાધારણ પરીણામ છે કે ગાયન કરનાર
અને માંભળનાર બધે એક બીજાથી મજા ખુશી થઈ જોઈએ, તેજ પરીણામ
આ ગાયનથી નીપજ્યું હતું.

નંદીવાલથી એક મંજલ આગળ ગયાપછી, રસ્તા ઘણેજ ખરાબ અને વાઢો-
ટીકા આવરો એવી ખબર પડ્યાથી, આ ડેકાણેથી ગાડીગિસાથે મસાલા લઈ
જવાની ગોઠવણ કરી લીધી. સાંજના સાડા ૭ વાગે નંદીવાલથી કુચ કીધી

તા. ૧૩ જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૧ વાગે શીરવાલ ગામ આગળ આવી પોટો-
ચા તીહા જમીને પાછલા પોલિંગના આ વાગે પાછી કુચ કીધી, કારણ જેમ દીવ-
સના ઉજડમા ભાગેલા રસ્તાની મજલ કપાય તેમ માફ તે રસ્તા ઘણેજ ભાગેલા
લેવાથી, ગાડીયો વાકીટીકી ખડુ પડતી હતી, તો પણ સાંજના સાડા સાત વાગ્યામાં
એવા ખરાબ રસ્તાનો કેટલોક ભાગ પસાગ કરી રાક્યા હતા, અને ત્યાગ પછી
રસ્તા જરા ઠીક દાલતમાં આવતો મારુમ પડવા લાગો, પણ મુસાફરી ખંગોલા
ટીયાંથી દૃષ્ટ એટલો તો દુર હતો કે એક મંચશાન થાય ત્યાં સુધી તે ડેકાણું

ઉપર પોહોંચી રાકાય એવું નહીં હતું. આ ઉપરથી ગમે સાડચર્મીક વાગે રસ્તામાં એક માણેમાં જાડ તમે થોડીવાર ઉતાગે કીધો, બળદોને ધાંસદાણો અવગ્રહી, ગાડીવાનો જમી લીધે એટલામાં હમાએ પણ જમ્યા આદ તથા ખીરકોટ ખાઈ લીધી. હીયાથી રાત્રે ૧૨ વાગે પાછી ફર્ય કીધી. ધાર્યા ક્રમમાં મંજલ વધારે લાંબી માલુમ પડી હતી.

તા. ૧૪ જાનેવારીએ પરોડીયાંમાં પાચ વાગે “આંગલમેરી” નજદીક આવી પુગા. ગમે કકત આદ ખીરકોટ ઉપર જ ગનીમત કરી હતી તેથી બુખ્યાં પેટે “નજદીક” રાખેનો અગ્ય બરોબર જાણવાની તલાસ કીધી, કે “નજદીક” તે હવે ખાકી કેટલુંક દુર? એવો અવાજ ગાડીવાજાને પુછાવિ. એક ગાડીવાને થંડે પેટે જવાબ દીધો કે, હીયાથી સુમાફરી બંગલ પોહોંચતાં હવે ફક્ત છ કોસ એટલે ૧૨ માઈલની મંજલ ખાકી રહી હશે! આ વાત સાંભળીને મધળા જાણનાં બુખ્યાં પેટે દેખાઈતી તો આશાથી પકડી પણ અદરખાનેથી જબરો પાકાર મારીયો હતો. આ પુછપરછ તો છેક સહવારના ઘડી હતી, પણ પરોડીયાંમાં પાંચ વાગે એક અમતકારીક બનાવ બનીયો હતો. “આંગલમેરી” ગામની દે ઉપર હમા આવી પુગા હતા અને આમરે જા વાગાનો પરોડીયાંનો વખત થયેલો હતો. તે વખતે ગાડીવાનો ગાડી હાંકતાં હાંકતાં ધણું કરીને હંધી ગમલા હતાં. બળદો પોતાની મેળે ધરેડે ચાલતા હતા અને જુહાં સુધી રસ્તો સાચે હોય તીહાં, સુધી એવી રીતે બળદો પોતાની મેળે ચાલીયાથી કંઈ શીકર જોવું નથી ગણાવું. પૂણ વાટ આડીઅવડી અને રસ્તો અપરાય બાંગેલો હોય તો તેથી વખતે અને ઠેકાણે ગાડીવાનોને સાવધ ગમવાની ધણીજ અમત છે. આ રસ્તા ઉપર આવી અગત જાણીને પેહેલી ગાડી મહી આહિયેત અને હેશીયા ગાડીવાજાની રાખી હતી અને વડીલ કામાજી, આ રસ્તાની ચોક્કસાઈ તથા પોતાના દોસ્તોની ખાસખાની કરવાના ધગિદાયી ખેતે તે ગાડીમાં બેઠા હતા. છેક રાત્રે ૩ વાગા સુધી સઘળી મંજલ સભાળ અને સમાધાનીથી કપાઈ હતી. મસાલવાળા પણ બરોબર ચાલીયા હતા, પણ તે વખત પછી થોડા વારમાં રૂડા પોહોરના પંચનની લહેકાએ મસાલચીએની આંખોમાં હથ આણી હતી, તેથી તેઓ હથાતા હથાતા ચાલતા હતા; તેમને પોતાની મમલામાં તેલ પુરવાની સુધ ન મેહાથી તેમની મસાલો પણ વગર તેલે ઝુકવા માડી. જરે મસાલચી અને મસાલ બધે ઝુકવા લાગ્યા, તારે

ગાડીવાળાઓની આંખો પણ ચીપચીપ મીચાવા લાગી, અને છેલ્લું શુ થયું કે રોક ખુરોદજીને પણ તેજ વખતે પવનની ઠંડી લેણી લાગાથી તેવણુ પણ ઊંઘાઈ ગયા, અને ખીજી સઘળાનો જીવનરી ઉઘમાં પડેલા હતા તેમને વીરો તો બાલ-વાની કંઈજ જરૂર નથી. આવી હાલતમાં સઘળો ગાડીઓ ફક્ત અવાચક બળદોના આધાર ઉપર ચાલતી હતી. તેવામાં પેહેલી ગાડીની સાંભે એક ઉંચે ટેકરો આવીયા જેની ઉપર ગાડીનું ચાક ચઢી ગયાથી તે ગાડી આખીને આખી ગોલાંટ ખાઈ ઉંધી વળી ગઈ. ગાડું ઉંધું વળતાંજ અકુળવાનો જે અવાજ થયો તે ખીજી ગાડી-વાળાએ યોડે ધણો સાંભળ્યો, અને ઝપઝપે આંખો ચોળતો યુમ ખાડવા લાગો કે “અરર, ગાડી ઉંધી વળી ગઈ.” આ યુમ જોયાર ખીજી ગાડીવાળાઓએ સાંભળી હતી પણ ઉઘમાં પડેલા તેથી કોઈ ગુસ્ત મરદે દોડી નહી જઈ શક્યું હતું. હવે જીહાં ખુદા ગમ્પનાર હોયછે તોહાં ગમે તેવી કળ ચાય તોપણ માણસના એક બાલ વટીકને પણ ઈજા પેહિંચતી નથી, તેમ આ હોનારતમાં બનીયું હતું. જેવું ગાડું ઊંધું વળીને નીચે પડ્યું, એટલામાંજ બળદો બેતરમાંથી એકાએક છુટા થઈ એક દરિ જઈને ઉભા રેહા હતા; ગાડાવાળો ઉંઘાયેલા એકગમ સરી પડ્યો હતો, તે હજવેથી આંખો ચોળતો ઊઠ્યો હતો, અને રોક કોમાજી પણ મબચકા પણ મુગા મુગા હાથમાં સપાટ લઈ ગાડીની પછપોડેથી સરીને બાહરે આવ્યાં હતા. એમાં કાઠના શરીરને જરાખી નુકસાન નહી પેહિંચીયું હતું, ગાડાનો એકુખી ભાગ ભાંગો તુલો નહીં હતો, અને આ સઘળો જાણે હસવા સરખે બનાવ મહવારના પરોઢીયાંમાં

તે ગાડું ઉંધું વળીયું હતું અને તેમાં બેઠેલા હમારાં એક નવલુ નામના માણસને માથામાં મજબુત જામ લાગે હતો, જેથી સાહી પુચ્કળ નીકળ્યું હતું. પાંચ કલાક આગમત્ર ચયથી હેનારતમાં ગાડું ઉંધું વળીયું તેમાં ડાહ્યને જરા પણ ઈજત નહીં પોંડેલી હતી. અને તે બનાવ વળી અંધારામાં બનીયો હતો; પણ હવે તો દીવસનું અજવાળું ચયલું હતું, ખીજ ગાડીવાળા સઘળા જનગતા હતા, અને આવી સાળિએતી છતાં, જે ખીજ ગાડી ઉંધી વળી તેમાં બેઠેલાં માણસનાં માથામાં સખત જામ થયો અને સાહી વેહેતું ચયું એ કેટલું તાજુખી બરેલું છે! હેનારતોમાં ખુદાતાલાની તરફથી શું થાયછે એ સમજવાની કોણ માનવી શક્તિ ધરાવેછે? એવ પ્રસંગે જે બનાવો તે સાહેબની કૃદરતથી બનેછે, તે જોઈને તેની સમજણે આપવાને આપણુ અધુરાં માનવીઓએ ફાલી ટકટક કર્યા કરેતાં, તે સાહેબની ઈચ્છાને રાણુ થઈ, ખોતાના હોટ ઉપર આંગલી મુકી, મુપકીદી અખતીયાર કરેલી વાજીય છે.

* ૧.

નવલુનાં માથામાં જે જામ થયો હતો, તે ધાહ્યને ડાકતર બાઉદાજીએ જીલમપટ્ટી લગાડી, અને તુરત તેને અસાએરા આપવાની જરૂર માણુ મ પડતાંજ હમે સઘળાએ તેજ ગામડાંના તેજ ડેકાણે એક હેવણુ પેડેલાં દેહેરાંના એક ઉપર ઉતારે કીધો. આ ડેકાણેથી સરકારી મુસાફરી બંગલા હજુર એક માઈલ દુર હતો, પણ ઉપલા સખબને લીધે હમે બંગલે પેહોંચીએ વીહાં મુકી આડી રેંદિયું વાજખી નહીં ધારીયું હતું. હીયાં પાણી ધણુંજ ખરાબ હતું અને વળી તે ગદ્યું હતું, તોએ પણ રાત્રની જખર બુખ લાગેલી હતી અને આરો બનાવ બનીયાથી, હીયાંજ ઉતારે કરી જેમ તેમ કરીને સારી પેઠે જખી તો લીધું. હીયાંથી માંને સયાપાંચ વાગે પાછી કુચ કીધી તે રાત્રે અગીયાર વાગે “દુઝ્મર” ગામના મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. રસ્તો હજુર બગિલાજ મળતો હતો, અને આંચકાથી ગાડીઓ જખરી ખખડી ગઈ હતી, તેમજ હમારા સઘળાંનાં શરીર પણ પછડાયાથી યાકી દીલાં થઈ પડ્યાં હતાં. “દુઝ્મર” ગામમાં આઘ આરાખીની તેવી સારી જીનસો મળતી નથી, અને વીહાં આવી પોહોંચીયા, તે રાત્રે બેઠાં શીવાએ ખીજું કંઈજ નહીં મળી આવીયાથી તેજ બિપર ચુકર કરી, તથા તે ઉજડ જગા ઉપર કંઈ તેણું જોવા જાણુવાં લાયક નહીં હોવાથી, જરા આરાખેરા લઈ રાત્રે બે વાગે પાછી કુચ કીધી.

તા ૦ ૨૫ જાનેવારીને દીને સવારના ૯ વાગે “મૈદપુર” ગામમાં જઈ પોહોંચીયા. આ ડેકાણે પણુ લાંબો વખત રહેવાની જરૂર નહીજ જોયાથી, તીહાંથી પાછી કુચ કીધી. હજુર રસ્તો ભાંગેલાને ભાંગેલોજ આવીયો હતો. ખપોરના સાડાનણુ વાગે “રાજપટ” ગામડામાં આવી લાગો. આ ડેકાણેથી રસ્તો જરા જરા બેહતર હાલતમાં માલુમ પડવા લાગો. રસ્તાની બંધે બાજુએ, હારબંધ ઝોડે ઘુરતનાં રોપેલાં દેખાયાં હતાં, અને ખપર કાઢાડતાં માલુમ પડ્યું કે હીયાંથી રસ્તો બાંધેલો છે અને તેની બરાબર વખતમરની મરામત કરી તેને સારી હાલતમાં રાખીયામાં આવે છે. આ ડેકાણાં ઉપર રસ્તાનાં એ નજીનીયરો અને ઉપરીઓને રહેવાસાર નાહાની નાહાની બંગલીઓ હારબંધ બાંધેલી હયુને નજર પડી, તેથી હમા સમજ્યા કે હીયાં ઉતારાની જગા હરો. પણુ તીહાં પેલી નાહાની “કોરોને” શીવાએ ખીલે કોઈખી મકાન નહી હતો. ગાંમ દુર હતું, અને ખપર કાઢાડતાં હયુને એવું જણાવામાં આવીયું હતું કે આ ડેકાણે ઝોડી થતાં, આગળ મંજલમાં “ધાનાર” નદી આડ આપરો, તે પાર કરવાને માડી રાત થઈ જરો, અને રાતના ૭ વાગે ભરતી થવાને વખત તે દીવસે હતો, તેથી જો ભરતીની આગમજ તે નદી પસાર કરી તો બેહતર, નહીં તો, નદી કીનારે જીહાં ઉતારાની જગા ખીલકુલ છેજ નહીં, તેથી કોરોની જગા ઉપર સારી રાત ઝોડી થયું પડવાનું. આ ખપર ઉપરથી હમાએ “રાજપટ” ગામમાંથી જલદી આગળ વધવાનું જરૂર જણાયું. ગાડીઓ યોડુંક સુધી આગળ આપીયા પછી, એક ગાડીવાળાએ લુઆઈથી પછવાડે પડી, પોતાની ગાડીના સાગ બળદ છેડીને તેમને પાણી પીયા લઈ જવાને બાહ્યને, એક મુરદાર બળદની જોડી લાવી હમાગ મામાનની બળદની ગાડીમાં જોડી. થોડા વારમાં આ ગાડી હમારી ગાડીઓથી છેક એકલી પછવાડે પડી કે તે નજરથી દુર થઈ, અને આ ગાડીવીરો યોડાથી કરતાં માલુમ પડીયું કે એના બળદો જલદી ચાલી શકે એવા નહી હતા. જરે તે ગાડી હણુ હણુ આવી લાગી તારે તેમાં બેઠેલાં હમારાં માણુરો પેલા ગાડીવાળાની લુઆઈ વીરો ફરીયાદ કીધી, તારે ખુદાં મોલુમ પડી આવીયું કે જે ઝડપથી હમાએ આગળ મંજલ કાપવાનો ઠરાવ કીયો હતો તે ઝડપ સાથે પેલા બળદીયા કધી ટકી શકે એવા નહી હતા, અને મજલમાં તે ગાડી ખસીત એખવી પાછળ પડે એની ધાસ્તી પડી હતી. પેલા ગાડીવાળાને તેની આવી ચાલનો સખખ પુછીઓ અને ખાતરી ભરતો જણાવ નહી મળી-

યાથી તેને થોડાંક કોપરાંપાક જમાડીયાથી તે જઈને પેલાં સારા બળદ પાછા લાવીયો હતો. આવી રીતે બળદ બદલવાની શું મતલબ હતો તે ઓકમ કેહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તે વખતે હમો સઘળાને એવા રાખ બિતંબ થયો હતો કે સામાનની ગાડી ઉપર કેટલાક લોકની બદનજર થઈ હોય, અને તે રાત્રે લુટી લેવા સારું, તે ગાડી એમણી પાડવાને, આવા બગાથ બળદો તેમાં જોડી આપીયા હોય. આ સઘળી ગડબડ પુરી થતાં સાંજ પડવા આવી હતી, અને પેલી નદી કીનારે પોહોંચતાં છેક વખત બગઈ જાય એવું થઈ પડ્યું હતું. મંકટ હંમેશા ખીજી સંકટોની સાથે જમાવ થઈને આવેછે, તે મુજબ ઉપલી ગાડીના અટકાવની બાબદ વીરો તકરાર કરતાં કોઈ તરેહના ગેરસમજીતી હમારા એક બે મંત્રિમાં થઈ પડયાથી તેઓ વચ્ચે એકાએક જ ઝગડો થઈ પડ્યો હતો, તેથી જોમ એક તરફ જરા રમુજ તેમ ખીજી તરફ આગળની મંજલની શીકરથી સઘળાના હીલ જગવાર ખટમીઠાં થઈ પડીયાં હતાં. પણ પેલા કોપરાંપાકની લેહજતથી જારે ગાડીવાળાએ ચેલા મારા બળદની જોડી પાછી લાવી આપી હતી તીઆરે સઘળાનાં જીવ પાછા ખુશાલ થયા હતા, અને તેથી પેલી સઘળી તકરાર, ગડબડ અને કોપરાંપાકની વાત તેજ જગામાં ઘટીને સઘળા જણ ખુરા ખુરાલીથી આગળ ચાલીયા હતા. જો કે અસુર થયાથી ગાડી ધણીજ બિતાવળે દોડાવી હતી, તો પણ નદી કીનારે જઈ પોહોંચતા અંતે રાત્રે ત્યાં સાડાઆડ થઈ ગયા હતા. મંદ્ર નીકલી ચુકેલો હતો, અને નદીમાં બરતી શીર થઈ ચુકેલી હતી. “પાનાર” નદી વીરો એવું હમોને કેહેવામાં આવીયું હતું કે જો કે તેનો પાટ ધણે પોહોંજો છે તો પણ તેમાં પાણી ધણું જીંડું ચું નથી, અને વળી પાણી પુરું બરામલું નહીં હતું તેથી એકદમ જલદીથી પાર નીકલી જવાને હમોએ ગાડીવાળાઓને હુકમ આપીયો હતો. “પાનાર” નદીનો પાટ આ ઠેકાણે એવડી વલાણ લઈ, જે જીંદી જીંદી પાટે ફરી વળેલો છે, તેથી નદીનો એક પાટ પાર કીધા પછી, થોડીક સુકી જમીન લાગેછે, અને તે પમાર કરીયા પછી જાણે વળી કોઈ ખીજી નદી આડે આવી હોય એમ તેજ નદીનો ફરી વળેલો ખીજો પાટ પાછો આડે આવેછે. સઘળી ગાડીઓ નીમાં દાખલ થઈ, પેહેલા મોટા પાટમાંથી પસાર થઈ હતી, તેમાં હમારી ગાડીના બળદો જગ નબળા હોવાથી તેઓ ખીજી ગાડીઓની સાથે નહીં રેહી શક્યા. ગાડીવાળો વળી દોઈ નાદાન વગર અનુભવવાળો છોકરો હોવાથી તેનાથી બળદોને

પાણીમાં બગેબર હાંકી નહીં રાકાયું. તેથી બળદો અટકીને નદી વચ્ચે ઉભા રહેા. ગાડી ઉભી રહેતાં, તેનાં પછડાં નરમ રેતીમાં બેસવા લાગ્યાં. તેમજ હમારેથી થોડીક દુર જે સામાનની ગાડી હતી તેનો હાલ પણ હમારી ગાડીના જીવાજ યધ પડ્યો જ હમારી સાથે હમારો જરમન મીત્ર મીત્ર એડવર્ડ જે જળરો તરનાર હતો, તેની હીંમત હમુને ધણી હતી. ગાડી કદાચને કુબે એટલા ઉપરથી આગળ નીકળી ગયલા હમારા મીત્રોને ખુબો મારીને કેલું કે હમારી મદદે કોઈને માફલો, પણ હમારી ખુબો કોઈના સાંબળવામાં આવી નહીં રાકી હતી, કારણ કે દરેક ગાડીવાળો પોતાના બળદોને આંખી રમડીને હાંકી જલદીથી નદી પાર કરી જવાની ધનિતેજરીમાં પડેલો હતો. સધળી ગાડીવાળાઓની ખુબથી નદીમાં ધોંધાટ થઈ રહ્યો હતો અને કોઈનો પોકાર કોઈ સાંબળી નહીં રાકતું હતું. હમારે હમારા બળદોને આગળ ચલાવાને ધણી મેહનત કીધી, તેમનાં પુછડાં પકડીને તાણીયાં, મરડીયાં, તેમને લાકડીઓ મારી, ગાડીવાળા ઉપર ચુસે થઈ તેને પણ ધખા મારીયા પણ અંતે કંઈજ વળીજ નહી, અને પાણી છેક ગાડીની અંદર આવા લાગું. હમા ભીનાવા લાગા તારે નદી ઉપર ટોપલા ફેરવનાર કોનીઓને યોલાવા પોકાર મારી તેમની મદદ માંગી, જેથી તેઓ યોગ વખતમાં હમારી નજીક ટોપલા સાથે આવી પુગા. આ વખતે પાણી એટલું ગાડીમાં આવીયું હતું કે ખીજાનું સધળું ભીનાઈ ગયું હતું. ગુરત ગાડીમાંથી હમારું કપડાંનાં કોથલા લઈ હમા બંધે જણા ટોપલામાં કુદી પડ્યા હતા. આ ટોપલાવાળાઓએ જરે નદી ઉપર ધણો ધોંધાટ સાંબળીયો તારે તેઓએ જોયું કે તેમની મદદની જરૂર થઈ પડી છે, આ ઉપરથી તેઓ તીહાં આની પોહાંચીયા હતા. આ સધળી ગડબડમાં ગાડીઓ એક ખીજથી છુટી પડી ગઈ હતી અને કોઈ એણીગમ અને કોઈ પેલીગમ નીકળી ગઈ હતી. નદીનો પેહલો પાટ પસાર કરીયા પછી જરે સુકી જમીન ઉપર આવીયા તારે તીહાં સધળી ગાડીઓ પાછી એકઠી મળી હતી. હમારી તથા સામાનની ગાડી જે અટકી પડી હતી તે કેટલેક વારે ધણી મજત મેહનત કરી એંચી કાઢાડી હતી. નદીનો ખીજો પાટ હમારે ટોપલામાં પસાર કીધો હતો, કારણ હવે ગાડીમાં બેસીને નદી પસાર કરવી, સલામતી જરેલું નહીં જણાયું હતું. હમારી સાથે જે બોમીયો લીધો હતો તેણે હમને એવું કેલું કે તે સધળી ગાડીઓને આ ખીજ પાટમાંથી બરોબર પસાર કરી પેલે પાર લઈ આવશે, કારણ ખીજ પાટમાં પાણી ઘણું નહીં બરાતું હતું. આ

ઉપરથી હમો આગળથી પેલે પાર જઈ હમારા ગાડીવાળાઓની વાટ નર્મીત બેતાં બેતાં. છેક રાત્રે સાડાઅગીવાર કલાકનો મુમાર થયો તોખી ગાડીવાળાઓ નહીં આવી મુગાથી તરેહવાર વીઆર હમોને આવવા લાગા. એવામાં ડોઈ માણુરો એક ખીજ સાથે બેરસા બેરેલી બાંજગડ કરતા હેાય એવો દુરનો અવાજ સાંભળીયાથી હમો સાંભા જઈ બેઈએઈ તો સધળા ગાડીવાળાઓ પેલા ભોમીયા સાથે ખુબ ગુસ્સામાં આવી ગયલા હતા. પેલા ભોમીઓ માત્રે નામનો ભોમીઓ હતો, અથવા તો રાત્રે ધબધધ જઈ રતો મુકી ગયલા હતો, એ વાત હમો નથી જાણતાં, પણ એટલું માલુમ પડીયું કે નદીનો ખીજે પાટ વઘવાને તેણે રસ્તાની બુલ કીધાથી, ગાડીવાળાઓને નજવીક અરધો ડોસ દુર આડ વાટે લઈ ગયો હતો જેથી ગાડીવાળાઓનું એક તો નદીના પેહેલા પાટમાં મેદનત કીધાથી જે પાકી ગયલું હતું તે આ ખીજ માટની મેદનતથી ફુટી ગયું હતું અને તેવો સધળાનો ગુસ્સો એખલા ભોમીઆ ઉપર જઈ પડીયા હતો. અને ગામમાં જવા સારૂ કીનારા ઉપર પડેલા ગાડીના આકની નીશાણો પકડીને છેક બાર વાગે ગામમાં દાખલ થયા હતા જે ગામનું નામ “ચીનોર” હતું. તીહાં પુછતાં માલુમ પડીયું કે ઉતારે કરવાની જગા છે નહીં તેથી હમો સધળાને ધણીજ દીલગીરી લાગી, કારણુ અરધી રાત્રે પાણી સાથે જે ખેલ રમવો પડ્યો હતો તેથી ધણા યાત્રી ગયા હતા. એતે એક કલાક આરાએરા લઈ તીહાંથી આગલ કુચ કરી હતી અને રાત્રે માંદરણી હતી અને હવેથી રતો સારો લાગેલો હતો તેથી ગાડાંમાંજ મુઈ જવું બેહતર જણીયું હતું.

તા. ૧૬ મી જાનેવારીની સહવારના ૬ વાગે કડપાના મુસાફરી બંગલામાં જઈ મુગા. આ મથક ઉપર આવતાં હમોએ હેદરાબાદથી ૨૫૩ માઈની મંજલ પુરી કીધી હતી અને હવે મધરાત્ર પોહોંચવાને ૧૫૩ માઈલની મુસાફરી બાકી રહી હતી. કડપા, ખાલાધાટનાં પ્રગણાંઓનો ખીજે મોહોટો ભાગ ગણાયછે. કડપાનાં લતાની જમીન ધણી ખરી સખાટ છે, અને જેમ જેમ એ લત્તા તરફથી, કૃષ્ણા નદી તરફ જઈએ તેમ તેમ જમીન ચઢતી થતી જાયછે. એ લત્તા તરફ એગ્રિલ અને જે માંસમાં આસપાસનાં પાહોડે જખરા તપ્પાથી ગરમી ધણી સખત લાગેછે. એ વખતમાં અહીંયાંનું પાણી પણ જરા ખારાટ બરેલું થાયછે, પણ ચોમાસામાં તે ધણુંજ સારૂ અને લેહેજતદાર ખતી જાયછે. કેટલેક ડોઝાણે એ લત્તા ઉપર વળી બારે માસ પાણી ધણું સારૂં જ રહેછે. કડપાનાં લતાની પૂર્વ દીશાયે આવેલી

ટેકરી ઝાંગાં મોડી સાથે લોડાનો ભાગ મળેલો છે, તેવી મોડીમાંથી એકાગ્ર પુષ્કળ પેદા થાય છે, અને એવી મોડીમાં જે જે ડોકાણે એ આર ધણો પાકે છે, તે તે ડોકાણાનો દેખાવ વગમનો ઘણો ભાર ઊઠા અને બીનામ અથવા અગોમીયાં બરેલા ગણે છે, અને તીલાંની મોડી સહવારની વખતે કાલા રંગની દેખાય છે. જો એ મોડી ઘણી મજાઈદાર થાય છે, ત્યારે તેને ગામનાં ધાખીયા કપડાં ધોવામાં માથુને ડોકાણે વાપરે છે, અને એ ઉપરથી એ મોડીને ધાખીની મોડી કહે છે. ખીજી જગ્યાએ ઉપર સોડાગાગને ડોકાણે નીમક પાડે છે. તલાવા આદનાસ એવી તરેહ પાકતાં નીમકને મોડીમાંથી છુટું પાડી આધ ઝામકીમાં વાપરે છે. કચપાનાં પ્રગણાંઓમાં ઘણું ડોકાણે એવી રીતે પુષ્કળ મીઠું બને છે, તેથી, એ તરફ બાહેરથી આરું મીઠું આવવું નથી, અથવા આવે છે તે ધણું જ જુજ. સુરાખારનો પણ એ લગા તરફ ઘણો પાક થાય છે, અને તે ધણીજ ગેહેની રીતે મોડીમાંથી છુટો પડી રહે છે. નાખીયરી તથા તાડ એ લગા તરફ ઘણાં થતાં નથી. હીયાંની જમીન અને હવા બધે એ જાતનાં ઓડોને માફ નથી. કરનુલની જમીન ગામે મરખાવતાં કચપાની જમીન પાક ઉત્પન્ન કરવામાં ઉતરતી જણાયી.

કચપા રોહર પણ કરનુલની પેઠે પટનનાં નવાબોનાં તાવળા તળે હતું. હીયાં વેપાર ઘણો તેજ આવી રાકતો નથી સોફ ધણું કરીને જંગમી તથા સુરવી છે. કચપા રોહરનું નામ કોઈવાર “કપા” એટલે મહેરબાની અથવા દયા એવું પણ બોલાય છે. હીયાં વાણીયા તથા ખીજી જાતનાં હાંદુ વેહેવારી વધીયાતોની પેહેડીયો છે, અને તેઓનો મંધા ધણું કરીને મગશી છે. ર તથા અશીણ પણ એ ડોકાણે પેદા થાય છે, પણ તે ધણું જ જુજ. મુખીનો પાક એ ડોકાણે ઘણો થાય છે.*

કચપાથી આર વાગે ખાહલા જોહરનાં નીકળ્યા હીયાંથી તો રસ્તો ઘણો જ સાચો લાગેલો હોય.

તા. ૧૭ જાનેવારીએ પોરીયામાં “બિ-રામીયા” નાં મુસાફરી બંગલે જઈ પેહોર્યા. આ ડોકાણે હમારો વીચાર ઊતરીને ફક્ત તાજું દુધ તીકને આગળ જવાનો હોય, પણ ગાડીમાંથી ઊતરીને આસપાસ જોઈએ, તેવામાં હમારો મીત્ર એકતર બાબની નજરે દુરથી કંઈ બીનાસ જેવું દેખાયું. તેથી તેમણે

* હામીલટન ગેનેટીયર, ખીજી આશી, વાલમ ૧ ભા, પાનું ૪૫૮.

તે વીરો પુછપચ્છ કીધી, કેમકે એ ધુંધી અને ચંચલ મીત્રનું પેહેલું કામ એજ હતું કે જ્યાં બીજા તીર્થ આગળ જણાયા પ્રમાણે પેહેલી પુછપચ્છમાં એજ હતું કે “હીયાં કંઈ જુના દેહરું અને લેખો છે?” જહારેહમને અખર પડી કે તે મીનારા જેવું જે અંધારામાં દેખાતું હતું તે “બિન્દાસીયા” ગામનું એક ધણુંજ મોટું અને જુનું રીવનું દેહરું છે, તે શબ્દો સાંભળતાને વાર હમારા મીત્રનાં દીલમાં ખુસાલીનો જુરસો એકદમ ચઢી આવ્યો! તુરત મસાલ મલગાવીને ઝકતર તથા હમે એ તણજણ તેમની સાથે તે દેહરું તરફ દોડતાજ ગયા અને જેમજેમ નજીક જતા હતા તેમ તેમ તે દેહરું ધણુંજ મોટું દેખાતું હતું. હમારા મીત્રનાં મોહિતમાંથી ખુસાલીનો અવાજ નીકળ્યો હતો, કે આજે આ ડેકાણેથી આપણને કંઈ પણ જુના શીલાલેખો મળશે. ખુશીમાં અને ખુશીમાં દેહરું આગળ જઈ પુગા, પણ ઉપર ચઢવાની ધણીજ પાવરીઓ હતી તેથી ખીજ મસાલો સલગાવીને ઉપર ચઢ્યા. ઝુંબડમાં મહાલક્ષ્મીમાં રોડ ધાકજી દાદાજીનાં દેહરું ઉપર જવાને જેવી પગથીઓ બાંધેલી છે, તેવીજ કીસમની આ ડેકાણે પણ બાંધેલી હતી. ઉપર ચઢીને ડાબી બાજુએ આગળ આધ્યા તેવામાં દુરથી મસાલની શેરાનીથી લેખનાં એ પથરા ઉભા ગોઠવી મુકેલા ઝકતરની નજરે પડ્યા, જેથી તેઓનાં મનમાં એટલો તો સંતોશ અને આનંદ ઉપજ્યો કે, મોહોટેથી હસીને તે પથરા તરફ દોડી જઈ તેમને ઢાટી (આલિંગન) કીધી અને બોલ્યા કે, હા! આજે મને બહુ આનંદ આ માથ જુના મીત્રોને મળ્યાથી થયો છે! પછવાડેથી માલુમ પડ્યું હતું કે તે લેખો ધણા પુરાણા નહી હતા. તપ્તી ઉપર શાલીવાહાન ૧૪૮૦ નો સાલ વાંચીયો હતો. તપ્તી દેવનાગરી અક્ષરોમાં કોતરેલી હતી, જે ઉપલા સને પ્રમાણે માત્રે ૩૦૦) વરસ પુરાણી માલુમ પડી હતી. ખીજું આસપાસ જોતાં ધણું નક્કી કામ દેવાલો ઉપર અને બારણાં બારીયા ઉપર દેખાતું હતું, પણ તે અંધારાનાં સખખથી ખુલું નજર નહી આવી શક્યું હતું. આ ડેકાણેથી બરોબર જોયા વગર પાછું જવાનું કોને ગમે? તેથી તુરત ફરાર કીધો કે “બિન્દાસીયા” નાં સુસાફરી બંગલામાં ઉતારે કરવો, અને સવારનાં એ દેહેરું બરાબર જોવું, તથા પેલા લેખોની નકલ છાપી લેવી. ઝકતર પાસે એવી રીત નકલો છાપી લેવાનો સંપૂર્ણ સંરંજન તૈયાર હતો. દેહરું ઉપરથી પાછા આવી ગાડીવાનોને ગાડી છેડવાનો હુકમ આપ્યો, તથા હમોયે હલકો જેવા નાસ્તો કીધો, અને પાછાં દેહરું ઉપર ગયા. પેહેલું કામ પેલા લેખો ઉપરથી નકલ છાપી લેવાનું હતું.

સંખ્યાના પચાસ જીવપુસ્તકનું પુણ્ય અને મેલ મેલો હોય, તે સમયે પાણીથી ઘાઈ ન-
ખાઓ, તેથી સંખ્ય ધણીજ ખુદા નજરે આવવા લાગ્યા. તખ્તી ઉપરથી છાપસવાનું
કામ સીર કીડું પણ તેમાં તો વખતનું કામ હતું અને તે ઉતાવળ થાય એવું નહીં હતું.
જેમ જેમ કામ ચાલતું ગયું તેમ તેમ મહવારનાં દેહરૂં ઉપર જે જે લોક આવતાં હતાં
તેઓએ હમને જોઈને આપ્તાં ગામમાં ખબર આપી કે કોઈ માહેબ લોક આવેલા છે
તેઓ દેહરૂંમાંની મુતીઓ અને સંખ્યાની નકલ કરી લીધેછે. ગામનાં લોક હમને
ધુરોળીયન પાદરીઓ સમજ્યા હતા. ગમે હોય તે લોકની ખાતરી કરવાને હમણે કો-
રોસ કાઢી કે હમ દેરી લોક છોડીએ અને હમ અંબઈના પારશીઓ છોડીએ, હમાગ
સદ્ગ કુસ્તીની નીસાણો બતાવી, તથા હમારી સાથે હમાગં મીત્ર ડાકતર બાજીનાં
ખામણુ આકરે હતા તેઓએ કહ્યું કે, હમા પાદરી લોક નથી, તોયેપણુ તેઓની મુત-
લક ખાતરી થઈ નહીં હતી, અને હમાગ બોલવા ઉપર તેમને બહોસ નહીં આવ્યો
હોતો. ધણે ખરો સખ હમારી સાથનાં મીત્ર મીં એડવર્ડ ઉપરથી તેમને ગયો
હોતો, કે જેવા આ ધુરોળીયન છે તેવાજ આ ખીજઓ પણ હરો. એવા રાખ
ઉપરથી તેઓએ દેહરૂંનાં છેક અંદરની કોઠડી જ્યાં પુણ્ય અથવા દરશાણની જગા
હતી, તે મકાનનું આરણું ઢાંકેલું ને ઢાંકેલું જાયું, અને તેનો રખેવાલ ખાલણુ
જોઈની પાસે આરણુંની કુંચિયા હતી તે ખાલણુ ગામ બાહાર ગયો છે, તેને આવતાં
વાર લાગશે, એવાં એવાં બાહાના કાહાડીને અને તે ઓરેજ હમને નહીજ દેખા-
વીયા હોતો. હમાએ ધણું કાલાવાલા અને સમજાવી પરાવીને કહ્યું પણ હમાઈ કંઈજ
વળ્યું નહીં, તોએ પણ આ ઓરજ શીવાય બાજીનું આખું દેહરૂં સઘની તગડી બરોબર
જોયામાં આવેલું હતું. એ દેહરૂં શીવનું છે, અને તે “Granite sandstone”
જાતનાં પથરનું બાંધેલું છે. ઇંટનું કામ પણ અંદર પુસ્તકનું ઢોકાણું કરેલું છે, અને
દિવાલો ઉપર, સીલિંગ (એટલે છત) ઉપર અને થાંભલાંઓ ઉપર તરેહવાર નકમી
કામ સાથે, દેવદેવીઓની મુતીઓ ચુન્ન અને પથરની બનાવેલી અને કોતરેલી
છે, તેમાં માટમાહોટી સભાઓ પાડેલી છે, અને દેવતાઓની લગ્નધનો દેખાવ
પણ ધણીજ માહોટી રચનાં સાથે દેખાવેલા છે. દેહરૂંનાં મુખડાં આગળ
ત્રણ માહોટા પગગેડા મીનારા બાંધેલા છે, તે સઘનામાં ઇંટરડીનું કાંમ ધણું
કરેલું છે. આ મીનારા ઉપર ત્રણ તબક કરેલા છે, પણ નેમના પેહેલા
તબકાની પગથીયો બાંગી ગયાથી ઉપર ચઢવાનો મારગજ અટકી પડેલા

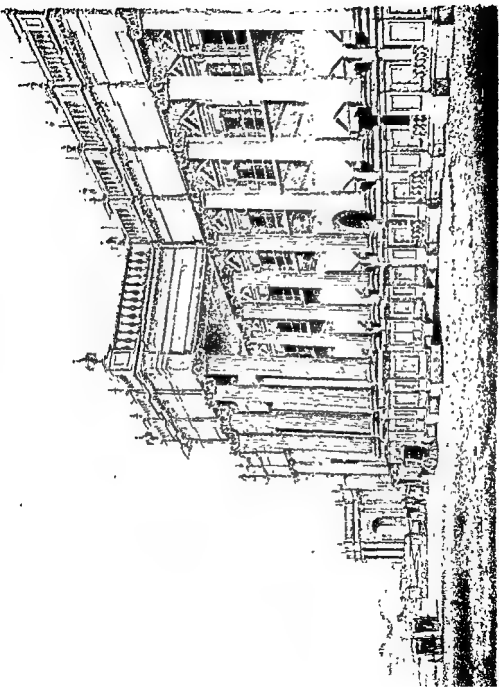
તો. દેહરાની પગથીઓ ઉપર ચઢ્યા પછી આમપામ ચામર કાપ્યા લાયક
 મોરોએ અને ખુલ્લો ચોટ પથાની ફાગળદીનો બનાવેલો છે મુર્તિનો ઝોગો
 વચ્ચેમાં ગળી આમપામ ફરતી વરાડ પથરની બનાવેલી છે એ વગડના આગ્રા
 અને મ્યમો ઉપર આગળ જણાવેલું સધળું નક્કી કામ કરેલું છે પચ્ચીમ
 તરફની દેવાલો ઉપર ઘણી બેમુલાદળ ભગેની મુર્તિઓ પાડેલી છે, પણ નાનાને
 તે ઝીકાઝીક દેખાતી નથી, કેમ કે મુલાદળ ભરેલી અને બેમુલાદળ ભગેની
 મુર્તિઓ ભેળસેળ પાડેલી છે. સ્ત્રીઓના મનો ઉપર દેવતાઓ હાય મુકીને
 ઉભેલા તથા બેઠેલા આમનમા પાડેના છે દેવતાઓના લંગિા ઉપર પુરુષ તથા
 સ્ત્રીઓ હાય અને માથા મુકી તેમને નમસ્કાર કરે છે લંગિાના દરવાણુ ડગવાની
 ખીજ ધરી બેમુલાદળ ભગેની રીતો દેખાડેલી છે, તેમજ દેવતાઓ દેવીઓ
 સાથે બગલગીરી કરી મોરોસાથે મોરો, માથાસાથે માથા લગાડી ઉભેલા છે આ
 પુસ્તકનું માન જાલવવા આવા અધર્મિત દેખાવ વીરો હીયા બપાન કરુ દમો
 વાજળી નથી ધારતા, આટલુંજ કહેવું બમ છે કે “હિન્દીમીઠા” ના દેહ ઉપર
 જેવી નીર્ભજ મુર્તિઓ ભોધતેની ખીજે કોઈકોઈકે હમારા જોવામા ખુત્રી આવી
 નથી. પણ જોલ નાહડતા માનુષ પડ્ય છે કે એથી પણ વધારે તકાગી અને
 લાજ વગડની મુર્તિઓ એ લવા તરફના દેહમ્યોમા ધણેડાણે છે, પણ તે ખુરી
 જગા ઉપર મુકેલી નથી, તેમને એક અદગની ઓરીઓમા ધણુ કરીને મુકેલી
 હોય છે. આ દેહગની હેઠળ ઉતરતા તેના દરવાજાની મામણે લાકડાનો ઝીક
 મોરોએ રથ દમોએ જોયો હાથેલે દીવમોથે દેવની મુર્તિને તેમા બેમાડી લોક
 તે મથને પોતે ખચ્ચા ગામમા ફરવે છે આ લાકડાના રથ ઉપર પણ ધણુ નકની
 કામ વળી ઝીવુ હવુ કે દેહગની દેનાલો ઉપરની મુર્તિઓને ઝીક કોઈ બેમાડે રથા-
 ફળુના ગમની કીડ આ મથ ઉપર કોતરેલી દતી પણ ઝોટલુ ઠીક દતુ રથ જુનો થય-
 લો દતો, અને તેની ઉપર કોતેલી મુર્તિઓ પણ જુની થઈ ખુજથી રાધળી ભરાઈ
 ગયલી હતી, તેથી કોઈને તે ઉપર શુ પાડેલું છે તે ઝીકાઝીક નજરે પડી નહી
 શકતુ દતુ આ કોઈકે આપો દેખાવ ભોઈ દમને ધણીજ દીલગીરી લાગી હતી
 દેહમા આવેલા કેટલાઝીક દેખઈતા સમજુ માણુઓને એ બાબદસર હમોએ
 પુછ્યું ત્યારે તેઓ મધ્યાના મોરોડમાથી આવો જવાબ નીકળ્યો દતો કે, એ વાત
 હમે શુ જાણીયે! દેવતીઓની આ વાત છે, તે આપણુ માનની જાત શુ સમજીયે!

પાણી ઉતરીને તે તબક્કાની આસપાસની જમીનની ખેડપણીસાથ કાંચે લગાડેલું હતું, અને તીર્થાંથી નીકળી બીજા તબક્કાઉપર પડ્યું હતું, અને તીર્થાંની જમીન ઉપર તે ફરી વળ્યું હતું. એ તલાવનું નામ રઢીપક્ષીનો “લક” એટલે સરોવર બોલાય છે. એ પાણીથી પુરુષ ધાન્યનો પાક થાય છે. તથા નાળીયરની પણ આ ડેકાણે પુરુષ ઉત્પત્તિ છે. જનરે હમે બપોરનાં બે વાગે એ ડેકાણેથી જળા હતા તારે તડકો સખત હતો, તોય પણ આસપાસની હવા ધણીજ ઠંડી લાગતી હતી, કારણ કે, પાણીનાં મોહોટા પ્રસાર ઉપર થઇને તે હવા આવતી હતી. તલાવની રચનાં એવી થયેલી છે, કે, રસ્તાનો દૈશિક ભાગ પેલા બે તબક્કાની વચ્ચે આવેલા છે, તેથી બંધે બાજુએ પાણી અને લીલાત્રીથી ભરેલાં એતરે દેખાતાં હતાં, જેથી એ ડેકાણેથી જતાં હમારાં ઘીલને ધણુંજ ખુરા લાગતું હતું. “પલંમપેશ” થી “કોદુર” નાં મુસાફરી બંગલા તરફ જતાં એ તલાવનો મોટો ભાગ ડાબા હાથ ઉપર આવે છે. રાત્રે ૧૧) વાગે “કોદુર” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા હતા; તીર્થ જમીને ગાડીમાંજ સુતા, અને ગાડીવાનોને હુકમ આપી મુક્યો હતો કે હમુને ઉઠાડ્યા વગર ચાર વાગ્યામાં એકદમ કુચ કરવી. એમુજ્ય કુચ થયાથી,

તા. ૧૬ મી જાનેવારીને દીને બપોરના બે વાગે “બાલાપક્ષી” નાં મુસાફરી બંગલામાં આવી ઉતર્યા. આ બંગલા હમારી મદ્રાજ લત્તા તરફની મંજલનો છેલ્લો મુસાફરી બંગલો હતો, હીયાંથી જરા આડ મારગે થઇને “ત્રીપટ્ટી” નાં રેલવેનાં સ્ટેશન ઉપર જવાનું હતું તેથી બપોરનાં જમીને સાંજે પાંચ વાગે કુચ કીધી તે રાત્રે બે વાગે “ત્રીપટ્ટી” રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવી પુગ્યા હતા.

હેદરાબાદથી તા. ૪ જાનેવારીને દીને રાત્રે ૧૨) વાગે નીકળ્યા હતા તે તા. ૧૬ જાનેવારીની રાત્રે બે વાગે હમારી એ લત્તા તરફની બજારના ગાડાંથી ફરેલી મંજલ પુરી થઇ તેમાં આખા પંદર દીવસ યુજ્યા હતા અને હમે રાત્ર દીવસ બે બપોરસાપરી મંજલ નહીં કરી હોત તો, જેટલા દીવસ લાગ્યા તેથી બમણા દીવસો એ મુસાફરીમાં યુજ્યો. હેદરાબાદથી “ત્રીપટ્ટી” સુધી સઘળો આડ રસ્તો ગણતાં નવદીક ૪૮૦) માઈલની મંજલ થઇ હતી.

ત્રીપટ્ટી આગળ કરનુલનાં ગાડીવાળાએ સારી બખરીશ આપી હતી કેમકે તેઓ એ રસ્તાની મંજલ રાત્ર અને દીવસનો ફેર ગણ્યા વગર જોમ હોયે કહ્યું તે પ્રમાણે અને વળી કોઈ કોઈ વાર આડ રસ્તે કીધી હતી, તેથી તેઓ ખરેખર

નામ મેળવવા લાયક થયા હતા. સઘળાને ઠગવેલાં ગાડીબાઝાં કરતાં વધારે આપ્યું હતું તથા બક્ષીસની પણ એક સારી રકમ આપી હતી. તેની સાથે કોઈને વાસકુટ, કોઈને ગરમ કપડું, આપ્યું હતું, તેથી તેઓ ધણુજ ખુશી થઈ ગયાં હતા.

તા ૨૦ જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૧) વાગે “ત્રીપટી” થી આગગાડીમાં બેઠા તે સહવારનાં ૧૧) વાગે એટલે ૫) કલાકનાં અગસામાં નજદીક ૨૦૦) માઈલની મંજલ પુરી કીધી હતી. ૪૮૦ માઈલની યુસાફરી કરતાં અરથો માસ યુજરથો હતો, હાલ બસે માઈલની યુસાફરી ફક્ત પાંચ કલાકમાં થઈ ગઈ હતી; પણ આંગળ જાણાંયું તેમ હવે ગામેગાંમ જોવાનું નહીં બની રાક્યું હતું, હવે તો દોડતી ગાડીયે જ જોઈ સકાય તેજ. “ત્રીપટી” અને “મદ્રાસ” વચ્ચે “આરકટ જંકશન” કરીને એક સ્ટેશન આવેછે. આ મથક આંગળ, બેપુરથી આવેલા રેલવે મળેલા છે, માટે જેઓ મદ્રાજથી હેદરાબાદ જવાના હોય તેઓ એ ઠેકાણેથી ગાડી બદલીને ત્રીપટી જનારી ગાડીમાં બેસેછે, અને જે બેપુર જવાનાં હોય તેઓ પાધરા તે તરફ બાંધે. બરોબર ૧૧ વાગે મહવારના મદ્રાસનાં રેલવે સ્ટેશન ઉપર જઈ પુગા હતા. એ સ્ટેશન ધણુંજ મોહોટું અને દબ્બા બરેલી બાંધણીનું છે, તેની ઉબરણી પણ ધણીજ જિંદી લીધેલી છે, જેહનું ચીત્ર અર્થે આપ્યું છે.

સ્ટેશન ઉતરતાં રોડ એદલજી દીનરાહજી પાંડેનાંયે તેમના મીત્ર રોડ કાવસજી —દાવર નામનાં એક ગૃહસ્થને હમુને એસતેકબાલ લેવાને માફલ્યા હતા, તેમની સાથે ગાડીમાં બેસીને હમારોડ એદલજી દીનરાહજી પાંડેને ઘેર ગયા, જે મદ્રાસના “બ્રાક ટાઉન” એટલે જહાં ઘણાં ખરાં દેરી લોકજ વસેછે, તીહાં છે. રોડ એદલજીયે હમારે સાથે પોતાનાંજ સુકામ બેપર ઉતારે કરવાને ઘણીજ તજ્જુબલથી સઘળી ગોઠવણ અને તઈયારી કચવી રાખી હતી. હમારૂં મીત્ર ડાકતર બાબીને સાથે પણ એજ ઠેકાણે જુદો મકાંન તઈયાર કચવી રાખ્યો હતો, પણ તે તેમને પમંદ નહીં આવ્યાથી પોતાને સાથે ત્રણ ચાર માઈલ દુર એક ખીજોજ મકાન તેવણે લીધો હતો. હમુને પણ હીયાંથી થોડા વારમાં એ મકાંન છોડી રોડ એદલજીના ખીજાં દુરનાં મકાંન બેપર જઈ રહેવાની ફરજ થઈ પડી હતી. જેહનું તો “બ્રાક ટાઉન”નું પાણી સાઈં લાગ્યું નહીં હતું; ખીજું, ગરોનો વામ જખરો મારતો હતો; ત્રીજું, દવા ખુબી નહીં હતી. બીતાગે કીધા પછી હમારે માથે નાહવાનું પાણી ગરમ કગીને સુકડું હતું, તે પાણીનો ડોગતો કરવાને જ્યાં એક થોટ માદગ્રમાં લીધો તો તે તમામ

આઈ અગર જેવું અને પકવારેથી કડવું લાગ્યું હતું. બદન બપોર રેડું ચીકણું લાગ્યું હતું, તેથી હમને એટલા તો કંઈલા બપોળે જ નાહવાનું દુર નંધ કરીને અમસથ દીલ નુંજી કપડાં પેટેરી લીધાં. આ લત્તાનું પાણી એક અથવા બે જગો ગીવાય સધળી તરફ ખચળ છે, પણ તેમ વળી એક બે જગાનાં પાણીની ધણીજ તારીફ થાયછે. વાહાણવાળા ધણું કરીને તે પાણી ધણુંજ પસંદ કરેછે, કેમકે તે પાણી વાહાણમાં ખરાબ થયા વગર ઘણા દીવસ ટકી સકેછે. “બ્રહ્મક ટાઉન”ની હવા તથા પાણી સાઈ નથી, તેનાં કારણો છે, તે અલબતાં જાણવાજોગ સમજીને તેવીરો વીસ્તારીને જાણાવવું જરૂર છે. મદ્રાસ સેહેરનો અરધો ઉત્તર તરફનો અને અરધો દક્ષીણ તરફનો ભાગ મળીને “બ્રહ્મક ટાઉન” થયલું છે. ઉત્તરના અર્ધા ભાગને તીહાંના લોક “પાંડુનાયક પેટ” અને દક્ષીણનાં અર્ધા ભાગને “મુખીયાળ પેટ” કહેછે. એ બંધ પેટને ઇંગ્લેન્ડ “બ્રહ્મક ટાઉન” કહેછે. મદ્રાસ સેહેરનો સઉથી વસ્તીવાળો અને અગતનો ભાગ તથા ચેપાર વણજનું મથક આ બંધે ભાગઉપર સમાયલાં છે. ઇંગ્લેન્ડ લોક જરે મદ્રાસમાં આવી વસ્યા, ત્યારે એ “બ્રહ્મક ટાઉન” નાં બચાવને સાઈ તેઓએ તેનાં ઉત્તર અને પશ્ચીમનાં ગુખડાં ઉપર કોઠ બાંધી લીધા હતા. હવે તો એ કોઠનો કેટલોક ભાગ બાંગી ગુટી હાલતમાં આવી પડેલા છે, અને લોકની વસ્તી ઘણાં ઘણાં વધતી જાયછે, તેમ તેમની સગવડને માટે તે કોઠનો કેટલો એક ભાગ બાંગી નાખતા જાયછે. “બ્રહ્મક ટાઉન” માંથી જે ધોરી રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા છે, તે મોણેટા, પેટ્ટીળા, અને વગર વલાણનાં એક ખીજ સાથે કાટકોને સીધા ને સીધા ધણાંજ સાચી તરેહનાં બાંધેલા છે, પણ એ શીવાય “બ્રહ્મક ટાઉન” નાં ખીજ રસ્તા સાંકડા, વાંકાટીકા, અને હવા જવા આવવાના મારગ વગરનાં છે. રસ્તાની બંધ બાણુએ આપણી યુંબઈમાં જેવી ફેરલેક ઢોકાણે ઉંઘાડી સાંકડી ગરે છે, તેવીજ છે. જેમાંથી સેહેરની ગલીઓનું પાણી જતું કરેલું છે. આ ગરેમાંથી પોતાની ગેજે અને તેમને સાફ કરવી વેળાયે જે બદબો નીકળેછે, તે દોઈવાર તાવનાં શેગને ઉત્પાન કરે એવી છે. સૂદવારસાંજ ઢોકાણે ઢોકાણે કીચડના દુરગંધ બરેલા જો ગરેમાંથી કાઢાડીને રસ્તા ઉપર ધરે આગળ એકઠા કરી મુકેછે, તે કીચડનાં ગાડાંવાળાઓ હળવે હળવે આવી ઉપાડી લઈ જાયછે, તેથી એવી જગાઉપર હવા અને તનદુરસ્તી સાચી પેઠે રહેવી મુશ્કેલ છે.

આ લત્તા તરફ માતબર દેશીઓનાં ઘર ધણું કરીને ચુનો ઇંટરડી અને પથરાનાં બાંધેલાં હોય છે, અને તે ઈમારતોની રચનાં ધણું કરીને હેવી કર્યામાં આવી છે કે, ચોતરફ ફરતા હારેદોર ઓરડા બાંધેલાં હોય છે, અને વચમાં ચાર ખુણાંનો ચોક, રોરાની અને ખુશી હવા આવજવ થવાને સારૂ રાખ્યામાં આવે છે. ગરીબ લોકનાં રહેવાનાં ઘરો નીચા છાપરાનાં છે, અને તેમાં દેવાલા કાદવની બનાવેલી હોય છે; કોઈ કોઈ ડોકાણે તો ફક્ત તેમનાં ઉપર ધાંસનાં બનાવેલાં છાપરાં હોય છે. જેમ જેમ “બ્લાક ટાઉન” ના ભાગની ઉપર તરફ દુર જાયે છે તેમ તેમ વસ્તી ઓછી થતી જાય છે, અને ઘણાં જ ગરીબ લોક છુટાં છુટાં એતરફ વસે છે. આ લત્તાને “તોંડીયાર પેટ” કહે છે. આ તરફ નાલીયરીની તાડી ઘણી જ મોટી અને લહેજત-દાર મળે છે, અને હીયાં ધણું કરીને હીંદુ લોકની ગાંમ બાહેરની વસ્તીનું રહેઠાણ છે. આ ડોકાણાં ઉપર ગાંમડીઓનાં રહેવાનાં કોઈ કોઈ ઘર સારી તરેહની બાંધણીનાં છે, બાકીનાં ભાગઉપર મછીમરોના કાદવથી બાંધેલાં ઝૂંડાં આવેલાં છે. હીયાંથી જરા દક્ષીણ તરફ ફરતાં “ગયપુરાંમ” નો લત્તા આવે છે, તીહાં મદ્રાસ રેલવેના છેડાનું મથક આવેલું છે. તેને લગતી ઈમારતો ઘણી જ સુંદર બાંધણીની બનાવેલી છે, જેવી મદ્રાસ સેહેરમાં ચોડી જ હશે. ગયપુરાંમ લત્તાતરફ “જાનીગર ચોલટરી” અને “લીપર હાસપીટલ” તથા “ફાઉંડર્લીંગ અસાઇલમ” ની ઈમારતો જોવાની છે. એ ઈમારતોમાંની પેહેલી એ ઈમારતોમાં મદ્રામનાં લાચાર ગરીબ લોકને ઓસડપાણી અને ખાવા પીવાનું મળે છે. ઇસવી સન ૧૮૦૮ નાં વરસમાં એક દુકાળ પડ્યો હતો તે સમયથી જ ઉધગણું થયું હતું તેમાંથી આ ખાતાં ઉભાં થયાં છે. લોક તરફની મદદથી અને સરકાર તરફની વારશીક બક્ષીશથી હાલ આ ખાતાંઓનો ખર્ચ ચાલે છે. “ફાઉંડર્લીંગ અસાઇલમ” એટલે છુપી રીતે મુઝી ગયલાં છીનાલીનાં બાલકોની ખરદાસ્ત કરવાનું મકાન રી રીતે અને કોના ખર્ચથી ચાલે છે તે વીસે કંઈ જણાયું નથી.

“બ્લાક ટાઉન” ના દક્ષીણ ભાગ ઉપર વચ્ચે વાઘેના યુરોપિયન અને યુરેશીયન લોકની વસ્તી છે, તેઓમાં ઘણાં ખરા મરકારી ખાતાંનાં અને વેપારીઓની પેહેડીનાં લખનારા “ક્લાકો” વીગેરે વસે છે. એ લોકોનાં ઘર સારાં બાંધેલાં છે, તેમનાં ઉપર તળીયાનાં છાંપરાં છે, અને તેઓ દેખાવમાં પણ સેનકદાર છે. ધોળી આમણાસ મફાઈ પણ તેઓ સગી પેઠે ગણે છે.

મદ્રાસમાં વસનારા યુરોપિયન રેલેવાશીઓ વીરો એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે, (તેનાં ખરાપણ વીરો હવે એકસ કહી શકતા નથી,) કે એઓની વસ્તી ઘણી અમ્મી રીતે વધતી જાય છે! અને તેનું કારણ એવું ધાર્મમાં આવે છે કે, તેઓ દેગી સ્ત્રીઓ સાથે લગન કરીને અથવા કેટલાકો તેવી બીજી રીતે વશીને કુટુંબ કબીલાવાળા થઈ પડ્યા છે, અને આ જગ્યાએ આવા કબીલાઓના રહેઠાણ થયાથી તેમની વસ્તી મદ્રાસમાં વધી પડેલી જુદલી જણાયતી છે.

“બ્લાક ટાઉન” નો જે ભાગ દરીયા કીનારા તરફ અને જે મદ્રામનાં બારાની માંભણે આવેલો છે, તે મારી હવાનું અને મદ્રાઈ બેંગ્લું ડોકાણું છે. આ લાંબા જાપરની ઈમારતો હારેદો બાંધેલી છે, તેમની બાંધણી સારી શેનકદાર અને મજબૂત છે, તેથી તેમની હારનો દમામ ધણેજ બપકાદાર દુરથી દેખાય છે. વાહાણ વાળાવેને તો તે દેખાવ ધણેજ દબદબા બરેલો બારામાંથી નજરે પડે છે. આ ઈમારતોમાં કસ્ટમ હાઉસ, મદ્રાસની હાઇકોર્ટ, અને સુપ્રીમ ઇસેપિયન વેપારીઓ હાઈસિસ અને વખાસે આવેલી છે. આ ઈમારતોની મામણેજ દરીયામાં બાંધેલો મદ્રામનો લોડનો ધમ્મે (ધાપર) આવેલો છે, જેહનું બધાન ઘટતી જગ્યા કરેલું છે. મદ્રાસમાં યુરોપિયન વેપારીઓની હાઈસિસ ઉપર વાવટાકાઠી અને વાવો સુકેલો હોય છે. જીઆરે યુરોપિયન વેપારીઓ તેમનાં દરેજોનાં કામ કારભાર હાઈસિસમાં હાજર થાય છે. ત્યારે હાઈસિસનાં છાપરાં ઉપરની વાવટાકાઠી ઉપ વાવટો મડાવે છે, જીઆરે વાવટો ચહડેલો નહીં હોય ત્યારે જાણવું કે ધણે હાઈસિસમાં હાજર નથી થયેલા.

મદ્રાસની દેવાની અને ફોજદારી જેલ, ટંકરાળ, માંબાપ વગરનાં છોકરાંઓને ખરદાસ્ત કરવાનું મકાન, જનરલ હાસપીટલ, જેમાં ઇસેપિયન વાહાણવટી અને લસ્ટરનાં માણુઓની તથા લાચાર યુરોપિયન દરદીઓ અને અકસમાત બનાવો બીમાર થયેલા દેશીઓની ખરદાસ્ત થાય છે; “એઆરીયલ હાલ” જે ઈ.સ. ૧૮૫૫ ના બલવાની યાદગીરી સારે બાંધ્યામાં આવેલો છે, રોમન કથાયલીકનું દેવલ, અંગ્રીકોનાં દેવલ, આ સઘળી ઈમારતો “બ્લાક ટાઉન” માંજ આવેલી છે.

મદ્રાસનાં બાગ બગીચાવાળાં અને ખેતરોની જમીનવાળાં ભાગ “કોમ નવીની ઉપર તરફ અને “કાકરેન કનાલ” ની પશ્ચીમ તરફ આવેલો છે. તે લંચાનું નામ “વીસગમ વાડી” કરીને તીહાંનાં લોક કહે છે. આ ડોકાણું ઉપરના વીર

ગમવાડીનાં મોહોટાં તળાવનાં પાણી કેટલીક એવી વાડીને પણ પુરા પડી રહે છે. “કોમ” નદી જે મદ્રામ મેહેઝમા ફરી વળેલી છે, તે મદ્રામના “ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ” નામનાં કીધા આગળ ગચ્ચદ્રને મળે છે, અને મળ્યા આગમ્ય તેના બે કાંઠા યધ ગયલા છે. તે કાંઠા પાછા એક ખીજને મળ્યાથી તેમની વચ્ચમાં નજદીક પોણો માઇલ લામો અને અર્ધો માઇલ પોહોળો જમીનનો કકડે પાણીથી યેગયલો છે, તેહનો એક ટાપુ બનેલો છે. એ ટાપુ મદ્રામ મેહેઝથી છુટું નથી, પણ પુલોથી જોડાયલુ છે, જેમ મુબઈની સરહદમા કુલાબા ગણાય છે તેમ તે ટાપુ મદ્રાસની સરહદમાં ગણાય છે. આ ટાપુની વચોવચમા રસ્તા ઉપર મગ ટામમ મનરોનું કામાનુ બાવલુ બિલું કુવામાં આવીયુ છે. નદી એટલી સાકડી અને હાલકી છે કે તેમા યેડેક છેટે માવાય ખીજગમએક નાહાનો મછવા વડીક પણ તરી રાકતો નથી. મદ્રામના જેવા લાયક મકાનોની એક ટીપ હેઝ આવી છે, અને તેમનું બયાન ટેકાણાં મર જેમ જેમ હમ જોતા ગયા તેમ તેમ કીધેલુ છે, અને તેમને લગતી કેટલીક ખીજ બાબદો જિતાવળનાં સખબથી હમાસ જેવામાં આવી નહી હતી, તે વીશ પગલેથી પછપરછ કરતાં અને તેનીશ ખીજે ટેકાણેથી બાજ કરીને વાચતાં જે માલુમ પડ્યું છે, તે વાચનાગમ્મોને સાફ આ ટેકાણે જાહેર કર્યું છે.

૧ “બાક ટાઉન” “ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ” (કીલ્સ). સાહનો ખાં-ધેલા “બીચર” (ધન્ને)

૨ પીપ્પસ પાર્ક

૩ આગ્રી હાઈકલચરલ ગારડન.

૪ મુઝીયમ (સચકુસ્થાન).

૫ નીઉ ટાઉન, એસરનેડ, દરીયા કીનારાનો રસ્તો, અને બેન્ડ રાન્ડ.

૬ વીદ્યા હુનર શાળા.

૭ દીનાદાડી.

૮ લાર્ડ કારનવાલેસનુ બાવલુ.

૯ સગ ટામસ મનરોનું બાવલું

૧૦ જનુઅલ નીલનુ બાવલું.

૧૧ શીનો ટાફ (સાદગારીનો ગુબજ.)

૧૨ આબમરવેટરી વિધશાળા)

૧૩ ટંકરાળ.

૧૪ ગન ક્યાર્યિજ માન્યુફાકટરી (બોપના ગાડનું કારખાનું.)

૧૫ ગીંડીમા ગવર્નરનો બાગ (મકાન મહેલ.)

૧૬ એનોરનુ સરોવર, (મહાબાવી-પુરમ) મોહોટા બગીચું અથવા સાત દેહગનુ મેહેઝ.)

૧૭ પ્રેમીડેમો કલેજ.

૧૮ મેડીકલ કોલેજ.

- ૧૯ શીરીલ ઇંજીનીયરીંગ કાલેજ.,
 ૨૦ પાયાપા (રકુલ.)
 ૨૧ ફ્રેડ ઈન્ નીડ મોસાઈટી અને
 તેને લગતાં કારખાનાં. ગરીબ
 સ્ત્રીઓની હાસીટલ. મુવાવડ-
 ખાનું મેગેડેલન અમાઈલમ.
 ૨૨ મેન્ટ બર્નનું દેવલ.
 ૨૩ બાંકુઅેટીંગ હાલ.
 ૨૪ વેપરી ટેકાણું ઉપનું દેવલ.
 ૨૫ કપ્પ હાઉસ તથા તીહાનાં હમામ-
 ખાનાં
 ૨૬ ઇસોરીયન હામરીટલ.

- ૨૭ ત્રીમેનનોની લાડન.
 ૨૮ ઓક્ની કંપનીની (યુરોપ સાપ)
 તરેહવાર જીનમોની દુકાન.
 ૨૯ માર્કીટ (રિહેરનું મોટું બજાર).
 ૩૦ ગુલ્લર બજાર (સાંજનું બજાર),
 ચોર બજાર.
 ૩૧ મદ્રાસનું ગેલવે સ્ટેશન.
 ૩૨ એતીનુ શીપણું કરવાને કુવાઆ-
 માંથી પાણી કાઢાડવાની દેશી
 રીત.
 ૩૩ મદ્રાગની બાકુતી ગાડી (રીક્ષા),
 ઝટકો તથા હાથગાડી.

પેહેલા દીવસનાં પાછલા જોહેરનાં આ વાગે મેઠ કાવમજી દાવગને માથે લઇને “વીપલ્સ પાર્ક”, જે રહિયતના ઉપયોગ અને તેમને ફરવા હરવા અને મેલગાહ કરવા માટે બનાવેલા એક બાગ છે તે જોવાને હમા ગયા હતા. આ બાગનું મંડળ મદ્રાસનાં ગવર્નર મર ચાર્લમ્, ત્રીવેલીયનની સુચના ઉપરથી તેનાં વખતમાં ગીર થઇ હતું. રસ્તામાં જતાં ગુલ્લર બજાર જોઈ. આ બજાર મદ્રામમાં રોજ માંજ સાંજનાં બરાયછે, અને વેચનારો તરેહવાગ જીનસો રસ્તાની બંધે કોરેજમીન ઉપર પાયરીને મુકેછે. આ બજારમાં મોહોટી બીડ રોજ થાયછે. તેમાં ઘણું કરીને ગરીબ લોક પ્રસ્કળ આવેછે. આ બજારનો દેખાવ આપણાં મુંબઈનાં કામમ બજારને મળતો આવેછે. આ ટેકાણે ઘણું કરીને ચપડવેલી જીનસો મસતી મળી શકેછે, તેથી એ બજારને ચોર બજાર પણ કોઈ કોઈ વાર કહેછે, પણ તેહેનું અરે નામ ગુલ્લર બજાર અથવા સાંજનું બજાર કરીને કહેછે. અમાં ગરીબ માણસોને સામાન તથા માલમતા લેવા વેચવાને દરરોજ ઘણુંજ મવલ પડેછે.

જે વખતે હમે “વીપલ્સ પાર્ક” માં ગયા હતા તે વખતે તેમાં આડપાન અને તેવી બીજી ગોઠવણ કરવાનું કામ ચાલતું હતું, તથા ચોડા ઘણાં આડપાન પણ સારાં થયલાં હતાં. આ ટેકાણે પેહિંચતાં અશુર થઈ ગયું હતું, તેથી તે ટેકાણાં ઉપર જે જોવાનું હતું તે સમજી જોવાઈ શકાયું નહીં હતું. આ મકાન ઉપર ફરીને વખત-

સર આવી ખરોખર જોવાનું કોઈ ખીજ દીવસ ઉપર મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું, જે વીરોની બાકીની વીગત તા. ૨૫ મી જાનેવારીનાં અહેવાલમાં જુઓ.

હીયાંથી નીકળ્યા તે મદ્રામનાં મેદાનમાં જીહાં ધણું કરીને અઠવાડીયામાં રવી-વાર શીયામ દરરોજ (બેડ) વાળું વાગેછે, અને ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરુષોનો માગે મેળા-વડો થાયછે, તીહાં ફરવા ગયા આ ફરવાનું ઠેકાણું મદ્રામનાં કીલ્લાની દક્ષીણ બાજુએ આવેલું છે, અને તીહાં દરીયાનો કિનારો પણ આવેલો છે, તેથી તે ઠેકાણે હવા ધણી સારી અને તનદુસ્તી ઉપજાવે એવી છે. મદ્રામના રોજીયાનાં અને માતખર લોક ગાડી થોડે અને પગે રોજીમાંનાં હીયાં હવા આવાને આવેછે. તીહાં યોગવાર યુજારનાં વાજાંના મંદુર અવાજથી તથા દરીયા ઉપગથી આવતી થંડા પવનની લહેજથી, ફરવા આવનારનું દીલ ધણુંજ ખુશ અને તાજું થઈ શકેછે. આ જગ્યાએ કીનારે લગતો લાંબો એક રસ્તો મેલગાહ કરવાને માફ મરનાર લાઈ એવશીનુસ્ટન જીઆરે મદ્રાસનો ગવરનર હતો તીઆરે તેણે બંધાવ્યો છે. આ રસ્તાને એજ ગવરનરનું નામ આપ્યામાં આવ્યું છે. આવા લાંબા ટપાનો અને મીઠો, કીનારેથી બાંધેલો રસ્તો જે મરખાવીયે તો તે મુંબઈની મહાલક્ષ્મી અથવા અંબાલાનાં તથા વરવીનાં પુલ આથે મળતો આવરો, તથા એકએ ઉપર છેક મેદાન ઉપરથી તે વાલકેશ્વર મુઘી જે રસ્તો બધાયેલો છે તેને ઘણુંજ મળતો આવરો. આ ઠેકાણેથી પાછા “બ્લાક ટાઉન”માં રોડ એદલજી પાંડેનાં મકાન ઉપર આવ્યા. તાજી હવા જે ખુશી જગા ઉપર આઈ આવ્યા હતા તેથી જીવ ખુશાલ થયો હતો, પણ જેહવા મોહોલામાં આવ્યા કે પેની ગરોનાં વામ આથે ટુગ પાછી મુલાકાત થઈ પડી હતી. રાત્રે ટેબલ ઉપર જમતી વખતે રોડ એદલજી સાથે, અને તેવણના માહેમજદા બાઈ કાવમજી જેવણ એક ઘણાજ મચલ ગૃહસ્થ જણાયા હતા તેવણ સાથે વાતચીત કરતાં મદ્રાસના પાણી તથા હવાની વધારે ખબર મળી હતી, તથા ખીજે દીને “બ્લાક ટાઉન”માંથી નીકળીને રોડ એદલજીનું ખીજુ મકાન વધારે મારી હવાની જગા ઉપર ગાંડી તરફ હતું, તીહાં જઈ રહેવાની ગોઠવણ આ સેંઠ મહેરબાનીની રાહેની કરી હતી.

મદ્રામનાં પાણી વીરો એવું જણાવામાં આવ્યું હતું કે, “બ્લાક ટાઉન”માં કેટલીક જગા ઉપર તથા “કીલ પાર્ક” અને “અગમોર”ના લવાઉપર ધણુંજ માફ અને પુગું પાણી ૨૦ થી ૩૦) ફેડ કુવાઓમાંથી મળી શકેછે. મદ્રાસનાં બાકીનાં ઘણા ખગ ભાગમાં જે પાણી મળેછે, તે આગટ બરેલું અને આવા-

વીધામાં વાપરવાને નાલાયક છે. “બ્લાક ટાઉન”નાં ઉત્તર તરફનાં કોઠની દેવાલ આગળ એક ટેકાણું ઉપર “સાત બાવડી”નું પાણી મળેછે, તે પાણી ઘણું જ માફ અને ચોખું ગણાયછે. વાહાણુવટી લોકનુ આ પાણીનીરો એવેવુ મત છે કે, વાહાણુ-માં બગડ્યા અથવા વામ માર્યા વગર, આગળ હોયે જણાવ્યું છે, તેમ લાંબી સુદત મુધીતે સફાઈ બગેલુ રહી રાકેછે. એ પાણીનાં અગ્ર Quartz “ફ્વાર્ટઝ” નામની ચક્રમક જાતની રેતીની જમીન અન્નરથી નીકળેલા દેહેછે, પણ એ રેતીનાં પડની હેઠળ જે પાણીનાં અગ્ર લાગેલા છે, તેનું પાણી દલકી જાતનું છે. પાણીને કુઆઆમાંથી ખેંચીને મોહોટ મોટી હંચી ચડાવેલી ટાંકીઓમાં બરેછે, તીહાંથી નળની વાટે કીક્ષામા અને મદ્રાસનાં ખીજ બાગોમાં લઈ જવામાં આવ્યું છે. ફક્ત બેજ કુવા હાલ કામ લાગેલા છે, બાકીનાં કાદવ વીગરેથી પુરાઈ ગયા છે. દરરોજ એ કુવાઓમાંથી ૩,૦૦,૦૦૦) ત્રણ લાખ ગ્યાલન પાણી સેહેરમાં પોહોંચવુ થાયછે. એ મીવાય ફેટલાક મોહોટાં તલાવોનુ પાણી પણ વીવાનાં ઉપયોગમાં આવેછે, જે પાણી પણ સાઈ ગણાયછે, પણ આગળ જણાવેલાં પાણીનાં જેવું તે નથી. વીસરવાડી, પેગમબોર, નંગમ બાકમનાં તળાવોનું પાણી સાઈ દેહેછે, પણ તેમાં ઘણું કરીને વરમાદનુંજ પાણી પડેલું સાઈ રહેછે, પછવાડેથી તે તળાવોના અગ્ર ખીગડેછે આ તળાવોમાંથી ફેટલીક ખેતીવાડીને પણ પાણી પુગેછે. ફેટલાંક તળાવોની માવજત નહી બગબર હોવાથી તેઓ આસે આસે પુરાતાં જાયછે. ગત્રે ૧૦૦ વાગે સુવાગયા પણ વામથી અને તેની સાથે મન્નરથી ઈંધ મુતલક આવી નહી હતી.

તા ૨૧ જાનેવારી—આગલી રાત્રે ગોઠવણ કીધા પ્રમાણે આ દીને મહવારનાં થેહેલા ઉઠી “ગીડી” જે બ્લાક ટાઉનથી આસરે ૫) માઈલ દુર છે, તે ટેકાણું ઉપર ગયા. ગીડી, હવાવાળી અને બાગ બગીચા બરેલી જગા છે, જ્યાં ઘણું કરીને પરેલ, નાયગામ, મદુગા અને છાસ્તીની કેટલીક જગાનાં જેવા દેખાવ છે, તથા આગા હવા પણ તેવીજ બલકે તેનાં કરતાં મરસ છે. મદ્રાસનાં ગવરનરનો આ ટેકાણું ઉપર એક મોહોટો મુકામ છે, અને તેની આમપાસ અચ્છો સરકારી બાગ બનાવેલા છે. ગીડીમાં કેટલેક ટેકાણે નાહાનાં નાહાના છુટા છવાયા બંગલા છે, તેમનો દેખાવ તથા તેમાંની સગવડ કંઈ ઘણી પસંદ કરવા જોગ નથી, ઘણુ કરીને તે આપણાં મુંબઈના છાસ્તી ગાંમમાં અથવા મહેમ અને વાંદરે જેવી નાહાની નાહાની બંગલી અને બંગલા આપણે જોઈએછ તેવાં મકાનો છે. જે મકાન ઉપર હજો ગયા હતા તીહાં રોડ એદલજ પાડેના ધણીપાણી તેમની તનદુસ્તીને સાઈ દયા ફેઅદલ કુવાને જઈ

રહેતાં હતાં, તે બંગલો એકબે જણની સગવડ લાયકનો હોવાથી અને આસપાસનાં બંગલામાંથી કોઈની ખીજે સગવડ બરેનો નહી મળી આવ્યાથી તે દીવસે તો, સેઠ એદલતનાજ બંગલામાં ઠાસે કરવાની ફરજ થઈ પડી હતી. સહવારનો નાસ્તો આઈ પાઝં સેહેરમાં કરવાને ગયા. સેઠ એદલતએ હમારી બરદસ્ત કરવાને સાર પોતાનાં કુટુંબ વડીકને જરા અડચણ ભોગવાવી હતી, આ ઉપરથી તેવણનો અમારી ઉપર ઓઠો અભાર થયો હતો તેની હમા આ ઠેકાણે ખુશીથી નોંધ કરવાનું વાજખી ધારીએ.

ગીંડીથી સેહેર તરફ પાછાં ફરતાં “માળિયેટ રોડ” નામનો રસ્તો વચમાં આવેલો, અને હિયાથી થોડુંક આગળ જતાં “કોમ” નદી ઉપરનો પુલ આવેલો, તે પસાર કરતાં આ નદીનાં બે કાંઠાથી જે ખુદરતી ટાપુ થયલું છે, તે દેખાયેલું. (જેવીરો આગળ બયાન કરેલું છે,) ટાપુનું મગ્ગલ અથવા રીરવાત પુલ આગળથી થયવી ગણાયેલું. હિયાથી જગ આગળ વધતાં રસ્તાની વચમાં કાંસાનું એક મોહોટું આવલું જોતા-રની નજરે પડેલું. આ આવલું ખીગીડીયર જનરલ નીલનું છે જેહુની યાદગારી માટે તે તીકાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. ઈ. મ. ૧૮૫૭ નાં માલનો આ દેશનો લશકરી બલવો ખેમાડી દેવાને પોતાની ચુનંદી લશકરી ટુકડીને, દુરામન ઉપર હોમલો કરવાને હુકમ આપતી વેલાની દપમાં આ મુગ સરદારનું આવલું ઉભું કરેલું છે. જે પથરની ખેઠક ઉપર આવવાને મળ્યાં ચુક્યું છે તે પથર ઉપર નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે લેખ કોતરેલા છે :—

જેમ્સ જર્જ સ્મીથ નીલ, સી ખી.

૬ ચણીનો એડીકાંગ.

મદ્રાસ કમિશનરીયર લશકરનો લેફ્ટનન્ટ કુનલ.

હિંદુસ્થાનમાં ખીગીડીયર જનરલ.

જંગી બાહાદુર, દેલાવર અને આપ તબક્કલ મીપાહ.

બંગાલમાં બલવાના જોસ્સાને અટકાવામાં

મધ્યાએ કમિશનરીયર ચર્ચેના પેહેલા આગેવાન.

૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૯ ઈમવીને મેજર

૪૭) વરસની ઉમરે

લખનોનો છુટકો કરતાં

તમામ બાહાદુરી બગેવી રૂતિ મોંઘો મેયો છે.

લરાકરની દુકડીના જે સરદારો અને માણસો માર્યા ગયાં છે, તેમનાં નામ બેઠકની બંધે બાજુએ કોતરેલાં છે, અને તેની હેઠળ લખાનોમાં આલમખાજ ઉપર જે ધમારો કીધો હતો, જેમાં આ બાહાદુર જનરલ માર્યો ગયો હતો, તે હમલાનું ચીત્ર કાંમા ઉપર “બામરીવીકૂ”માં એટલે મપાટીની ઉપર ઉપમાઈ આવેલા ચીત્રનાં આકારમાં પોડેલું છે.

આગળ જણાવેલાં ટાપુનાં મધ્ય ભાગમાં જે બાવલું ગતામાં ખુલ્લું મુકેલું છે, તે “સર યમમ મનરો”નું છે. આ બાવલું, મદ્રામની રહિયતની આગવર્ત ઉપર અતી ઘણી પ્રીતિ હતી માટે જાહેર જાહેરાતું કરીને બનાવ્યામાં આવ્યું છે. “સર યમમ મનરો”નું બાવલું, ઘોડેસ્વાર આમનમાં, કાંમાલું બનાવેલું છે, એની ઉંચાઈ આમરે ૩૦) થી ૩૫) ફુટની દેખાય છે. એનું ચીત્ર એવે આવ્યું છે.

ઘોડા બનાવામાં બનાવનારે કોઈ એક ઘોડાની નકલ નથી કરી, પણ પોતાના હુંગની રાધળી કારીગીરી અને હાથીયારી બનાવવાને, ઉમદામાં ઉમદા હેવાં જનવરમાં જે જે ખુબીયો સમાવ્યા છે તે મધળી અને સંપૂર્ણ આ બાવલામાં કરી બનાવી છે, તથા તેની ઉપર જે નામદાર સ્વારી કરી છે તેને જોડે બનાવનારે નજરે તો જોયોજ નહીં હતો, તો પણ તેહેની મળી ઉપરથી તેહેનું પુતળું આબેહુલ તેહેનાં એહરાને મળતુંજ બનાવ્યું છે, હેવું લોકોનું મત છે. મર ફ્રેન્સીસ આનદ્રે નામનાં વખણાવેલાં પુતલા બનાવનારે પોતાને હાથે આ આવ્યું બાવલું બનાવ્યું છે, અને એ ઉપર આમરે સવાલાખ રૂપિયાનો ખરચ થયો જણાય છે. મર યમમ મનરો, મદ્રામનો ગવરનર, કોલાસતાં શેગથી તાલ હ જીલાઈ મને ૧૮૨૭ ને દીને, પેટીકાન્ડા નામની જગા ઉપર મરણ પામ્યો હતો.

સેહેરમાં જતાં તડકો મખત લાગવા માંડ્યો હતો, મારે એક ટેકાણે આધમિકીમવાળાની દુકાન નજરે પડ્યાથી તીહાં જીતરી જરા દડા થયા હતા, અને રાત્રે પણ ગરમી ખમવાની ધાસ્તીથી બચ્ત તથા આધમિકીમ હમારાં રહેવાનાં મકાન ઉપર મોકલવાને આ ટેકાણે હુકમ આપ્યો હતો. હીયાંથી નીકળીને ફરાંક કંપનીવાળાઓનું લીલાંજીખાનું અને કમીરાલ એજંટની દુકાન જોવા ગયા, એટલીજ મતલબથી કે જોઈએ મદ્રાજનાં લીલાંજીખાનાં, યુગેપરાપ, અને કમીરાલ એજંટની દુકાનો અને આશિમો ધુંબઈના આવાં ખાતાં સાથે સરખાવતાં કેવી પ્રકારની છે. મદ્રાજમાં સાધારણ ધંધા ચેજગાવાળા અને પરચુગણ જીનસાની દુકાનવાળાઓમાં, ત્રણ ભાગઉપર, યુગેપરાપની દુકાનો છે, અને દેશીઓની

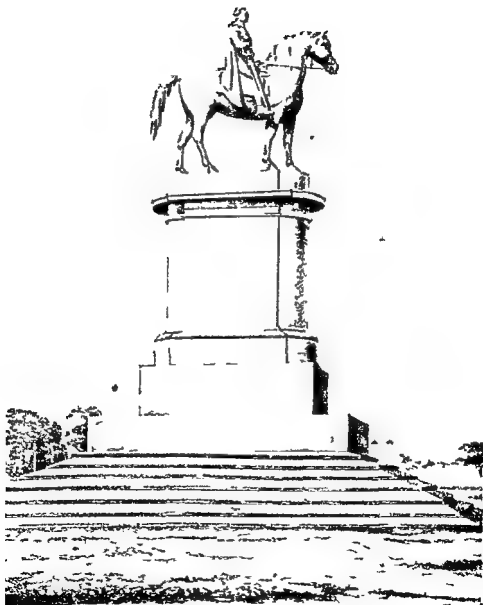

Figure 1. The statue of St. Thomas.

ST. THOMAS, MOUNT PATERA
(BRONZE STATUE)

1. The statue of St. Thomas.

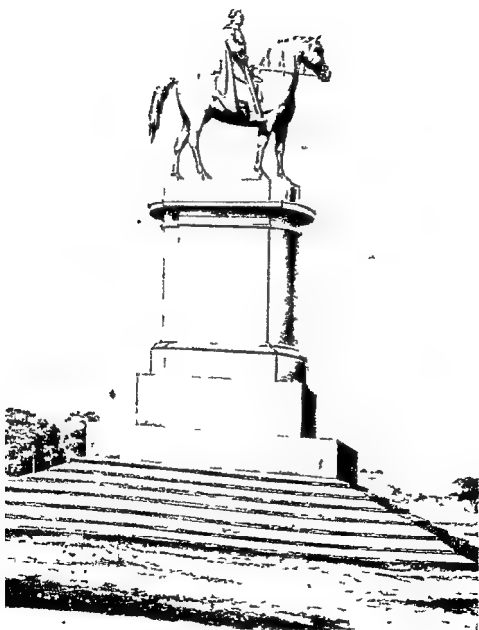
(See page 1)

લરાકગની દુકડીના જે મરનગે અને માણસો માર્યાં મર્યાં છે, તેમનાં નામ બેઠકની બંધે બાગુએ કોતરેલાં છે, અને તેની હેઠળ લખાતોમાં આલમખાન ઉપર જે મમારો કીચો હતો, જેમાં આ બાહાદુર જનરલ મોંઘા ગયો હતો, તે હમલાનું ચીત્ર કાંમા ઉપર “બામરીવીક”માં એટલે મપાડીની ઉપર ઉપસાઈ આવેલા ચીત્રનાં આકારમાં ખોડેલું છે.

આગળ જણાવેલાં ટાપુનાં મધ્ય ભાગમાં જે બાવલું રત્નામાં ખુલ્લું મુકેલું છે, તે “મર યમસ મનગે”નું છે. આ બાવલું, મદ્રાસની રઈચતની આગવતર ઉપર અતી ઘણી પ્રીતિ હતી માટે જાહેર જિથગણું કરીને બનાવ્યામાં આવ્યું છે. “મર યમસ મનગે”નું બાવલું, ઘોડેસ્વાર આમનમા, કાંમાલું બનાવેલું છે, એની ઉંચાઈ આમરે ૩૦) થી ૩૫) ફુટની દેખાયછે. એનું ચીત્ર અત્રે આવ્યું છે.

ઘોડા બનાવામાં બનાવનારે કોઈ એક ઘોડાની નકલ નથી કરી, પણ ઘોડાના હુનરની મધળી કારીગીરી અને હાથીવારી બતલાવવાને, ઉમદામાં ઉમદા હેવાં જનવંશમાં જે જે ખુબીયો મમાયવી છે તે મધળી અને સંપૂર્ણ આ બાવલામાં કરી બતલાવી છે, તથા તેની ઉપર જે નામદારે સ્વારી કરી છે તેને જોડે બનાવનારે નજરે તો જોયોજ નહીં હતો, તો પણ તેહની મખી ઉપરથી તેહેનું પ્રતર્થ આવેહુજ તેહેનાં એહરાને મજાનુંજ બનાવ્યું છે, હેવું જોડાનું મત છે. મર ફ્રાન્સીસ આનરે નામનાં વખણાયલાં પ્રતલાં બનાવનારે ઘોડાને હાથે આ આખું બાવલું બનાવ્યું છે, અને એ ઉપર આમરે સવાલાખ રૂપિયાનો ખરચ થયો જણાયછે. મર યમસ મનગે, મદ્રાસનો ગવરનર, કોલાગનાં ગેગથી તા. ૬ જુલાઈ સને ૧૮૨૭ ને લીને, પેટીકાન્ડ નામની જગા ઉપર મરણ પામ્યો હતો.

એહેમાં જતા તડકો સખત લાગવા માંડ્યો હતો, માટે એક ડેકાણે આઈસિકીમવાળાની દુકાન નજરે પડ્યાથી વીહાં જીતરી જરા ડાઘ થયા હતા, અને રાત્રે પણ ગરમી ખમવાની ધારતીથી બગ્ડ તથા આઈમક્રીમ હમાગ રેહેવાનાં મકાંત જીપર મોકલવાને આ ડેકાણે હુકમ આપ્યો હતો. હીયાંથી નીકલીને ફગંક કંપનીવાળાઓનું લીલાજીખાનું અને કમીરાન ઓન્ટેની દુકાન જોવા ગયા, ઓન્ટેની મતલબથી કે જોઈએ મદ્રાસનાં લીલાંજીખાનાં, યુરોપરસાપ, અને કમીરાન ઓન્ટેની દુકાનો અને આશીસો મુંબઈનાં આવાં ખાતાં સાથે સરખાવતાં કેવી પ્રકારની છે. મદ્રાસમાં માધારણ ધંધા ગેજગાવાળા અને પરચુગણ જીનગાની દુકાનવાળાઓમાં, ત્રણ બાજઉપર, યુરોપીયનોની દુકાનો છે, અને દેશીઓની

SIR THOMAS MUNRO - ADRA
(BRONZE STATUE)

JOHN BROOKS

2. 112 1111 1111-1111

તો કેઈ જુજવીજ છે. યુરોપીયનોની દુકાનો નાહાની અથવા મોહોટી બંધે ધણીજ સારી રીતે અને કાયદામર રચેલી છે, જ્યાં તેમનો દેખાવ જોવા લાયક અને પસંદ પડતો લાગે છે. વળી એ બાબદમાં મદ્રાસની દુકાનોની રચના કરતાં કલકત્તાની દુકાનોની રચના આથી પણ વધારે બેહેતર છે, જેનું બયાન ઘટતે ડેકાણે વાંચી-યામાં આવશે. આ બંધે જગા ઉપરની દુકાનોની રચના, સગવડ અને સફાઈ બરેલી જોઈ હોય ધણીજ ખુશી થયા હતા, પણ તુરત તેની સાથે દિલગીરી એટલા સખબથી પેદા થઈ હતી કે તેમની સાથે આપણાં મુંબઈ રોડેરની એવી કીસમની દુકાનોની સરખામણી કરતાં તેમની આગળ આપણી બેચાર યુરોપશાપ સીવાય બાકીની સઘળી દેશી દુકાનોની રચના ખોઈસ થઈ રાકે એવી જણાઈ હતી. કલકત્તાની યુરોપીયન દુકાનો સાથે તો એવેની દુકાનોનો મુકાબલો કરવાજ નહીં જોઈએ. તેઓ તો યુરોપ ખંડની માટી દુકાનો સાથે હરીફાઈ કરી રાકે એવી છે. આપણાં દેશી લોક દુકાનોમાં સામાન રચવાના કાયદા કાનુનોથી ધણુંકરીને તદ્દન અણુજણા છે. તેઓ સામાન એવા તો બેકાયદથી ભરી મુકે છે કે તેમની દુકાનને સામાનની વખારનું નામ આપીએ તો તે આલી રાકે એવું છે. હીયાં ધણે ડેકાણે સઉથી સરસ માલ અને વળી તે માટી કીમતનો એકઠો કરેલો હોય છે, પણ તેને એવી તો કફોરી રીતે રચેલો હોય છે કે એક સરસ જીનસની પાસેજ એક રદ બાતલ થયલી જીનસ પડેલી હોય છે. ખીજ કમુર એ હોય છે કે તેથી એક જીનસને બાહિર કાઢાડતાં દસ જીનસોને ખીસાડવી પડે છે, અને તે ખીમોડેલી જીનસોને પાછી તેમની જગા ઉપર મુકવાની તો કોઈને બચગીયીજ ટેવ નહીં, જણે તે જીનસો પોતાની મેળે આબીને પાછી પોતાનાં ડેકાણાં ઉપર જઈ બેસે, એવું દુકાનવાળા સમજે છે! વળી કાંચનાં સામાન માથે લાકડાંના અને ધાતુના સામાનનો બેળાબેળ કરી નાખેલો હોય છે. જીહાં ખુણે ખટોલ જે જીનસ સમાઈ રાકી તેને તીહાં આસી દીધેલી, અને જરે કામ પડતાં બાહેર કાઢાડીને કોઈ ખીજે ડેકાણે મુકી તો તે વળી તીહાંજ ખુણામાં પડી રહેલી. આવી રીતે ધણીક જીનસ આખાં દુકાને યોગ્ય વખતમાં ફરીવળે છે, અને તેવામાં ધણીવાર એવું બને છે કે કોઈ ચીજ જોઈએ તારે તે હાથ લાગતી નથી, પછી તેહેને રોઢવાને જોઈએ એટલાં ફાફાં મારવજ કરે. આવી ખામીઓથી ધણીવાર ભારી કીમતી દુકાનવાળાઓનો મુંબઈમાં કોઈ બાવ પુછવું નથી, અને એવી દુકાનો ઉપર કોઈને જ્યાં પણ ગમતું નથી. દુકાન છોડી આપણાં દેશીયોની

પેહેડી અને આશિસા અંદરની રચના તપામીએ તો વીટાપણુ એવીજ તરેહનો ગોઠવ
 બેઠેલો. થેડિજ ડેડાણે આપણે બેઠેલું કે વેપાર વણબના કામકાજ માર,
 લખવા, વાચવા, અને હીમાળ ચણવાની શુદ્ધ એલાહેદી જગા કરી ચાલેની
 હશે જીહા ખીશુ કંઈજ કામ ચલુ નહી હોય. થેડિજ ડેડાણે અંધુ ટગે કે જીહા મેઠ
 અને તેના માણુમે કામદામગ પોત પોતાને દરબને બેમી કામ ડાગમા ડગતા હશે.
 હમે અતરેના માતબર દોંદુ, વાણીયા તથા બાકીયા વીગેગેની પેટેડીયાની અંદરની
 રચના વીરો બોધીયેછ. આ વીરો આપણા કેળાડ પારનીઓને તો હમાગ વીચાર
 પ્રમાણે જરા બહાઈ છે, જે કે તેઓ કેળાડ પણ આવી આમીથી આવી નથી.
 વાણીયા, બાકીયા રોડીઆઓની પેહેડીમા જઈ શુઓ, જે જગાઉપર મોટોડા મેઠ
 મોટોડામા પાનનો કુચો ધાની આવતા બેઠેલા દરો તેમનીજ પામે જરાકુંથી તેમના
 વડા કારભારી અથવા મેહતા પાનની ખીડીની પચકડી દેવાલ ઉપર આગતા બેઠેલા
 હશે; પચકડીના રેલાથી દેવાલ મધળી લાલ અને પીળી બની રહી હશે, જે કોઈની
 આખમા નકારી અથવા નજીસાઈ બરેની નથીજ દીમવાની! મેહતાની બેડે પેટેડીના
 ઉધણુ કરતાં માણુમે તેમના ખરડાવલા બેડા કાહાડી પોતાની સામણે તે બણે દરશને
 મુકી બેઠે ના હશે. ચોક્કી કરવા ગએતો કોઈની પાછ ટોચો તો તે વળી મેઠની સામણેજ,
 ખુણે બેસી કોપરા બેખતો દરો, પેહેડીની ગાદી ઉપર પાન તબાકુનો મુકો અને
 એ નચીસો પાસી બાધવાના પાત્રાતથા વાખ, પગેપગ અટવાતા પડેલા દરો! મોહોડા
 રોઠે પેહેડીની ગાદી ઉપર બેગીને સાખથી સહવાગના પોતાને હાથે વાલપાપડી મમારી,
 વાલ કાહાડી, છલટા પેહેડીની ગાદી ઉપરજ નાખેલા, તે વીહાજ પડી રહેલા દેખારો,
 જે વારી લેવાને, વલ્લભ રેમોઈયાને પાચવાર કહેલું, પણ વલ્લભના બેજભા સફાઈ
 મુ ચીજ છે, તેનો વિચાર ખરોખર જઈ રાહિતોજ નહી, તેથી વલ્લભને બોલવતા તે
 ચારવાર આવી ગમલો ખરો, પણ પોતાના પગની ડોકરે પેલા પાનાઓને એકગ-
 મથી ઝાટકી ખીજગમ ઉરાડી મેગેલા, પણ પોતાની કમર મગડી, વાકુ વળીને કચરો
 કાહાડી, જગા સાફ કરવી, આ વિચાર તેના ધી બાધેલા મગજમા નહીજ આવેલા.
 આવી કટાલા બરેલી અને ખીન કાચદાસર રીતથી આજ મોહોટ માઠા વેપારીઓની
 પેહેડીના કામ ચાલ્યા તો જાયછે, પણ અતે તેના પરીણામ માઠાજ નીપજેલા
 હશે, અને તેથી તેમને કેટલી અણુજાણુતા મુકાબાની થઈ હશે અને દંજી પણ
 ચલી દરો, આ વીરો તેમને કશી ખબર છેજ નહી. કાચદો ઇશરી શુણ છે અને તે

દોઢ માણુમ જાતમાં હોયો જોઈએ. દોઢખી કામ અથવા ધધો કરવામાં, ગમે એનું કહણુ અથવા મેહેલું હોય, તોએપણુ તેમાં એકમ કાયદો અને રીત તે હોવી જોઈએ.

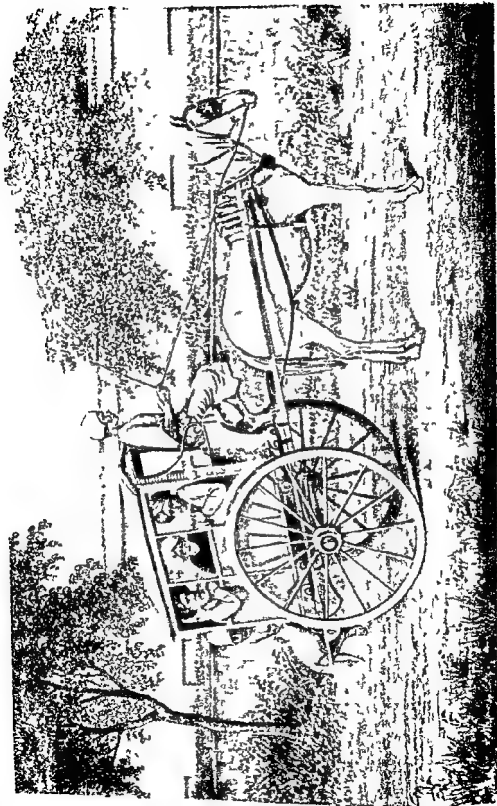
જેનું કામ તે તેણેજ કરવું, જે વખતે જે કામ કરવું ઘટ્ટું હોય તેજ વખતે તે કામ કરવું, જે રીતે તે થવું જોઈએ તેજ રીત પ્રમાણે તે કરવું, તોજ તે કામ બરોમર થવાનું. આપણા દેશી દુકાનદારો અને વેપારીઓ જાણી મહેનત કરનારા છે, પણ તે મધળી ખીન કાયદે અને ખીન રીતે કરવાથી, યુરોપિયન દુકાનદારો અને વેપારીઓની બરોબરી તેઓ કરી શકતા નથી. આપણા દેશી ધંધાદારીઓ પોતાનું કામકાજ, જેમ તેમ, વખત બીજર બની આવ્યું તેમ કાયદે અથવા બેકાયદે કર્યા જાય છે, તેમ યુગેપીયન નથી કરતા અથવા કરનાર. આપણા દેશી ધંધાદારી ગમે બુદ્ધિવાન સુધી બેઠી, કમરનાં શુંકતા દીવા આગળ, હીસાબનાં ચોપડાં લખાવાનો, અને ખીન રીતે કામ કરતા કરતા તે ગેકાયલાને રોકાયલા જ રહેવાનો, તેના કામનો છેડોજ નથી આવવાનો, તેની છંદગી, ધસાઈને તે જલદી છુટો થઈ જતા હોવાનો, તકીયે લાગીને અરાકત થઈ બેસવાનો, પણ યુગેપીયન ધંધાદારી આપું ગધેડા વહીવટ કદી નથી કરનાર. તે આની ખીન કાયદાની રીતને, અપધાત કરવા જોઈ તકસીર મમજો છે. તેથી પોતાનું કામ બજાવવાને તેણે પોતાના કાયદા અને રીત બાંધી તેજ મુજબ તે ચાલે છે. તે ડેરવેસ વખતેજ પોતાનું કામ હાથમાં લીધે છે, અને તે લીધું કે તે બજાવવાને તેની પાછળ મડેલા જ રહે છે. પણ જે વખત તેણે આમાએમનો ડગવેલા હરો, તે વખતે સધર્મ કામ પડતું મેલીને તે પોતાનાં શરીરને મુખ અને આમાએમ તો આવવાનોજ. તેનું મગજ કંટાળીયું તો તે પાંચ પચીસ રૂપિયાનાં ખરબચોટી દરકાર કર્યા વગર, તે આમાએમ લેવાને, ૧૦૦ ગાઉ દુર ટેકરી ઉપર, અથવા બાગ બગીચામાં દોડી જવાનો, અને આમાએમ મેળવી પાછો પોતાનાં કામ ઉપર નવાં કુતિમતથી લાગવાનો. આ દુક બાબત આપણા દેશીઓ સાથે બીજા કરવા જોગ જણી અમે સુકી છે. મુંબઈમાં હવે ઘણાં યુરોપિયનોનું આવવું થયું છે અને તેમની રીતભાંત મુજબ ચાલવાની ટેવ આપણા ફેટલાક ધુંધી અને ચાલાક દેશીઓમાં પડતી જાય છે. કેળવણીનો તેમ પ્રસારો પણ થતો જાય છે, તેથી ઉમે છે કે ધંધા વેપારને લગતી આ અગતની બાબત ઉપર આપણા દેશીઓ ધીયાન પાડેલાં હો. ધંધા ગેજગાર કાયદામર અને કેવી રીતે કરવો આ અ-

ગતની ખાળત ઉપર દેરીઓ, યુગેપિયન લોકની આવી બાબદમાં જે રીતભાત જે તેની નકલ કરે તો તેથી દેરીઓને અચીત મોટી કાયદે થશે. તેમના પોશાક અને ખાવાપીવાની નકલ કરવા કરતા આ અગતની બાબદની નકલ કરવાને દરેક હિસ્સા બાઈ બધુઓને વધારે તાકીદની બલામણુ કરીએ.

મદ્રામની દુકાનો જોઈને માનના દ વાગે “બ્યાક ટાઉન” માં થઈ પાછા ગઈડી ગયા. માનના રમતામાં આમખામનો દેખાવ જાણે આપણે પંચ, મોઢા, નાથગાવ, અને મદુગાના રમતા બિપચી જતા હોઈએ તેવો જાણની ધટાથી ગી-આમણો લાગતો હતો. રાત્રે ગઈડીમાન આગમ કીધા, કેમકે મદ્રામની એ જામમની મગત ખીજે દીને મનાગના થનાં હતી, તે જોવાનો ઇચ્છે હમે ગળે હતો. મદ્રામની મગત ધણુ કરીને મલવાગના પોતોગમાં ધણુ તડો નહી પડે એવા તાજા અને ઠંડકના વખતમાં થાયજે, અને તે જોવાને દુરવગથી ધણુ લોકની હે મળેજે.

તા. ૨૨ જાનેવારીને દીવરો પાછાની મગતથી ગાડી પોડા અને લોકની હીલચાલની ગડબડ સાબળનામાં આવી હતી. જાણે કેવુ એક અગતનુ કામ હોય તેમ લોક પોરોદીયામાંથી હોડ ધામમાં પડ્યા હતા. મરવે દોઈ સરત જોવાને જગો મળવાની હોસથી, મગતના રમતાની બાજુ બિપા છેક પાછાની મગતથી અધારામાં આવીને જગો પેગી બિપા રહ્યા હતા. પોડોડની જગા મદ્રામના “બ્યાક ટાઉન” થી આસરે આઠ માઈલ દુર છે, તોયેપણુ એક દુર સુધી ધુમ્કળ લોક આજ્યા હતા. મદ્રામના લોક ધણુ ખરા બારી મોજલા અને રોષાળીયા જે. મગતના બગલાની માં મે ગૃહસ્થ લોકને સગવડથી બધીને પોડોડ જોવાને ખૂબી આવવા માં કામ આજુ માડવ બાઈને તેમાં ખુબી તથા બાકની બેઠક કરેછે, અને તેની દીકરીને બહેર વેચ્યામાં આવેછે. હમે ગયા હતા તે વખતે દરમાણુમ દીઠ દીકરીને ૩ સીયા ૧) લેતો કીધા હતો. આવી બેઠક કરવાનુ કામ સરતની આગમમ કાકાકરો પોતાને માથે લીધેછે, અને તેમાંથી સારી રકમ તેઓ કમાયછે, આની બેઠકનો લાભ મારા સાગ માણુસો પોતાના કુળ કુખીલા સાથે લીધેછે.

મદ્રાસની સરત જોવા આવનાર તમાસગીર લોકમાંથી બાપગે સાથે દમ માણુસ આધા પીધા અથવા મોજ ઝાં વગર પાછા જતા હશે, તેવુ હમે જાણનાવામાં આજુ છે, તથા તેવુ હમાએ જોયુ પણુ જે મરવેકોઈકઈ ખાવાની વસ્તુ

પોતાની સાથે બાતીયું બાંધી લાવેછે, અથવા રસ્તામાં તેવી દુકાનો મંડાયછે તેમાંથી તે એ દીને સઘળા જણ ધણીજ તલબદ્ધ બુદ્ધિ સહવારનો નામો કરેછે. નાસ્તા સાથે તીઠાં કાશી, ચાહે અને દુધ પણ મળેછે, પણ તે દીવસે ચાહા કાશી વગવમાં પડી, તેની ઉપર તાડીની ચઢડલી ધણીજ થાયછે. તાડીનો ખપ તે દીવસે એટલો તો થાયછે કે સરત યદ્યપિ પાંછી રસ્તામાં દેશીયા તાડીખાં ઇંછનીયરો બનીને, જમીન માપતા તથા જગા ભેટ કરતાં, છેક સહવારનાં નીકળેલા સાંજે પોતાને ઘેર ધણું કરીને સહી સલામત પુગેછે, અને ફેરલા એકાને તો સંભાળ સાથે પાહોચાડ્યામાં આવેછે !

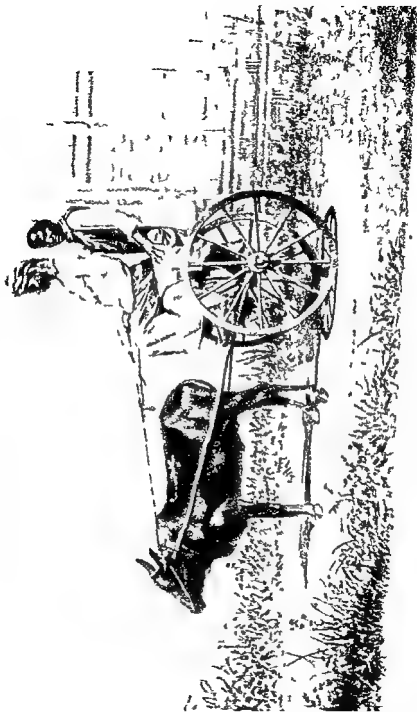
એ દીને મદ્રાસની બાકુતી ગાડીઓનો ખપ પણ ઘણો પડેછે. મદ્રાસની બાકુતી ગાડીનું ચીત્ર આ ઠેકાણે આપ્યું છે, તે જોવાથી માલુમ પડશે કે તે જે પધડાંની નાંહાંની સીગરમ છે. એનું નામ મદ્રાસના લોક “સીધ્રંમપો” બોલેછે, જે શબ્દોનો અર્થ “જલદી જ,” એવો થાયછે. ચારજણ આ ગાડીમાં, બબે સાંભાસાંમી બેસેછે. પછવાડે બેસેલું જવાડવાવાળો ઉભો રહેછે, અને આગળ “દ્રાઇ વાકસ”. ઉપર દ્રાઇમેન હાંકવા બેરેછે, તેને મદ્રાસમાં “સાઇસ” બોલેછે. ચાર બેસેલા કરતાં દોઢવાર વધારે માણસો, છ વટીકપણ, બચડાઈ સંકડાઈને બેસેછે. એ ગાડીનો દેખાવ જોવા ચીતાર પાડનારે મારો પાડ્યો છે તેવા સઘળી સીધ્રંમોનો નહી સમજવા. ઘોડાનું “દારનીસ” સુતળી, દોરડી અને કાયાથી ધણુંકરીને બાંધેલું હોયછે, અને શીધ્રંમોનું લાકડાંમ પણ ધણીજ તકલીલી બનાવટનું અને ભાંગીવુટી હાલતનું હોયછે. છદારે હેવી ગાડીઓ એકબીજા સાથે સામાસામી બેસથી અથડેછે, તીઆરે તેને દેખાવ ધણું કરીને જોવાલાયક થઈ પડેછે. ગાડીનું બાપું, ચક્કર અને પુલથી ભાંગી છુટું પડી જાયછે, તેનાં પાનેલા ભાંગીને જીવંત પડેછે, અને તેમાં બેસનારો પોતાનાં કપડાં ખંખેરતાં અને ધુજ પખીડતાં ગાડીનાં ભાંગેલા પીંડ-ગાંમાંથી બાહર નીકળેછે. ગાડી એટલી તો નાહાળી અને નીચી હોયછે કે, તે ભાંગાથી બેસનારને ધણું કરીને વાગવા જેવું કંઈજ બનતું નથી. યોગ વખતમાં સઘળો સરંજામ, ભાંગી, તુટી, ફાટી, અને વરાઈ એવા તો છુટા થઈ પડેછે, કે તે ચયાથી સપનું થઈ ચુકું જાય. ગાડી ભાંગાથી ઘોડાને બાંકળે કરવા દાર-નીસ કાપવાની કંઈ જરૂર પડતીજ નથી, તેના પટેપટા પોતાની મેળે કાંચા સુતરની માઆફક તુટી જાયછે. હાંકનાર ધણું કરીને જોવા યોગ્ય અને બોયડ તેવોજ તેને

પોડે પલુ થોડે અને મુઘર હોયછે, તેથી મસ્તીની અથવા ઉચલપાથલ થવાની જરાની ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ગાડીનું નામ “શીખ્રિયા” એટલે “જલદી” “જલ” કરીને તો બોલાયછે, પણ હુમુક હુમુક કરતાં અલખતાં અર્ધે કલાકે માઇલેકની મુસાફરી એવી બાકુતી ગાડીયા જો કરે તો બેસનારનાં મારાં બાયેગ જાણવાં,

એક ખીજી તરેહની બાકુતી ગાડી મદ્રાસમાં વપરાયછે, તેહેનું નામ “ઝટકો” બોલેછે. એનું ચીત્ર આપેલું છે, તે જોયાથી માલુમ પડે છે કે આ ગાડી, જોખી અને રેલેકલા જેવી છે, અને તેમાં એક બળદ જોડેછે. હાંકનાર આગળ બેસેછે અને તેની પાછળ ઉતાડે બેઠેછે. એ ગાડીનું નામ “ઝટકો” કરીને છે તેહેની મતલબ એવી છે કે કોઈ ટુકાણે જલદીથી ઝપાટામાં જવું હોય તો એવી ગાડીમાં એક ઝટકામાં જવાયછે. અરેઅર એ ગાડીને જે નામ આપ્યું છે તે અરેઅર્જ આપેલું છે, કેમકે જીઆરે બળદ જોરમાં આવી દોડે, તોઆરે આપણી નજર તે દોડતી ગાડી ઉપર ઠરી ચકતી નથી, એટલી જોરમાં તે નીકળી જાયછે, પણ બેસનારે ખુબ સારી પેઠે પગ ઠસાવીને બેસવું જોઈએ, નહીં તો દોડતી ગાડીએ જરા આંચકો લાગતાં તે અચીત જાડી પડયા વગર નથી રહેવાનો. ઝટકો પણ સીંચમખોની માફક અથવા તેથી પણ વધારે તકલદી ગાડી છે, અને જીઆરે ઝટકો અથડીને બગિચે તોઆરેનો જમ ખુરદાની એક કોથળી પડીગયાથી તેહમાંનાં દોલોડીયાં વેરાઈને ગગડી જાયછે, તેમ એ ગાડીના બાગે ખુરદો થઈને આસપાસ ગગડી વીખરાઈ જઈ પડેછે.

આથી બાકુતી ગાડીયા શીવાએ ખીજી ધણી સારી બાકુતી ગાડીયાનાં પણ તબેલાં મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજ લોકે અને દેશીઓએ રાખેલા છે, અને આપણે હુકમ ચાકલીએ તે પ્રમાણે બે ધોડાની અથવા એક ધોડાની, જેહવી માર્ગે તેહેવી ગાડી, ભાડે મળી શકેછે. પણ એ ગાડીઓનાં કોથળેનો વીરો ખુબ રાખાળ રાખવી જોઈએ, કેમકે તેઓ ધણાજ બેપરવા અને મુરખ હોયછે. મદ્રાસમાં ગાડી પછવાડે ધોડવાળા ધણું કરીને બેસતાં નથી, પણ ચાલતી ગાડી સાથે દોડેછે. તેઓ કોઈજ વાર અથવા કદમજ પછવાડે બેસેછે, પણ વસ્તીનો ભાગ આઓ એટલે તીહાંથી ઉતરીને સાથે દોડતાંજ રહેછે, પછી ગમે એટલું લાંબે દોડવું પડે, તેની તેઓ દરકાર કરતાં નથી. મદ્રાસમાં રહેતાં ચાલનારાઓને “પોઈસ” “બાજુ યો” એવા રાજદો ધોડવાળા ધોડારીને નથી કહેતા, પણ આ, ઈ, જી, એવા

BUCK RUTLEY MADRAS
A. 1870

ફક્ત રસોનાં આવાજ મોહોડેથી કાઢાડીને વચમાં ચાલનારાઓને બાજુએ જવાની ચેતવણી આપે છે. કોઈજ વખતે “બાજુ” રાજ્દનો પોકાર સાંભળ્યામાં આવે છે.

મદ્રામની સરત જોયાપછી ગીંડીના ખંગલામાં પાછાં ગયા, અને નાહીને નાસ્તો કરીને ૧૦) વાગે મદ્રાસનો ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ નામનો કીલ્લો જોવા ગયા.

મદ્રામનો કીલ્લા હાલ જે જોવામાં આવે છે, તેમાં અને અસલના જુના કીલ્લાના આકાર અને બાંધણીમાં ઘણોજ ફેર પડી ગયો છે. અસલ કીલ્લાની આસપાસની દેવાલ અથવા કોઠ ઘણોજ તકલદી અને નાકુઅત હતો અને લડાઈનાં હીંગામમાં બચાવ કરવાનાં કામને નાલાયક હતો. હાલનો બાંધણી કીલ્લો નિમગોલ આકારનો છે, તેની સીધી મથાટ બાજુ ઉત્તરથી દક્ષીણ, દરિયા તરફથી આવેલી છે. દરિયાનું પાણી છેક કોઠની દેવાળ નજ્દીક આવે છે, પણ મોજા અને બરતીનું પાણી દેવાળને અથડે નહીં અથવા બાંજે નહીં એ માટે પથરનાં બાંધ-કામની આડ કરી લીધેલી છે. તેની સાથે લોહનાં થાંભલા હવડાં દરિયામાં દાટીને પાણીનો વધારે અટકાવ કરેલા છે અને એથી પાણી થોડું ધણું દૂર દોડેલું પણ છે. જમીનની બાજુ એથી કીલ્લાનો બચાવ ધેવડી દેવાળનો નીમગોલ કોઠ બાંધીને કીધેલા છે. કોઠના વાયબ તરફનાં છેડા આગળ બે મજલાની બચાવ બાંધેલી છે, તેમાં હેઠળ લશ્કરનાં માણસોને અને માથા ઉપર અમલદારોને રહેવાની જગા કરી આપેલી છે. બરાબની જોડેજ એક બજાર છે, તેમાંથી લશ્કરનાં માણસોને સારાકી મળી રાકે છે. કીલ્લાની અંદરની ઘણી ખરી ધમારતો જુદાં જુદાં સરકારી ખાતાઓની આશિસાને સાથે વપરાય છે. કીલ્લામાં જોવા લાયક ધમા-રત સેન્ટ મેરીનું દેવળ છે, જે નજ્દીક ૧૦૦) વરસ પુરાણું છે, અને તેમાં સારી સારી ચાદગારીઓની નીશાનો છે. આખા મદ્રાસ રોહરમાં જુનાંમાં જુનું આ દેવળ ગણાય છે. “આરસીનલ” અંદરે તોપખાનું અને લડાઈનો સરજમ રાખવાની જગા પણ કીલ્લામાંજ છે, અને તે એવું તો સારી પેઠે રચેલું છે કે સાધારણ જોના-રનાં મન ઉપર તીહાંની રચના જળસી અસર કરે છે. અંદર જતાંજ દરવાજા આગળ, ટીપુની પાસેથી ઝીતી લીધેલી બે તોપો શીણગાર દાખલ મુકેલી છે; એ તોપનાં માણેડાં ઉપર વાઘનાં માથાંની સીકલ કાનરેલી છે. લાર્ડ કાર્નવાલીસનું પ્રતીક પણ કીલ્લામાંજ ઉભું કરેલું છે. આ સુગ સરદારને આનાઈટ પથરનાં ધુંબજ તળે જોતો ગણેલા છે, અને જે એકક ઉપર તેહેને હજો ગણેલા છે તેહેની એક બાજુ

ઉપર ઇસવી સન ૧૭૯૨ ના સાલમાં ટીપુ સાથે જે દોલકરાર થયા હતા તે પ્રમાણે આલવાની જમીનગીરીમાં, તેહનાં જે છોકરા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સરણ કર્યામાં આવ્યા હતા, તે કુતેહની યાદગારીનો દેખાવ કાતરેલો છે. આ પુતળું ઇસવી સન ૧૮૦૦ નાં સાલમાં જીવું કર્યામાં આવ્યું હતું.

એજ સરદારનું એક ખીચું પુતળું “માલ્ટ રોડ” ઉપર પણ ઉભું કરેલું છે, અને તેહની ઉપર એક ધુંબજ બાંધી તેની આસપાસ લોટાનાં કુટરા બગી લીધેલા છે. કુટરા વીરો એવું જણાયલું છે કે ઇસવી સન ૧૭૯૯ નાં વરસમાં ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરે શ્રીરંગપટણ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો તારે લાર્ડ કાર્નવાલીસનાં હાથમાં જે તોપી ક્રીતમાં આવી હતી તે તોપીને પીગળાવી તેનાં લોટાનાં આ કુટરા બનાવેલા છે. ધુંબજની બેઠકની આરે બાજુ ઉપર લાર્ડ કાર્નવાલીસનું નામ ઇંગ્લેન્ડ, તૈયંગી, હિન્દુસ્થાની અને તામીળ બાપામાં કોતરેલું છે. એવાજ ધુંબજ અથવા એને નજદીક મળતો આવે એવા ધુંબજ આગળ ધુંબઈનાં કોટનાં શ્રીનચોકમાં હતો, તેમાં પણ લાર્ડ કાર્નવાલીસનું પુતળું ઉભું કરેલું હતું.

મદ્રાસનો હાલનો કીલ્લા દેખાવમાં અને ચેતકમાં ધણોજ મુંદર દીમે છે, અને લક્ષ્મીના વખતમાં બચાવ કરવાને પણ તે ધણોજ લાયક, મજબુત અને કાયદા-સર બાંધેલા છે, એવું લશ્કરી અમલદારોનું મત છે. કીલ્લામાંના રસ્તા રોહેરનજ રસ્તા કરતાં ધણોજ સાફ મફાઈ બરેલા જોવામાં આવ્યા હતા.

કીલ્લામાંથી નીકળ્યા તોવાજ પાધરા મદ્રાસની દીવાદાંડી જોવાને ગયા. કીલ્લાની ઉત્તરે ખુલાં મેદાનમાં આ દીવાદાંડી આનાઈટ પથરની મજબુત બાંધેલી છે; જેની ઉંચાઈ જમીનની સપાટીથી ૧૨૫) ફુટ છે, તેહનાં પાયાના પુસ્તા મુધાં પોલે-બાઈ ૫૫) ફુટ છે. દાંડીનાં મથાળાં ઉપર જવાને મીનાસની અંદરથી ગોલ ફરતો દાદર બનાવેલા છે, તેનાં ફાંગીયાંનો આધાર અથવા ટેકાવ મીનાસની પથરની ભીતના બાંધકામમાં આડી લોટાંની બાંધી ગરાદો ચીલી લઈ તે ઉપર કીધેલા છે, અને બીજીગમથી ફરતા લોટાંના કુટરા સુકેલા છે. આ ગોલ દાદર ઉપર છેક મથાળે મુધી ચઢ્યા પછી જે ઉપરથી નીચે જોશ હોય તો આ દાદરનાં ફરતાં ગોલ ફાંગીયાંનાં પેચોની બદલુ અથવા ચક્કર ધણુંજ વીચીત નજરે પડે છે, પણ સહી જોવા લાયક તો આ પેચોની વચમાં જે ખુલો, ખાલી, બેડો, ઉપરથી પોલેજો અને નીચેથી સાંકડો બાંધુ જેવા જોયો જે બધાપણના આકારમાં દેખાય છે તે

જોનાથી મનગીપર મહાં અમર થાયછે. દાંડી બપોથી મદ્રાસ રોહરનો આમપામનો દેખાવ તેમાં મુખ્ય કરીને બપાક યજ્ઞનો દેખાવ ધણેજ જોવા લાયક છે. આવા એક દેખાવનું ચીત્ર હીનાં આપું છે.

જો દીવાની ગેરાની વાહાણવાળાઓને સારૂ દાંડી બપર મુકવામાં આવી છે તેની ઉંચાઈ દરીયાની સપાટીથી ૧૨૮) ફુટ છે અને એ રોરાની વાહાણવાળા દરીયામાં ૨૦) માઈલ દુરથી વાહાણનાં તુલક બપરથી જોઈ શકેછે. સાંચાની મદતથી આ રોરાનીને ફગતી રાખી છે, જેથી રોરાનીનો પ્રકાર પડ્યા પછી તે પાછી અંધારી થઈ જાય તે વખતમાં અને વળી તેનો પ્રકાર પાછો પડે એ અંત-૨માં ૨) મીનીટ અને ૧૧) મીનીટનો ફેર રહેછે; એટલે બે મીનીટ શુધી જો રોરાનીનું અજવાળું દેખાય તો ૧૧) મીનીટ શુધી અંધારું રહેછે. વખતનો આ ચીત્રનો ફેર, જોનારને જોઈલા તે કીનાગથી દુર હોય તેટલા તેને તે ફેરબદલ થતો માલુમ પડેછે. આખી દાંડી ઉપર ૭૫૦૦૦ પચોતેર હજાર રૂપીઆનો ખરચ થયો છે તેમાં ૧૫૦૦૦) પંદર હજાર રૂપીયા ફક્ત દીવાળતી અને પ્રકાર પાડવાની આરશીયા તથા તેને ફેરવવાનાં માંચા પછવાડે લાગા છે.

દાંડી જોવા પછી મદ્રામનાં બારાં બપર બાંધેલા લોહનો ધમ્મે જોયો. મદ્રા-મનું બાઈ ખુદરતી એવું તો કહોઈ આવેલું છે કે કીનારેથી વાહાણ બપર અને વાહાણ બપરથી પાછા કીનારે આવતાં, વચમાં જોઈલા દરીયાનો ભાગ આવેલા છે તેહનાં જાળનું જોર દત્તેશ ધણુંજ જબરું રહેછે. ધણું કરીને એટલા અટકામાં એવા તો જોરાવર ત્રણ મોર્નાં વડાવવાં પડેછે કે, તે મહી સલામત પસાર કરવાને દત્તેશ જાહોરું સંકટ ભોગવવું પડેછે. ખાણી એટલું તો એટકાણું ઉપર બહાણો ફરેછે કે મછવા, પડાબી, અથવા બોટોનો તેહનાં છોળ આગળ ટકાવ રહી શકેતોજ નથી. મોર્નાં એક વાર એટલાં તો જાયે ચઢેછે કે તેહની ઉપર આવેલા મછવા, અથવા પડાબીને પણ સાથે છેક ઉંચે શુધી ચઢાવેછે, પણ તે જાળો ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવાને બદલે એટલા તો જલદી ભાગી જાયછે કે, તે ટકાણે પાંણીનો, જાહોટો ઉડા જોલ પડી જાયછે, જેહમાં પેલા ઉછેલેલા મછવા એકાએક આવી ગયાથી તે જાંબો વળીયા વગર કોઈજ વાર બચી શકેછે. એવા સંકટની સાંભે થવાને મદ્રાસનાં બારાં જો મછવા અને પડાબીઓ રાખેલા છે તે સધળા જોડીં અથવા કલામીબંધ કરેલાં પાટીયાના બનાવેલાં નથી, પણ તેઓ મજબુત વણેથી દોર-

ડીધી ખાંધી અથવા સીવી લીલેલાં પાટીયાંના બનાવેલા હોયછે; અને પાટીયાં ઝમ્ણી-ગમ પેલીગમ વળી રાકે તેહેવાં રમતાં ગએલાં હોયછે. ઝમેવાં ઢીલાં પાટીયાં ઉપર પાણી અફળાયાથી પાટીયાં વળી જઈ સાંધાવટિ પાણીને રસ્તો કચી આપેછે જેથી મછવાની ઉપર પાણીના ઝપાટાનું આપું જોર લાગુ પડી શકતું નથી. કીનારેથી ખારામાં આવેલાં વાહાણો ઉપર તુરત જવું પડે તો ઝમ્ક ઝમ્ક અથવા બે માણસ “કાટમારન” કરીને લાંકડાનાં ખાંધી લીલેલાં કકડાઓનાં નાદાના ડોટીયામાં જાયછે. આ “કાટમારન” પેલા ત્રણ મોળાં વઘાવતી વખતે તરેવાર ચીતે પાણીમાં ગોત-લીયાં ખાતી, તરતી, ડુબતી જાયછે તે દેખાવ જોવા જેવા છે. જેઓ અનુભવ ધરાવનાર અને કસાયલા કોળી હોયછે તેઓજ માને કાટમારનમાં જઈ રહેછે, અને જ્યારે તોફાન હોયછે ત્યારે તો ઝમે “કાટમારન” ને પણ પેહેલાં ત્રણ મોળાં વઘાવી વાહાણ ઉપર પોંહેવાને ધણીજ મુશ્કેલી પડેછે. “કાટમારન” ની મારફતે ફક્ત કાગળ અથવા તેવું નાદાનું બંડલ લઈ જવાઈ શકાયછે. આવાં બંડલને મીણકપડમાં વીઘર્જી તેને વળી સાદડીના ઝમ્ક પડમાં મુકી, લઈ જનાર કોળી પોતાનાં માથાં ઉપર તે બંડલને મજબૂત ખાંધી મુએછે; કારણ “કાટમારન” સાથે કોળીને ધણીવાર પાણીમાં ઉપર નીચે બચકોળાં ખાવા પડેછે, તેથી જો કોઈખી જીનસને અલગ અથવા છુટી ગપ્પી તો તે સચી પડ્યા વગર રહેનાર નથી. ઉપર કહી જણાવેલી સઘળી અડચણો ટાળવાને આગળ કહેલા લાઠાનો ધક્કો ખાંધ્યા છે. આ ધક્કો ખાંધવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ કે, આ ધક્કાની છેક નળીક વાહાણ આવી શકે અને તેમાંનો માલ તથા ઉપર ઝમ્કો સહીસલામત ઉતરી શકે. આ ધક્કો એટલો તો લખિા ખાંધ્યા છે કે પેલા ત્રણ મોળાં વઘાવીને પણ તેમની પેલીમર લઈગયા છે. તોમપણ ખાંધનાર ઇંજનીઅરે તેમની ઊંચેમાં નીરાકળ થયા છે. ધક્કા આગળ પણ મોળાંનું જોર એટલું તો ચાયછે કે પવનની વખતે તો બંદરખોટથી ધક્કાની સેહેડી આગળ એક અર્ધા અથવા પા મીનીટ પણ અટકી યમ જીતું રહી શકાતું નથી. તે એટલા તો જોરથી ધક્કાની સેહેડી સાથે અડેછે કે ખોટ બાંગી કકડે કકડા ચઈ જાયછે. સાધારણ સમયમાં આ ધક્કો ધણું કરીને ઉપયોગી ચઈ પડે એવા છે.

* આ ધક્કો ઈસવી સન ૧૮૬૨ ના સાલમાં પેહેલ વેહેણ વાપરવામાં આવ્યો છે. હમોયે જે વખતે જોયો તે વખતે આ ધક્કાને વધારવાનું અને ફેટલીક તરફથી,

મસમત કરવાનું કામ ચાલતું હતું. આ ધક્કાની આખી લંબાઈ ૧૦૦૦) ફુટ છે, અને પોલેનાઈ ૪૦) ફુટ છે, અને તેહેનો છેડે દરીયામાં ગયો છે તે (T) ડી હંચેજ અક્ષરના આકારનો લંબાઈમાં ૧૬૦) ફુટ અને પોલેનાઈમાં ૪૦) ફુટનો રાખ્યો છે. મોટાંમાં મોટાં જીઆઈનાં પાણીની સપાટીથી ૧૫) ફુટ જિંચે તે રાખ્યો છે, અને તેની ઊપર ચાર ગાડી આવજાવ કરે ચ્ચેટી સાદાંની રેલ ગોઠવેલી છે. રેલની બંધે બાજુએ આસપાસ માણસોને ચાલવા સારૂ ખુબી પગથી રાખી છે. ધક્કાનાં છેડા અથવા મુખમાં ઊપર માલ ઊતારવા ચઢાવા સારૂ ૬) છ “ક્રેન” (યારી) મુકી છે, જેથી ૩) થી ૧૦) ટન ચ્ચેટલે ૨૪૦) થી ૮૦૦) મણુ મુકી, બારી ઘાગીને ઊચકી શકાય છે.

એની પાસે વળી ખીજી આઠ “ક્રેન” એવી મુકેલી છે જે ચ્ચેકગમથી ખીજીગમ ખીરાડી શકાય એવી છે, અને દરેકથી ૩૦) હેડ્ટેચેટ ચ્ચેટલે ૧૨૦) મણુ બોજે ઉપાડી શકાય છે. “મીચલ્સ પેટેટ સ્ટુ પાઈસા” (સાદાંના નળા) જે દસ દસ ફુટને છેડે દરીયામાં છેડે નીચે જમીનમાં ગોડેલા છે, તે ઉપર ધક્કાનો ટેકાવ કરેલા છે. આ ઇસક્રે પાઈસાને આડા અવલા સાદાંનાં જડ પાટાઓથી મજબુતજ જડકી બાંધી લીધેલા છે. તેની સાથે વળી લાંકડાનાં થામલા પણ દાટીને તેમને ઇસક્રે પાઈસા સાથે સાદાંનાં પાટાથી બાંધી લીધેલા છે. ધક્કા ઉપર ચાલવાની અને રેલ ગોઠવવાની જગાએ સાગલી લાકડાંનાં પાટીયાં ૬) હંચ પોલેનાઈ અને ૪) હંચ જડાં, ચ્ચેક ચ્ચેક હંચનો ગાલો રાખી જડી લીધાં છે, જે વાટે નીચે દરીયાનું પાણી દેખાય છે. આ ધક્કાની બાંધણીનો આકાર બગેડા અને સેંજપ ઇંડીયા રેલવે કંપનીના શાલસેટમાં વસઈનાં દરીયા ઉપરનાં પુલને મળતો આવે છે, પણ તેનાં કરતાં, હીયાંની બાંધણી વધારે પોલેની અને મજબુતાઈ બહારે છે. ધક્કે બાંધવાનો સઘજો ખરચ પાઈડ ૧૧,૦૦૦૦૦) અગીયાર લાખ પાઈડ, ચ્ચેટલે રૂ. ૧,૧૦,૦૦૦૦૦) ચ્ચેક કરોડ ને દસ લાખ રૂપિયાનો ગણ્યામાં આવ્યો છે.

ત્યારે હમે ચ્ચે ધક્કે જોયો ત્યારે તેનું કામ આગળ ચાલતું હતું, અને તેહેનાં લાંકડાકામ ઉપર કાલુ વળગી ગયાથી તે ફેટલું ચ્ચેક સડી ગયલું હતું, તે કાલોડી નાખીને ખીજી નવું લાંકડું ધાલતા હતા, તેહેની સાથે ચ્ચેટની વખતે લાંકડાંનાં નવા થાંગલા ફરીને દાટી ધક્કાની પોલેનાઈ વધારવાંની ગોઠવણ ચાલતી હતી.

ધક્રે જોતાં જોતાં અને તેવીશે પુછપરછ કરતાં છેક ૪) ચાર વાગી ગયા હતા. હીયાંથી પાછું ગાંડી મુધી દુર જતાં અને તીહાંથી મેજ પાછું મહુવારના રોહેર તરફ આવતાં ઘણી અડચણ પડવા લાગી હતી, તેથી આ વખતે અંધેજા ઠગવ કીધા કે એક બે દીવસને આર બેહેતર કે “બલાક યહન” માં સેઠ એદલજનાં ધરમાં જાણે સુકામ કરવો.

તા. ૨૩ મી જાનેવારીને દીવસે પરોડીયાંમાં બહી મદ્રામની માટી બજાર જોવાને ગયા. યુરોપીયન અને માતબર લોક ઘણું કરીને આ બજારમાંથી પાંધ ખોરાકની જીનસો લેછે તેથી તીહાં ઘણાં ખર્ચ ગરીબ લોક પોતાનું બજાર લેવાને નથી આવતાં તેઓ રોહેરની અંદરની ખીજ બજારોમાંથી પોત પોતાની પાંધ ખોરાક જેમ જેને મવલ પડે તેમ લેછે. યુરોપીયન તથા માતબર લોકજ બજાર જે હમા જોવાને ગયા હતા તે “બલાક યહન” માં ઇંટડી અને ચુના કામથી આવેલું છે, અને તેહેની જમીન ચાનાઈટ પથરની ફૂંસબંધીની બનાવેલી છે જુદી જુદી જાતની જીનસો વચવાને એલાહેલા દુકાનો કીધાં છે, તેથી બજાર કરનારને જે ચીજો જોઈએ તે તુરત મળી શકેછે. દુકાનો માંડવાનો ટક વરસો, વરસ હરજાજ કરીને આપ્યામાં આવેછે. આ ટેકાણે હમાગ જોવામાં હમા ચીજો આવી હતી, અને તે વળી ઘણીજ સોજી તથા તાજી હતી. બજાર અંદરથી ઘણીજ સફાઈબરેલી હાલતમાં જોઈ હતી અને તેવીજ સફાઈ બરેલી હાલતમાં તીહાંની દુકાનો પણ દેખાઈ હતી. હીયા ટેકાણે ટેકાણે બજારમાં મચેડીની ટોપનીઓ ખુણામાં મુકયામાં આવેછે, જેમાં લોક પાનમોપારીની પચકડી થુંકેછે, એમ કરવાનું કારણ એ છે જે મદ્રાસી લોક જમગ પાનમોપારી અને તબાકુ ખાનાગ છે, તેથી તેમની પાનસોપારીની પચકડી નાખવાની જો આવી તદખીર નહી રાખી દોષ તો, આખી બજાર થોડી વારમાં લાલ પાણીથી ખગડાઈ લચડાઈ જવાવગર રહે નહી. આપણી મુંબઈમાંની તે વખતની બજારો વીરો હમને તીહાં યાદ આવી હતી તેથી હમને માહોટી મરમોઈગી લાગી હતી તથા એ વીરો અદેખાઈ દેખન થઈ હતી કે આવી સફાઈ અને મગવડ બરેલી ગચનાંવાળી બજાર આપણાં રોહેરમાં કીહારે થશે. તોપણ હવે તેહેના કરતાં વધારે સરમ, મોબઈલી, અને મોજી બજારો મુંબઈ રોહેરમાં આવે થઈ છે એ જણાવાને ઘણી ખુશી દેખન યાયછે. મી. આગયર ફાઈડ માર-કીટની હમાગતોની રોજા અને રચનાં આગળ મદ્રાગ, કલકત્તા, અને આખી

દુનીયાની મારફટો, માને જરમન દેશમાંની એક સીવાય, સઘળી પાંદડી પડી છે. એમ કહે છે કે એક માતબર સ્થિતિ જરમનનીમાં એક બજાર બંધાવેલી છે જેની ઇમારત, સગવડ અને રોનક આગળ યુરોપમાંડની કોઈપણ બજારની ઇમારત બરોબરી કરી નથી રાકતી. પણ મુંબઈ રોહરમાં આપણા પુંધી, સાહાસિક અને ઉંચા દરજ્જાની મનરોકિત ધરવનાર મ્યુનીસીપલ કમીરાનરે મારફટ સાર જે ઇમારતો બનાવી છે અને જેને ધૂંટી રીતે આમ છાક તરફથી “આરયર ક્લર્ક મારફટ”નું નામ આપ્યું છે, તેની ઇમારતો, તેની સગવડ અને રોનક, ઉપર જણાવેલી મારફટની બરોબરી કરી શકે એવી બનેલી છે. કોઈપણ રોહરમાંજો સારી સફાઈ ભરેલી બજાર હોય તો ત્યાં જવાની ઉત્કટ ચઢતાં ઉતરતાં સઘળા વર્ગનાં સ્ત્રી પુરૂષોને પણ થાય, જેથી ખુદ પોતાની નજરે જોઈએતાને મનગમતી આધ આગળની જીનસો લેવાને તેમનાથી બની આવે. એટલુંજ નહીં પણ ધણીવાર આકર નફોનાં વિધાન અને ઇચ્છા ઉપર આપણને ધણુંકરીને બજારના ભાવ અને આવાની જીનસો વીરો જે આધાર રાખેલા પડે છે, અને જે કંઈ મોંઘું સોંઘું, તથા કાચું પાકું તેઓ બજારમાંથી લઈ આવેલા રાંધી ખવડાવે તે ખાતું પડે છે, આ માહોઠી અડચણ અને કંટાળો સોજી બજારો યવાથી નીકળી ગયો છે. ખીજો એક માટે કારણ એ થયો છે કે, સોજી બજારથી આધ આગળની જીનસો પણ સફાઈ ભરેલી હાલતમાં રેલી રાકે છે. આવી જીનસો આરાક તરીકે વપરાતાં, તનદુરસ્તીને ખીલકૂલ ઇજા નહી પહોંચાડે એવી હાલતમાં તે ધણુંકરીને હમિશ મળી રાકવાની ઉમિદ થાય છે. મદ્રાસની બજારમાં ઘણાં આબરવાળા દેશી ગૃહસ્થો અને ઇંગ્રેજો, સોખથી, પોતાનાં કુટુંબની સાથે, પોતાનાં માણસો લઈને આવે છે, અને આખી બજારમાં ધીરજથી ફરીને જે કંઈ પોતાને મનગમતી જીનસો નજરે પડે છે, તે માણસો પાસે ખરીદ કરાવે છે. કલકત્તામાં પણ એવોજ રવડો છે, માને મુંબઈમાંજ આગળ એવું જોવામાં આવતું નહીં હતું, અને તેનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે મુંબઈની બજાર ધણીજ ગેલીચ હાલતમાં રહેતી હતી, અને તેઓ એવી તો કસોટી ગોઠવણની બાંધેલી હતી કે કોઈ પણ ગૃહસ્થને ત્યાં જવાને મુગ લાગતી હતી. પણ હવે આગળ જણાવું તેમ મુંબઈની મ્યુનીસીપાલિટીએ બજાર વીરો જે સગવડ અને મુંબ કરી આપી છે તેથી મુંબઈની વસ્તી ઉપર આ આવનારો મોટો ઉપકાર થયો છે. આજે મુંબઈનાં બજારો યુરોપમાંડનાં પેહેલે દરજ્જાનાં રોહરોની આ બાબદમાં અરેબી

બરોબરી કરી રાકે એવાં ધર્મ પડ્યાં છે. આથી આપણને યોડી ખુરી નથી ઉપજવાની, અને તેમજ તેનાથી કાયદા પણ કંઈ યોગ્ય નથી ઉપજવાના.

મદ્રાસના દેશી લોકની બજાર “કેટવાલ બજાર”ને નામે જણાયેલી છે, જે રોહેરની અંદર વસ્તીમાં આવેલી છે. અને તેમાં દુકાનો ખુલ્લે ખાલે મડિની છે, તેનો દેખાવ ધણુંકરીને આપણાં, ગાંમ ગાંમડાંની સાધાગણ બજારનાં જેવા દેખાય છે. ચામાસાંની રીતમાં એવી બજારો પાણી અને કાદવથી બગાડીને ગંધામ હાલતમાં રહેછે. ખીજી નાંહાંની નાંહાંની બજારો જેમ ખીજાં ગામોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોયછે તેમ મદ્રાસમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે વેંદેઆયલી છે.

મદ્રાસની બજારમાં અને ખીજી જગોએ, દુકાનો ઉપર ધણું કરીને વચવા સાટવા, પુરવના કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે બેસેછે. આ ચાલ ધાર્મી પ્રમાણે એક રથેલા દાખલ તીહાં ચાલી આવેલી હોય એવું માલુમ પડેછે. અલબત્તાં સ્ત્રી વચનાર જો દુકાન ઉપર વચવાને બેઠી હોય, અને તે જો ખુદરતી સ્વરૂપવાળી અથવા અલકતી બનીને બેઠી હોય તો તેની દુકાન ઉપર જોડણા વધારે વકરે થવાની વધી રાખીને તેજી વડી પુરવ વચનારની દુકાન ઉપર નથી રાખી રાકાવાની. પુરોપખંડમાં તો એવી રીત ધણેક ઠેકાણે ચાલુજ છે, અને એવી દુકાનો ઉપરનાં વચાણો સેહેલથી થઈને તેમનાં માલિકાને જોડે કાયદો ચાયછે, તેમાં કંઈજ રાખ નથી. મદ્રાસના લોકોએ આ ચાલ અથવા રીત અપત્યાર કરવામાં, માલુમ જાતના ખુદરતી સ્વભાવની વલાણ તરફ વધારે ધ્યાન પેહિંઆડેલું દીસેછે.

બજારમાંથી પાછા ફર્યા અને ઘર આવી નાસ્તો કીધા. ત્યારપછી પાઆપાની સ્કુલ જોવાને ગયા. પાઆપા ગુરૂલીયાર નામનો મદ્રાસનો એક દેશી ગૃહસ્થ નાણાંની એક બોહોટી રકમ પોતાની પછવાડે નીરાળ સ્થાપવાને મુકી ગયો, તેનાં નામની યાદગારીમાં આ નીરાળ સ્થાપીયામાં આવી છે. એ નીરાળ બોહોટી છે અને એમાં ધણું કરીને હીંદુતાજ આસરે ૧૦૦ છોકરા કેળવણી લેછે, એવું હજોને જણાવ્યામાં તે વખતે આણું હતું. આ નીરાળમાં “પ્રેસિડેન્સી કોલેજ”ની રીતી પ્રમાણે કેળવણી આપ્યામાં આવેછે. આ રોહેરમાંની ખીજી નીરાળો કરતાં, પાઆપા સ્કુલ ધણે દરજે ચઢતી પદ્ધિવાળી અને સાચ પાયા ઉપર મંડાયેલી છે. એના કારભાર ટ્રસ્ટીઓની મારફતે ચાલેછે. જ્યારે હવે જોવાને ગયા ત્યારે પાઆપાની નીરાળનાં ફંડમાં હરકોઈ દેશી અથવા પારકા દેશનાં ગૃહસ્થને બખ

કેરા તરીકે નાણાંની રકમ બરવાની છૂટ હતી. નીરાળના છોકરાઓની હોશીયારી અને સુચલાઈ જોઈ હતા ખુશી થયા હતા તે ઉપરથી છોકરાઓને ઈનામ આપવાને સારું સેઠ ખુરેશોજી નુમરવાનજી કામાજીવે એક સારી રકમ ભરી આપી હતી. આ નીરાળનો પ્રિન્સિપાલ એક યુરોપીયન ગૃહસ્થ હતો; બાકીના શિક્ષકો દેશી વીદ્યાર્થીઓ હતા.

મદ્રાસની નીરાળો ધણું કરીને બે તરેની છે. પહેલા વર્ગની નીરાળોમાં ઈંગ્રેજ ભાસાનું સારું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેહની સાથે એક દેશી ભાસાનું જ્ઞાન તથા જૂગોલ, ઇતિહાસ, અંગ્રેજીત, ભુમીતી, ખીજગણીત, અને એવી ખીજ વીદ્યા તથા કોઈવાર “લાટીન” અથવા “ગ્રીક” ભાસા શીખાડવામાં આવે છે. ખીજ વર્ગની નીરાળોમાં માત્ર વાંચવા લખવાના મુળતત્ત્વો, એક-ગણીતની સહેલી રીતો, જૂગોલ, અને ઇતિહાસની સીરવાત વીગેરે સાધારણ જ્ઞાન શીખાડવામાં આવે છે. ધણી ખરી સગળી આવી નીરાળો, ખાનગી ગૃહસ્થો, અથવા રોહિરની લોક મંડળીનાં આસપાસી સ્થાપ્તમાં આવી છે, અને એવીજ રીતે તેઓનો કારભાર પણ ચાલુ છે. આવી નીરાળોમાં ધર્મને લગતી બાબતો મુતલગ શીખવવામાં આવતીજ નથી. ખાદ્દીઓની નીરાળોમાંજ ધર્મ અને તેને લગતી બાબતો શીખવે છે. મદ્રાસનાં દેશીયો હળવે હળવે કેળવણીનાં કાયદા જાણવા લાગ્યા છે, તેથી તેઓએ એ બાબત ઉપર ઘીલથી ધ્યાન પેહિંઆડવા માંડ્યું છે. તેઓએ દેશી ભાગા શીખવવાની નીરાળો, ઈંગ્રેજ નીરાળોનાં કાયદા કાનુનો પ્રમાણે સ્થાપવા માંડી છે; હજુ તેમાંની કોઈ નીરાળ અદતે દરજે પુગી નથી, તોપણ તેમનું કામ સારી ઉત્તેજ બરેલી રીતે ચાલું જાય છે.

ઉપની નીરાળ જોયા પછી આગળ ચાલતાં,

Friend in Need Society, The Ladies' Workshop, and the Lying-in Hospital,—“ફ્રેન્ડ ઇન નીડ સોસાયટી” “લેડીઝ વર્કશોપ” અને “લી લાઈફ ઇન હોસ્પિટલ” એ બે નામનાં ત્રણ ધરમખાતાં જોવાને ગયા હતા.

“ફ્રેન્ડ ઇન નીડ સોસાયટી” તથા “લેડીઝ વર્કશોપ” એ બે જાતાં સન ૧૭૮૭ અને ૧૭૮૮ માં યુરોપીયન લશ્કરી સીપાઈઓનાં માંબાપ વગરનાં છોકરાઓને કેળવણી આપવા તથા તેમની બરદાસ્ત કરવાની મતલબથી સ્થાપ્તમાં આબ્યા હતાં; બન્નેઓને એ જાતાંમાં સારા દરજની કેળવણી મળે છે, અને બંને છોકરાઓ

પુખ્તી ઊમરે પહોંચે તારે માંભો પગાર આપીને તરેવાર ધંધો પેરો, શીખવેછે, અને તેઓ પોતાનું શુભશુભ પોતાની મેળે કચી રાકે એટલા માટે દર દોઢ મે તેમને કામ લગાડી દેછે. “ફ્રેડ ઇન્ નીડ સોગાયટી” નો ખગમ તથા કાગજાર જાહેર ઊધગણાં અથવા બક્ષીમ ઊપર તથા એ ખાતાં માથે જે નાટાની મગી એક વર્કગાપ એટલે દેહલી એક જાતનો મામાન બનાવવાનું કારખાનું છે, તેમાં જે જાનસો અને તેના ચેઆણુથી ઉપજતી કમાઈ ઉપર આવી રાકેછે.

આ ખાતાં સ્થાપવાની મુળ મતલબ એટલીજ છે કે જેઓ લાભાર હોય તેવા માણુભોમાંથી જેવો કામ કરવાને રાકતીવાન અને ખુશી હોય તેમને પોતાનું શુભશુભ ચલાવવાને આ ખાતા તરફથી મદદ આપવી. હીયાં આવતાં માણુસોને દોગ્ગ, માદડી, ટોપલી અને તેહવી ખીજી જાનસો બનાવવાનો હુનર શીખવેછે તથા શીખનાર પોતાનાં કામમાં હોશીયાગ થાય એટલે તેની રાકતી પ્રમાણે તેનો પગાર કરેછે. એજ રીતે સ્ત્રીલોક પાસે પણ તેમની રાકતી પ્રમાણેનું કામ લેછે, તેઓ તરેવાર જાતનાં જાડ પાતળાં કપડાં મીવેછે, જેવાં કે ઘોડવાળાના ડગલા, વાસકૂટ, પાટપુત, કમરબંદ, પીછોડી, નાહાનાં છોકગના ઈસાકીન (પગના માળાં), ટુવાલ અને એવીગેરે ખીજાં કામ જોગ ધરમાં વપગતાં તરેવાર કપડાં શીવવાનું કપડુ તથા સોય દોગ વીગેરે, જરૂરીયાત સર સંજભ, આ ખાતાનાં ફંડમાંથી આપ્યામાં આવેછે. મગદના ખાતાં ઉપર મદ્રાસના કેટલા એક મરદ ગૃહસ્થાની એક કમટી ઉપરીપણું ચલાવેછે, અને સ્ત્રીલોકના ખાતાં ઉપર, એક જે આબરવાળી મદ્રાસના લશ્કરી અમલદારોની આનુઓ, પોતાની ખુશીથી ઊપરીપણું ચલાવી, સધળી બાબદની નીગિબાની રાખેછે. સ્ત્રીલોકનાં ખાતાંમાં, સીવવા, સાધવાનાં ધંધા માથે નાહનાં બચ્ચાંઓને વાચવા લખવાની પણ કેળવણી આપ્યામાં આવેછે.

“ફ્રેડ ઇન્ નીડ સોગાયટી”માં અને તેને લગતા કારખાનામાં પેહેવાનાં સુતગળી તથા ઉનનાં તરેવાર કપડાં શીવાયછે, તેમાંની ધણી જાનસો હમોયે આ ખાતાંનું એક ઉત્તેજન આપવા ઘખલ ખરીદ કીધો હતી, અને એ બંધે ખાતાનાં ફંડમાં એક માટી રકમની બખરીસ રોક ખુરોદજી ગુસરવાનજી કામાજીયે આપી હતી.

“વી લાઈગ ઇન્ હાસીટલ”નું ધરમખાતું ઇસવી મન ૧૮૪૪ ના સાલમાં દરદી સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાઓની ખરદાસ્ત કરવાસાથે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. આ ધરમખાતું, “કોમ” નદીના કીનારા ઉપર “મેટ આંદુમ અર્ચ”ની પડામમાંના એક

મકાનમાં છે. સઘળી જાતની અને સઘળા ધર્મની સ્ત્રીઓને, આ હાસપીટલમાં દાખલ થવાની છુટ છે, અને જ્યાંસુધી તેઓ હાસપીટલમાં રહે છે, ત્યાંસુધી સરકારી ખર્ચે તેમની ખરદાસ્ત અને માવજત થાય છે. આ ધર્મખાતાને લગતો સ્ત્રીઓનો એક વર્ગ ઉભો કર્યોમાં આવ્યો છે, તેમાં સુવાવડની તજવીજ અને વેવાડવાનું કામ શી રીતે કરવું, એ તેમને શીખવવામાં આવે છે.

આગળ ચાલતાં “ક્રીલપાર્ક” નામનાં લતા ઉપર “મેગડિલેન અસાઈલ્મ” ફરીને એક ખીજું ધરમખાતું સ્થાપેલું છે. આ ખાતાની મતલબ ધણીજ નેક અને પરમાર્થ છે. કુરોપીયન અથવા ઇંગ્લીશન ખાંદાન અથવા જાતની જે સ્ત્રીઓ નીતી છોડી અનીતીનો માર્ગ પકડીને ખીગડી હોય, તેઓની ઈલા, આ જુડો માર્ગ છોડી, પાછો નીતીમાર્ગ પકડવાની ચર્ચ હોય તો, તેવી સ્ત્રીઓને એ ખાતામાં લઈ આશરો આપીને સુમાર્ગ ઉપર પાછી આણવાને, તેમને સઘળા પ્રકારની મદદ આપ્યામાં આવે છે. તેમની પાસે તેમની રાકતી, જોગ ઉઠાગ કરાવે છે, અને તે ઉદ્યોગની ઉપજનો ફેટલો એક ભાગ આ ખાતાને ખર્ચ ચલાવવાસારૂં બાદ કરી, બાકીનો આજ ખાતાની ફેટલી એક સ્ત્રીઓને ખુદ તેમના અંગ ખર્ચ સારૂં આપવામાં આવે છે. આ ખાતાનો સઘળો ખર્ચ, કામ આમ લોક પાસેથી એકઠાં કરેલાં જાહેર ઉધરાણાંમાંથી થાય છે.

અફેમ છે, ખુંબઈ જેવાં માતખર અને ધરમખાતાંઓ જાતે કરવામાં પ્રખ્યાત થયેલાં રોહિરમાં આવું એકું પણ ખાતું હજી સુધી થયું નથી. હીયાં ઘણાંએ ધરમખાતાં છે, પણ આ ઉક્ષાં ખાતાં જેવું હજી લગી એકું પણ ખાતું આપણા કોઈપણ સખી રોકીઆએ ઉઠાવી ઉભું કીધું નથી. પણ આવીશ હવે ખ્યાન પોહાં-ચાડવાની આ રોહિરના લોકની ફરજ છે. તેની સાથે, જનાકારીથી જે છોકરાં પેદા થાય છે અને જે નીર્દોશ બાલકોને જીવ જનાકારીને ધુત્તા છુપાવવાની મતલબે ખરબાદ જાય છે, તેનો અટકાવ કરવાને પણ આવાં એક ખાતાંની ધણીજ અત્રે અગત છે. આવા ખાતાં કાઢાડવામાં ફેટલા એક જાણ એવું ધારે છે કે એથી તો છીનાલાને મદદ કીધા ખરોખર છે. પણ લાંબો વીચાર કરશું તો એવું નથી ફરવાનું. બાળિચારથી ઉત્પન્ન થયેલાં નીર્દોશ બાલકોનાં કુમજા જીવની ધાત યથાથી, છીનાલાનાં એક પાપસાથે લગોલગ વળી જે ખુન કરવાનું ખીજું પાપ થાય છે, તે મહા પાપનો અટકાવ, એવાં ખાતાંથી જો થાય, અને દર વરસે

જેટલા જીવની આવી રીતે ધાત થાય છે, તેમાં ઘટાડો થાય, તો અરેબર આવાં ધરમખાતાં જેવાં નેક ખાતાં અને એનાથી નીપજતાં પુનનાં કામો જેવા નેક ખીન્નાં થોડાં જ ગણાશે.

ચેષી રોગના ફેલાવાનો અટકાવ કરવાને, જે સરકાર તરફથી ધાગ બાંધીયામાં આવીયા, અને રક્ષિત પાસેથી કર ઉઘડવેલાં નાણાંમાંથી વેચીયા અને બીજાની લોકના કાયદા મારે “લાક હામપીટલ” અને તેને લગતું ખાતું ઉભું કરી ચલાવવાનું વાજખી ગણાયું તો, શું બચીઆર અથવા જનાકાગીથી જે સ્ત્રીઓ પોતાની લાજ રાખવાને તેમના નીરદોશ બાલકોનો જીવ લીધેલો અને ખુન કરવાનાં પાપને આધીન થાય છે, તેમના કુલ્લિયને સારૂ અને નીરદોશ બાલકોના જીવના બચાવને સારૂ શું આપણે કંઈ જ ઉઘાય નહીં કરીએ વાર? લાંબો વીચાર કરતાં એવું ધારીયામાં આવે છે કે, આખું પરમાર્થ ખાતું જે ઊધડીયું તો તેનો અરમ પુરો પાડવાને પેહેલાં જેટલું ભારી લાગશે તેટલું પછવાડેથી નથી લાગવાનું. માણસ જાતનો ખુદરતી સ્વભાવ સમજવાનો અનુભવ ધમતનારો ઉપર જણાવેલું મત બાંધી શકશે. સરકાર તરફથી વેચીયાઓની હાલ જે અરદાસ્ત, જે કે જખરદસ્તીના કાયદાથી થાય છે, તો પણ થોડા વખતમાં એ વીરો વેચીયાઓને સમજ પડશે કે આ કાયદા અને ગોઠવણો તો તેમના પોતાના કાયદાને સારૂ થયેલી છે. આ ઉપરથી, અગર સરકાર તરફથી સાંભણો કોઈ તરેનો તેઓ ઉપર કર લાગુ પાડીયો તો તે કર વટીક તે લોકો માટે ખુશી સાથે આપશે એમાં કંઈ જ નવાઈ અથવા રાખ નથી. આ વીચાર ૧૮૭૦ના જીલ્લાઈ મહીનામાં આ પુસ્તક લખનારને થયેલો છે, અને તેનું અગમણું બધીરા કાળ સામેત કરી આપશે એવું ધારીયામાં આવે છે. હવે ધારીએ કે આખું જે થયું તો તે વાજખી ગણાયે, કારણ હાલ રક્ષિત પાસેથી લેતા કીધેલા કરમાંથી આ ખાતાંનો જે અરમ ચલાવીયામાં આવે છે તેમાં એક તરેનો ગેરહિતચાક રક્ષિતનાં નેક અને બલાં માણસો ઉપર ચુનરે છે નેક અને ગૂંદરથ લોક પાસેથી પદ્ધિ લઈ છીનાલવા લોકોનો બુગે રોખ પુરો પાડવો, અને તે વળી સમજી સંભાળ બરેલી રીતે પુરો પડી શકે એવા ઉપાયો કરવામાં વાપરવો, એ અરેબર જોવાજાખીપણું છે. એમ થયું નહીં જોઈએ. પણ હાલ જે રીતે આત થઈ છે તે જાણે માત્રે એવા જુગ લોકને એક ચેતવણી તરીકે થઈ છે, એ મતલબે કે જે તેઓને તેમનો બુગે હંવમ સંભાળ

જરેલી રીતે પુરો પાડવો હોય તો આણું એક ખાતું રોહિમાં હોય જોઈએ, અને તે ખાતાંનો ખરચ આ ટેળીનાજ લોકોએ પુરો પાડવો જોઈએ. જે છીનાલ સ્ત્રી પોતાની તનદુરસ્તી જળવવાને સરકારને આ ખાતાં સળધી ઠગવેલા કર આપરો તે નાણું તેજ સ્ત્રી પોતાની સાથે વેહેવાર કરનાર પુરૂષ પારોથી પાછુ કદાચ વીયાજ સાથે સેહેલાઈથી લેઈ શકરો, અને અતે વાજખી ઈન્સાફ એવોજ થરો કે આવાં બદકાંમ કરનાર સ્ત્રી પુરૂષોને માયેજ આવાં ખાતાંનો ખચ જઈ પડવાનો, અને આવીજ ગોઠવણ થયલી વાજખી ગણવાની.

હિપખીજ તકગરના આધાર ઉપરથી એવું પણ તારે વીચારીયામા આવી શકિછે કે છીનાલાથી ઉત્પન્ન થયલાં બાલકોનો બચાવ કરવાને જે ખાતું સ્થાપીયામાં આવે તેનો ખરચ પણ પુરો પાડવાને આવાં કર્મો કરનાર પોતેજ વાજખી વીચારે. તે ખરચ શી રીતે તેઓ પુરો પાડવાને તજનીજ કરશે તે ધાગું રોહિં છે. જેખી કોઈ હગમનું છોકરૂ એવાં ખાતાંમાં છુરી રીતે મુકવાને જરો અથવા મુકવાને માકલશે તેઓ તે બાલકની સાથે યોગ ધણા પઈસા માકલશે, એવું સમજીને કે તે નાણાથી તે બાલકના ખોરાણુ ચવામાં ચોડી ધણી મદદ થઈ પડે. બચ્ચાં ઉપર પીયાર થયા એ તો ખુદરતીજ ગુણુ છે. તેવા પીયાર ગૃહસ્થ સ્ત્રીનો તેનાં બચ્ચાં ઉપર થાયછે, તેવાજ પીયાર છીનાલ સ્ત્રીનોખી થયાવના નથી રહેવાનો મોટે આજે આવાં ખાતાં વગર જે બાલહતીયાનુ પાપ થાયછે, તે આવું ખાતું ઊધાડતાં બંધ થઈ બાલકોના જીવની સન્નામતીનું તે ધર થઈ પડે; અને તેમાં, છીનાલીનાં બચ્ચાં મુકનારો અચીત નાણાંની રકમ મુકીયા વગર નથી રહેનાર. આ વાત તો છીનાસા વીરો યઈ. પણ હવે જે ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરૂષો એવા ખુરાં કામ કરેછે, અને તેમનાથી જે બાલકો પેદા થાયછે, તેવા બાલકોના જીવનો પણ નારા થનાને બદલે તેવા બાલકો આવા ખાતાંમા આવતાં થયાથી નાણાંની માટી રકમ સાથે લેતા આવરો. નીગોરા બાલકો જીવ લેવાને કોઈને ખુદરતી સહે ગમતુ નથી, પણ પોતાની લાજ આજરૂ જળવવાને ખુન જેવું દુષ્ટ કામ તેઓ કરેછે, અને તેવું કરવાને હજમો રીયા દાઈઓ તથા કુટણી કુટણુઓને આપેછે. પણ આવું ખાતું ઉભું થતા, તેવાં નીરોરા બાલકોનું ખુન કરવાને કોઈને જરાપણુ વીચાર નથી આવવાનો. જેવું છોકરૂ પેદા થયું એટલે તેની સાથે રીયાની કોયલી આરી આ ખાતામાં બાલકોને તેવા લોક બેધક માકલી આપરો, અને એવું થયાથી કેટલા નીરોરા

જીવોનો દર વગરે બોગ થતો બચવાનો! આપણા દેશમાં આવું નેક કામ કોણ ઉઠાવી લેવામાં પેટેલ કહે છે, તેને ધન્ય હોય! ઇંગ્લંડ અને યુરોપ ખંડમાં આજે આવા ખાતા માલુ છે, જેમનો ખર્ચ, જાહેર ઉદ્યોગોમાંથી મળી અને પરમાર્થ લોકની બખરોમથી અને એજ ખાતામાં છુટી રીતે મુખી ગયલા બાલકો સાથે આવતી મોટી કુમારમાંથી સારી રીતે પુરો પડી રહિંતે. એવા ખાતામાંથી ઉછરી નીકળેના ધણા સ્ત્રી પુરુષો આજે મડળીમાં બેગા યઈ પડ્યા છે, અને તે- માના ધણા લોક નારી કેળવણી પામી આબરુદાર ગૃહસ્થો તરીકે પોતાનો મમા ગુજરે છે, જો કે તેમને ખર્ચ નથી કે તેઓ કોણ માય અને કોણ બાપના ડોકર છે!

હીવાથી નીકળ્યા તેવા મદ્રામની ઉદ્યોગ તથા કૃષ્ણ દુનર રીખવવાની રાજા જેવાને ગયા હતા. આ રાજા “પુનામાલી” નામના મના બપર અને આગળના વેલા સેન્ટ આર્થુસના દેવલની સામેના ગસ્તા ઉપર છે આ ગાળાનું મંદિર એકતર અલેકઝાંડર ૮૨૨ નામના સગ્રાસી ખાતાના એક એકતરે ઇસવી સન ૧૮૫૦ના માસમાં પોતે રીફ કહે હનુ. નીરાળીયાઓ ૧૫૦ રીખવાને આવતા હતા તેમની પામેથી લેવા માટેના લવાજમમાંથી, છોકરાઓએ પાડેલા ચીનો તથા નીજ બનાવેલી જીન્સોના વેચાણમાંથી, આમ લોક તરફથી જે બખરોમો મળતી હતી તેમાંથી અને આ લાયકીવાળા એકતરની ખાતગી કમાઈમાંથી આ ખાતાનો ખર્ચ સન ૧૮૫૫ના સાલ સુધી ચલાવામાં આવ્યો હતો. ત્યાગપછી સરકારે પોતે આ ખાતુ લઈ લીધું અને એની ઉપર એક ઉપરી, ઇંગ્લંડની ઉદ્યોગ તથા કૃષ્ણ દુનરની રાજામાંથી બો નાવીને રાખ્યો હતો આ રાજામાં ચીન પાડવાનો હુનર, લોકો અને ત્રાના ઉપર કોતરકામ કરનાનો હુનર, “નારુર આફ પેરીસ” નામની મટેડીના પુતળા અને તરેવાર વાસણો બનાવવાનો હુનર તથા તમામ સધળી જાતના મટેડીના વામણો અને ઘર બાંધવાની જીન્સો બનાવવાનો હુનર રીખવનામાં આવે છે. મટેડીના તરેવાર વાસણો, કુલોના અને ઝોડના તરેવાર રગીન ચીજો ગ્રાચીન હુનાન અને રોમ રોહેંગા પુતલાઓની નકલ, “નારુર આફ પેરીસ” નામની મટેડીના પુતલા- ઝોમાં આજે કુળ કોધેલી ધણીજ સુર અને જેવા લાયક બનેલી દમારા જેવામાં આવી હતી.

આગળ આગળ એક પુરવાના નમુના જોટલા જેળની ગાડાયા તેટલા કલકત્તા અને

મદ્રાસમાંથી મંગાવી અકતર હંદરે એક ચોથો સંગ્રહ કીધેલા હતા તે હમને દેખાડ્યો હતો. નજીક ૧૦૦૦) નમુના તેણે એકઠા કરેલા હતા. અને હમને કહ્યું હતું કે સુંબઈનાં લોક પાસે એવા ચોક પુરવાના ખીજ નમુના હોય તો તે તેને પોહોંચતા કરી આપવા. આ ઊપરથી હમારા મીત્ર અકતર બાબી ઘણે કષ્ટલાત આપી હતી કે સુંબઈ જમને આ વીરો ધ્યાન પોહોંચાડવામાં આવરો.

આ રાજામાં ફોટોગ્રાફીનો હુંનર પણ રીખવામાં આવેલો. અકતર હંદરે મદ્રાસ અને તેહની આમવાસની જગોનાં ઘણાં ફોટોગ્રાફ આ ખાતાં તરફથી લીધેલા હમને દેખાડ્યા હતા.

:-

“ખાસર આફ પેરીસ” નામની મટોડી સુરખ ખંડથી અને આવેલો, અને પુતળાં બનાવવાને અતીરાય ઊપયોગી પડેલો, એવી જાતની અથવા એને મળતી આવે તેવી મટોડી અકતર હંદરે મદ્રાસ રોહેરની નજીકથી માંથી રોધી કાઢાડી છે, પણ આ મટોડીનાં બનાવેલાં પુતળાં અને ખીજી જાતેનાં સુકાયા પછી “ખાસર આફ પેરીસ”નાં જેવી સુફેદ રંગની અને ચીકણી રહેતી નથી, પણ તેમાં તડ પડેલો અથવા સુફેદી ઝાંખી થઈ જાયલો, એમ અકતરે જણાવ્યું હતું, પણ તેને હમને હતી કે એ અડઅણુ કેટલી એક મેળવણીથી તે કાઢાડી રાકે.

આ ઉદ્યોગરાજા સ્થાપીયા પછી તેમાં નજીક ૨૦૦૦) માણસો રીખવાને દાખલ થયાં છે. અને તેમાંથી ઘણાં ખર્ચ તરેવાર હુંનરની કેળવણી લઈ બાહરે પડ્યાં છે અને મારી કમાઈ બરેલા રોજગાર તેમને મળ્યા છે, અને કેટલાકોને ધૂળી સારી કાપડા બરેલી આકરી પણ લાગી છે.

અકતર હંદરની સાથે જે થોડા વખત હમાયે ગુજાર્યો હતો, તે વખતમાં તેણે જે ચેતુત લઈને હમને પોતાનાં આખાં કારખાનાંમાં ફેરવ્યા હતા તથા તરેવાર બાબત વીરો હમને જે મવતો પુછ્યા હતા તેનાં જવાબો તેણે સહેલાઈથી અને ખુશીથી આપ્યા હતા તેથી હમને જે જ્ઞાન થોડી વારમાં સુફળ મળ્યું હતું તેની કામત હમારાથી થઈ રાકતી નથી; હમને તે વખતે સુંબઈના અકતર બુદ્ધની યાદ આવી હતી, કારણ એ કે તેનાં જેવા કુંધી, ઉદ્યોગી, ખુશીથી રીખવનાર અને ઉદ્યોગરાજા અને કળા હુંનરોનો ફેલાવો થયેલો જોનાર અજ્ઞ સુધી સુંબઈમાં ફેલાઈ દેખાયો નથી. જે દીલબર મહેનતથી અકતર બુદ્ધને હમાયે સુંબઈમાં કળા હુંનરનો ફેલાવો કરવા પછવાડે મરાયુલ થયેલો જોયો હતો તેવીજ દીલબર મહેન-

તથા કુળા હુનરનો ફેલાવો કરવા પછવાડે એકતર ૮૭૦ને દરમિયાને મદ્રામના મગયુવ થયેલા જોયા હોતો.

હુનરશાળા જોઈને મદ્રામનુ મ્યુઝીઅમ ઓફે ખુદગી ચાજોનુ મંત્રાલયના જોવાને ગયા.

આ મંત્રાલયના મદ્રામ મંત્રાલયે ઈમવી સન ૧૮૫૧ ના વર્ગમા બેબુ કીકુ છે, અને “પાનથીયન” નામની એક મોટી અને કોમ્પાઉન્ડ ઈમારત ને મદ્રામના “પાનથીયન રોડ” બેપર આવેલી છે, તે મકાનમા આ મંત્રાલયનાની જગ્યા કીધેલી છે. દરમિયાનમાં તે જોવાને ગયા હતા ત્યાં કપતાન મીચલ તેનો ઉપરી અને રહેવાલ હતો. એ અમલદારની સુલાકાત લેતા અને મંત્રાલયના જોવાની પરવાનગી માગતા, એમ બે મહત્ત્વ કે નાતાલના તેલવારના સુબખને લીધે આ આગળ બધે રાખ્યામા આવેલુ હતુ; અને જે રાખ્યને મ્યાવીન તે મકાનની આગળ આવી હતી તે એક બે દીવામની રજા લઈને બાહરે મેલેલગા કરવાને ગયો હતો, તેથી દરમિયાનમાં અટકાવ થઈ ગયો હતો. આ બનાવથી કપતાન મીચરે પોતાની ધણીની દીલગીરી જણાવી હતી, અને દરમિયાનમાં મદ્રામથી ચલને ડાહ્યે કલકત્તે ઉપડી જનાર હતા તેથી લખ્યા વખત મદ્રાસમા દરમિયાનમાં રહેવાને પણ બની રાકતુ નહીં હતુ તેથી તે વધારે દીલગીર થયો હતો. તોયપણ તેણે હમને ઉમેદ આપી હતી કે, મેં આવી યુગવાની આગમન મ્યુઝીઅમ ખર્ચીત બિઝનેસ, અને જે દીવરો ને બિઝનેસ તે દીવરો તે હમને લખી જણાવશે, તથા તેણે દરમિયાનમાં ઉપર મેલેલગાની કરાને ધારી એમણે પણ કેડુ કે, “કુ સહવારના મોટોરમા મોટોડી ખુસીથી પોને તીહા હાજર રહીને આ મંત્રાલયના તમને દેખાડવીરા, અને જોખી કહીતમને જાણડુ, પુછડુ અથવા તીહાથી લેવુ હોય તે હુ મોટી ખુસીથી બજા લાવગ.”

હીયાથી રખમદ લઈને મદ્રાસની “આગ્રી હાઈકોલમરલ ગારડન” જોવાને ગયા આ સરકારી બાગ “મોર રોડ” બેપર આવેલા છે અને તેમા નજીક ૨૪) ચોરીમ એકર જમીન રોકાઈ છે આ બાગ પેહલા ઈમવી સન ૧૮૩૫ ના સાલમા મદ્રામ લશ્કરના એક સર્જન નામે એકતર રાઈટની મેલેતતથી ઉભા થયો હતો આ બાગની રચના ધણીજ સોભા બરેલી ગતિ કીધેલી છે, અને તેહેમા સુતર ફુલવાળા અથવા જે સરસાર વેહેવાગના કામમા ઉપયોગી પડે તેવા ૬૦ એક દેરાના ઝાડ પા નોના ગેપ ફેલા છે. જે ફુલો પાણીમા થાયછે તેવાને ઉગાડવાને એક મોટોડુ તથા

તથા કળા દુનરનો ફેલાવો કરવા પદ્ધતિ ડાકતર દરમિયાન મદ્રામના મગયુતે
યયલા જોયો હતો.

દુનરના જોધને મદ્રામનુ મુઝીઅમ ઝિંટલ પુદગતી ચાંગેનુ મંત્રાલયના
જોવાને ગયા.

આ મંત્રાલયના મદ્રામ મરકાંદે ઇમિલી મન ૧૮૫૧ ના વર્સમા બિબુ કીધુ કે,
અને “પાનથીયન” નામની ઝિંક મોટી અને ઇમાદ ઇમાગત ને મદ્રામના
“પાનથીયન ગ્રેડ” બિપર આવેલી કે, તે મકાનમા આ મંત્રાલયનાની જગા
કીધેલી છે. દરમિયાન જોધને જોવાને ગયા હતા ત્યાં કપતાન મીઅલ તેનો ઉપરી
અને ગેવેલાલ હતો. ઝિંક અમલદારની મુલાકાત લેતા અને મંત્રાલયના જોવાની
પરવાનગી માગતા, ઝિંક મીઅલ પડ્યુ કે નાનાલના તેવેવારના મયઅને લીધે આ
આગુ બધ રાખ્યામા આવેલુ હતુ, અને ને રાખ્યમને મ્વાલીન તે મકાનની આવી
ઝિંક હતી તે ઝિંક બે દીવસની રજા લઈને બાહરે મેલેલગા કરવાને ગયો હતો, તેથી
દરમિયાન જોવામા અટકાવ થઈ પડ્યો હતો. આ બનાવથી કપતાન મીઅલે પોતાની
ઘણી દીલગીરી જણાવી હતી, અને હજો મદ્રામથી મેલને ટાકણે ડલકતે ઉપરી
જનાર હતા તેથી લખી પખત મદ્રામમા દરમિયાન રહેવાને પણ બની શકતુ નહી
હતુ તેથી તે વધારે દીલગીર થયો હતો. તોયપણ તેણે દરમિયાન ઉમદ આ રી હતી કે, મેલ
આવી પુગવાની આગમચ મુઝીઅમ ખચીત બિધરો, અને ને દીવરો ને બિધરો
તે દીવરો તે હમને લખી જણાવરો, તથા તેણે હમારી ઉપર મેલેવાની કરવાને
ધારી ઝિંક પણ કેડુ કે, “કુ મદવારના પોલોગમા મોટી ખુસીથી પોને તીહા હાજર
રહીને આ મંત્રાલયના તમને દેખાડવીરા, અને જિંકા ઘટતમુને જાણુડુ, પુછુ
અથવા તીહાંથી લેવુ હોય તે હુ મોટી ખુસીથી બજા લાવગ.”

હીયાથી રખમદ લઈને મદ્રાસની “આગ્રી હાઈકોલમ્પરલ ગારડન” જોવાને
ગયા આ સરકારી બાગ “મોટ ગ્રેડ” બિપર આવેલા છે અને તેમા નજીક રહી
ચોનીમ ઝિંકર જમીન રોકાઈ છે. આ બાગ પેહલા ઇસવી સન ૧૮૩૫ ના માલમા
મદ્રાસ લશ્કરના ઝિંક સર્જન નામે ડાકતર રાઈટની મેલેતતથી ઉભા થયો હતો આ
બાગની રચના ઘણી જ સોબા બરેની ગતિ કીધેલી છે, અને તેહેમા સુર ફુલવાળા
અથવા ને સરસ વેહેવારના કામમા ઉપયોગી પડે તેવા દર ઝિંક દેશના ઝાડ પા
નોના રોપ કરેલા છે. ને ફુલો પાણીમા થાયછે તેનાને ઉગાડવાને ઝિંક મોટી તજાવ

બનાવ્યામાં આજુ છે, અને ખીજ સોબઈતા રોનકદાર કુઆરા, ટાંકીયો, અને તરેવાર પક્ષીયોને ગંખવાનાં ધર, પાંજરાં અને તેમને લાયકનાં માર્યા બનાવાનું કામ હમો જોવાને મયા તારે તીહાં આવતું હતું. એ ગોડવણ પુરી થયા પછી બાગની રચનાં ધરૂજી રોબાયમાં થસે એમાં કાંઈ શક નથી. એ બાગનાં એક ખાતાંમાં તરે તરેનાં રોપા ઉગાડવા તથા તેમની તપાસ રાખવા અને માવજત કરવાને એક એલાહેદી જગા કરી સુકેલી છે, તીહાં ઘણી જાતનાં રોપાંઓને કુંડીયામાં માવજતથી રાખેલા છે. જે રાખસો એ બાગનાં કુંડમાં લાગટ લવાજમ ભરેછે તેવા મેમબરોને ઝાડ પાનની કલમો, ખીજ, વીગરે આ કુંડીઓમાંથી, સુદ્ધ આખ્યામાં આવેછે, ખીજઓને ડેરવેલ બાવ, વેચાતાં આપેછે. આ બાગમાં લોકની ગમત તથા મેનને સાર દર મંગળવારે સાંજનાં બેડ વાગેછે, અને ફરવા આવનાર લોકના સુખ, સગવડને સાર ઠેકાણે ઠેકાણે બેઠકો કરેલી છે.

દર વરસની શીરઆતે આ બાગમાં તરેવાર જાનનાં ફુલ, ફલ, તરકારી, અને ખીજનાં કામનાં ઝાડ પાનનો એક માહેરો મેત્રા બરીયામાં આવેછે, અને તેમાં સહી સરસ જીવસો લાવનારાઓને ઇનામ આપ્યામાં આવેછે. આ ઠેકાણે અંધારૂં થઈ ગયાથી વધારે ફરી રાકાયું નહીં હતું.

તા. ૨૪ જાનેવારીને દીવસે મદ્રાસ રોહેરનાં એક બે ખીસ્તી ધરમનાં દેવલો, શ્રી મેશનનોની લાડજો, અને કલબ હાઉસ વીગરે ઇમારતો જોવાનો ડચવ કીધેલા હતા તે સુજબ તે જોવાને નીકળ્યા હતા.

મદ્રાસ રોહેરમાં ખીસ્તી ધરમને લગતાં માહેરાં અને નાહાંના દેવલો જુદા જુદા પંથવાળાઓનાં ઘણાં છે. એમાંનાં ઘણાં એક દેવલો જિંચી કીસમની બાંધણી તરીકે ગણાયછે, જેમાં કેટલી એક ઇમારતો એવી તો રોનકદાર છે, કે તેમનું બાંધકામ અને દેખાવ ઇંજીનીયરીંગ વીણા અને હુંનરનાં ઘણાં જિંચા નમુના ગણાયછે. આવી જિંચી જાતની રોનકદાર બાંધણીમાં સેંટ જર્જનું દેવલ, સેંટ આંદ્રુસ, સેંટ પાલ, અને સેંટ મથાયસનાં દેવલો છે.

પાસે આપેલું ચીત્ર સેંટ મથાયમનાં દેવલનું છે, તે વેપરી નામના લતા ઉપર છે તેથી તેહેનું નામ “વેપરી ચર્ચ” પડેલું છે. આ દેવલની અંદરની રચનાં એવી તો રોનક ભરેલી છે કે તે જોનારને પેહેલ વેહેલાં આવી માંદ દેખાવવાળી નજરે પડે છે, પણ જેમ જેમ જોનાર ધીરજથી આસપાસ જોતો જાયછે તેમ તેમ તે, ખાલી

દેખાવ બદલાઈ, ખગે મોટોટો, દબાવ્યા ભરેલો, અને ગભીર નજરે પડવા માટે. અદગની બેઠકોની વચ્ચે જે કબજે આવેલી છે તેની ઉપરના મગિમગમના પથરો ઠોડેલા છે તે ઉપર જોનારનું ધ્યાન લાગે છે, અને તે પથરો ઉપર જે શાખામણના વાક્યો દોતરેલા છે તે વાચ્યાથી રૂઝ્મ રૂઝ્મા ઉભા થાય છે. કાચની બારીઓ અને દેવાણા ઉપર જે નકશી અને ચીત્રા કામ કાઢેલું છે તેદેખાની સખાયા જોવાથી, આપણું મનુષ્ય જાતને કેરી નમનતાઈથી અને દયા ભરેલા દીલથી આ દુનિયામાં પોતાના બાઈ બધુઓ માથે ચાલવું અને વસવું જોઈએ તેવીગે જોનારના મનમાં સુખ અને સુગો ઉપદેશ થાય છે અને તેનું દીલ અદગથી બોલે છે, અરે! આજ સુધી કેરી જુના આપણથી યઈ સુકી છે. આ સુગા ચીનો આ જુલો વીથે આપણને કેરી નસીએત દે છે. શુ ઈ નમોએતો ઉપર આપણે વધારે વાર આખવીઆમણી કરીએ વાર ઈ એમ નફરગપણે કીહા સુધી આપણે ચાલીઆ કશું! દેરો દેરાની એવી જાતની ઈમાગતોને તો આપણા યુસાદરોએ અગત કરીને જોવીજ નેહયે, કેમકે એવી ઈમાગતોની બાહાગની અને અદગની ગમના બરોજર ધ્યાન પોતેઆડીને જોવાથી, દેરો દેગના રેતવામીયોના વરમ મખંધી આચરણો, રવેયા, સમારી ગીત બાત અને કેલીક બાબદમાં તેમની નીતીની હાલત વીરોનું સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આ બાબદ બોલતા હમુને એક ખીના ઈયાદ આવી છે, તે એ જે, આ પુસ્તકમાં આપેલા ચીનોના નમુના જરે હમારા હાલમાં પેહલ વેહેવા આવીયા અને તે એક હમાગ મીત્રના જોવામાં આવીયા તે જોઈને તે મીત્ર પોતાનું મન એવું જાહેર કીધું હતું કે તે પોતે હમારી જગા ઉપર હતે તો આવા ચીનો નહી પમદ કરતે. તેવણે કહ્યું કે મોટો મોટી ઈમાગતો, પાટણ, સગેવગ અને નદીઓના અને જેવા ખીજ દેખાવો હમારે પસદ કરવા હતા, તેને ડેકાણે હમાએ તો માત્રે મલખી મમીદ અને દેવલ દેહેજર પસદ કીધા હતા એવા ચીનો તે મીત્રને નાપસદ પડીયા હતા હરે આ વાત તો ખરીજ છે કે ખુદરતા દેખાવોના ચીનો અલખતા ઘણાજ જરૂના છે, પણ તેવા દેખાવોના ચીનો હમારે હાથ તે વખતે નહી લાગી શક્યા તેથી તેવા ચીનો આ પુસ્તકમાં આપી નથી શક્યા. પણ હમાએ જે ચીનો પસદ કીધા છે તે મમળીજ મસોદો છે, અને દેવલ દેહેજર છે, આ વીચારમાં જુલ છે અને આવા વીચાર કમચ ખીજઓને આવે તેથી તે વીરો આગમજથી ખુલાસો કરેલો નકામો

નથી ગણવાનો. હમોએ અને જે ચીજો આપીયાં છે તે આપણા દેરાની આગલી કીરતી અને જાહેરલાખી દેખાડવાના ચુનંદી ધમારો નમુના માત્રે છે, જે જોયાથી, માલુમ પડશે કે હીંદુસ્થાનમાં આગલા વખતમાં કેવી તરેની કારીગરીનાં કામો થયલાં છે. આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીજોમાં ગુંબજ, અથવા મીનારા જેવી ધમારો જાણ દેખાય તેવી સઘળી ધમારોને મસજીદ નહીં સમજવી. હીંદુસ્થાનની પ્રાચીન ધમારોમાંની સઘળી સરસ ધમારો, જેની બાંધણીની કંઈ જુજની નીરાનો હાથ થોડી ધણી રહેલી છે, તે સઘળીને તપાસી જોતાં એવુંજ માલુમ પડે છે કે દરેક બાંધણી જાણ તે વખતના કીસમી મીસ્ત્રીઓ અને કારીગરોએ પોતાના હુંનર અને મનરાકતીનું જાળ માહોટ મોહોટ જાળા મીનારા અને ગુંબજો તથા સ્થંભો અને તેવાજ જગરાં ચોડાં અને સુવતાં આરકાં બાંધી દેખાડવેલું છે, જેમાં કેટલાક કામો એની તો ચંચલાઈ અને કારીગરીથી કરેલાં છે કે તેવા કામો આજ સુરોપ ખંડમાં પણ એક નમુના તરીકે થઈ પડે એવાં છે. જે રોનક હીંદુસ્થાનની બાંધણીઓમાં પ્રાચીન કાળે વાપરેલી છે, તેવીજ અથવા તેને મળતી આજે સુરોપ ખંડમાં પણ આસે છે. તીહાં પણ આજે માહોટ મોહોટી ધમારોને મુદર શોખામમાન કરવા તેમની જાણ મીનારા અને આરકા અને ગુંબજો ઉઠાવે છે. જેવી દેશીઓએ હંલંડમાં મુસાફરી કરી છે, તેઓએ જોયું હશે કે આખા યુરપ ખંડની આવી સઘળી ગુંબજ અને મીનારાવાળી ધમારો, દેવલ, દેહેગં અને મસજીદ નથી પણ તેઓ જુદી જુદી મતલબના બાવેલા મુંદર મકાનો છે!

મદ્રાસનો “બ્યાનકુમ્પીટીંગ હાલ” (એટલે મેજબાનીનો મકાન) “બલાક યજીન” આગળ છે. આ ધમારત ચરતે દરજના હાજેજેના માહોટાં બાણાંબીણાં અથવા નાચ રંગ રંગ અને એવી જાતની મીજલસો સાથે વાપરવામાં આવે છે. આ ધમારત ધણીજ માહોટી અને દેખાવમાં સોહામણી અને મજાજીત બાંધેલી છે, પણ તેમાં બરાબર વગ સગવડ નથી, અને જે કારણ સાથે તે બાંધવામાં આવી છે અને હાલ વપરાય છે, તેને તે સુતલક લાયક નથી. એની પડોસમાંજ, મદ્રાસના ગવગંગનો આગળો રહેવાનો મકાન છે, જેમાં હાલ મેહેસુલ ખાતાની કેટલીએક સરકારી આશીસો કીધેલી છે, તેહેને લગતો તીહાં એક માહોટો બાગ આવેલો છે, જે બાગનાજ કંપોડમાં જાણ જણાવેલા મેજબાની આપવાનો મકાન પણ બનાવેલો છે. આ ધમારતનું ચીવ હીયાં આપેલું છે. આ ધમારતની બાંધણી

ઘણીજ સાદી છે, જેમાં જમવાનો હાલ વચ્ચેવચ્ચમાં કરેલો છે, અને આગપામ લેતી “ગ્યાલરી”ની બેઠક બનાવી છે, પણ તે સ્મિટ્લી તો ઘણી અને કુશી બાંધેલી છે કે તીહાં બેસી બેનારને હાલમાં જમવા ખોટી મઠ્ઠીસ બરોબર દેખાઈ શકતી નથી, તથા ટેબલ ઉપર જમીયા પછી જે બારણો થાય તે પણ આ ગ્યાલરી ઉપર બેસનારાઓને બરોબર સંબળાઈ નહીં શકાય એવી કંઠંગી ગોઠવણથી તે બાંધેલી છે. મેજખાનીનાં દીવાનખાનાંમાં ઘણી જોવા લાયક ચીજો છે, જ નહીં, માત્ર કુટ, કારનવાલીસ, મેગ્રેસ, સર ટમસ મનરો અને તેની બાનુ, તથા ખીજ થાયક શુરં વીરો જેઓએ હોંડુસ્થાનને ઇંગ્લેન્ડના તાખામાં લાવી મુક્યું છે, તેમની રાખી-ઓ તીહાં અચ્છી રીતે ખીરાજે છે.

ઉપરો મકાન જોયા પછી મદ્રાસનો “કુલબ હાઉસ” જે માઉન્ટ રોડ ઉપર છે તે જોવા ગયા. સરકારી સીવીલ, મીલીટરી અને મેડીકલ અમલદારો અને જેઓ જાહેર મંડળીમાં “ગૃહસ્થાની” પદવી લાયક પુરો ગણાય છે, તેવાજ શખેસોને માત્ર આ “કુલબ”નાં મકાનમાં રહેવાની અને જવા આવવાની પરવાનગી છે, અને તેને લગતા કાયદા કાનુનો બાંધેલા છે તે મુજબ એવા ગૃહસ્થાને સભાસદ કરે છે તથા કુલબને લગતા ખીજ હક આપીયામાં આવે છે. કુલબનો મકાન ઘણીજ હવાની અને એકાંત બાગબગીચા ભરેલી જગા ઉપર કીધેલા છે અને તેમાં સઘળી પ્રકારની સ્મિટ્લી તો સગવડ કરી રાખેલી છે કે કોઈ જુદું, છુટું ઘર માંડીને સ્મિટ્લી સગવડ અથવા સૂખ તથા ભોગવી શકવાનું શરીરને અને મનને બંધેને ગમત આપવાની સઘળી ગોઠવણ અત્રે કરીયામાં આવી છે. તેવાજ લાયક “પીસીઅર્ડ રમ.” (ચક્રે કોર્ટ) દડા રમવાની જગા, પુસ્તકખાનું, હમામખાનું, તરવાની હેલો, વીગરે ખીજાં ઘણાં ઉપયોગી ખાતાં આ “કુલબ હાઉસ” માં કરેલાં છે. મુખ્યદેશ હિંદુ “બાયબલા કુલબ હાઉસ” કરતાં ઘણે દરજે સરસ મદ્રાસનું “કુલબ હાઉસ” ગણાય છે. હમામખાનાંને સારૂ તો એક એલાહેદીજ મકાન બાંધેલા છે, તેમાં નાહવા, તરવા અને ડુબંકા મારવાને સારૂ સોળાં પાણીની એક માટી હોજ બાંધેલી છે. હોજને તળીએ ચઢતા બિતરતા તબક્કા બાંધેલા છે, જેથી તરનારની હચ્ચ અથવા શકિત પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં પાણીમાં તે જવા આવે તેટલું પાણી તેને જુદા જુદા તબક્કા ઉપર મંળી શકે છે. હોજનો ઉંચાંમાં ઉંચે તબક્કા વીસ ફુટ પાણીનો

ગએલા છે, જે હંદ્રઈ કંઈ થોડી નહીં જાણવી. ઈમવી મન ૧૮૩૨ થી આ “કપળ” આણુ થયેલા છે.

નાહાવાનાં જાહેર મકાનો હાંદુસ્થાનનાં ધણાખરાં મોહિટ મોહિટ શહેરોમાં ડેકાણે ડેકાણે બાધેલાં છે, એવાં મકાનો બનાગમ (કારી) દીલી, આગરા, લખનૌ, વીગરે રોહિશેમાં હમામ જોવામાં આવ્યાં છે. તેમનું વીગતવાર બયાન ઘટે તે ડેકાણે કરેલું છે, તે વાંચ્યાથી એવા મકાનોની અંદરની રચનાં અને ગોઠવણ તથા એવાં મકાનો રોહિશેમાં હેવાથી રોહિરના લોકની તનદુસ્તી સાથે તેઓ દેટલા સંબધ રાખે તે હેની સમજ પડશે. યુગ્ય ખંડમાં અને ખીજ સુધરેલા દેશોમાં તો નાહાવાનાં જાહેર મકાનો ડેકાણે ડેકાણે બાધેલાં હોય છે, તેનો લાભ તીહાંના ગેહેવાસીઓ ધણો લે છે. જોમને પોતાના ઘરમાં નાહાવાને પુગ્તુ પાણી મળતુ નહીં હોય અને સારીર બગાવર સાફ કુવાની સગવડ પણ નહીં મળી શકતી હોય તેવા લોકને આવા જાહેર હમામખાનાથી ધણો જ ફાયદો થાય છે; કઈ જુજ નાટાની મરખી રકમ આપતાં જોઈલું જોઈએ તેટલું પાણી સારીર ઉપરનો મેલ સાફ કરવાને નેમને મળી શકે છે, તેથી જોમ જોને ફાવે તેમ કોઈ જોજ, કોઈ અઠવાડીયામાં બે વાર, કોઈ ત્રણ વાર, કોઈ પંખવાડીયે એક વાર, એવાં જાહેર મકાનો જોપર નાહાવાને જાય છે, અને તીહા સારી પેઠે નાહીને આવે છે. માણુએને સારી પેઠે નાહીને પોતાના સારીરની સફાઈ રાખવાની જોગવાઈ મળ્યાથી તેમની તનદુસ્તી મારી રહે છે એ વાતની સમ્યાઈ ગાળેત કુવાની તો કાંઈ જાહું નથી. મર્વ કોઈ આ વાત તો કજ્જલજ ગખરો કે જોઈની સારીરની સફાઈ તેટલી તનદુસ્તીનો બચાવ અને જોઈલું સારીર મેલ અને ગંદું તેટલો તનદુસ્તીનો ખીગાડો થાય છે. મારે રોહિરની તનદુસ્તી અને સુધરાઈવીરો જોઓ દયાં પોહોઆડતા હોય તેમની એક આઈન ફજ છે કે રોહિરના લોકને નાહાવા મારે પુરતી ગોઠવણો કરી ગએ. આપાણું મુંબઈ રોહિર એક મોટું રોહિર ગણાય છે, પણ તેમા આવા જાહેર હમામખાનાં છેજ નહીં. તો પણ આપણી યાપુના કુંધી કમીરાનરનું ધીયાન આ અગતની બાબદ ઉપર લાગેલું છે, અને થોડા વખતમાં મારજોયે વીરો જોવું સુખ આ અંચલ અને રાહા-શીક અમલદાર તરફથી આપણને મળતું થયું છે તેજ મુજબ ગરીબ લોકને નાહાવા ધોવાની લાયક જગા અને શોખી લોકને સારે લાયક હમામખાના મળવાની પણ ઉમેદ થઈ છે. આ ખાતાની અગત આપણા મુનીમીપલ કમી-

રાતરે સારી પેઠે જોઈ છે, અને જે નાણાં મંબંધી મગવડ થઈ તો પેટેમાં આ સુખની વધારે ગજ ને ગરીબ લોકને સાર છે, તે લોકની ગજ પુરી પાડવાને કમીરાતર કંધી પણ પછત નથી પડવાનો એવું હમો ધારીએ. મુંબઈની આટલી બોહોલી વસ્તીમાં ગરીબ લોકને આ આગતનું સુખ આપવાની કજ અગર કોઈ મખી દીલના રોકીઆએ દલાવી લીએ, તો તેઓ અને મુંબઈની મુનીસીપાલીટી બંધ મળીને આ કામ ધણુજ કુતેમંદી બરેલી રીતે પાર પાડી શકશે. જેમ ખીમાર ગરીબોને દવા દારૂ આપવા અને તેમની તનદુસ્તીની જળવણી કરવાને હામપીટલા બાંધી આપવાનાં કામો મહાભાગત ગણાયાં છે, તેમજ ગરીબ લોકને સારી પેઠે નાહવા ધોવા અને તેમનાં શરીર માફ અને સોજાં રાખવાને અને તેથી તેમની તનદુસ્તી જળવી રાખવાને જાહેર હમામખાનાં બંધાવી આપવાં આ પણ મહાભાગત અને પુનનાંજ કામો થયલા ગણાવાનાં.

મદ્રાસ “કલબ” વીરો બોલતાં, આપણી મુંબઈના આટલા મંધા સુધગેલા દેશીઓમાં એવી એક પણ આબરૂ બરેલી “દેશી મંડળી” થયેલી નથી, આ વીરો થોડક રાખે બોલવાની જરૂર લાગે છે. એવે આવા એક પણ “કલબ” નથી, કે જેમાં ગૃહસ્થની પદ્ધિ ધરાવનાગઓનો જમાવ અથવા મંડળી થયેલી હોય, અને જે “કલબ” સુધગેલી મંડળીના ઠરાવેલા કાયદા કાનુનો સુજળ આલતો હોય, અથવા દેશી મંડળીમાં તે કોઈની તરેની આગેવાની બોગવતો હોય. આપણા દેશીઓમાં આવા જરૂરનો બંધાણ હજુર સુધી થયેલો નથી એ ઉપરથી દેશી મંડળીની બાંધણીમાં કોઈ તરેની જાડી ખામીની દરતી છે એવું બેરાખ સાબેત થઈ શકે છે. આની મંડળી નહી હોવાથી દેશી આગેવાનો અને શીકેલા ફેશી ગૃહસ્થો એક ખીજથી જુદા, દુર, અને જાણે વીખરાયલા પડેલા છે. હાલ આપણી કોમની મંડળીમાં કુતાં જોઈએ છે તો દરેક રાખમ જેમ જેની નજરે નેક અને સારું લાગે છે, તેમ તે બેધડક ચાલે છે. ખીજઓની નજરમાં કોઈ ચાલ ચલગત જે ગેરવાજખી લાગી તો તે વીરો તેઓ એક ખીજની જગ પણ દરકાર કરતા નથી. સુધગેલી મંડળીના કાયદા કાનુનો અને રેવાળે, જે દરેક વીચાગવાળો રાખસ પોતાની ઉપર એક આકોમ તરીકે સમજે છે, અને પોતે આજઆવળા અને બેઅદલેથી ચાલવામા અટકાવ કરવાના તેમને

માથનો ગણે છે તેવાં સાધનો આ મંડળીના બંધાણમાં મુતલક દેખાતાં નથી મુધરેલી મંડળીના કાયદા કાનુનો મુજબ આને યોગ્ય જણાવાલતા હશે અથવા તેના કાયદાની તેઓ દગ્ગાર કરતા હશે. જરે મુધરેલા અને તેથી વીચારવાળા દેશીઓમાં આવો એક “કલબ” હજી મુધી બની નથી રાક્યો તારે તેમની તરફેણમાં આપણે શું બોલી રાકશું? હવે ધણજ દીલગીર છઈએ કે આ બાબદ ઉપર બોલતાં હવે એક ધણીજ નાજુક ખીના ઉપર આવી પડ્યા છઈએ. આ વીરો બોલતાં હમારા કેટલાક હમરાયીએ વીરો, તેમના યુલુ દોષ દેખાડવી બોલવાની હમારી ઉપર ફરજ આવી પડી છે, જે બળવતાં હમારે કોઈનોખી જીવ દુખવવાની મતલબ રાખી નથી, તે વીરો સધળા વાંચનારોએ સત કરી જાણ્યું.

હવે મુધળી નમનતાઈથી સવાલ કરીએ કે આટલા બધા કે ગવણી પામેલા આપણા દેશીઓ હોવા છતાં, (પછી શું પારગી કે શું હીંદુઓ) માં આને શું એટલી રાકિત અને મંપ નથી કે આવા એક “કલબ” તેઓ બનાવી રાકે કે જેમાં પોતાની પદ્ધિતાજ તમામ ગૃહસ્થો, એક દીલીથી મળી બેઠીને આવે? એક કુશલેલી જગાએ તેમનો વખતે વખત મેલાવેજ થાય, જ્યાં એક ખીજના વીચાર એક ખીજ માથે આવજે આવજે કરીયામાં આવે, જ્યાં દોમત આરાનાઓ સાથે દીલ ખુશ કરનારી વાતચીત થાય, જ્યાં એક ખીજની સંસારી હાલત વીરો મેદરબાની ભરેલી પુછપરજ થાય, જેમાં જે મીત્રો, મદદ લેવા જોગ હાલતમાં આવી પડેલા માણસ પડે તેમને જે મીત્રો મદદ કરવા જોગ હાલતમાં હોય તેઓ પોતાનો જમણો હાત આપી ઉઠાવી લીએ, જ્યાં બેગા થતા સધળા મીત્રો એક દીલીથી, એક ખીજની ઈમાનદારી અને વિશ્વાસ જાપા સામેત અને મુરતકીમ રેહી પોત પોતાનાં ધધા રોજગારનું કામ, ઈજત અને આબરૂથી બળવતા રહે, અને જરૂરની વખતે તેઓ સધળા એક આપણે બાહેર પડી રાકે, અને મંડળી સંબંધી અથવા હરકોઈ અગતની જાહેર બાબદ સંબંધી સવાલ ઉઠતાં, આ “કલબ”નું શું મત છે તે જાણવાને સધળા જણ ઈન્તેજાર રહે, એટલા વીશ્વાસ અને માન, લોક તરફથી આ મંડળીએ મેળવીયું હોય, પછી ગમે એવા વચની પદ્ધિવાળા ગૃહસ્થોનો એ “કલબ” બનેતો હોય તો શું યુજાકો છે? આ સવાલ હવે ફરીને પુછીએ કે આવા “કલબ” આપણા દેશીઓમાં બની રાકે અથવા નહીં?

હવે જરે આવી મતલબની મડળી ફેળવણી પામેલા આપણા દેશી મૂઠસ્યોમાં હજુર મુઠ્ઠી નથી બની રાકી તારે તેના અટકાવનાં જો કાગણો, હમાગ આધીન વીચારમાં આવેછે, તે બોલ્યા કરી જણાવવાં જોઈએ, અને એમ દરીયાફો ફેળવણીના પવિત્ર નામને તેઓ દોષ લગાડનારાં થઈ પડેછે, એથી હમા અચીત ઘણું દીલગીર છઈએ.

મુંબઈમાં મુધાગવીરો જો મોટા મોટા પોકારો અને બગડા વાગે ધડીએ ઘણાક દેશી વર્તમાન પત્રોમાં અને જાહેર મંડળીઓમાં મળવાયછે, તે ખગ અને સગીન મુધારાના નહીં જાણવા, પણ પોળા ખાલી ધોગમાથી નીકળતા આગ અને ભપાળ આવાજો બરોબર જાણવા. મુધાગે બોલી દેખડાવવો અને મુધાગે કરી દેખડાવવો, આ બધે જાણે જુદીજ વાત હોય આવી રીતે મુધાગના આવાજો નીકળતા આવીયા છે. આજેની ફેરલાક આવા રાખે છે જો આ લોકને શીખા-મણુ દેવામાજ, ગાહપણુ અને માન મમજેછે, પણ તે મુજબ પોતે ચાલણુ ફેરક જરૂરનું છે આ વીરો તેઓ કરી પણ દરકાર કરતા નથી. કલમ, સીંદાઈ અને કાગળ ઉપર પોકળ વીચારો લખીને તેમને ડીબાંમાં ગોઠવી મુધાગના વાવટા તરીકે જાહેર પાડવામાજ, સધળો મુધાગે થઈ ગયેલો તેઓ સમજેછે. ખગે મગીન મુધાગે જોવા જઈએ તો તે કોઈ જુજ ઠેકાણુ અને તેની કોઈ એકમાગી લોક જોઆના મોહોડાંમાંથી એક દરકુ વટીક પણ મુધારાના પોકાર તરીકે નીકળેલા નથી અને નીકળવાનો પણ નથી, તેવે ઠેકાણુ માત્રે જોવામા આવેછે. બાકી આપણા લોકમા ખીજગમ જાહાં જોઈએ તીહા મુધાગવીરો બાર મણુ તેલ અંધારું નજે દેખાયછે અને તે અધારમાથી મુધારાવીરો ફકત હંદાર આવાજો માત્રે સભ-જાયકે. તો જુઓ અકલમદ વાંચનારો, આજે ફેળવણી પામેલા દેશી મૂઠસ્યોમા ફેરલા એક મપ અને ફેરલા થોડી એખલાસી છે! શું એને મુધાગે કહીએ વાહ! શીખેલાઓમાં જો મંપ અને એખલાસી નહીં હોય તો પછી ખીજ કોણુ લોકમાં હોય વાહ? આવી હાલતમાં આપણુ એને હાથને પછી ખીજ એમાને શીખા-મણુ દેવા બાહુ પડીએ તો એ ચાલ વાજખી ગણારો વાહ? આરણી કડવજને હાથે આ ડેહેવત વીચાર કરવા જોગ છે, અને તે આ ઠેકાણુ લાયુ પંડી રાકેછે તેથી તે એજે રાકી છે, વાસ્તે માફ કરી! આવી હાલત શીખેલાઓની આજે થઈ પડેલી છે. તેઓ વચ્ચે એખલાસી અને રાપ છે અથવા નહીં આ વીરો જો

કોઈ સવાલ પુછે તેને જવાબ આપવાનું કંઈ કામ હમારી ઉપર આવીયું છે. જવાબ તો હુંકો છે પણ તે જવાબ કડવો છે તે બોલતાંજ માંબી ગમથી લપડાક ખાવાની હાલતમાં હમો આવી પડીએ છીએ પણ હવે કરીએ શું? તે લપડાક ખાયા વગર છુટકોજ નથી, કારણ ખરો જવાબ જો છે તે આપીયા વગર પણ છુટકોજ નથી. તો લેએ તે જવાબ એટલોજ છે કે હા, ઘણાં ખગ શીખેલા-એમાં સંપ અને એખલામી તો નથીજ, પણ વળી તેઓ એક પીળ તરફ. અદેખાઈની નજરથી જુએ છો! આ પીળા હમારી તરફથી બોલાતી માંબળીને હમારો ફેટલાક હમરાડીકો, 'હમારી ઉપર ખચીત મક્કા બરેલી નજરથી જોરો. એકવાર કદાચ તેઓ એમ પણ બોલરો કે, હમારો વીચાર તદ્દન ખોટો છે, તો હમો તે વીરો વધારે ભાંજગડ નથી કરવાના. હમો દીસાજ નથી ચાહી-એ છીએ કે ખોટા કરેને હમારું આ મન જોઈું હોય; પણ હમારું દીલ તે કબુલ રાખી શકતું નથી. હમોને તો ઉલટું એવું લાગે છે કે જેઓ હમારી ઉપર ગુમે થતા હશે, તેઓ પોતાના મનમાં તો એવુંજ સમજતા હશે કે ગમે એવો હપકો આ પ્રસ્તક લખનારને આપણે આપીએ, પણ આ લખાણમાં પરો ઉઘાડી જે હપકત જાહેર કરી છે તે વાત તો સેજો સોજ આના ખરી છે, એમાં તો કંઈ શંકા છેજ નહીં.

શીખેલાઓમાં આજ ધણા જણ એવા છે જેઓ એક પીળને ખેત પોતાની પદ્ધિ ખરોખર અથવા તેથી વધતા ચઢેલા જોવાને ઇચ્છતા નથી અને એવી રીતે કોઈ ચકતું હોય તો તેઓ એક પીળને તોડી ખાડવા સારૂ વચમાં પથગ નાખવાને પણ ચુકતા નથી! કેટલાકો વળી એખલપેટાની પેઠે પોતે એખલાજ પોતાનું ભણ કરીયા જાય છે, અને પોતાની સફવાળાએ પોતાના ચારણની જગામાં પમ ખેમારો વટીક કરવા દેતા નથી. મારી અને સુખી હાલતવાળા જેટલા શીખેલાઓ આજ છે તેઓમાંના કોણ કોણે પોતાની મફવાળા (પણ તેમના જેટલા બાપગ-શાહી નહીં) એને બોલાવીને તેમની હાલત વીરો પ્રછપરછ કરી છે? કે 'મોત્રો તમારી હાલત હાલ કેવી છે, કોઈની રીતે જો હમારાથી તમારે મારું કંઈ યદ શકતું હોય તો તે સુજેથી કરમાવવું, તે કરવાને હમો ઘણાંજ 'જુરી છઈએ?' હમો ધારીએ છીએ કે આવા કોઈ નહીં હશે અથવા હશે તો કોઈ જુજ એવા પરો પેઢારી ગૃહસ્થો હશે. નહીં શીખેલાઓ આની દયા બરેથી કરજો જો નહીં બળવે તો

તેમાં તેમની તકમીર આપણે જાણ કાઢાડી નથી ગકવાના; પણ શીખેલાઓએ તો આવા પગેપકાર વીરો પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવેલું છે, તેઓ જો આની અગતની ફરજો વીરો પોતાનું હૃદય કંઈક અને અંખલપેટું ગમે તો તેઓ ભારી કપડાને લાપકના છે. વળી ફેટલાક શીખેલાઓએ પોતાની ખાતરી મતલબને માર તરવાર રીતે પોતાની ચાલ ચલણમાં ફેરફાર કરીયો છે. જેમ એક અટકી પોતું વાઢાણે અંચીયાં બારીયાં કરી પવન ઉપર પોતાની જગ્યાની ફેગળદલી કરીયા કરે છે તેમ ફેટલાક શીખેલાઓએ પોતાની ચાલ દેશી રોડીઆઓ તરફ ચલાવી છે. આજે રોડીઆઓની તરફેણમાં રેહી બોલવું, ખીછ વખતે તેમની વીરુધ્ધ થઈ જવું. વળી કોઈ ગળાગ થઈ પડ્યાં પાછા પોતાની પેટેની બાજુ પકડવી અને વળી વાત કરતાં પાછા તેમની સાબણે થવું. આવી રીતે ઝમઝમ ચાલ ચલાવી ફેટલાક શીખેલાઓ પોતાનો માલો અને ઇજ્જત બાંધેલા છે, અંચીયાં નહીં પણ આની ઝમઝમ ચાલથી પોતાની મકવાળાઓ તરફ પણ આંગળી ધાપ અંચીયાં કામ કીડે છે. વળી ફેટલાક શીખેલાઓએ જાણે ઇતિહાસ, અભીમાન અને નહીં તામિસ થઈ શકે એની આપખુદી કરી બતલાવી છે. આવા ખાલી દમામથી સભા લોકના મનમાં તેઓએ આવો ભય ભરેલો વીચાર ઉત્પન્ન કર્યો છે કે જેથી તેઓના મોહિતમાંથી આવા રાખે નીકળતા થયા છે, કે “આપણે આવા શીખેલાઓથી બચ પનાહ માગીએ!” જે નમનતાઈ, અંભીરપણું, ધીંગલ, ફરેંગી, અને પોતાનાં માબાપ અને વડીલો તરફ મધળી તાત્પર્યદારી અને આદરમાનની રહે જોવું અને ચાલવું જરૂર છે (પછી ગમે તેવા તે વડીલોના વીચાર અંચીયાં કસુર ભરેલા હોય તો શું થયું) આવા સદગુણો હંમે દરજેની ખરી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોમા હોવા જોઈએ તેવા સદગુણો જરૂર આવા શીખેલાઓમાં નહીં માયુમ પડીયા, અને તેમને બદલે ઇતિહાસ, આપકજીવી, ગરદનકશી અને આપખુદી નજર આવી તારે નહીં શીખેલાઓએ એકદમ એવું મત બાંધી દીધું કે “જેટલા શીખેલા તેટલા બધા ગયલા.” આવું મત બાંધવામા જો કે તેઓએ ધણી ઉતાવળ કરી છે, અને અલબત્ત લાખો વીચાર ફરીને કરતાં, એ મત અલબત્ત ફેરવાય એવું છે, તોયપણ શીખેલાઓ તરફથી ઉપર જણાવેલા ઘણા ભરેલાં ઘણાઓ દમપર દમ મળી આવીયાથી, આવું મત બાંધવાનાં કારણે આપણા દેશીઓને મળી આવીયા છે, આ વાત કોઈથી ના નથી પાડી શકાવાની.

આવા સબબથી શીખેલાઓમાં અને દેશીઓ અને દેશી આગેવાનોમાં મોટો અંતર થઈ પડ્યો છે. આ અંતર પાડવાનો દોષ જો કે પુરેપુરો સઘળા કેળવણી પામેલાઓ ઉપર નથી લાગુ પડી શકતો, તોયે પણ કેટલાકે પર લાગુ પડી શકે છે. માટે સમજી અને દુરંદેશી શીખેલા ગૃહસ્થો હવે જો ખુલ્લો અને પુખ્ત વીચાર કરે તો તેમને એવું માલુમ પડે કે આ અંતર કાઢાડી નાખવાની ફરજ તેમના ઉપર આવી પડેલી છે અને તેઓજ પોતાની હવેપછીની નમનતાઈ ભરેલી તેમજ બોલ અને માત્રા ભરેલી અને એકજ ઠરાવેલા કાયદાસર રાજેથી ચાલ ચલગતથી આ અંતર કાઢાડી શકે, અથવા ખીજા રાજ્યોમાં બોલીએ તો તેઓ સહુ આઈ અને બોલ ભરેલી રીતે વંરતીયાથી દેશી આગેવાનોને પોતાની તરફેણમાં સહેલાઈથી ખેંચી શકે.

હવે રોડીઆઓ જોયો દેશી આગેવાનો કેહેવાય છે તેમના વીરો પણ આ બાબદમાં બોલવાની હમારી ફરજ છે, જે બલવામાં પણ સઘળી વાત ખુલી કરીને બોલવી પડે.

ધણા રોડીઆઓ, આજે શીકેલા દેશી ગૃહસ્થોથી જીદાં અને અલગા રહેલા છે, આ વીરો હમા સઘળી નમનતાઈથી બોલવાની રજા લેજીએ છ કે આણું કરવામાં એ સાહેબોની એક માટી ભુલ છે. તેઓમાંના કેટલાક સાહેબોનો આવા વીચાર સાંભળવામાં આવીયો છે કે શીકેલાઓને અગર હવે દરજે ચઢવા દેશું તો તેઓ રોડીઆઓનાં માંમાં ઉપર ચઢી બેસવાની કોશીસ કરશે' હમા જાણુવા આગીએ છ કે એ મુજબ આજસુધીમાં કોણ અને કેટલા તેમની ઉપરવાર થઈએ છાં છે. હમા ખચીગાઈથી બોલીએ છ કે ખરી કેળવણી પામેલા જુનીયાદ ગૃહસ્થોથી તો આણું હલકું કામ કદી પણ થઈ નથી શકનાર. આ વીરો આપણા આગેવાન સાહેબોએ બેશીકાર રહેવું. હવે જોયો ખરા જુનીયાદ નહીં હરો તેઓથી આવી બેઝબની કદાચને થાય અને આણું થાય તેમાં નવાઈ સાની? એવાઓથી કીહાં બલાં અને નેક કામો નીપજવાની આપણે ઉમેદ ગખીએ તે કોઈજાણતું નથી. ગમે એવી ચઢતે દરજેની કેળવણી તેઓએ લીધી હરો તોએ પણ જો જુનીયાદી નહીં ધરાવતા હશે તો કેળવણીથી શું તેમના જીગર ઉપર અસર થવાની છે? રોખ રા-દીએ કહ્યું છે કે 'વરંતું બચ્ચું વરંજ થવાનું,' પછી ગમે એવી સારી સંજોગમાં અને તરખીએતથી તેને ઉધારે તો શું થવાનું છે? પણ જોયો ખરા જુનીયાદ કેળ-

વળી પામેલા ગૃહસ્થો છે, પછી ગમે એવા ગરીબ માખાપોનાં તેઓ કુટુંબ હોય
 નો શું મુન્નકો છે, તો તેવા ગૃહસ્થો સદતી પદ્ધિએ જઈ પોતાના વડીલાને અથવા
 પોતાની દોમનાં આગેવાનોને કદી પણ અપમાન નથી આપવાના અથવા તેમના
 ઉપર મરમાઈભોગવવાનો વીચાર પણ કદી નથીજ કરવાના. હમારું આધીન મત
 એવું છે કે ખરી કેળવણી પામેલા અમગક ગૃહસ્થો માથે દેશી આગેવાનોએ
 હજુર મુધી લાખા વખતની આજખ, અને મીત્રાચારી, તથા વીહાન અને મેળ-
 બેટ અથવા ગંગેઓ ગખીયોજ નથી. તેઓએ એક ખીજને કમીને, ત-
 પામી જોયા નથી. મકટ અને સુખમા એક ખીજની જે પરીક્ષા થાય છે એવો
 પ્રસંગ આ બંને બાજુવાળાઓ વચ્ચે પડ્યોજ નથી, તેથી અલખતાં એક ખીજ-
 ની ખરી વીજાન એક ખીજથી થઈ રાટી નથી. પણ આજ મુધીમાં દોઢવાર
 ફેટલાક રોડીઆઓએ લાખો વીચાર કરીયા વગરે અને ખરી વીજાન મેળનીયા
 શીવાએ, દોષતિવા આદિ હમામ અને આવી ધડપચ દેખડાવનાગેને મોટી કેળ-
 વણી પામેલા ગૃહસ્થો મમજીને પોતાની માંડ બેસાડીયા હોય, અને તેવા અધુર
 ગામમાંથી પછવાડે તે રોડીઆઓને અપમાન પાઠોચીયું હોય અથવા નુકસાન અ-
 મલુ પડીયું હોય અથવા તેવા રાખમાં છટી ગયલા ઇતગે જેવા તેમને માધુમ
 પડીયા હોય, તો એવા યોગ દાખવા ઉપરથી રોડીઆઓ ઉનાવળા પડી એકદમ
 મવળા કેળવણી પામેલા દેશી ગૃહસ્થો ઉપર દોષ નાજે અને તેઓથી દુર રહેવાને
 પોતાના ખીજ હમરાટીક રોડીઆઓને બલામણુ કહેતો ખરેખર કેળવણી પામે-
 લા ગૃહસ્થોના વર્ગ તરફ એક મોટી ગેવાજખી ચાલ ચલાવેલી અને તેથી
 આગેવાનો તરફથી એક મોટો ગેર ઇનસાફી થયવી ઢેહેવાએ એમાં રાખ નથી
 આ અગતની બાબત ઉપર હમા મધળા દેશી આગેવાનોને ધ્યાન પાઠોચાડવાની
 બલામણુ કરીએછ. મર્પનો ડંખ આઈપછી મધળાં દોગડને મર્પ ગણવા આ
 વીચાર ફેટલો ભુલ ભરેલો છે તે જાણવું સહેલું છે. તેમજ બેચાર અધુરી કેળવ-
 ણી પામેલા રાખસોની ચાલ ચલગત ઉપરથી કેળવણી પામેલા આખા વર્ગ
 વીરો આવો દલકો વીચાર બાધવો, તે દેશી આગેવાનો જેવા દુરંદેશી અને
 કમાયલા ગૃહસ્થોને મજબાર નથી દેશી આગેવાનો મોટી યોગે સમજતા હશે
 કે પાચ આંગવીઓ આપણી સરખી નથી, તેમજ સધળા શીખેલાઓ પણ
 મગ્યા નથી. તેમજ વળી આગેવાન માહેબોખી જાણતા હશે કે તેમની

સફમાં પણ સઘળા ચરખી ખુખી ધરાવનારા ફરેલા નથી. દેશી આગેવાન સાહેબો તો તેમના મોઢા કસામ્મેલા અનુભવથી પુરતા વાકેફ હોય છે કે સુધરેલી કોમના આગેવાનો પોતે મોટી કેળવણી પામેલાં રાખેલા હોય છે, અને તેમજ તેઓ પોતાની ગફમાં પણ તેવાજ શીખેલા અને મોઢા વિદ્વાન રાખેલાને અગત કરીને સામેલ રાખતા આવીયા છે. પોતાનો ખોજ, વગ, અને માન જળવેલું રાખવાને તેઓ હંમેશા પોતાથી ઉતરવી પદ્ધિવાળાઓ સાથે મહેરબાની ભરેલાં મીલથી પોતાની પાસે આવજાવ કરવાની છુટ આપે છે, અને તેમની સાથે પોતે જોળમેટ રાખી તેમની હાલત વીરો, સારી રીતે પુછપરછ કરતા રેલી તેમને પ્યાર જળવેલા રાખે છે. મધ્યું હજોજ કરીએ અને જો હજો કરીએ તે ખીજ સઘળાં-ઓએ કબુલ રાખ્યું જોઈએ આવો વીચાર આપણા દેશી આગેવાનો ગએ છે આવી ફરીયાદ ધણેક ઠેકાણેથી સંભળાય છે, (હજો નથી માનતા કે સઘળા આગેવાનો આવો વીચાર ધરાવતા હોય), તો આ નાપાયાદર વીચાર ઉપર લાંબા વખત સુધી કોઈથી અમલ કરી શકાવાનો નથી, અને આજસુધી કોઈ કરી પણ શક્યું નથી. તવારીખમાં બનેલા પુસ્તક આગ દાખલા આરાકાર થયેલા છે જેમાં એવું જણાયું છે કે પ્રજાના આગેવાનોએ જોરે ઉપર જણાવીયા જેવી આપ-ખુદી કરવા માંડી હતી, ત્યારે પ્રજા પોતે તેમની સાંભણે ઉલટી, આગેવાનોને ખી-સાડી મેળીયા હતા. આપણા દેશી આગેવાને સારીપે વાકેફ છે કે જો ખોજ, વગ, અને માન ભરેલી આગેવાની ચલાવવી હોય તો તેમની મંડળીમાં ખોજ, વગ, અને માન ભરેલાંજ રાખેલા સામેલ હોવા જોઈએ. આવી મંડળીમાં પદ્ધિ અને ઓધાવાળા ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ, દુરંદેશી અને કમાયલા દેશીઓ હોવા જોઈએ, દેરાને લગતી જુદી જુદી બાબતો વીરો અમલ માહિતગારી ગમનારા, સરકાર દરબારમાં અને પોતાના દેશી લોકમાં જાણીતા અને મોઢા ભરેલી રીતે વગ ચલાવી શકનારા, ઇતિહાસ અને દરબારના કાયદા કાનુનોથી મારી પેડે વાકેફગાર, વેપાર વણજની ગણતરી રાખનારા અને તેમાં જોઈતી ધીરજ, મંજૂજ, અને ચોકસાઈ ભરેલા અને છેલ્લું સારી કેળવણી અને મજબૂત મન-શક્તિ ધંગવનારા, તથા પ્રમાણીક અને નીતીવાળા ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ. આટલા સંધા ગુણો જો મંડળી ધગવી રહે તેજ મંડળી ખરેખર ખોજ, વગ, અને માન ધગવનારી થઈ શકશે. લાગવગથી બચાવેલી મંડળી કોઈની તરેનો ખોજ

ધગવી રાકરો એમાં, મોટો રાખ છે. પણ ઉપથી કીરામની મંડળી જોઈ ગી બનાવાને દેશી આગેવાનો પુરતા લાયક છે એમાં તો કંઈજ રાખ નથી.

હવે આપણા આગેવાન માહેજોની આમ સંગતમાં, અને તેમની માથે માંત્રા ચારીનો ગરોળો રાખનાર કેવી પ્રકારના ગૃહસ્થોનો જમાવ હાલના વખતમાં થયેલો છે, તેમની આનગી મમલહત અને વીચાર કરવાની મજલીમમાં માનિય થનારા કોણ કોણ ગૃહસ્થો છે, તેમના દરેજોના વેપાર વહીવટને લગતા કામ કારનાર ચલાવનારા, કોણ કોણ અને કેવા રાખમે છે, આ બાબત જાણવી ધણીજ અગતની છે. તપામી જોતાં આવું માલુમ પડે છે કે દેશી રોકીઆઆની મંગત મમલહતમાં ધણું કરીને મારી કેળવણી પામેલા કઈ જુજ રાખમેજ જોયામાં આવે છે. તેઓ પોતાનો મધજો બોલેજો વહીવટ માધાગણુ કેળવણી પામેલા માણમેની મારફતથી બજાવતા આવીય છે, તોયપણ તેમની રાથે મારી મલાહ અને વીચાર આપવાને તેવા લાયક ગૃહસ્થો હોય એવું નથી દેખાતું, આ ખચીત દીલગીરી બગેલી વાત છે. તેઓ જાણે બની આવે તેમ કેળવણી પામેલા વર્ગથી દુરના દુર રહેલા છે, એ મોટી તાજીબી લાગે છે. તારે જમિ દરજ્જેની કેળવણીવાળાઓમાં શું એવું હશે કે તેમની પગંદગી આ ડેકાણે થતી નથી. આ અંતર શું મબબથી થઈ પડ્યો છે તે ચોક-માઈથી કેહેવાઈ શકાતું નથી. આ વીરો લોક તરેવાર અટકલ કરે છે, અને તે અટકલ જેમ જેની નજરમાં આવે છે તેમ કરે છે. પણ તે અટકલો વીચાર કરવા જોગ છે, અને તેમાંથી એક અંગતો માગ આપણે વીચારશકિતથી કાઢાડી રાખીએ. આ જુઘાઈના સખનો જે અટકલવામાં આવે કે તેમાં ખેલેલા મબબ એવા કહે છે કે કેળવણી પામેલામાંના કેટલાકો આગેવાનોની બધી વાતોમાં ટાંછ હા કરવાને નાદુરસ્ત વીચારે છે તેથી તેઓ નાપસંદ થઈ પડ્યા છે. વળી કેટલાકો એ આપણુદી અને સુખન પરવરી દેખડવી છે, અથવા તો કોઈવાર આગેવાનોની માધાગણુ બુલચુક ઉપથી તેમની માથે પોતાના ઉછલતાં લાહીના જુમામાં આવી ધણી બેઅદબી અને નામજવાર ચાલ ચલાવી છે, આટલા કારણોથી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો રોકીઆઆને અણુગમતા થઈ પડ્યા છે. ત્રીજું કારણ એવું કેહેવામાં આવે છે કે, કેળવણી પામેલાઓમાંના કેટલાકોએ, તેમના મગજમાં અબીમાનનો ધુમાડો ઉપજાવી એવાજ વીચાર ગખીયા છે કે હમા વીધા હુંગ

અને લખવા બહુવામાં હવે દરજેની કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો છઠ્ઠાએ, અને દેશી આગેવાનોમાં કોઈતેવા બહુલા ગૃહસ્થો નથી, તેઓ માત્ર માલમુસ્તાફ અને પોતાની ખાત્રી દોષત ઉપર તવંગરી અને તોજાગી બોગવે છે, અને ખાલી આપણી ઉપર હુકમ ચલાવા માગે છે તે કેમ બની શકે? અમી અમને ઘર અને હાથે હાથે ધર! હવે આપણે આ સઘળાં સખબોને વીચારના તગજીમાં તોલીએ અને આગેવાન સાહેબોની સાંભણેની તકશીર તથા કેળવણી પામેલા માહેબોની સાંભણેની તકસીર મરખાવી જોઈએ છીએ તો જે બાજુએ અભીમાનનો બોજો વધારે પડેલો છે તે બાજુએ હપકો જવા જોઈએ છીએ, અને એ બાજુવાળા સાહેબોએ આ હપકામાંથી મોકળા થવાના ઉપાયો કરવાને દરીઆફત કરવી જોઈએ છીએ. આ કેહેવત તો મરાઠુર છે, કે બહુલા તકોબરો કરતાં અમાની અમીસા વધારે પમંદ કરવા અને માન આપવા જોગ છે, તેમજ તવંગર તકોબરો કરતાં અસીલ મુકીસા પણ વધારે પસંદ કરવા અને માન આપવા જોગ છે.

એર, હવે જીદાઈનાં કાણો વીરો જોલાસા બરેલી રીને બોલીયા પછી, આ જીદાઈ ઠાળી, મેલાપ ખાંડે 'કેમ થાય આ વીરો થોડજ રાખેમાં કેહી જણાવીએ છીએ. સઘળી બાબદની ગઈ જીજરી કરી નાખી, દેશી આગેવાનોએ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો માથે વધારે મેજાલે, વધારે મીત્રાચારી, અને તેમના ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ છીએ. તેમજ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોએ વડીલા માથે ધટતા આદરમાનથી આતી, પોતાના દરજેને જાળરી જેમ બની આવે તેમ આપણા આગેવાનોની ખાત્રી કરી આપની જોઈએ છીએ કે તેમના ઉપર મુકાયલા વિશ્વાસ તેમનાથી નથી થવાનો, અને આગેવાનોની તરફથી કદાચને કંઈ ખામી થાય તો ખરી કેળવણીવાળા તે કેટલે દરજે નમનતાઈ અને મમજીવીથી દરજીજર કરી શકનાર છે, તેમજ કેળવણી પામેલાઓ પોતાથી કંઈ ખામી થતાં તે એકસર કરવાને અને મુ'તાવાને તેઓ કેટલા આતુર અને કેટલા ખુલાં દીલવાળા છે આવું તેઓએ બતાવેલાવી આપણે. એકવાર જે આવો મંજોગ બન્યો તો પછવડેથી રોકીઆએ અને કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો વચ્ચે દોસ્તીનો અને પ્રીતીનો મજબુત જીગ બધાવાનો. એકવાર આવો જીગ બંધાયો તો તેની મદદથી આપણા સંસાર વેહેવારની કઠણ બાજીમાં જે જે સંકોટ અને નીડેની મોટકીયો વારવાર આપણી આંડે આવી પડે છે, તેમને આ જીગના બંધનામે પોતાનાં અંખલામી બરેલાં મતની જાળરી કનજલ નાખી

સેહેલાઈથી મારી દેવાયે અને આજે મંસારની બાહુમા તેઓ મધના છતેલા અને છતેલાજ રહેશે.

ઉપલુ લખાણ આવુ ખુલી રીતે હજોએ બધે બાજુવાળાઓ વીરો કમુ છે, જેમા અગધા બાધા અને અગધાનો ખુદો, આ નાજુક બાબદ ઉપર બાધે તરફથી કરી આવીયો છે, આથી હજો ખરેખર દીલગીર છઈએ. પણ આગળ કહી જણાવીશું તેમ આવુ કરવામા હજોએ ડોઈનાખી શુવ દુખવવાની મતલબ રાખી નથી. આ નાજુક બાબદ ઉપર બોલતા રોકસરીયર કવીના રાખે ધીયાનમા ગાખી, બધે બાજુ સગાખી રીતે દેખડાવી આપી છે. માણસ જાતની પુરી ખુખી પીછાનગર આ સાચેએ એક બાબદ વીરો શુકર કમતા દેલી જણાવીશું છે કે “આ ચીત્ર ઉપર પણ જુઓ અને પેલા ચીત્ર ઉપર પણ જુઓ,” તેમજ આ અગતની બાબત ઉપર વીરનારીને બોલતા, હજોએખી એવુજ કરીશું છે કે “ગીએ લા અને સુધારા કનારાઓની ચાલ ચલગત ઉપર પણ જોઓ અને તહી ગીએલા અને જુને મારગે ચાલનારાઓની ચાલ ચલગત ઉપર પણ જુઓ.” હવે આ બંધે બાજુમા કહી બાજુએ વધારે ખામી છે તે દરેક “વીચારવાળો વાચના” જાણવાને શક્તિવાન છે.

મદ્રાસ “કંબ” ને લગતી બાબદ ઉપર બોલતા હજોએ વાચનાગુ ધીયાન, મુખધની દેશી મડળીને લગતી કેટલીક બાબદ ઉપર ખેંચીશું છે. આ બાબદ પુરી કમતા, પાછા હજો મદ્રાસ રોહરના ખયાન ઉપર જઈએ છ.

તા. ૨૫ જાનેવારીને દીને, મદ્રાસમા જે મકાન ઉપર હમાગ મીત્ર ડાકતર ભાઉ ઘાજીએ ઉતારે કરીયા હતો, તે જોવાને ગયા. આ ટેકાણુ “બલાક ટાઉન” થી આસરે ચાર પાચ માઇલ દુર હતુ, જેને ધાખી પેઠને નામે તીહાના લોક બોલે છે. મદ્રાસના ગાર્ડી લોક પણ પોતાના હુનરને લગતી ઠાતચાલાકીની જખરી કમરત કરી બતલાવનારા છે. એવો એક ગાર્ડી ડાકતરને વીટા કસરત દેખડાવાને આવીયા હતો. તેની ઠાતચાલાકી ધણજ ચઢતા દરજેના હુનરવાળાઓના જેવી હતી, એટલુજ નહી પણ તેણે એક તલવાર આખી મુઠ મુઠી ગળી જવાની જે કઠણ કસરત કરી બતલાવી હતી તે ખરેખર જેવી જોવાને તાજુખી ભરેલી લાગી હતી તેવીજ તે જોખમ અને ભય ભરેલી હતી. આ કસરત કરવામા તે રાખમ પેટેલા જમીન ઉપર પલાકી વાળોને બેઠો હતો. પછી એક

ચક્રચક્રીત તપવાગ, બે અથવા ત્રણ કુટલાંબી કાઢાડીને તેહેની અણીનો છેડો પોતાનાં મોઢેડાંમાં લીધો અને બે હાથે ધીરજથી તે પોતાના ગળામાં ઊભાં. ત્યારપછી હળવે હળવે, તે ગળાની અંદર ઊતારતો ગયો, તે છેક એથી ત્રણ કુટ મુધી અંદર ઊભાં પછી બાકીનો તલવારનો જે ભાગ મુઠ આગળનો બાહાર રહ્યો તેહેની ઊપર એક ચોલ ચક્ર મુક્યું, અને તે ચક્રની અંદર બંદુકનો દાફ બગીને જેમ આતસબાજી કુટતાં ચક્રો ફરેછે, તેમ તે મુઠ ઊપર આતસબાજીનું ચક્ર મુકી તેને મળગાવ્યાથી, તે ચક્ર જેમજેમ પેલી તલવારની મુઠ ઊપર ફરવા લાગ્યું હતું, અને તેમાંથી ફાટકા વીગરે આતસબાજી કુટવા લાગી હતી. જુદાં મુધી તે આતસબાજી સમજી કુટી રહી તોહાં મુધી તે ગાર્ડી ઉંચું જાડું રાખીને પેલી ગળેલી તલવારની મુઠ ઊપર જોધા કરતો હતો અને ફાટકાના કુટવાથી અને ચક્રના ફરવાથી જે આંચકા લાગતા હતા તે વગર દુખેખમ્યા કરતો હતો ! આખરે મધ્યું ધઈરહેલા પછી તેણે તલવારને જેમ હળવે હળવે ગળી હતી તેમ પાછી કાઢાડી અને તે હમોએ જોઈ ત્યારે કેટલાક ડેકાણે તે ઊપર લાંબીની છાંટ લાગેલી હતી. તલવાર ગળવાની કસરત જે મદ્રામનાં કેટલાએક ગાર્ડીઓ કરી દેખાડેછે તે અગીજ કસરત છે. પ્રુપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એવી કસરત કરવાને બાલપણથી તેઓ બાંજીની પાતળી એપિ ગળામાં ઉતારવાની અને પાછી કાઢાડવાની ટેવ પાડેછે. આ એપિ ગળતાં તેમનાં ગળાનો રસો ધસાધને માકળે તથા મુણે ધઈરહેછે. બાંજીની એપિ ગળ્યા પછી પાતળી લોડાંની અથવા તીખાંની છુટી એપિ ગળવાની ટેવ પાડેછે, અને ત્યારપછી છરી, તલવાર, વીગરે એવાં હથીયારો ગળામાં ઉતારેછે. છરી અથવા તલવાર જે ગળામાં ઉતારેછે તે ધાતું કરીને વાંજી વળી રાકે અથવા મરઘઈ રાકે એવી હોયછે.

આ ગાર્ડીની સાથે એક ખીચે એલાડી હતો, તે જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓનાં જેવા આવાજ કાઢાડી રાકતો હતો, તેમાં કેટલાક પક્ષીઓનાં આવાજની તો ધણીજ બરાબર નકલ કરી રાકતો હતો. આપણાં દેશમાં ડેકાણે ડેકાણે જુદી જુદી જાતની કસગો કરનાર એલાડીઓ વીખસવા છે, તેમાંનાં કેટલાક ધણીજ હેરાત બરેલા અને નવાઈ જેવા એલા કરી રાકેછે. પણ આ લોક જે કોરોડી રીત ભાંતથી એલા કરી બતલાવેછે તથા પોતાનાં ધંધામાં ઘેલ લગાડીને તેમાં વધારો કરતા નથી, અને એપરવા જેમના તેમ એકજ તરેની કસરત કરતા કરતા એળીગમપેલીગમ રખડતા

ફરતા ફરેછે, તેથી એ લોકનો ભાવ આજે કોઈ મુઠ્ઠા નથી. જે પેશાથી પશ્ચીમ દેશના એલાડીઓ આજ ધણીજ સારી કમાઈ કરી પોતાની જીવગી ગુજારે છે એના પેશાથી આપણા દેશીયો, લાચાર અને ધણીજ કમાઈ ટાલતે પોતાનું ગુજારણ કરતા પડેલા છે. આ વીરો જેવા દોષ આપણા દેવી એલાડીઓની બેખવાઈ અને આજસાઈ ઉપર મુકાયેછે, તેવાજ દોષ આવા એલના જોનાગ દેવી ગૃહસ્થ ઉપર પણ લાગુ પડી શકે છે એવા એલ જોનાગઓને પોતાના ધધા પેશામાં વધારે જીલટ ભરેલા રાખનાનો તેમની પામે વાગવાર એના કુગલી, દેશીઓએ તેમને ઉજોજન આપવું જોઈએછ વારવાર તેમની પાસે નવા નવા એલો જોવાની દૃષ્ટિ દેવીઓએ બતલાવવી જોઈએછ, અને જાગે નવા નવા એલો કરી બતલાવે તે વખતે તેમને સારી કમાણી થાય એની તકો તથા જોઈવણો કરી આપની જોઈએછ જેમ દેશીયો તરફથી, તેમજ દેશી રાજવંશીઓ તરફથી પણ દેશી તમાસગીગિને મદદ તથા જીલટ મળી જોઈએછ. નાટકશાળાઓ અને તેવા લાયક ગમતના મકાનો દેવી એલાડીઓને આજ બવાવા જોઈએછ, તોજ દેવી એલાડીઓને જોઈએ તેટલી જીલટ મળશે જે દેશમાં એલાડીયો ધણા હોય અને નાટકશાળા તથા તમાસના મકાનો પણ તેટલાજ હોય અને તીલા દરરોજ તેવા લાયક એના, વીણા સખધી અખતગ કરી દેખાડવાની મજલસો અને ખીજ તેવા તરેવાર, દીલપસદ, તેમ દીલને આનાક આપનારા નાટકો, ટાતમાલાકીના અને કમ ગતના બેલાવડા, તથા ઉચી ક્રીસમના તમાસા, ગાયનો ચતા હોય, તો અજેખર તે દેશની ટાલન ચઢતે દોજોની જાણવી.

આ બાબદ જીપર થયલા જીપલા લખાણ વીગે ગેમમજીતી નહીં થાય, એટલા ઉપરથી દેવો ખુદની રીતે હિયા જણાવાની જરૂર જોઈએછ કે વારવાર નાટકો અને તમાસ થવા વીરો જે અજે જલામણ કરીયામાં આવી છે, તે અજેખર માગજ નાટકો વીરો કરીયામાં આવી છે તે નાટકો એવા કે જેથી નાટક જોનાગ અને કરી બતલાવનાગે બધાના જીવને યોગેવાર આનંદ જીવજે, તેની સાથે તેમના મનમાં માગ વીચાર જીવજ થાય, તેમના મસાર વેહેવારમાં કામજોગ થઈ પડે એવી કેટલીક નસીબો તેમને મળે, અને ઈનમાન જાતના માસ નરસા યુણોની તરેવાર અસરો ખુદી રીતે તેમની માંબે જાગે થાય, આવી ક્રીસમના નાટકો વારવાર થવાની અને તે જોવા જનાની દેવોએ જલામણ કરી છે

સુંબઈમાં હાલના વખતમાં જે નાટકો થાય છે, એ વીરો હંમેા લંબાણથી લખવાની જરૂર જોતાં નથી. પણ એક જે ચેતવણી હંમેા હંમેા દેશીઓના ભલાને સારૂ આપીએ છીએ, તે જો તેમની નજરમાં વાજળી લાગે તો સઘળા માખા-યોએ અને જેમને લાગે વળગે છે તેઓએ એ બાબદ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન આપી અમલ કરવો જોઈએ.

નાટક કરવાનું કામ નાદાન અર્થમાં અને નાદાની જીમરના કાચા અનુભવવાળા છોકરાઓનું નથી. તેઓ એવાં કામ કરવાને તદ્દન નાલાયક છે. માટે વીસ વગરની અંદરના જીવી જીવાન છોકરાઓ આવી બાબદમાં રોકાયા છે, તેમનાં ભલાં માટે તેમને ચેતવણી અને એક સારી મસલહત આપીએ છીએ કે એવાં કામમાંથી તેઓએ તુરત હાથ ઢાલવો અને તેમની જીમરનો આક્રમતી વખત જે નીરાણમાં જઈ કઠણ અભ્યાસ કરવાનો છે, તે સુજ્ય લખવા પહોંચવાનું અને વીઠા હુંનર તથા ધંધો પેરો શીકવામાં કામ લગાડવો, અને પોતાના માખાપોનું અને પોતાનું સુજશણ કરવાને પેહેલાં શક્તિવાન થવું. તારપછી પાંચ પછરા મેળવતા થઈ, અને પુષ્ટ જીમરે ફોહોંચીયા પછી તેવણની મતશક્તિની વલાણુ એવાં કામમાં સામલ થવાને અંદરખાનેથી તેમને બીલટ આપતી હોય, અને તેઓએ મેળવેલી ટેળવણી એવી બાબદમાં આગળ વધવાને તેમને મદદ આપી શકતી હોય તો તેઓએ પોતાનો કુરસદનો વખત (તેની યોગે એક, સઘળા એકદમ નહી) એવાં કામ પાછળ રોકીયો હોય તો તે વીરો તેમને કોઈ કપકો વાજળી રહે નથી આપી શકવાનું. પણ આજે તો ઘણા જીવાન છોકરાઓને એક જાતનું ઘેલાપણું લાગેલું છે, કે શીકવા ભણવાનું એક દોરે સુધી, નાટક કરવાનાં કામમાં તેઓ જઈ પડેલા છે, અને અરેઅર બેસીએ તો, ફસી પડેલા છે. આ નાદાન નાકકાન જેવા છોકરાઓ નાટક તે સું છે, તે કરવામાં દેટલી અક્ષલ, હોરા, અને દુનીયાના અનુભવની જરૂર છે, તે ફરી અતલાવનારાઓમાં હવે દરજેની ટેળવણી દેટલી હોવી જોઈએ, આ વીરો તેઓ તદ્દન નાવાકેડ અને બેહોરા છે. નાટક કરવામાં તેઓ ખીચારા એટલુંજ મમજે છે કે, ચક્રચક્રીત પોશાકો પેહેરવા, માયાં ઉપર યુરોપીયન સાકના જેવા બાલ ગમવા અને ખોટી દાદાડી મુઠ બાંધવી! નાટક કરવામાં તેઓ એટલુંજ મમજે છે કે, વગર અદળ આદામે જેમ જેની નજરમાં આવે તેવા બેકાચે પોશાક પેહેરી, ઢાલ, તલવાર અને

લાકડીઓ બાંધી, એટલે ઉપર રંગ લગાડી રાતા મુગણુ જેવા બનીને, નાટકના તખ્તા ઉપર મોહોટ મોટી જીમ, રોહોર પાડવી અને કાટું પડે એટલા જોગના આવાજથી બોલીને, દોડધામ, મારામારી અને અક્યુતકૂડી કરવી ! જ્યાં તીર્થાંથી લોકને ખુબ હસાવવાની મતલબે, થોડેવાર દીવાના લોક જેવાં યઈ પડું એટલે સહથી સરસ નાટક તેઓએ કીધો, એટલુંજ નાટક વીરો તે છોકરાઓ મનજોઈ ! વાઈ આ ખીના તો એક દોરે રહી. પણ જે જીવાન કુમલી વયના બચ્ચાં અને છોકરાઓ આવા નાટકોમાં મામેલ યાયછે, જે કુમલી લસણુ જેવાઓનાં કુમલાં બેજામાં હજુર તો આ દુનીયાદરીના કામ કારબાર વીરો એક રતીબાર પણ વીચાર ઉત્પન્ન નહી થયો હશે, તેવા નીર્દોષ બચ્ચાંઓ નાટકમાં મામેલ યઈ સ્ત્રી જાતનો વેરા લઈ, મધળી રીતે ઓરતોની માઆકૂક દેખાવાની કોરેરા અને મહનત કરેછે, હઠવામાં, બેસવામાં, ચાલવામાં, વાતચીતમાં અને સઘળી ખીજ પ્રકારે સ્ત્રી જાત જેવા બની જવા માંગેછે, તેમના માંબાપોને એક ચેતવણી તરીકે જણાવાની હશે કુજ સમજાએછ કે આવી તરેની તાલીમ તેમનાં કુમલી વયનાં બાલકોએ લીધાથી, તે બચ્ચાંઓ મરદના ગુણો ઓછને સ્ત્રીની આસીએત પકડવાના. ખીજ દીલગીરી ઉપજવનારા રાખ્દોમાં પોલીએ નો તેમના છોકરાઓ નામરદ અને આસીઆએલા જેવાં યઈ પડવાના, આ વીરો તેઓએ ખુબ મંભાજ ગણવી. નાટકનું કામ આવાં બચ્ચાંઓને મુતલક લાયક છેજ નહી. ધરોષ અને અમિરીકા ખડમાં મોહોટ મોટા નાટકો યાયછે, જ્યાં નાટકની પુરતી ખુબી તેઓ સમજેલા છે, તીર્થાં વઢીક સ્ત્રી તરફથી જેખી બોલવા ચાલવાનું હોયછે તે સ્ત્રી જાતને ખોતાને સામેલ કરીને તેની પાસે નાટકનો તે ભાગ બોલાવેછે અને કોઈખી એકસ કારણ શીવાય ઓરત જાતનું કામ મરદને કબીપણુ બજવાને આપતા નથી, તેમજ મરદની વીતી તેનો ભાગ ઓરત બજવતી નથી. પણ હીયાં મુંબઈમાં તો આ પણુ દેશી નાટક કરનારોએ જે વલાણુ પકડી છે તે ખચીત ઘણીજ સુખન નાખવા જોગ અને પાછળથી બચ બરેલાં પરીણામ જીત્વજ કરે એવી લાગેછે !

આવા જીવાન રાખસોના જનમ સુવીનાં કાયદા તરફ ધીયાન મોહોંચાડી હશે દીલોજનથી તેમને બલામણુ કરીએછ કે આવાં કામમાં તેઓએ આવી કુમલી વયથી કધી નહી પડવું જોઈએ. એમાં તેમની આકેખત ખરાખી થવાની છે તે સત જાણવું. ખીજ અગતની ચેતવણી એ આપવાની છે કે આવા જીવાન

કુમળી વયના છોકરાઓએ નાટકમાં આવેલ યર્ષ, એરાકની બાબદો ઉપર ધીયાન પોલિયાવું, એવી તેમને નામજવાર છે. તેઓએ મારી પેટે યાદ ગાળવી કે કુમળી વય તે નશીલા અને સારી કેળવણી સેવાનો વખત છે. જેમ કુમળા બાળને વાળીએ તેમ તે વળી રોકે છે, પણ તે મોટા અને પુખ્ત થયો એટલે તે કધી મરણદારકાવાનો નથી, અને જોર કરી મરડ્યું તો તે બાંગી જવાનો. તે મુજબ આવી કુમળી અને નાહાની વયમાં મનરાકિતને તથા શરીર રાકિતને જેવી વલાણ આપીએ તેવી તે પકડી રાકે. તેથી જો બાલપણથી જ ધરિકા, આગમ, અને હુઆઈ લાંઘાઈના વીરો ઉપર મન લગાડ્યું અને તે બાબદનો અભ્યાસ કરી તો મોટી વયે પોલિયાતાં આવી જ બાબદની વલાણ ઉપર મન લાગેલું રહેવાનું. પછવાડેથી તેને ખીજ બાબદ ઉપર ફેરવી લગાડ્યું મુજબ યર્ષ પડે. હજોને ઘણી જ ચીંતા લાગે છે કે નાટકનાં કામકાજને જે કુમળી વયના છોકરાઓ પડે છે, અથવા પડ્યા છે, જેમના માંબાપો પોતાના આવી નાધવી વયના છોકરાઓને એવાં કામમાં પડવાની રજા આપે છે, તેમને પછવાડેથી કાણે પડતાવો ખમવો પડે. કમાએવી નાટક ટોળીના ઉમરે પોલોચેલા રાખે, જેઓએ નાટક વીરો યોડી ઘણી સારી માહિતગારી મેળવી છે, તેમને હજો બલામણ કરીએ છે કે તેઓએ પોતાની મંડળીમાં જોલા ૨૦) લીમ વરમની અદરના નીરાળે કેળવણી સેવા લાયક છોકરાઓ હોય, તેમને કુર કુવા, અને હવે પછી એવાઓને કધી ફરીને સામેલ નહી કુવા. હજો બલામણ કરીએ છે કે આપણા દેશીઓ આ વીરો ચોકમાઈ અને સમાજ રાખી પોતાના ઊધરતાં બચાઓને એવા કામમાં સામેલ નહી થવા દે. છેની હજો અરજ મુજરીએ છે કે આવા ચુલજીવીયા કેટલાક જીવાનો, જેઓ પોતાના માંબાપની નાકરમાની કરી, પોતાના વડીલાના હુકમ તોડી, પોતાના મીનાની વીકામણની વીરધ ચાલી, ઢોંગ બરેલા નાટકો કરે છે, અને મોહાટ મોહાટી જાહેર ખખરો છપાવી, તેમા સોકને એવું જાહેર કરે છે કે આજ તો “એક નવી અફલાતુન નાટક ટોળી પોતાનો પેહેલી વારનો એલ કરી બતલાવનાર છે,” કાલે વળી કોઈ ખીજ જાળી “જીની આદરગોરાસર નાટક મંડળી નામે જાહેરખખર છપાવે છે,” અને પરમદીને કોઈ ઢોંગી ટોળી “નામદાર જીહાં બખમની નાટક ટોળીનું નામ ધારણ કરીને સોકને કાવા આહેર પડે છે,”

તેમના નાટકો જોવાને આપણા ખીચારા, આખર કુરે પણ પોતાના નીચાગાનોવા નામ માળખીને સેહેલાઈથી ઉસકેરાઈ રાકાય એવા અગ્ર યુનીયાર્દ પારનીએ દીલોળનથી પોતાનો સકમાઈનો પછરો અગ્રી સમેલ થાયછે, તેમ તેઓએ નહી કરવું જોઈએ. હમો મધજા વીચારવત આપણા દેશીઓને અગ્ર કરી જણાવીએછ કે તેવા ઢોંગીઓના નાટકોમા તેઓએ કદીપણ જવું નહી, અને આવા નાદાનોને ઉત્તેજન આપવું નહી. આપણા દેશીઓમા હાલ કશેરા નાટકનું જે એક નવું દરદ ઘખલ યત્ન જાયછે, તેને પેવસ થનાર ડાબવું જોઈએછ, અને તેમ યવ તોજ તેનો અગ્રકાવ થરો.

અકતર જાઉ ઘજીના ઉપર જણાવેલા મદ્રામમા મકાન ઉપર ટમો ગયા ટતા તે દીવરો, મદ્રામની લેજસલેટીવ કૌનમીલના તે વખતના દેશી મેમબર, મગનાર ધી હાનરેખલ સાધા ગોખા ચારણ, યુલાકાત લેવાને આવીયા હતા, તેમની સાથે હમો મધજાની એજખાણુ થઈ.

હીયાથી નીકળ્યા તે મદ્રામની મેડીકલ કલિજ જોવાને ગયા. રવીવાગનો દીવમ હતો તેથી એ મકાન ઉપર કોઈ પ્રેક્ષિમર અથવા વીદ્યાર્થી હાજર નહી હતો. મદ્રામ સથી હમને રૂબસદ લેવાનો દીવસ પણ ઘણોજ નજદીક આવેલો હતો, અને ફરીને આ મકાન જોવા આવવાની હમને ઊમેદ નહી હતી, તેથી વીહાના ગજેવાળની સાથે આ મકાનમા ફરીવળીને જે કઈ નજરે પડ્યું તે જોવું હતું. હિમારતની બાધણી, આપણી મુખર્ષની મેડીકલ કલિજ જેવી લાયક કોરાદ અને મગવડ ભરેલી હમારા જોવામા નહી આવી હતી, તોયપણુ આ હિમારતની ગોઠવણુમા વેદ્યકશાએને લગતી જુદી જુદી બાબદે રીખવવાને, જુદા જુદા વર્ગોને માફ, ફેટલીક સગવડ, તથા જોઈતો સરસરજનમ, સુદઃ નકસા, તથા પુસ્તકોના સમહસાયે, રાસીરના જુદા જુદા ભાગનું માન આપવાને બનાવેલા મીણુની મજવણીના નમુના, વીગરે ખીજો ઘણો મામાન મારી રીતિ પુરો પાડેના હતો.

હીયાથી નીકળીને યુરોપીયન ટામ્પીટલ જોઈ, અને સર ચાર્લસ ત્રીવલીયનનો “પીપ્લસ પાર્ક” જે આગળ અધુરી રીતે જોવામા આવીયો હતો તે ફરીને બગેબર સારીપે જોવાને પાછા વીહા ગયા હતા. મદ્રાસના લોકને સેલાગહ, ફગવા હગવા અને મોજ જોગ કરવાને બની આવવાસાફ “બ્લાક ટાગિન” ની પખીમ દીરાયે આ પાર્કને માફ જમીનનો મોટોય ભાગ ગેકયામા આવ્યો છે, જેનું નામ “નાના ગેરેગ

મદાન” કરીને પાડ્યું છે. આ જાગમાં પાણીના નાહાનાં માહેાં તલાવો અને સરોવરો આવેલાં છે, તેહેમાંનાં બે સરોવરની વચ્ચમાં એક નાહાનો જમીનનો કડોય ઘેરાયેલા છે, તે એક બેઠ અથવા ટાપુ જેવા થઈ પડ્યો છે. આ ટાપુ ઉપર લોક ખોટમાં બેસીને ફરવા જાયછે, લોકની ગમતને સાર તરેવાર જાતનાં જનાવરો, પશુ અને પક્ષીયોનો પણ એક માહેાં સંગ્રહ હીયાં કરી રાખવાની ગોઠવણ થઈ છે. હવે જ્યારે તીહાં ગયા હતા, તીયારે ફેટલાંએક જનાવરો એકઠાં કરેલાં હતાં અને ખીજાં આવનાર હતાં. સરકારી મ્યુઝીયમમાં એકઠાં કરેલાં સઘળાં જનાવરોને પણ એજ ઠેકાણે રાખવાનો વીચાર થયેલો હતો. બચ્ચાંએને રમવા અને માહેાં માણસોને કસરત કરવા અને તાલીમ એલવાની સગવડ અને લાયક જગા આ ઠેકાણે કરી આપવાની પણ ગોઠવણ થવાની છે એવું હયુને તે વખતે જાણાપીયામાં આવીયું હતું. આ પાર્ક હવેએ જેવો તે વખતે પુરી હાલતમાં આવેલો નહીં હતો, પણ જારે એની સંદર કરવા ધારેલી સઘળી ગોઠવણો અને રચના પુરી થશે તીયારે મદ્રાસ રોહેરમાં એ “પીપ્લસ પાર્ક” એક મનોરંજક અને સઘળાને આનંદ અને ગમત આપનારી ફરવા હરવાની જગા થઈ પડશે, એમાં કંઈ રાક નથી.

“પીપ્લસ પાર્ક” જોયાપછી, હમારા મીન અકતર બાઉએ મદ્રાસની “આઝી હાર્ડીકલમરલ ગારડન” જોઈ નહીં હતી, તે દેખાડવાને તીહાં ગયા, પણ પાછી સાંજ પડી ગયાથી આ ઠેકાણાં ઉપર વધારે વાર ચોખી નહીં રાકાયું હતું.

આવીરો થોડીક વીગત તા. ૨૩ જાનેવારીના અહેવાલમાં આવી છે. હીયાંથી નીકળીને બાઉ એલશીનસ્ટનનાં વખતમાં ક્રીનાચની બાજુએથી જે નવો રસ્તો બનાવ્યામાં આવ્યો છે તેવીરો હવેએ તા. ૨૦ મી જાનેવારીના અહેવાલમાં વીગત આવી છે, તીહાં ફરીને પાછા “બ્રાક ડાઉન” માં આવ્યા હતા.

મદ્રામથી ૩૫) માઈલ દુર, મહાબલીપુરમ કરીને એક ગામ છે, તીહાં હીંદુ-ખ્રીસ્તાનાં પુરાનાં દેવજ દેહરાં અને પથરમાં માટું કોતરકામ ધણી તરેનું છે તે જોવાની ઈચ્છા અકતરને, મદ્રાસ રોહેર જોવાનાં કરતાં વધારે થયાથી, જેવા હવે સઘળા મદ્રાસ રોહેરમાં આવી પુગા કે લાગલે ખીજે દીવસે અકતર એખલાજ તેતરફ કુચ કરી ગયા હતા. મદ્રામ રોહેરમાં હમારે રેલુ ધણાજ ચોડ દાદાડ થયું હતું, અને “મેલ સ્ટીમર” આવવાની વધી ધણીજ નજીક હતી, તેથી હમારાથી મહાબલીપુરમ જવાઈ રાકાયું નહીં હતું.

મહાબલીપુરમને ઇંગ્લેન્ડ લોક “ધી સેવન પગ્ગાડસ” એટલે માત દેહરાને નામે ઓળખે છે. હાંદુ લોકની કથા પ્રમાણે આ ગામ આગળા વખતમાં એક ધણેજ મોહોડું રોહર હતું, પણ હાલ દરિયા ફરીવળ્યાથી તે રોહરનો ઘણોક ભાગ ગરક થઈ ગયેલો છે. મદ્રાસની “અદીયાર” નદી આગળથી નીકળતાં કન્નલને મારગે ધણીજ સેહેલાઈ અને આસાનીથી યોગ્ય કલાકની બોટની મુસાફરીથી તીર્થ જવાઈ શકાય છે. જોવાને પુણ્ણી ઈમારતો અને કોતરકામો જોવાનો રોષ્ણ હોય તેઓએ મહાબલીપુરમનાં જીનાં દેહગં જરૂર કરીને જોવાં જોઈએ, તેથી તેમનો ફોગે કોક જરો નહી, આવું હમોને ડાકતરે પણ કેહું હતું, અને આવું ઘણું જાણું મળે છે. ડાકતર બાઉએ આ ડેકાણે કંઈ નવું જોયું નહી હતુ, તોયપણુ ૩૫) માઈલની મુસાફરીનો બદલા તેમનાં વીચાર પ્રમાણે તીર્થની પુણ્ણી ઈમારતો અને પથરનાં કોતરકામો જોવાથી વળી રહ્યો હતો.

મદ્રાસની ટંકરાણ પણ એક જોવા લાયક મકાન છે, જેઓએ ઇંગ્લેન્ડની ટંકરાણ જોઈ હોય તેમને આ ખાતુ જોવાની નવાઈ નથી. મદ્રાસમાં આ ખાતું ઈમી સન ૧૮૦૭ માં ચાલુ થયું તેની આગમત્ત રીક્ષ પાડવાનું “કુત્રાક્ટ દેમીયોને આખામાં આવતું હતું, અને રીક્ષ બરોબર પાડવાને “કુત્રાક્ટર” ઉપર મરકાની તરફથી “મીટ માસ્ટર” અને “આસે માસ્ટર” ઉપરીપણું ચલાવતા હતા. હાલ એ ખાતું સરકાર પોતેજ ચલાવે છે. આ ખાતું માંચા વગેરે સમ્પત્તી બાબતમાં સંપૂર્ણ છે. “બ્લાક ટાઉન” માં “માત બાઉડી” એટલે સાત કુવા નામની જગા છે તેની પડોસમાંજ મદ્રાસની ટંકરાણનું ખાતું છે.

મદ્રાસના ખરાબ દરિયા અને માળને લીધે બોટમાં બેસીને મેન્નગાહ ફરી મળહ ભોગવવાને નજદીકીમાં તેથી સારી જગા તીર્થના લોકને નહી મળી આવી-યાથી, “એનોર” કરીને મદ્રાસથી નવ દસ માઈલ દુર એક ડેકાણું છે, તીર્થ આસ પાણીનાં સરોવરો છે તેમાં બોટમાં બેસીને સેલગાહ કરવાને યુરોપીયન લોક ઘણુંકરીને જાય છે, તેહની સાથે માછલી અને કાલું ખાનાર રોષ્ણીયોને નેટલા જોઈયે તેહલા ઝોરાક આ ડેકાણે મળી શકે છે, એટલા ઉપરથી એ ડેકાણે ઘણાં ઇંગ્લેન્ડે તેહેવારનાં અને ગરમીનાં દીવરો ઉપર કાલુ ખાવાની માજમારવાને જાય છે. આ ડેકાણે મીઠાના પણ ઘણો પાક થાય છે.

મદ્રાસની “આબસરવેટરી” વેધરાણા ધણી પુણ્ણી બાંધેલી ઇમારત છે. આ

ખાતું, ઇસવી સન ૧૭૯૩ ના સાલમાં કોરડા આફ એક્ટરો જીઆરે હીંદુસ્થાન ઉપર અમલ ચલાવતા હતા તે વખતથી ચાલુ થયલું છે. હાલ તેમા તારા જોવાના અને હવામાં થતી લોહોચુબ્ધકી અસરો નોંધવાના ઘણા ઉપયોગી યંત્રો ગાળેલાં છે. આ ખાતું મુંબઈની “આબમરવેટરી” ના જેવું છે.

મદ્રાસમાં માંખાપ વગરના લાચાર છોકરાંઓની પરદસ્ત કરવાનાં ઘણાં ખાતાં છે, તેમાં અગત ક્રીને લશ્કરી ખાતાને લગતાં પુરપ અને સ્ત્રીને લગતાં બે જુદાં જુદાં ખાતાં છે. પેહેલું ઇસવી સન ૧૭૮૮ માં અને બીજું સન ૧૭૮૬ માં ઉભું થયલું છે. આ ખાતાઓનું કામ ઘણીજ સારી રીતે ચાલે છે, અને કહે છે કે પુરોનાં ખાતાંમાંથી નજીક ૩૩૦૦ છોકરાંઓ ખાવાપીવાની સઘળી જરૂરની ચીજ મેળવતાં, સારી કેળવણી લઈ ખાદાગ પડ્યા છે. તેમાંનાં આજે ઘણાં જાણુ સરકારી ચાકરીમાં રહેલા છે, કેટલાક વપારીઓ બનીયા છે, કેટલા એક જુદા જુદા ધંધા શેજગારી થઈ પડ્યા છે, અને કેટલા એક મીરાનરીઓ તરીકે કામે લાગેલા છે. જેઓનાં માંખાપ અથવા બેમાંથી એક પણ મરણ પામું હોય, તેમનાં છોકરાંઓને બીજાઓ કરતાં પેહેલાં આ ખાતામાં લેવાનો કાયદો રાખીયો છે, આપછી જેઓનાં માંખાપ હોનારત અને અકસમાત કારણથી અરાકત થઈ ગયાં હોય, તેમાંના બચ્ચાંઓને લે છે; અને માત્ર થોડાંજ છોકરાંઓને, તેમની પાસથી ખાવાપીવાનાં અને શીખવાનાં ખરચનો લવાજમ લઈ દિખલ કરવામાં આવે છે.

માંખાપ વગરની છોકરીઓનાં ખાતાંમાં મરકાર અને લોક તગ્ધથી પૈસાની વારાકિ મદદ થાય છે. એની અદર છોકરીઓને ધગસસારનું કામકાજ, મીવવા સાંધવાનું, કપડાં ધોવાનું અને આજરી માણુસોની પરદસ્ત કેમ કરવી, આવી બાબતો શીખવવામાં આવે છે. જે છોકરીઓમાં, ઘણીજ ચંચળ અને હોશીયાર નીવડવાનાં લક્ષણો આગમમથીજ દેખાય છે, તેવી છોકરીઓને શીક્ષકનુ કામ કેમ ચલાવવું તે બીરો કેળવણી આપવામાં આવે છે. આ ખાતનું કામ કેટલાએક મગકારી અમલદારોની પેરોપકારી ખાયડીયો ચલાવે છે તેથી કેળવણી તથા બીજી તરેની તરખીવત આપવા પછવાડે આ ખાતાંમા ઘણી સાગી તપાસ રહે છે, જેથી આ ખાતાનો કારભાર ઘણોજ મનમાનતી અને કાયદ બગેલી રીતે ચાલે છે.

હમા દીસાજનતથી ઉમેદ રાખીએ છ કે જેમ કેટલીક બની યુરોપીયન ખાનુઓ આવા ઉપયોગી ખાતાં પગલાડે તેમનાં દીલ લગાડી પેરોપકારી કામો કરે છે, તે

મુજબ આપણી બધી દેશી સ્ત્રીઓ પણ કચરો આવી આગેવાની આપણી દોમની પેટેલા દરજવાળી ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓથી યની જોઈએ, કારણ આવાજ દરજવાળી બાનુઓ આ કામને લાયકની છે. ઘણીક બાબદમાં દરજે જળવવાની મોટી જરૂર છે.

દરજે ખુદરતી હદ છે, તે હદમાં રેલી હરેક કામ કરવું એમાં જ અપણ છે. આ ઉપરથી એક મવાલ ઉઠરો કે પેટેલા વર્ગની સ્ત્રીઓ કેળવણી પામેલી નથી તો તેઓથી આવાં કામમાં આગેવાની કેમ કરી શકારો? આ મવાલનો જવાબ મેલ છે. જો કામમાં આગેવાની કરવાસાર જો કેળવણી માથે દરજવાળા રાખસો સામેલ નહીં હોય તો તે એક મોટી ખુટ ગણવાની. મુખર્શિરોહિરમાં આને આ એક અગતના સવાલ વીરો અજળએજ તરેની જુલ આલી જાયછે. ઘણા જુવાન કેળવણી પામેલા પુરો આપુ ધારેછે કે જોજવાળા માહેજોની મદદ વગરે, ઉત્તરતી પદ્ધિવાળાઓ એખલાજ દોઈની મોટું કામ માથે ઉઠાવી તે ક્ષેત્રે મંદીથી પુરૂ બળની રાકરો. હમાં મત અંચાથી તદન ઉલટુંજ છે. તો જુઓ મેહબુબ વાચનારો, સ્ત્રીકેળવણી જેવું અગતનું કામ, જો કે વચલી પદ્ધિવાળા શીજેલાઓએ ઉઠી તો ઉભુ કીધું, પણ તેને ક્ષેત્રે મંદીથી અનજમ પોતાનાડવાને, માતબર અને દરજવાળા રોકીઆઓની મદદ લેવી પડી હતી કે નહીં? આવી મદદ આગવાની જરૂર પડી હતી કે નહીં? જણુ રોકીઆઓએ આગેવાની કરી, શીજેલાઓનો દાત પકડી તેમને આગળ ધાડ્યા હતા કે નહીં? રોઠ ફગમજી ગુરારવાનજી પટેલ, રોઠ ખુરોદજી ગુરારવાનજી કામાજી, રોઠ ધનજી બાઈગુરારવાનજી કામાજી, જેવા દેશી આગેવાનોએ છુરી અથવા જાહેર મદદ કીરી હતી કે નહીં? આ વીરો દોઈને અણુજાણું નથી. અંચાની મદદ નહીં મળી હતે તો સ્ત્રીકેળવણીનું કામ હજો કલીએછ કે કદાચ નહીં પારપડી રાકતે. અંજ પ્રમાણે પારસી લોકને તેમના વાગસા હીમા અને લગન તથા તલાક સંબંધી સરકાર તરફથી જે ધારા મળીયા છે તે પણ રોકીઆઓનીજ આગેવાનીથી મળીયા છે કે નહીં? આવા ખીજ ઘણા દાખલા આપવા માગીએ તો માજુદ છે. માટે ઘણા માહાત્મારત કામો જે આજમુધી થયા છે તે સધળા કેળવણીજ પામેલાઓની એખલાની આગેવાનીથી નથી થયલા, પણ તે સધળા કામોમાં કેળવણી પામેલાઓને દેશી આગેવાનોએ મોતાના જોજ અને દરજથી અમ્મી રીતે ટેકા

આપીયો છે તેથી બન્યાં છે. આવીજ રીતે બંધે તરફથી ઘટતી સમજૂતી અને સંપ્રયયાથીજ મોહોટ મોઢાં કામો પાર પડ્યાં છે અને ખીજા મોહોટ મોઢાં કામો પાર પડવાની ઉમેદ છે.

તા. ૨૬ મી જાનેવારી. તા. ૨૫ જાનેવારીની સંજ્ઞા કપતાન મીચલ પોતાની કબુલાત સુજળ હમને ખપ્પર આપી કે ખીજી દીને અમરે તા. ૨૬ મી અમરે સહવારના પોહોરમાં “મુઝીયમ” જોવાને આવવું. આ દીને કલકત્તા તરફ જતી “ઇંગ્લંડની મેલ સ્ટીમર” ની આરી પોહોચવાની વકી થઈ રહેલી હતી, તેથી તાકીદથી સહવારના સકારેથી “મુઝીયમ” જોવાને ગયા હતા, અને તે ડોકાણે કપતાન મીચલ પણ પોતાની કબુલાત સુજળ સકારેથી આવી હાજર થયેલા હતા.

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન ધણુંજ મોહોટું અને ધણી અંધા બાબદોમાં સંપૂર્ણ છે. સુખધનું મુઝીયમ તેની આગળ કુચ ખીસાતમાં નથી. ખુદરતની હમા જીનમોનો અંધા અંધો પસંદ પડેલો જમાવ આ ડોકાણાં ઉપર ફરી રાખેલા છે, જેમાં અંધુ બે કલાક ફક્ત અમસ્થા ફરીવળીયા હોઈ અંધુ તો તેથી આ દુનીયાના જુદા જુદા ભાગોમાં કેવી કેવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અંધોશો પુરકળ જ્ઞાન મળી રહે છે. કપતાન મીચલ આ સંધળી જીનસોને જુદા જુદા વર્ગોમાં ધણી ચાકસાઈ ભરેલી રીતે ગોઠવી છે. પૃથ્વીમાં જાણાયતી જોમનાં જુદા જુદા પોશાક, તેમની તરેવાર રીતભાત અને સંસાર વેહવારમાં વપરાતી તરેવાર જીનસો, વાસણ અને કારીગીરીની વસ્તુઓનો અંધા મોહોટો જમાવ કરી તે સંધળો અંધા અંધો જોવામાં ગોઠવી રાખેલા છે. મદ્રાસ રોહરની સરહદમાં જુદી જુદી જાતની જે માછલીઓ મળી રહે છે તે દરેક જાતના નમુનાનો અંધા મોહોટો સંગ્રહ કરેલા છે અને તેમાં નવી નવી જાતની માછલીઓના નમુના ઊભેલતા જાય છે. હમા અંધો વખતે આ સંગ્રહ જોયો તારે તેમાં ૫૦૦) પાનસો જુદી જુદી જાતની માછલીના નમુના અંધા કરેલા હતા. માછલીને ચીરી તેના પેટમાંનાં જીનસો કાઢાડી લેઈ તે ડોકાણે દવાની ગળવણીથી બનાવેલા રૂબરીને પેટ પાડું મીઠી લીધું હતું. આવી રીતે તજ્જુમલથી બનાવેલા માછલીના નમુના આપણને જાણે તાજા હવડાંજ પકડેલી માછલી હોય, અંધો નજરે દેખાડે અને તેમના તરેવાર રંગો આખેહુબ રહેલા છે. અંધા મોહોટો સંગ્રહ જુદા જુદા અને હાલના ચલની સીકાઓનો કરેલા છે, તે જોવા લાયક છે. સીકાનાં નમુના, તે કહે ડોકાણે અને

રોહરમાં વપરાય છે, તે કદલા વખતમાં આગળ વપરાતા હતા, કોણ પાદશાહના તે સીકા હતા, તેનો સને અને એ ઉપરથી તવારીખને લગતી કેટલીક નોંધ, સીકાઓ માથે કરીને રાખી છે, જે જોનારને ઘણાજ ઉપયોગી અને સ્થાન આપનાર છે. આખી પૃથ્વી ઉપરના દેશોમાં મળતી મધ્યની પ્રકારની ધાતુ અને ખણીજ વસ્તુઓનો એક ઘણોજ અમુલ્ય જથ્થો હીયાં જમાવેલો છે, અને તેની રચના પણ કાયદાસર કરેલી છે, જેથી ખંડેખંડની જુદી જુદી જાતના ગેદલાઈથી માલુમ પડી શકે છે.

આ સંગ્રહસ્થાનને લગતો એક માટે બાગ કરેલો છે, તેમાં જીવતાં જાનવરોના પણ એક નાહાનો સરખો જમાવ કરેલો છે. આ જમાવની હજુ તો માત્ર શીશુ-આત થયેલી હતી. હજો જોવાને ગયા તે વખતે બાગમાં તરેવાર જાતના પક્ષીઓ, વાંદગ, હરણ, જંગલી ડુકર, ઝોડો, રીંછ, ચીત્તો, વાઘ, અને આવાં ખીજાં જાનવરો એકઠાં કરેલાં હતાં. આ સધળાં જાનવરોને આ મુઝીયમના બાગમાંથી કાઢાડીને મદ્રાસના “પીપ્પમ પાર્ક” નામના મોહોટા બાગમાં રાખવાની ગોઠવણ થવાની છે. એવું તે વખતે હમારા સાંભળવામાં આવીયું હતું.

મુઝીયમ માથે એક મોટું પુસ્તકખાનું અને વાંચવા સારું એક મોહોટું દીવાનખાનું પણ જોડેલું છે. હીયાં ખુદરતી વીધાને લગતી બાબતો ઉપર સત્તા ભરેલાં પુસ્તકો, તથા ખીજી તરેવાર બાબતોને લગતી ચોપડીઓ, ચોપાનીયાં, વીગેરેના જમાવ કરેલો છે. માત્ર આબરુવાળા ગૃહસ્થોનેજ આ મકાનમાં દાખલ થવાની રજા આપવામાં આવે છે.

કપતાન મીચલે યોડી વારમાં હમને મુઝીયમનો ઘણો ખરો ભાગ ઘણી મહેરબાની ભરેલી રોહ દેખાડીયો હતો, અને જોટીવાર એની માથે હજો ફરીયા હતા, તેથી વારમાં પુષ્કળ જાણવાબેગ બાબતો વીરો જ્ઞાન હમને તેનાથી મળ્યું હતું. આ લશ્કરી અમલદાર ઘણોજ મીલનસાર હતો અને ખુદરતી વીધાના જ્ઞાનનો તો જાણે એક મોહોટો ભંડાર હોય એવા તેની વાતચીત ઉપરથી તે હમને જણાયો હતો. જો હમને વધારે વખત મળીયો હતે તો આવા જ્ઞાની પુરુશની સંગતમાં હમને “મુઝીયમ” જોવાને ખચીત રોક્યો હતે, પણ સહવારનાં (૧૧) વાગામાં “જલ સ્ટીમર” આવી પુગવાની ખબર તોપની મારફતથી સાંભળવામાં આવી તેથી આ ડોકાણેથી કપતાન મીચલનો ઉપકાર માની તુરત રૂપસાદ લેવી

પડી, અને તાબડોતબ પી. ઝેંડ ઝેં. કંપનીની આશીર્વામાં જઈ કલકત્તે જવાના હતા તરીકેની “પાસીજ”ની ટીકોટો લઈ લીધી, અને તેજ આફ્રીસના કારભારી-ઝેંમાંથી ઝેંક જાણે, હમારો મધળો સામન સ્ટીમર ઉપર પોહ્યાંઆડવાનું કામ ઉધડ લેવાની ઈચ્છા જાણાવીયાથી, હમારે તે તુરત તેને સોંપી દીધું, કારણ હમાર હાતમાં વખત હવે પુરતો નહી રહેલો હતો.

સહવારથી આ દીવરો જગ વાદળ યઈ આવીયું હતું, પણ એ વાગામાં તે વધી પડ્યું હતું. વરસાદની ઝીણી ઝીણી છાંટી આવવા માંડી હતી. જરા રહી વર-સાદ વધ્યો હતો, અને પવન જોરમાં ટુકવા માંડ્યો હતો, અને તે થોડી વારમાં ઘણોજ જોસ જોરેલો યઈ પડ્યો હતો. ઝેંવામાં ખબર પડી કે ઝેંક સ્ટીમર આરામાં આવતી જાળનાં જોરથી, ખગળા ઉપર ચડી ગઈ છે. આથી ધબગટ વધી પડ્યો, સ્ટીમર ઉપર જવાને બોલે મળી નહી, કેમકે પી. ઝેંડ ઝેં. કંપની-નો કેટલોક સામન સ્ટીમર ઉપર લઈ જવાને કેટલી ઝેંક બોલે આગળથી રોકાયેલી હતી. તેમ વળી ખીજી બોટવાળાંઆ તોફાનનાં મળખથી નાહીમત યઈ પડ્યા હતા. આર વાગામાં દરીયો પુકળ જોરમાં આવી ગયો હતો, જેમ તેમ સમ-જનવતાં ઝેંક બોટવાળો હાથમાં આવ્યો. તેની બોટમાં હવે છ જણાં લાગલાજ બેસી ગયા. કીનારા ઉપરથી બોટમાં ચઢતાંજ પેહેલી બોલેટી અડઅણુ નડી હતી બોટ ભાંગે એ આ રોકડ મુધી પણ સીધી જાંબી રહી શકતી હતી, જે કે છેક કીનારા ઉપરનાં પાણીમાં તે તરતી હતી તોયપણ જાળના જોરથી તે જખરી જીથલ પાથલ ધમા કરતી હતી. અતે ખુદનું નામ લઈ, હલેસાં ખારી આગળ વધ્યા પણ પેલા ત્રણ જાળ જે મદ્રાસના આરાતું ઝેંક મોહોટું સંકટ અને જીવનો કાળ ગણ્યામા આવેછે, તે વચવતાં નજીક પોણા કલાક મુધી, જીવ બોવા જેટલાં ફાંફાં મારવાં પડ્યાં હતા. જેટલી મહેનત કરીને આગળ જઈએ તે સધળી મહેનત ઝેંક મીનીટી અંદર જાળનાં સાંભા ધસારા બધ અને ધસડી લઈ જનાર જોરથી બધ જતી હતી, અને જાળો બોટને કીનારા તરફ ઝેંક પલવારમાં પાછી ખેંચી લાવતો હતો. કીનારેથી જરા આગળ પાણીમાં વધીયા પછી હમાને ઝેંક આકૃત જેવા દેખાવ જેવા પડ્યો હતો. જાળો કોઈવાર બોટને એટલી તોર ઉચે ચઢાવી દેતો હતો કે હમા જાણે આકારમાં અને દરીયો નીચે છેક જોડે યઈ ગયેલો નજર આ-વતો હતો, અને વળી ખીજી વખતે જાળો ઝેંખસો એટલો તો જોયો ચઢી જતો

હતો કે, હમારી બોટ બાણે પાણીમાં આવે ગરક થઈ જશે એટલી ઊંચણમાં હમા આવી પડતા હતા. અને આવો જબરદસ્ત ઊંચે ચઢેલા બોલને પછી બાણે એકદમ તોપો છુટી હોય એવા ભયંકર આવાને આવીને બોટઉપર અકૂશઈ પડતો હતો તેહેનો આવકા અને આવજા અંદર બેઠેલાઓને ધબરાવી અને બેહેરા કરી નાખતો હતો. મોળનું પાણી બોટઉપર રહીને ચાલીયું જતું હતું અને અંદર બેઠેલા બીનાઈતરખોર ધધ ગયા હતા, તથા સામાન ઉપર તથા હમારાં મોહેડાં ઉપર વારંવાર પાણીની છોડ જબરી લાગતી હતી. તેમજ મછવામાં ધામટ પણ એટલું વધારે થઈ પડ્યું હતું કે દોળીઓ સખત મેહેનતથી તે ગાલું બાહેર કાઢાડી રાકતા હતા. મોળના આવા સખત આવકા ખમવાને મદ્રાસની સીવી લીધેલાં પાટીયાનીજ બોટ ટપ્પી રાદિ એવી છે. જે આવા આવકા આવણી કલામીબધ જડી લીધેલાં પાટીયાંની બોટને લામે તો હમા ધારીએક કે આરધા કલાકમાં તેના ફાડએ ફાડમાં થઈ જાય એમાં કંઈજ રાખ નથી. બોટ ઉપર બાર દહેમાં મારનાર મદ્રામનાં મજબુત દોળીયો હતા. તેઓએ સખત મેહેનતથી અને બારે જુમ્મા પાડીને નેટલું જોર થઈ રાકે તેટલું મોળની સભિંકાઈ હતું, તોયપણ ધણીએક વારે અતીરાય મેહેનત કરતાં, માત્ર બે મોળ વઠાયા હતાં, અને હજુ તો ત્રોજે જીવ સેનાર મોળે, વઘવવાને બાકી હતો, તેટલામાં તેઓ મધળા થાકી ગયા હતા !

સધળાની હિમતની આ વખતે અચ્છી તપાસ થઈ હતી. હમારા સધળાનાં મોહેડાં રેની પુણી જેવાં મુઠેદ થઈ ગયાં હતાં ! હમારા જનમમાં મદ્રાસનાં બારાનું સંકટ જોડ નહી હતું, અને જે શાબળું હતું તે નજર આગળ આવી એકદમ જીભું રહ્યું હતું તોયપણ આ પુસ્તક લખનારનાં સફર-સીરો કાચા અનુભવ પ્રમાણે તે વખતે તેને તે સંકટનું પુરેપુરું સ્થાન થયલું નહી હતું. તેથી જોરે બોટ વાંકી વળતી હતી અને અંદરનાં લોક જુમ્મા ખાડતા હતા, ત્યારે સધળાનો જીવ કેટલા જોખમમાં પડતો હતો એ વીરો સધળા દીલગીર થતા હતા, પણ હમાને પેલા રોાર અને પોકારથી હરાઈ આવવું હતું. પણ જોરે ત્રીજે મોળે પસાર કરવાનો વખત આવ્યો; જે વખતે એક જબરો મોળે બોટ ઉપર અકૂળાધને બીજીગમ નીકળી ગયો તે વખતે જે ભયંકર આવજા થયો હતો તથા જે જોસાથી પાણી હમાને વાગ્યું હતું, અને જેથી હમા ગરદા પેચ થઈ પડ્યા હતા, તથા બોટ વાંકી થઈ ગઈ હતી, અને તેની અંદરનો મધળો સામાન એક બાણુએ ગગડી પડ્યો હતો, તથા સધળા દોળીઓએ એક

મોહિટી ચીચીયારી પાડી હતી, તે વખતે જે ધબરાટ થયો હતો તે સાંભળીને અને આસપાસ કંઈજ નહીં પણ બંધે બાજુએથી ઊઠેલા દરીઆવ અને હવે વચમાં ગરક થઈ જતા હોઈએ, એવો મામલો જોવામાં આવ્યો ત્યારે હમારી છાતી જખરી ધડકવા લાગી હતી, અને હોસ આવી હતી કે, અરેઅર ભારી મકટ તે હવે ખચીત આવી પડ્યું છે. જે ચીચીયારી મેલા કોળીઆંચે પાડી હતી તે આ ધણાંજ જંગલમાં આવી પડ્યાથી પાડી હતી, અને હવે પછી જે ત્રીજો બંધકો મોળે આવનાર હતો તે રખેને ખોટ ઉપર ફરીવળે તેની ધાસ્તીથી પાડી હતી, તથા એ આવતા મોળની હેઠળ જવાને બદલે તેની ઉપર ખોટને હલસાંના જોરથી ચઢાવી દેવા એક જોરથી કોરોમ કરવાને તેઓએ ચીચીયારી પાડી હતી, તે ચીચીયારી સમેતની કોરોમમાં ખુદતાલાની મેહરબાની થયાથી, હમારી ખોટ આ ત્રીજા મોળની હેઠળ ગરક થઈ જવાને બદલે અંતે ફેલેમંદીથી તે મોળ ઉપર થઈ પસાર થઈ રાકી હતી. જેવો ત્રીજો મોળ વગળ્યો કે મધળા કોળીઆંચે ફરીને એક મોહિટો પોકાર મારીયા હતો, જેમાં તેઓ, હે સ્વામી ! હે સ્વામી ! હે સ્વામી ! આવા રાખે જોસા ભરેલી રીતે બોલીયા હતા, જેનો અર્થ એવો હમને મમળવીયામાં આવીયો હતો કે અરે ખુદા ! અરે ખુદા ! અરે ખુદા ! આખું બોલવાની મતલબ એ હતી કે જારે ખોટ મોળ ઉપર થઈ પાર પડી તારે તેની ખુશાલીમાં તેઓએ ખુદતાલાને યાદ કીધો હતો, કે આની ભાગી મકટમાંથી તે કીમતારે મધળાને છોડીયા હતા !

પણ હજુ મયળાં સંકટનો અંત આવ્યો નહીં હતો. સ્ટીમર આગળ સાડા-પાંચ વાગે ખોટ જઈ પુગી હતી, પણ તેહમાંથી ઊતરીને સ્ટીમરનાં ઘાટ ઉપર પગ મુકવાની એક જગ પણ જોગવાઈ ગુરસામાં આવેલો દરીયો આપતો નહીં હતો. ખોટ, સ્ટીમરનાં ઘાટ આગળ ૫) સેકડ સુધી સીધી અથવા યંમ બની ગઈ રાકતી નહીં હતી એટલું જોર પાણીમાં આવેલું હતું. જેઓ ખોટમાંથી ઊતરતા હતા તેઓ ખોટ જેટલી નજીક લઇ જવાય એટલી સ્ટીમરનાં ઘાટ પામે લઈ જઈને કુદકો મારીને ઘાટ ઉપર ચઢી જતા હતા, એટલી હાલતમાં, ઊતર્યું અરેઅર ધણુંજ જોખમ ભરેલું હતું, પણ જીહાં ખીજે બિપાય રેહોજ નહીં તારે અતે મંકટમાં માયું ધાલ્યા વગર છુટકોજ નહીં હતો. હમાગ મીજોમાંથી હમો દેકે જણુ એકક પછી કેટલેક વારે ફરીને મયામતીથી સ્ટીમર ઉપર જઈ રાક્યા હતા, પણ મી. ખુગેદજ

રસમજી કામાજી એવી રીતે કુદકે માગીને જીનરતા હતા એવામાં મોજનાં જોરથી બોટ એકાએક જોરસાબંધ ખસી ગયાથી મીત્ર ખુરમેદજીનો પગ સ્ટીમ-રનાં ઘાટર ઉપર પોહ્યાંથી નહીં રાક્યો જ્યેથી એક મોહોટી હેનારનમાં તેઓ આ પ્રસંગે આવી પડ્યા હતા. પણ તેવણની મમયસુમકતા ગારી ગ્લાથી તેવણે તુરત ઘાટરનાં દોરડાંનો છેડો પકડી લઈતેને ટગાઈ ગ્લા હતા, અને પાણીમાં પડવાથી ધણીજ હીમન બરેથી રીતે તેવણે ખેતાનો ખચાવ કીધો હતો. ખીજી બે બોટોમાં હમારો સામાન તથા માણસો પગવાડેથી આવ્યાં હતાં, તે વખતે દરેયો નરમ પડેનો હતો, જો કે પાણીની છોળથી તેઓ મધળા તમામ ભીનાઈગયા હતા, તથા હમારા સામાનના પણ હાલહવાલ યદ્ય ગયા હતા. છ અથવા સરગજ વાગે સાંજના સ્ટીમરે લગર ઉચકીયું હતુ હમાને આગળ વધતાં એવી હમિદ થઈ હતી કે તોફાન નરમ પડી જશે, પણ હમને તે બે દીવસ લાગટ લાગ્યું હતું અને ત્રીજે દીવસે તે નરમ પડ્યું હતું. અચીરે એહવાલ આગળ વાંચવામાં આવશે.

આ ઠેકાણે મદ્રાસ રોહેરનો એહવાલ પુરો કર્યો આગમમ તે જગા ઉપરની આવાસીવાની કેટલીક જીનસો વીરો, તથા વીહાંનાં સ્ટીપુરેયોનાં પોરાક વીરો, અને જેતીવાડી કરવાની રીતભાંત વીરો, થોડીક બાબદ જ હમારા જોવામાં આવી હતી તે જાણાવા જોગ થયીને અને ઘખલ કરી છે.

મદ્રામનાં પાંચ ધણાંજ મોજાં અને સેહજતદાર યેયછે, તથા તેમનો રંગ ધણોજ સુદે રહેછે, તથા આ પાંચ જલદી વાસી થઈ જતાં નથી. એ ગુણ વીહાંની તાડી જીપર તથા આયની સફાઈ અને ચોખાઈ જીપર આધાર ગમેછે. પાંચ તરેવાર આકાર અને રેનકના બનાવેછે, તેથી જોમ સ્વાદમાં જીબને તેમ આંખને પણ જોવામાં સરાં લાગેછે. પાંચ પછી “ઓપમ” કમને ચોખાની બનાવટની એક આવાની જીનમ મદ્રામમા સાધાગણ વપરાયછે. “ઓપમ” નો આકાર અનેસ્વાદ નકરો આપણાં ચુકતાદના તેહેવારમાં બનાવેલાં સાંધણુને મળેલો આવેછે, અને જો બગબર જોખીયે તો સાંધણુનીજ મેળવણી પ્રમાણે ધણું કરીને તે દરરોજ હીયાં બનાવ્યામાં આવેછે. મદ્રાસના ધણો સોક સહવારના નામ્તાની સાથે અથવા નારોતો કર્યો પછી “ઓપમ” આવેછે. સારી તાડીનાં સબબથી ખમીર ધણું ચઢેછે, તેથી “ઓપમ” નો સ્વાદ ધણોજ સેહજતદાર યાયછે, અને એ માધણું કદમાં ખીગિયું પણ વધારે રહેછે. દુધ, દહી, છામ, સહવારનાં આવતો

CULTIVATOR & HIS WIFE — MADRAS

સાધારણ રહેલો છે, અને ગરબ માણે તો આવી જાણે રોજ આવે. મહવારના આંતરે કેટલાં તેઓ તાડી ધોળે. વળી એક ત્રીજી જાનસ આવતી છે તે અપરૂપી સુતરેલીને મળતી આવે છે. તે એક જાનની હીવાની દેશી મંદાર છે. પાન, સોપારી, ઝુનો અને કાંચો, આ તો દેશી લોકની આખા દીવસની સાધારણ આનંદની અથવા વગેરેની જાનસ છે.

મહવારના પોશાકમાં અને સાજા મગી બેનાર દેગી લોક પોતાના ધરના જાંબરો આગળ હાથે એક પુરે છે, તેમાં તરવાર આકારે તેઓ પાડે છે. આપણા લોક એક પુરવામાં માને થોડીક સાધારણ આકૃતિ શીનાય ખીજા ઘણા આકાર-કાલાડી શકતા નથી, પણ હીવાના લોકપાસે જાંબરો આકાર છે જે તેઓ મેહલાઈથી પોતાના બાગણ આગળ પાડી શકે છે. મદ્રાસના દેગી લોક કાળા રંગના છે, તોયપણ તેમના શરીર તથા એકેસા ધણાજ ગાગ આકારવાળા અને સ્પેહામણા છે. દિડુ દેશી ગૃહસ્થ સ્ત્રીયો પોતાના પોશાકમાં કૃત્ત આડી પેટેરે છે તથા હાથમાં ચીતલ તથા ધરેણુ ધાને છે, તેઓ ચોરી તથા જોડા મુલલક પેટેરના નથી ચાલી માને વેશીયા-ઓ પેટેરે છે, અને તેથી ચોખીવાળી સ્ત્રી મદ્રાસમાં નજર આવી તો તેને ગૃહસ્થ સ્ત્રી નહીં જાણી. આ પોશાકની રો આવે. રહેલો આજમુધી ચાલુ જાહેસ છે, અને તે લાખી મુદતથી ચાલેલો આવેલો છે. આરો આરો મુધરેલા ચઢતી પદ્ધતિ ચાકોએ હાલ વાસ્કુ પેટેરવા માડ્યા છે, પણ તેવા લોક જાણુ ધણાજ થોડા છે. પાસે આપેલુ ચીજ મદ્રાસના એક એકુત અને તેહની બાયડીનુ છે. એકુત એકગીના હાથપાસે લઈ જો છે, તથા બાયડી મેવાની યેપની લઈ માથે સાડીની ઉઢાવી કરીને બેઠેની છે. એ ચીજ કોયેસાક પાડનારે ખામુખા એવી રીતે પુરધને જો ગમીને તથા સ્ત્રીને બેમાડીને પાડેલુ છે, એ ઉપરથી જોનાગને હીવાના મરદ આંગેના પેશાક અથવા પેહંગણો વીચારયોગ ધણે બજાર આવી શકે. મરદના શરીર ઉપર જે ટીના, બાજુ, છાતી અને કપાળ પર પાડેલા દેખાય છે, તે મદ્રાસના હોંદુઓની જુદી જુદી જાતની નીચાનો જાણે છે.

મદ્રાસના હોંદુઓ તેમાં ઘણુ કરીને તેમના અલગ ધણે સકડ વીચારવાળા છે, તેઓ પર ચતના હોંદુઓને અદખાનેથી અતીરાય ધીકારે છે, તે એટલા સુધી કે બની આવે તો તેમનુ ખુન વડીક કવાને અચકાય નહી, એવા મુસલમાનોના જેવા ધરમજાનુની છે.

મદ્રામનાં હોંદુ રહેવાગીયોનો ધણો ખગે બાગ આધારીધામાં મામ (ગિરત) અને દાર હુટથી વાપરેછે.

મદ્રામ તરફનાં પ્રાદાણો વીરો અથવા તો હોંદુસ્થાનની દક્ષીણ દીગાયે મળુ નદીની હેઠળથી તે છેક કેપ કન્યા કુમારી મુખીનાં પ્રતિમાં, ગુમાનુજ્ઞનાર્થ નામના પ્રાદાણોનો એક પંથ વસેલા છે, તેમના વીરો થોડીક ખીના વીરનારીને જણાવાની આડેકાણે જરૂરની જાણીયેછ, કેમકે આ રોજાનાં પ્રાદાણોનાં સ્વભાવ, વીચાર અને ચાલ ચલગતમાં કપર, નીર્દયપણું, અભિમાન તથા તોછડ્ડઈ ખીજા પ્રદાણો કરતાં અતીશય વધારે છે. મુખ્ય મતલબ આડેકાણે એવીરો જણાવાની અંટકીજ છે કે એકજ ધર્મનાં ધર્મ ગુરૂઓમાં, ધર્મ વીચાર સંબંધી મતોમાં કઈ જુજ કે પડવાથી તેઓ એક ખીજથી એવાં અને એટલાં તો છુટા પડી ગયાછ કે, એક ખીજનાં લોહીનાં તરસ્યા થઈ પડ્યા છે. મનુષ્ય જાતની કમ અજલની આ એક મોહોટી ખામી આખી દુનિયામાં મધળી કોમ અને જાતમાં જણાવી આવી છે. જંગલી અથવા મુઢરેલી કોમમાં ધર્મ ગુરૂઓનાં મત એક ખીજની વીરધ થવાથી તેમની અને તેમનાં પંથનાં લોકોની હાલતમાં મોહોટો ફેફાર થવાનાં કારણો આ કમ અજલ ધર્મગુરૂઓજ થઈ પડ્યા છે.

આ પ્રાદાણો વીષ્ટુના ભકતો છે. આખા હોંદુસ્થાનમાં ખસા, વીષ્ટુ, અને રૂઢ અથવા શીવ, આ ત્રણેને મરખે આદરમાને અને મરખી પદ્ધિનાં ધણાં ખરા હોંદુઓ ગણેછે, અને તેમની પુજા કરેછે, તોયપણુ આ વૈષ્ણવ પ્રદાણો વીષ્ટુને ખસા તથા શીવ ક્રતાં વધારે ચઢતી પદ્ધિનો ગણીને તેટની ભકિત તથા પુજા વધારે આદરમાનથી કરેછે, તેથી ખસા અને શીવને માનનાગ તપોધન અને વૈષ્ણવોનાં પુજારીઓમાં તડાં પડી તેઓ એક ખીજને અણુગમતા થઈ પડેલા છે.

વૈષ્ણવ પ્રદાણો પોતાને ખીજઓથી ઓજખાવા માફ પોતાનાં કપાળ ઉપર તણુ લાંબી રેથો પાડેછે, તેમાં વચમાંની રેથ લાલ અથવા પીલા રંગની અને દરેક પાણુની એક જાતની ઘોળી મટોડી જેને આ લોક “નામ” કહીને કેહેછે તેની પાડેછે. આ તણુ રેથોને હેઠળનાં છેડા આગળથી જોડેછે એટલે કપાળ ઉપર આ નીમોન તણુદંતી આવા આકારની આપણાં જોયામાં આવછે. ઉપર કહેલી ઘોળી મટોડી “જગનીસીયમ કલે” જાતની એક મટોડી છે, એ મટોડીને “ગોરીચદન” પણુ કેહેછે. એવું કેહેછે કે દારકાથી આ માતી પુષ્કળ આવેછે.

ગોપીચંદન આ રાખેનો અર્થ, કૃષ્ણની ગોવાલણીનું ચંદન (સુખડ) એવો યાચ-
છે. શ્રીકૃષ્ણનાં મરણની ખબર માંભળીને તેહેની લાડકી ગોપીઓએ દ્વારકા રોહર-
માંનાં એક તળાવમાં કુબીને તેમનો જીવ પોતાનાં વાહાલા શ્રીકૃષ્ણજીને અર્પણ
કરી દીધો હતો, એવું કેહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી જીવની માતીનું નામ
“ગોપીચંદન” પડ્યું છે. ત્રણદંતી તીલક, વૈષ્ણવોનાં અંદાણ સીવાય ખીજ
જિતરતી માતીનાં શુદ્ધ લોક પથુ તેમને કપાળે અને રાશીર ઉપર કરેછે તેથી તેઓ
પણ વૈષ્ણવમાર્ગી ગણાયછે.

વૈષ્ણવ અંદાણોનો સ્વભાવ ઘણોજ આકરો છે. એવું થવાનું કારણ એટલુંજ
કે તેઓ પોતાનાં મનમાં એવો અભિમાન ગણેછે કે ખીજ સધળા પંથનાં
અંદાણો કરતાં તેઓ મજબી સદતી પદ્ધતિ છે, એવા અહંકારથી તેઓ એટલા તો
કુબી ગયા છે કે ખીજ જાતનાં અંદાણો સાથે તેઓ ખાવા પીવા અને ડોકાં પણ
તરેની સગાઈ અથવા વેહેવાર, મેલાપ બેઠ કરવાથી અલગ રહેછે. પણ વાસ્ત-
વીક બોલતાં તો એવું માલુમ પડ્યું છે કે આ પંથનાં અંદાણો પોતેજ ઘણું હલકી
પદ્ધતિ છે, તેથી તેમની જોડે ખાવા પીવાનો અને ખીજને વેહેવાર રાખવાને,
ખીજ પંથનાં અંદાણો ખીલકુલ નામજી અને નાખુરા છે.

વૈષ્ણવ અંદાણોનાં અભિમાન અને કપટપણાનાં ઘણલા ને હમે મદ્રાસ
રોહરમાં જોયા છે, તે ઉપરથી હમે દીલગીરી અંધે જણાવીએ છીએ કે આ ત્રણદંતી
તીલક કરનારોનાં આમય તજે અથવા તેમનાં ઘરખારનાં એટલા અથવા આંગણું
જીપર ખીજ જાતનાં હીંદુ મુમાદુગેય જુખ સાજીમેતી ગમ્પી જિતાસે કરેના લાજીમ
છે. એવાઓને તીહાં પેહેલા તો જિતાગે મજબોજ મુશ્કેલ છે, પણ એકાદ વાર
મળ્યો તો, પુરેપુરા બરોમાથી આવે ડોકાણે રેહેવું મુરખાઈ છે. આ પંથવાળા
ખીજ પંથવાળાઓનાં લાહીનાં એવા તો તરસ્યા છે કે, તક મળતાં તેઓ પોતાને
ઘેર આવેલા પગેલા અથવા વાટમરૂનું જુન પણ કરવાને ચુકે તેવા નથી. એવાં
પાતરી કર્મો દયલાં છે આ વીરિ તવારીખમાં લખેયું છે, અને આવું ઘેર હજુ મુધી
તેઓમાંથી મળ્યું નથી. તે વંશપરંપરા જિતરૂંજ સાચી આવ્યું છે. ને વખતે
હમે મદ્રાસમાં હતા તે વખતે એવો એક પ્રમંગ બન્યો હતો, કે કેટલાએક હીંદુઓ
આગમડીએ મદ્રાસમાં આવી પોહોંચીયા હતા, તેમને તે ડોકાણે ઓળખાણ નહી
હતી તેથી બોગજોગે આ ત્રણદંતી તીલકવાળાનાં ઘર આગળ તેઓ આવી

લાગા. તેઓનાં મનમાં એવું કે બ્રહ્મણુ જીવાને ઘેર ઉતારે કરવાને કેહેયું તો કોઈ કદી ના કેહેશે નહીં. તેથી તેઓએ તીર્થ ઉતારે કરવાને વીનતી કરી પણ તે વીનતી પુરી થઈ નહીં, તેટલામાંથી ધર્મનાં ધણીયે કહ્યું કે બાહ્યર ઉભા રહીને બોગ, હીમાં દોઢને ઉગમે આપવાની જગ્યા છેજ નહીં. જગ્યા પુછજ હતી અને ધર્મનાં જીજ્ઞ મણુમ મીચાય ખીજું દોઈ નહીં હતું. પેલા હીંદુઓએ કહ્યું કે, હમને માન જીજ્ઞ જગ્યા જોઈએ, અને તે વળી કેંઈ ઘણું દીવમ જોઈતી નથી. એકાદ બે દીવમમાં હમો દીસથી જગ્યા છધયે. તેઓએ ખીજી વાત એ કહી કે હમે પણ જાતનાં બ્રહ્મણુ છધયે, અને હીંદુ ધર્મની કીવા રમમને માન આપી તે મુજબ ચાલનારાં હોયે. “હમે બ્રહ્મણુ હોયે,” આ શબ્દો માંભજતાને વાર તણુ તીલકી દેખુવ બ્રહ્મણુનો મીજજ હાથથી ગયો. તેણે માફ ના કહી કે આ મારું ધર છે, હું હીમાં તમને નથીજ ઉતગવા દેવાને, તમે મુ કહેજો ? તમે હીમાંથી હવડને હવડાં જાઓ, એમ કહી જુઓ પાડવા માંડી ! પેલા હીંદુ મુસાફરોએ કહ્યું કે, બસ ભાઈ, એટલી બધી ગડબડ કરવાંની કંઈ જરૂર નથી, હમો હીયાથી જઈએ, પણ વાર્, ઉતારે કરવાની ખીજી જગ્યા વીરો કંઈ બજર અથવા ડેકાણું જણાવવાની તમે તરાદી લેરો તો તમારો ઉપકાર માન્યામાં આવશે. એ માંભજીને વળી તેણે જુમ પાડીને કહ્યું કે, “હું દોઈના ઉતારની જગ્યા જાણુતો નથી, અથવા કેહેતો પણ નથી, તમે જઈરોધી કાહો, અને બમ હવે તમે વધારે ના બોગ, અને હીમાંથી જાઓ !” પેલા મુસાફરોએ આ સખત દીલનાં બ્રહ્મણુને બે તણુ દીવસ રહેવાને રૂ. ૨૦) થી ૨૫) સુધી બાડાંનાં આપવાને કેહેયું, તોયપણુ તેહેનું દીવ જરા પણ ફેરું નહીં ! આ વાતચીત અને તકગર ઘણીવાર લગી આવી હતી, એટલામાં પેલા બ્રહ્મણુ પોતાનાં પંડોથીને ગુપગુપ પોતાનાં માણસોથી ચેતવણી આપી મુકો હતો, તેથી જોહને તીર્થ પેલા હીંદુઓ અથવા તેનાં માણસો ઉતારની જગ્યા વીરો પુછવા ગયાં હતાં તેમને સઘળી તરફથી એકજ જવાબ મળ્યો હતો, “હમારે તીર્થ જગ્યા નથી, કીર્થ ઉતરવું તે આગળ જરૂરે પુછો, હમે નથી જાણુતા !” આવી નીર્દય ચાલ જોહને હમને ઘણીજ તાજીબી લાગી હતી. પેલા હીંદુ ગૃહસ્થોને જગ્યા મળી કે નહીં તેની હમને ઘણીજ ચીન્તા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેથી બજર કાહાડતાં માણુમ પડ્યું કે અતિ તે બીચારાઓને રોહરથી તણુ ચાર માઈલ કર દોઈનું નાહાનું મરજી આપી ધર મળ્યું તે બાંડે લઈ રહેવું પડ્યું હતું. ખીજી

દીલગીરી ભરેલી વાત એ બની હતી કે, છેક બપોરનાં ૧ વાગે તે હીંદુ યુસા-
ફગેને પાણીની ઘણીજ તરસ લાગ્યાથી તેઓએ પીવાનું પાણી માગ્યું હતું, તે પણ
પેલા બ્રાહ્મણે અને તેના પડોસીઓએ આપવાને ના પાડી હતી, અને એ યુસા-
ફગે પણ જાતે પોતે બ્રાહ્મણ હતા તેથી કોઈ ખીજા શુદ્રને વીહાંતુ પાણી તો પીવાય
નહી, તેથી ખીચારાઓને જુએ અને તરસે બહુ ઠોકાતું પડ્યું હતું. વૈષ્ણવપથના
અને ખીજા પંથનાં બ્રાહ્મણો જ્યેષ્ઠ ધરમ મંબંધી જોજો ખુનરેજીઓ થઈ છે તેહેનું
વીગતવાર બયાન, ફરબમ હંડીયા, એશીયાટીક રીસગચીસ અને એવા ખીજા
સર્વા ભરેલાં પ્રસાદોમા ફરેલું છે, અને તેમા જો બનાવો જણાવેલા છે તેમની માથે
સરખાવતાં તો ઉપર જણાવેલા દાખલો કુચ ખીચાદમાં નથી.

એણું હતું, તેથી આ ડેકાણેથી રોતાન ડાવો કરીને તીહાં વધારે વાર ગાડી નહીં ચડું બેહેતર બહારી, આમોગી અનિવાર કરી, મુગામુગા આગળ ચાલતી પકડી હતી.

આ વેળેથી ગમાનુભ નામનાં એક હીંદુ આચાર્યનાં મેલકા છે. ગમાનુભ ઈસવી સન ૧૨૦૦ ના વર્ષમાં હીંદુસ્થાનનાં દક્ષણ ભાગમાં પ્રખ્યાત યર્ધ ગયો છે. કાનજીવરમ (કાંચી) શેકરમાં એણે આ પંથના ધર્મનો પ્રચાર કરી દીધો હતો. તે ઘણું કરીને ત્રીસીનાપોતી શેકરની નજીકમાં રહેતો હતો. હીંદુઓ એણે હીંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં ઘણીવાર આવજવ કરી હતી. જ્યાં જ્યાં એ ગયો હતો ત્યાં ત્યાં ખીજ પંથવાળાઓ માથે ધર્મવીરો વાદવીવાદ કરીને તેમનું ખંડણ કરતો હતો, અને વીંચુની પુલની સ્થાપના કરતો હતો. ફક્ત માણુમોનેજ એક પંથમાંથી કાઢાડીને પોતાનાં પથમાં ખેંચતો હતો એટલુંજ નહીં પણ ઘણાં દેવતા અને દેહેરાં ખીજ પંથવાળાઓના હાથમાંથી છીનવી લઈ અથવા છોડાવીને તેમાંના દેવતાને ખીસાડી, વીંચુની મુગતી તેઓમાં ખેમાડતો ગયો, અને તે દેવતા અથવા દેહેરાં પોતાનાં પથવાળાઓને સ્વાધીન કરતો ગયો. આવી રીતે હાથ કરી લીધેલાં દેહેરાંઓમાંનું સઘીં માહોરું અને મુરોબીત તથા જોવાપાવક રચના ભરેલું દેહેરું ત્રીપટી આગળ છે.

મદ્રામમાં બોળે ઉચ્ચકનાગ મરેલો બોળે પોતાનાં માથાં ઉપર ચઢાવતા નથી પણ આંધણપર અથવા પીઠ (વાસા) ઉપર મુકેછે, અથવા માલને હાથગાડીમાં મુકીને એક ડેકાણેથી ખીજે ડેકાણે એક અથવા બેજણ મળી ખેંચી લઈ જાયછે. બગદના ગાડાં અથવા ગાડી મામાન ઉચ્ચકી લઈજવાને હીંદુમાં વપરાતી નથી.

મ રોકેમાં એતીવાડી, કુઆના અને તળાવાનાં પાણીથી, ઘણું કરીને પાણી મધની પાણી પણ ને ને ડેકાણે મળી આવેછે ત્યાં વાપરેછે. મદ્રાસનાં કુવા ઘણાં જગ નથી, તેથી તેમાંથી પાણી કાઢાડવાની એક ઘણીજ સેતેલી પણ અમીની રીત હજી ચાલુજ છે. કુવા અથવા તળાવાનાં વરા આગળ લાંકડાનો એક જોડો ઝાંટો દાટેછે, અને તેના મથાળાંઉપર આડું એક લાંબુ પાટીકું, એની રીતે બાંધેછે કે તે પાટીયાનો એક છેડો વધારે લાંબો અને ખીજો છેડો ટુકો રહેછે, અને તે પાટીયું ત્રાણુની માફક, ઉપર નીચે, ઉચ્ચકાઈ તથા પડી રોકેછે પાટીયાના લાંબા છેડાને નાકે દોરડા સાથે, આમડાંની એક ડોલ બાંધેછે. જુઆરે કુવામાંથી પાણી કાઢાડવાનું હોય તોઆરે એક માણસ પેલા ખુંડાને મથાળે નાં

જાઓ રહેછે, અને એક ખીજે માણસ કુઆના વરા આગળ ઉભો રહેછે. હવે પાટીયાંનો લાખો છેડા ભારી હોવાથી હમરા નીચે પડેલા રહેછે, તેને ઉંચકવાને માટે ખુંચને મથાળે ચઢી ઉભેલું માણસ પાટીયાંના ટુકડા છેડા ઉપર ચાલી જાયછે, જ્યાં તે છેડા ઉપર ભાર પડવાથી, પાટીયાનો લાખો છેડા જમકાયછે, તેની સાથે બાધેલી ડોલ પાણી ભરાયતી જમકાઈને ઉપર આવેછે. જ્યાં ડોલ ઉપર આવે છે વરા આગળ જામેલું માણસ તેને ખાલી કરી નાખેછે તેવામાં પેલું ઉપર ચઢેલું માણસ પાટીયાંના ટુકડા છેડા ઉપરથી એક બાજુએ નીચે ઉતરી પડેછે તેથી લાંબો છેડા ડોલ માથે પોતાના ભારથીજ પાછો કુઆમાં પોતાની મેજે પડેછે. વળી ડોલ ભરાઈ, એટલે પેલા ઉપરવાળો, પાછો પાટીયાઉપર ચાલી જાયછે એટલે ખીજાવાર ડોલ ઉપર આવેછે. એ પ્રમાણે પાણી કુવામાંથી બેજણ મળીને કાઢાડેછે, અને તે પાણી પેલા બેજણ રોજના માહાવરાથી એટલી તો ઝડપથી કાઢાડેછે કે આપણી નજર ફરી રાકવી નથી. હમે ધારીયે છધયે કે એક મીનીટમાં પંદરથી વીસ ડોલ પાણી તેઓ કાઢાડી રાકતા હશે. જાપની ગોઠવણ ધણાં જગ કુઆઓમાંથી પાણી કાઢાડવાને હમે ધારીયે છેયે કે સવલ પડે એવી નથી. આ માત્ર થોડી જગદનીંજ કુઆઓને લાગુ પડી રાકે તેવી છે. નદી કીનારે પણ એવી ગોઠવણો કરેલી હમારા જોવામાં આવી હતી.

મદ્રાસ ઇલાકામાં નાળીયરી, તાડ અને ખજુગં, અતીરાય છે. જરે આગ-ગાડી ખુંબઈથી ટેટ મદ્રાસસુધી આણુ થયે તે વખતે હમે હમારા મોબેદ સાહેબોને બલામણુ કરીયે છેમે કે નીજમ હેદયબાદની અને મદ્રાસ ઇલાકા તરફની તાડીની પરીક્ષા તેઓએ જરૂર કરીને કરવી. હમાર મત આ લતા તરફની તાડી વીગે તો હલકું છે, તોયપણુ જોઓ તાડીના ખાં છે તેમનું મત આવી બાધુનો ચીકલ વધારે વળનસાર મથુસે!

આગળ જણાવીઉ છે તેમ તા. ૨૬ મી જાનેવારીની સાજના મદ્રાસથી “બેલ સ્ટીમર” માં ઉપડીયા હતા. તોફાન જખઈ લાગુ હતું અને રાત્રેની સાથે જખગે વરસાદ પણ પડીયો હતો. સ્ટીમર ઉપડીને ચાલવા માંડી કે હમારા મીત્રોને એકક પછી વાહાણુ લાગવા માડ્યું. થોડી વખતમા નાહાના અને વડા કામાજી બંધજણુ બેચેન ચઈ પડ્યા, તેવણુની પાછળ ઝકતર બાઉ મોહેજ પણ મીક ચઈ ગયા. તેવણુના હીકુ માણુઓને પણ દરીયો લાગે. હમુને પણ જગ જગ ભોર

આવતી હતી પણ જગ મોઝાનાટ અને બગડી પાણી લેઈ, કેપીનમા રહેવાને બદલે બાહે ગુતક ઉપરજ ગેટા હતા પણ ચોડવાગ પછી વગમાદ ઘણે થયાથી ગુતક ઉપર નહી રોનાઈ રાકાણ હતી તેથી નીચે ઉતરી જમવાની ટેમવ આગળ ફરીયા કીધુ હતુ કેપીનમા જતાજ શુવ પાડે ઉડળો દો. એક કલાક મુધી હમાને જરા બેચેની ગેહી હતી, પણ આઈમ અને બગડી પાણી જરા જરા વાગે ટપકાવીયા કીધુ હતુ તેથી સમળી મમાધાની થઈ ગઈ હતી દમા સારી પેઠે ગેહાથી હમાગ મીત્રોની બગદાસ્ત લેવાને, તેમને કાશુ વીગરે પુછવાને હમારેથી બની રાકણુ હતુ જેવી હમાગ મીત્રોની દમાઝમે બગદાસ્ત કીવી હતી તેમજ હમાઝમે દમારી પોતાની બગદાસ્ત પણ અઝગી કીધી હતી જમગી ભુજે, દીવસમા ત્રણ વાગ, કેપીનની ખાસેનીજ ટેમલ ઉપર ઝેખલા બેચીને શુકરાના ફરી ઝેખુ તો મેગવી આવીશુ હતુ કે તેની યાદ નીકળી નથી રાકવાની' રોશ અને બાફેલા પપેશ અને અઝેરીકત માખણુની બરશીની ખબર ઘણીજ મારી રતિ ગેજ લેયા કીધી હતી હમાગ મીત્રોઝમે બે દીવસ બેચેની ભોગવી હતી અને ગીઆગઝમેઝમે કાશુ ઉપર આધાર ગખીયો હતો, પણ ત્રીજે દીનમથી તે મારેખોઝમે ટેમલ ઉપર જે મપાશ મારીયા દતા તેમા પેહેલા બે દીવસમા ઉપનાસનો બદલો તેઝમેઝમે મારીપેઠે વાગી લીધો હતો જેને વાહાણુ મદીધુ તો તે ખરેખરજ તનડુરેલી ભોગવાનો પણ જેને વાહણુ લાગણુ ટોચ તે ખીઆસનો દાલ ખરેખરજ દયા ઉપજવા ભોગ થઈ પડેહે

તા૦ ૨૭ મી અને તા૦ ૨૮ મા જાનેવારીના બે દીવસ વરમાદ લાગે દતો પણ તા૦ ૨૮ મીની સાજના તે નરમ પડી ઠંધાડ થયો દતો, અને કેપીનોની ખારીઝમે જે વરમાદના મબબથી ઠાકી રાખી હતી તે ઉધાડીયામા આવી હતી. હીમરની ગુતક મધળા માફ મકાઈભરેની ફરી હતી અને ઉતારેઝમે ઉપર આવી એક ખીજની ઝેઝે આરીયત પુછવા લાગા દતા દેખાવ ઘણેજ ખુરાનુમા થઈ પડ્યો દતો સેતજનો' વ ડકતર બાઉ મારેમે મીમરના ડકતર સાથે ચલાવીયો હતો, જેમા મધુર્ધુ ગમી જાણુનાગ ધુરેરીયન ઉતારેઝમે એક બાણુઝમે થઈ આપણા ડકતરને હગવાની તજવીજ કી રી હતી તોયપણુ અતે આપણા ડકતરની શુવ થઈ હતી અને માબાઝમેની માહાત થઈ હતી ડકતર બાઉ, બચગીયીજ મેજગની ગમત ઘણીજ આ નાકીથી ગમવામા પ્રખ્યાત થયલા છે

તા૦ ૨૯ મી જાનેવારીની ગેને આગરે સંજ ૧૫ વાગે, દમા ગુતક ઉપર પગાર

કરતા હતા એવામાં સ્ટીમર ઉપર એક આવજા ઉઠીશો કે કલકત્તાની ખાડી આગળ આપણે આવી પુગા. આ ઉપરથી થોડા વારમાં તુતક ઉપર દોડધામ થઈ રેલી હતી. સઘળા હતાએમાં ઉપર આવીને, સલામત આવી પોહ્યાંચવાની એક ખીજને મુખારકબાદી આપવા લાગા. દુરથી એક દીવો દરીયામાં દેખાતો હતો, તે દીવો આસે આસે હમારી સ્ટીમરની પાસે આવતો માલુમ પડ્યો હતો. આ દીવો પાઈલટની બોટનો હતો પી. એડ એ. કંપનીની “મેલ સ્ટીમર”ના દરીયાવરદી કાયદા કાનૂનો મુજબ હમારી સ્ટીમર ઉપરથી બે બાણુ અને બે “બુ લાઈટ” એટલે બપોરીયા મળગાવી, નીરાશ કરી દેખાડવી હતી. થોડા વારમાં પાઈલટ સ્ટીમરની બોટએ આવી પુગો હતો. તેણે ઉપર આવી સ્ટીમરને આગળ ચલાવા સાથે ખેત્રાને સ્વાધીન સઘળો અપ્તિયાર બઈ લીધો હતો. પાઈલટની માથે, પાણી માપનાર એક રીખાઉ અમલદાર પણ આવેછે, જેનું કામ એજ હોયછે કે ખાડીનું પાણી માપતો રહે અને ક્રીઆ માર્ગથી પાઈલટ સ્ટીમરને ચલાવેછે તે માર્ગ ધીયાનમાં રાખે. આટલું જાણવાની તો કંઈજ અગત્ય નથી કે પાઈલટના સ્ટીમર ઉપર આવીયા પછી તે ખાગકમને આગળ ચલાવાનો મઘળો અપ્તિયાર તથા જોખમ તેના ઉપર રહેછે.

જેઠકાણાં ઉપરથી પાઈલટ સ્ટીમર ઉપર આવેછે તેને *Sandhead of Calcutta* એટલે કલકત્તાનું રેતીનું મયક કરીને કહેછે. આઠકાણાં ઉપર જે દીવસન આવી પુગા હોઈએ તો હતાએમાં દરીયાનાં પાણીનો રંગ બદલાયલો નજરે પડેછે. બર દરીયાનાં પાણીનો રંગ ઘણો ખરો નીરમળ પણ કાળો અથવા ઘેરો આમઆની રહેછે; પણ આઠકાણાં ઉપર “હુમ્પી” નદીનાં પાણીનો ચીકલ, રેતી, મઠોડી વીગરે જે ખીજો કચરો ખેંચાઈ આવી દરીયાનાં પાણી સાથે ભેળાયછે તેથી, પાણીનો રંગ ગદલો અને ભુરો થઈ ગયલો હોયછે. “હુમ્પી” નદી જે ગંગા નદીની એક શાખા છે, તે બંધ નદીએ વરસાદની ખાસમમાં, એટલે માસ જુન, જુલાઈ, આગસ્ટ અને મપટેમબરમાં બંગાલાના આખાતમાં આસરે ૧,૦૮,૨૦,૪૧,૫૦૦) જી અબજ ક્યુબીક ફીટ અથવા ૩૩,૯૪,૧૩,૭૬૦) તેજીસ કરોડ ટન ચીકલ લાવી નાખેછે, એવું ગણતરીથી માલુમ પડ્યું છે. આ હિમાબે આ નદીના મુખ આગળ દરીયામાં ફેરલો ચીકલ એકો યતો હરો

અને તેથી વાહાણવાળાઓના માર્ગને ફેરવેલા અગ્રાવ થઈ પડેલા હશે આ વાત મહેલાઈથી બીચારમા આવી રહિંદે આ મથકનું નામ “માડમોડ” પડ્યું છે તે ઉપલાજ સમજાયા, કે ગંગા અને દુગ્રી નદીઓ, આ ડોકાણ ઉપર પુગકળતેલી, ચીકળ અને કચરો લાવીને મટાસાગરમા નાખે છે. આ વેગન જેવા ડોકાણ ઉપર તગતી ગએલી નીરાણો વાહાણવટીઓને આવી ચેતવણી આપે છે કે દીકુસ્થાનનું પાયાતપ્ત કલકત્તા દરમિયાન હીયાથી ૧૦૦ માઈલ દુર છે, અને તે પોલોચનાની આગમચ “દુગ્રી” નદીની કંઠણ વલાણો અને પેચ ભરેલી વાહ પુખ્ત સમાજથી વચવની પડશે.

જો પાઈનટ બોલકણો, મીલનમાર અને ખુરા મીબજી હોયો તો કલકત્તાની થોડી ધણી તાજા ખબર તેના મોહોડાથી ઉતારીએને મળી રહિંદે, અથવા તે પોતાની માથે છેક નજદીકની તારીખના વર્તમાનપત્રો લઈ આવે છે તે ઉતારીએને વાચવાને આપે છે, જેથી કલકત્તે પોલોચાયા આગમચ ફેરવીક અગતની ખબરો મળી રહિંદે. પણ પાઈલટ જો બગ્ગુ છાણુ હોયુ તો તેના મુગામતગથી ઉતારીએને તેવી ખબર મળી રાકતી નથી.

પાઈલટ આવીયા પગી સ્ટીમર આગળ ચાલવા માડે છે, તોયપણ બગાડાનો ક્રીનારો એકદમ નથી નજરે પડેલો ફેરલુક મુઠી આગળ વધીયા પછી અને તગતા રાખેના લાન અને સુફેદ ગંગા કેટલાક બોલીયા પસાર કરીયા પછી ક્રીનારની નીરાણો રફતે રફતે નજરે પડના માડે છે જો દીવસ હોયો તો આકાશના કાઠા આગળથી દળરે હળવે ઝડોના મથાલા દેખાવા માડે છે, જે દેખાવ હમારી નજરે હમારે જોયો હતો કારણ હમારે દીવમના વખતમા તીહા ભઈ પોલોચવુ થયુ દુર પણ રહે ક્રીનારનો દેખાવ નહી નજરે પડી શકયાથી, આવે વખતે દીવાદાડી ઉપરથી જે ફરતી રોગની ઝડકને ચમકતી દેખાય છે અને આસે આસે આખી થતી જાય છે, તે જોયાથી કહી શકાય છે કે સ્ટીમર ઉપરથી હવે ક્રીનારો દેખાવા માડીયો છે. જે ઝડો અને રોરાની પેલો દેખાય છે, તે સાગર નામના ટાપુઓ ઉપરની જાણવી. આ ટાપુઓ કલકત્તાથી ૮૩ માઈલ દુર છે “માગર” ટાપુઓ, માત્રે આગળ વખતમા જગલ અને વેરાન જમીન હતી અને આજે પણ ફેરલોક ભાગ દરમિયાન તેવીજ તાલતમા છે તીહા વાધોની જમીન પસ્તી છે, અને તે ડોકાણની આખો હવા પણ ધણીજ અગુનાકારી ભરેલી છે

ઝંક વખત આ ટાપુએ ઉપર હીંદુ લોકની ઝંક ઘણીજ કમકમાટ ઉપજવનાર ધરમ સંબંધી ક્રીયા દર વર્ષ થતી હતી, અને તે વખતે ત્યાં ઝંકનના અથવા મેળો ભરાતો હતો. આ ક્રીયામાં હીંદુ લોકની સ્ત્રીઓ માનતાં પાલવાને પાતાનાં કુમલાં જીવતાં ઝંકક બાલકને પાતાને હોતે “શાક” ઝેટલે સોસવાટ જાતની માછલીનાં માછલાંમાં ભોગ આપતાં હતાં. આ ઝમાની સ્ત્રીઓ ઝંકું માનતી હતી કે આવી જીવ બરેલી ક્રીયાથી ઇશ્વરની કૃપા તેમની ઉપર અને તેમના બાકીજીવતાં રહેલાં છોકરાંઓ ઉપર થેરાં સોસવાટ માછલીને તેઓ પાતાનો દેવ સમજીને આવાં નીરદય કર્મ તેઓ અજ્ઞાનપણાથી કરતાં હતાં, અને આથી હજારો કુમલાં નીરદોશ બાલકોના જીવનો ધાત દરવરો આ ટાપુએ ઉપર હીંદુ માતાઓને હોતે જાહેર રીતિ થતો હતો ! પણ ધન્ય છે ઇશ્વર સરકારને અને યુગોપયુગ મીરાનરીઓને કે તેઓએ આ અનર્થનું ધાતપ્રીપણું દેશી લોકને ખાતરી બરેલી રીતિ સમજાવીહું અને સરકારે અદલ ઇનસાફની રાહ આવા જીવજી બરેલાં કામોનો કૃતેમંદી બરેલી રીતિ અટકાવ ક્રીયા છે. સાગર ટાપુએનો દેખાવ કોઈ પણ રીતે ઘણું જોવા લાયક નથી, તોયપણ કલકત્તા તરફ જનારા યુસાફરોને ઘણાં દીવસ સુધી લાગટ પાણી અને આકાશ શીવાએ ખીજું વાંદાંજી ઉપરથી કંઈજ દેખાઈ રાકાતું નથી, તેમની નજરે જરે જમીન પેહેલ પેહેલી દેખાયછે તારે અલખતાં ગમે એવી ઉજડ જગા પણ તેમની આંખોને પસંદ પડતી થઈ પડેછે.

માગર ટાપુ આગળ પેહેલ પેહેલાં આપણી સાંભણે ખરાં બંગાલી લોક, પણ ઉતરતી જાતનાં, દેખાવા ખડેછે. તેઓ જાતના મચ્છીમારો છે. તેમને જોયાથી બંગાલી લોક વીરિ ખરેખર ઘણોજ હલકો વીચાર આપણાં મનમાં આવીયા વગર નથી રહેવાનો, પણ આટલું જાણવું જોઈએ કે તેઓ મઉથી હલકી જાતના બંગાલી લોક છે. બરોબર બોધીએ તો આ મચ્છીમારોમાં જાતીભેદ જોવું કંઈ પણ છે નહી. મુંબઈના કોળીઓ અને મચ્છીમારો સાથે બંગાલાના કોળી અને મચ્છીમારોની મરખામણી કરવાને હમો વાજખી જોતા નથી, કારણ એમ નહી સમજવું કે હમો હમારાં મુંબઈ રોહેરની અથવા હમાગ આ રોહેરી બાઈ બંધુઓની તારીફ કરીએ, પણ આવી સરખામણી કરવાથી જાણે રોહેરી પુરુષો સાથે જંગલીઓને સરખાવવા બરોબર છે ! મુંબઈના મચ્છીમાર અને કોળીઓ ગમે એવા ઉતરતી પદ્ધિ છે તોયપણ તેમનાં રાત્રીરો બાંધા

ગાયે, શોભાદતો અને ઘટમદાર છે, એટલા ઉપર અંચલાઈ અને ઉદ્યાગ તથા કાણુ મેદનત આપણે જોઈ રાખીએ છ. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આ જાતમાં કંઈ પણ અંદરપાનેથી મનરાકિતનું જાણ છે. પણ કલકત્તાનો દ્રાણી અથવા મસ્જીમાર તો, રૂઢી પ્રમાણે બોલતાં, ખરેખર નકરો કાળો દ્રાણી, એટલા ઉપરથી દેખાતો છે, તેની સાથે મુસ્તી અને મુર્ખ, જેવા નજર આવે છે, તથા તેના રાગીચા બાંધાનું બવાન કરવાને સાર તો હમારી પામ લાયક રાખે નથી મળી આવતા. તેઓ ધણું કરીને પતલા, મુરદાર સાટકા જેવા નજરે પડ્યા હતા, બળવાન અને હિંમતવાર તો ધણાજ થોડા જણ હમારાં જોવામાં આવીવા હતા. મસ્જીમાર અને દ્રાણીઓની જાત તેમની રાખ દરીયાઈ મેદનત પ્રમાણે તો ધણી મજબુત અને રાગીરે દંડ ભરેલી હોયી જોઈએ, જેવા કે આપણી મુંબઈનાં ઘણા ખરા દ્રાણીઓ અને ગામ ગામડાંના કોળીયા હોય છે તેમ પણ કલકત્તાના દ્રાણીઓમાં તો લાંબાં એટલાવાળા, ચીમડાવલા ગાલવાળા અને કંતાવલા રાગીરનાં પાંજરાવાળા માણસો ધણાં જોવામાં આવીયાં હતાં. તેમની બોટ અથવા મહત્વા પણ તેમનાજ જેવા નાજુક, પાતલા, ઓઝે પવનના એક અપાટથી ઊધા વળી જાય એવા હોય છે, તોય પણ આવાં નાજુક બારકસો અજાએજ રીતે પાણી ઉપર મજબુતાઈથી અને મખમ રેહી રાકે છે. કલકત્તા તરફ જતાં વાંદાંણુને સર પાછલિટની સાથે હમેરા આવા એકુ બે મહત્વા રેહે છે, અને તેમનું કામ આજ હરાવેલું હોય છે કે વાંદાંણુની બંધે બોરડુ તરફનું પાણી માપતા રેહેલું અને પાછલિટને આ વીરો સારી પેઠે જાણીતો રાખે. આ કામમાં કેળવાયલા ફેટલાક દ્રાણીઓ ધણા અપય રેહે છે અને પાણીનું માપ બરેસો ગણવા જોગ રીતે ધણીજ અડપથી અને ઓક સાધ્યા કરી રાકે છે, જેમ આપણી તરફના મહત્વાઓ બંધે બોરડુ એથી માંકડ અને બંધે જોડેથી અણીદાર અથવા અણીયારા હોય છે તેમ કલકત્તાના મહત્વા નથી. તેઓ ધણા ખરા એક છેડે સાકડ પણ બીજે છેડે ધણાજ પોણા છે.

જરા આગળ ચાલતાં, “કેડગીરી” થી નીકળેલી “ગક બોટ” ઠપાલના કાગળે લાવતી સાંબણે મળે છે. જેલ સ્ટીમરના હતાડેઓને સાર, તેમના કલકત્તાનાં મીત્રોએ જે કાગળે બાકલીયાં હોય છે તે આ બોટમાંથી હતાડેઓને મળી રાકે છે. આ કાગળે મળીયાથી કલકત્તાની ખીજ તાજ ખબર અને હતાડેઓને ખુદ પોતપોતાની ખાનગી બાબતો વીરો ખબર પડીયાથી દોષને ખુસાલી

અને કોઈને ગમી જરેલા સમાચારો મળેછે, જેથી યોગેવચાર મેલ સ્ટીમર ઉપર તરેવાર દેખાવો થઈ પડેછે. કોઈ ખુસાલીથી ગીત ગાવા માંડેછે, કોઈ દીલગીર થાયછે અને કોઈ વમાસનમાં પડેછે. આ મથકથી કલકત્તા પેહિંચવાને જો મારો પવન હોયો અને સંજોગ બનીયો તો એક દિવસમાં પેહિંચી રાકાયછે અને એ મુજબ હમા જઈ પુગા હતા. આપું પણ કોઈવાર અનેછે કે પાણીનો માંભો જોર અને મોહોડાં ઉપરનો પવન હોયો તો કલકત્તે જઈ પેહિંચતાં આપું એક અઠવાડીયું પણ ભાગેછે.

આગળ વધતાં, નદીની ખંડે ખાશુના કીનારા હવે ખુદશા નજરે દેખાવા માંડેછે. પશ્ચીમ તરફનાં કીનારા ઉપર “કાઉકાલી”ની દીવાદાંડી દેખાયછે, જે કલકત્તાથી ૭૪ માઈલ દુર છે. જગ આગળ વધતાં “કેડગીરી”નું મથક આવેછે. થોડાં વરસોની વાત ઉપર મોહોટ મોટાં “ઈન્ડયામેનો” એટલે ધુરપ ખડ તરફથી વેપારના કારણુમર આવતાં મોહોટાં વાંહાંહો, આ ઠેકાણું ઉપર લંગરવાર થતાં હતાં. હાલના વખતમાં “કેડગીરી” માટે એક પોસ્ટ આફ્રીમ અને તાગથી સરેસા મોકલવાનું મથક છે. નદીની પોહોળાઈ હીયાં સાતથી આઠ માઈલ મુધીની છે. ઉગમણ તરફનો કીનારો હજુર ઉજડ અને વેશન દેખાયછે, પણ આથમણના કીનારાની જમીન ઉપર “કેડગીરી” આગળથી મારી લોલોની અને એડહી કરેલી માણુમ પડેછે. “કેડગીરી” આગળથી કલકત્તા હવે ૧૮) અડસેઠ માઈલ દુર છે.

આ મથકથી આગળ વધતાં “મડ પાઈન્ટ” એટલે કીચલનું મથક એવે નામનું ઠેકાણું આવેછે. હીયાં હારબધ જિંઆ “Cassuarina” જેને આપણા ઠેકલાક લોક ખુલથી જંગલી સરોવરના ઝાડ કહેછે, તેવાં ઝાડોની ઘટા અઘળી લાગેલી દેખાયછે. આ ઠેકાણે આગલા વખતની મોહોટી પણ હાલ પાયામાલ થઈ ગયથી ઈમારતોની નીરાળો હજુર જોવામાં આવેછે. એમ કહેછે કે ઈ સ. ૧૮૩૩ ના સાલમાં એક જબજં તોફાન હીયાં થયું હતું, જેથી નદીનાં પાણીના જોરથી આ જગ મધળી ધોવાઈ ગઈ હતી. આગળ વધતાં, “મુંદરખંદ”ની જમીન દેખાયછે. “મુંદરખંદ” રાજ્યોના અર્થ ઉપરથી વાંચનારના વીઆગમાં આપું આવરો કે આ જમીન ધણીજ ગળીયામણ અને મુંદર હરો. પણ તે માત્ર જંગલ, ખજોચીયાં અને ચીકલની જગા છે. આ જગાના નાહાના મોહોટા તરેવાર આકારવાળાં ટાપુઓ બનેલાં છે.

આ યુગ્મો ઉપર એવું કેહેછે કે આગળ મોટાટી અને માટી વરતી અને ઘણી ઈમારતો હતી, પણ નદીનાં પાણીનો બગેબર અશ્કાય નહીં કીધાથી વારંવારની રેલે, આ યુગ્મોનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આથી જગાઉપર હજુર કેટલી વરતી છે અને તીહાં ભાંતની ઉપજ પુરાકળ છે. મુંબઈ રોડેરના સદાના દીવાના-પણામાં કલકત્તાના દેશીઓએ સામેલ થઈ, આવી જગા એટીને તેને ફળવંત કરવા સાથે એક કંપની ઉભી કીધીહતી જેનું નામ “પોર્ટ ક્યાનાઈંગ” કંપનીને નામે ફોરી રૂપિ મરાહુર થઈ પડેલું છે. આ કંપનીનો કારખાસ ફેરફાર કરીને પાછો ચલાવીયો છે, અને ઉમેદ છે કે તેથી ફાયદો થઈ શકશે, કારણ કારખાસીઓ ઘણા આગ દોશીવાર અને પ્રમાણિક રૂઢરો મળેલા છે. “સુંદરબંદ”ની પાયામાલ થયી મીલકતોની નીશાનો હમણા આપણા જોવામાં આવેછે, અને કોઈ તો આપુંબી કેહેછે કે તે વખતની દોલત વટીક પણ હજુર તીહાં દયયલી જાણુદ છે. પણ તેને કાઠડે કોણુ? તીહાં વાંધો, જેરી માંપ અને રોગી પવન એવો તો જબગે કુકેછે કે થોડા જણુ તે મથક ઉપર ગયલા પાછા મલામત આવી શક્યા છે. તીહાં દોલત દયયલી પડેલી છે, આ વાત વીરો તો હમારેથી કંઈ કેહેવાઈ શકતું નથી, પણ સુંદરબંદની બદ હવા જે ઘણીજ એહેરી અને રોગી કેહેવાયછે, તથા વાધ અને સાંપની તીહાં જોટી વરતી છે આ વાત તો ખરેખરી અને મતા બરેલી છે. જીવનો વીમો ઉતારનાર કંપનીવાળાઓએ તો તેમની “પાલીસી” એટલે વીમાના લખતની મરતોમાં ખુલ્લું સાક લખી જણાવેલું છે કે ફલાણી ફલાણી જગા ઉપર જીવનો વીમો બિતગવનાર રાખમોએ કબી પણ જવું નહીં, એમાં “સુંદરબંદ” યુગ્મોનું નામ સુકેમું છે, અને તેવી જગા ઉપર ગયાથી જો તે રાખમનું મરણ નીપજીતું તો વીમાવાળાઓ તેના જીવની નુકસાનીય જવાબદાર નથી ગણવાના એવી એકમ સરત લખેલી છે.

નદીમાં આગળ જતાં “રંગા ટુંલા” નામનું એક મોટુંડું ગીચ જંગલ નજર આવેછે. આ જંગલમાં પણ વાધની ઘણી વરતી કેહેછે. હમારી નજરે તો કોઈ પણ જનવર તે વખતે નહીં દેખાયું હતું પણ આપું સાંભળીયામાં આવીયું છે કે આ ડેકાણા ઉપર વાંદાંણવાળાઓને કોઈ કોઈ વાર દુરથી જંગલમાં ફગો વાધ નજર પડીયો છે, અને એક વાર તો તે ડેકાણાં ઉપર કેટલાક કોળીયા હીમત કરીને માછલી મારવાને ગયા હતા, તેમનામાંના

એક જાણુને વાઘ આવી જિંદગી લઈ જતો વાંદાંણુવાળાઓએ નજરે નજરે જોયો હતો, એવું લખાયું છે. વળી આગળ ચાલતાં, વાંદાંણુવાળાઓએ પોતાનો રસ્તો પીછળની ગખવાને એક ઠેકાણું ઉપર એક નોંધી ચાલવા જોગ ઝાડને નીરાન તરીકે નજરમાં ગખી ચુક્યું છે અને તેનું નામ તેમના રમુજી ખીલજ અથવા તોરમાં “રૂપાનાં ઝાડનો મીનારો” કહી ચાલીયું છે. જરે આ ઝાડ આગળ આવી પુગા એટલે કલકત્તા ૫૭) માઈલ દુર છે એવું વાંદાંણુવાળા જાણે છે.

આ ઠેકાણેથી પસાર થતાં આગળ નદીના ઉગમણ કીનાગ ઉપર વસેલું ગામડું પેટેલ વેહેલું નજરે પડે છે. આ ગામડાંનું નામ “કુલી” કહીને કહે છે, જેમાં એક પુગણું હીકું દેહેરું છે અને યોગક ઝોડોનો જુખડો માત્ર દેખાય છે.

હવે હીયાંથી બંગાલાની વેરાન અને જંગલ જેવી જમીનનો છેડો આવી માણસ જાતની વસ્તી લાયક જગા આપણી નજરે પડતી જાય છે. હમોએ આ ઠેકાણે સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરીને નજરે નજરે કંઈપણ જોયું નથી, પણ વાંદાંણુના તુતક ઉપરથી જે કંઈ દેખાઈ શક્યું હતું તે ઉપરથી એવું કહેવાને બની આવે છે કે આ વસ્તીની જગા ઉપર એતીવાડી થયેલી હોય એવું હમને અજાણું નજરે પડીયું હતું. આ ગામડાંનું નામ “કુલી” કહે છે અને હીયાંથી કલકત્તા ૪૮) માઈલ દુર છે.

“કુલી” નદીની કંઠેરી વલાણુ અને પેચ બંગ્લા માર્ગ હવે હીયાંથી શીર થાય છે. જે વલાણુ ઉપર “અયમડ હારખર” નામનું મથક છે, તીહાં આગળ એક વાર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારનાં વાંદાંણુ આવી લંગરવાર થતાં હતા. હાલ આ મથક ઉપર પોસ્ટ આફીસ, તાગની આફીસ અને માંડવી ખાતું છે. આ છેલાં ખાતાંમાંથી એક અમલદાર આ મથક ઉપરથી સ્ટીમર ઉપર આવે છે. અને જહાંસુધી આપણે કલકત્તા પોહ્યાંએ તીહાંસુધી સ્ટીમર અંદરનાં સરવે સમાન ઉપર જહાતની બાબદ વીરો તે ચોકાસી શએ છે. બરોબર એવીએ તો આ અમલદાર સરકાર તરફથી સ્ટીમર ઉપર આવે છે, અને તેમાં આવેલા જહાત લાયક માલ, તેવા સાહકાર ઉતારૂઓ વીમગબોમાં અથવા મુલથી વગર જહાત આપવે પોતાની માંયે સહિ ચાલતી નહી પડે, આ વીરો તે મંબાજ રાએ છે!

જરા આગળ વધીયા કે નદીના હવે ઘણાજ ધામી બરેલા જાગ ઉપર આવી પોહ્યાંએ, જહાંથી પસાર થતાં વાંદાંણુવાળા ધણીજ મંબાજ રાએ છે. આ ઠેકાણાંને “જેમ્સ ઝોન્ડ મેરી” નું નામ આપેલું છે. હીયાં રેતીનો એક જળરો

મોઁ ઢગ થયેલા છે. “હુશી” નદીની સાથે બે ખીજ નાહાની નદીઓ “રૂપનારન” અને “દમુદા” મળીયાથી આ બંધે નદીનાં પાણીસાથે ધસધંધ આવતી રેતી, મોઁદં, કચ્છા વીગેરેના જમાવ થયાથી આ ઢગ અથવા ટેકરો બનેલા છે. આ ઢેકાણાંનું નામ ઇંગ્લેજ લોકનાં જ્ઞાનમાં હંમેશા ધણીજ ધારતી ઉપજવનાર છે, કારણ એ કે આ જગ્યાએ કેટલાંક કમબખતી બરેલાં વાંદાંણો કંઈ મુદત ઉપર ભાગામાં આવીયાં હતાં. રૂપનારન અને ‘હુશીનાં દોઆબના ઉત્તર કીનારે “ફોર્ટ મારનીંગટન” નામનો કીલ્લો અથવા બેતરી આગલા વખતમાં ઉભી કરેલી હતી, અને આ મથક, કલકત્તા તરફ જતાં, પેહેલી ચોકી તરીકે ગણાતું હતું. એની સાંભણેના કીનારાનું નામ “હુશી પાઇન્ટ” આપેલું છે, જે વચ્ચી આગળ જતાં, જમીનનો દેખાવ વધારે અને વધારે રળીઆમણો નજરે પડેો જાય છે. “હુશી પાઇન્ટ” આગળથી કલકત્તા ૩૩) માઈલ દુર છે. ગામ ગામડાંનાં જુવં નજરે પડે છે તેમનો દેખાવ ગોલ અને અણીધાર ધાંસની ગંભીરોતો નેવા દેખાય છે. સમળાં જુવંનાં છાપરાં એક તરેના ધાંસનાંજ બનાવેલાં હોય છે. ગામડાંઓની વસતી માહોટી કહે છે. અંગાલ પ્રાંતની જમીન, કીનાગ આગળ સું કે અંદર જમીન ઉપર સું, બંધે ઢેકાણે નીચી અને સપાટ છે. કોઈખી ઢેકાણે અંકુ પહુ ટેકરી અથવા ડુંગરી જેવું કંઈ નજરે પડતું નથી. સ્કીમર ઉપરથી ગામડાંનાં જુવં જાણે નીચાણમાં પડેલાં હોય એમ દેખાય છે. નદીનાં પાણીને, બંધ બાંધીને તજવીજથી અટકાવી રાખેલાં છે. આ બધ જો નહીં હોય તો મોહોશ ઉધાતનાં પાણી આખી જમીન ઉપર ફરી વળે એટલી જમીનની સપાટી નીચી છે.

“હુશી પાઇન્ટ” છોડી સાત અથવા આઠ માઈલ આગળ ચાલતાં, “દમુદા” નદીનું મુખ યવા હાત ઉપર આવે છે, જે ઢેકાણાં ઉપર “ફલકા” નામનું એક ગામડું છે, જ્યાં વલંદા વેપારીઓએ વેપારનું પેહેલ વેહેલું મથક કરીયું હતું. ઈ. મ. ૧૭૫૬ ના સાલમાં, ઇંગ્લેજ લોક કલકત્તાથી નાહાસી આવી, આ મથક ઉપર વાંદાંણોમાં અને તંબુઓ મારી ખીચોખીચ ભરાઈ સંતાઈ બેઠા હતા. પણ નેવા જુરા હાલ કલકત્તામાં સપડાયલા ઇંગ્લેનેના “બ્લાક હોલ” નામના પ્રખ્યાત કેદખાનાંમાં મુખઉદ દોલાને હોતે થયા હતા, તેવાજ જુરા હાલ આ ઢેકાણાં ઉપર પણ નાહાસી આવી ભરાઈ રહેલા ઇંગ્લેનેના, મરફીથી અને ખીચોખીચ વસીયાથી થયા હતા, જે માં પણ જીવની ધાત થઈ હતી. “ફલકા” ગામડાંથી કલકત્તા ૨૭) માઈલ દુર છે.

હીયાંથી આગળ ચાલતાં નદીમાં, હવે ઠેકાણે ઠેકાણે ગામડી હોડીયા, મછવા, પડાઉ મળેછે, જેમનો તરેવાર દેખાવ પેહેલવેહેલા જોનારને ખુરાનુમા લાગેછે. મછવા તથા પડાઉના મોઝા જે મોહોટા અને લાંબા બાંજુઓ સાથે બાંધેલા હોય-
છે. અને જેઓ ભારથી વાંકા વળી ગયલા અથવા મરડાઈ ગયલા દેખાયછે, તે જોઈને આપણાથી ટીકા કરવા શીવાય રહેવાનું નથી: પણ તે સડ વળી ફાટી ગયલા, થીંગર થાંગર કરેલા, કોઈ કોઈમાં તો મોહોટાં ગાળડાં અને બગાડાં પડેલાં જોઈને તો, કલકત્તાના પડાઉ અથવા હોડીઓ અને હોડીવાળાઓની આગમી અને બેપરવાઈ ઉપર હમણું આવીયા વગર રહેવાનુંજ નથી. કોઈ કોઈ જગા ઉપર નદીમાં હવે ઐક્ય વાંદાંણુ પણ લંગરવાગ થયું નજરે પડવા માડેછે અથવા કોઈ સ્ટીમર કુમતી અને આવાજ કરતી આપણી સ્ટીમરની બોરડુંમિથી ઝડપમાં નીકળી જતી પણ દેખાયછે.

આગળ જતાં “મોચાપુર” નામનું કલકત્તાથી ૧૮ માઈલ દુર, ઐક્ય મથક આવેછે, જ્યાં મરકારી બાસ્ત સખવાનાં મકાનો બાંધેલાં છે. કલકત્તા તરફ જતાં સપળાં બારકસોની પાસે તેમનાં કામ જોગ કરતાં વધારે દારૂ ગોળો તેમની પાસે હોયો તો તેવાં સપળાં બારકસોને આ ઠેકાણાં ઉપર તે દારૂ ખાલી કરવા પડેછે. આજ ઠેકાણાં ઉપર ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના સાલમાં, હીંદુસ્થાન ક્રીમે કરનાર “ફ્રાન્સિસ” પોતાના સીપાઈઓ લેઈને, કલકત્તા પાછું જીતી લેવાને ઉતરીયા હોતો, અને આજ ઠેકાણે ફ્રેન્ચ લોકોએ તેમનાં વેપારનું ઐક્ય વેળા મથક કર્યું હતું. “મોચાપુર” આગળ થોડક વખતની વાત ઉપર, વાંદાંણુના આવવા જવાની કલકત્તા અખર આવવાને, ઐક્ય વાવરાકાડી હતી, પણ જીઆગથી તારની મારફતથી મદેસા મોકલવાનું કામ જાગી થયું છે, વીયારથી “મોચાપુર” આગળની વાવરાકાડી કાલાડી નાખીને ઐક્ય માઈલ આગળ “આટમીપિર” નામની જગા ઉપર તે ઉભી કરવામાં આવી છે.

આગળ વધતાં “ફ્રેઈ ગ્લાસ્ટર” નામનું મથક આવેછે. આ મથકને જો કે “ફ્રેઈ” ઐટલે ધીરવાનું નામ આપીયું છે, તે છતાં પણ વીહાં માત્રે ઐક્ય મોહોટી રૂની ગીરણી સીવાય બીજું કંઈજ નથી ઐવું જાણવામાં આવ્યું છે. આ કીલ્લા આગળથી કલકત્તા ૧૨૫ સાડાબાગ માઈલ દુર છે. “ફ્રેઈ ગ્લાસ્ટર”ની સાંભળેના કીનારા ઉપર “બજબજ” નામનો ઐક્ય બીજો કીલ્લો છે, જે

નમીન ઉપર ઘણા અંદરથી છે તેથી સ્ત્રીમર ઉપરથી દેખાઈ રાહો નથી. પણ આ કીલ્લા વીરો તવાડીખમાં એક રમુછ ખીના લખાવડી છે તે જાણવા જોગ મમત્ર અંગે આવી છે. કેહેછે કે ઈ. મ. ૧૭૫૯ ના સાલમાં જરે કલકલા પાછું જીતવાને ઇંગ્રેજ લશ્કર આ ઠેકાણાં ઉપર આવી પોહોંચીયું, તારે ૨૬ મી ડીસેમ્બરને દીવસે, સ્ત્રીઆઈ લશ્કરનાં આડમીરવ વાટમનનું “કેન્ટ” નામનું એક વાંહાંણુ, આ ઠેકાણાં ઉપર લડાઈને માર લગવાર થયલું હતું. વાંહાંણુ ઉપરથી કીલ્લા ઉપર તોપનો મારો ચલાવેલા હોતો અને તેથી કીલ્લાના કોટમાં બગાડાં પડીયાં હતાં, તોયપણુ તે કીલ્લા ઇંગ્રેજોના હાતમાં હતું તુતીક આવેલો નહીં હતો. તા. ૨૬ મી ડી સેપ્ટેમ્બર રાત્રે, છાવણીમાં સઘળી સમાધાની હતી, અને લડાઈ અંધ હતી. તેવા વખતમાં “કેન્ટ” વાંહાંણુ ઉપરનો એક ઇંગ્રેજ મેલર (ખલામી), જેનું નામ રેફ્રેન હતું તે સેલજને ઘર પીવાનો પુકળ મળી આવીયાથી, તેને મુગું પડી રહેલા નહીં ગમીયું હતું. તે પોતાની જગા ઉપરથી પીધેલાની બાહારમાં બાહર નીકળ્યો. કોઈએ તેને જોયો નહીં તેથી તે રખડતો છેક કીલ્લાની નજદીક જઈ પુગો. તે કીલ્લાની અંદરના નજદીક જઈ પુગો કે, તેનાં માથામાં અંગ્રેજ પવન આવીયો કે તોપથી પડેલાં બગાડાં વાટે કીલ્લામાં ઘાખલ થયું! તુરત તે બગાડાં વાટે અંદર ધુમી ગયો, અને જોએછે તો કંટલાક મુમલમન મીપાઈએ તીલાં બેઠેલા હતા. તેણે તુરત પોતાની પાસે વાંહાંણુની “કંટલાસ” કુગડી હતી તે કાહાડીને તેમની ઉપર ધમારો કીધો, અને પોતાની પાસે ભરેલી એક પીસોલ હતી તે પણ સીપાઈએ ઉપર ગડી, અને “હુરો” ના ત્રણ મોહોગ્ર પોકાર મારીને બોલીયો કે “કીલ્લો મારા હાતમાં આવીયો!” મુમલમીન મીપાઈએ તેવાજ તેની ઉપર તુટી પડ્યા, પણ પેલા સેલરે એખલે હાતે તેમની સાંબણે ધણીજ દીલાવડીથી અને તાજીખી ઉપજરે એવી બાહાદુરીથી પોતાનો ખચાવ કીધો હતો. માંભાં સાંભી લડતાં અંતે તે રોખના હાતમાંની કુગડી એક સીપાઈએ મારેલા ઝટકાથી કપાઈ બે કકડા થઈ પડી હતી, જે થયાથી સેલરનો જીવ હવે બારી જોખમની અણી ઉપર આવી પડ્યો હતો! એવામાં ખીજં બે સેલરે આવીજ રીતે રખડતા રખડતા કીલ્લા આગળ આવી પોહોંચેલા હતા, તેમના કાન ઉપર પેની “હુરો” નો પોકાર પડયાથી તેઓ બાગવાજ અંદરે ધુમીગયા હતા અને જે વખતે પેલાની કુગડીના બે કકડા

થવા હતા, તેજ પ્રસંગે આ નવા બે ત્રણ મેલરો અંદર ધુસી ગયાથી તથા ધુસતા વારજ તે મેલરોએ પણ “હુરે” નો પોકાર જોરથી મારીયાથી, આખી ઇંગ્રેજી છાવણીમાં, રોહોર અને પોકાર યદરિહો હતો. પેલા મુસલમાન સીપાઈ-ઓ આવા બનાવ જોઈ, ખરેખર ધભરાટથી બેસાવધ યદરિહો થતા. છાવણીમાં પોકાર થતાંજ, ઇંગ્રેજી લશ્કર એકદમ ઉઠીને, જો કે તેમને કોઈએ હુકમ નહી આપીયો હોય, તોયપણ પડતુ ખડતું એકદમ દોડી ધમારો કરીને કીલ્લા ઉપર ચઢી ગયું હતું. આ રાત્રની વખતે સંજોગ ગડબડટ અને હુમલો ખીન કવાયદે જન્મ તેમ થયેલો હતો, તોયપણ તેમાં એક અકસ્માત સીવાએ ખીજી કઈ નુક-માની નહી થઈ હતી. માત્ર એક નામીયો સરદાર “ડ્યુગલ ક્રાંપવેલ” નામનો કપતાન પોતાનાંજ લશ્કરનાં માણુમની બંદુકની ગોળી લાગ્યાથી મરણ પામીયો હતો. કપતાન કુટે તુરત ગોતોરાત્ર કીલ્લા પોતાના હસ્તકમાં કરી લીધો હતો અને સહવા-રના દીવમ ઉગેતજ કીલ્લા ઉપરથી તોપો છોડી આડમીરલ વાઠમનની મનવારને મલામતીનું માન આપીયું હતું! ખરી મેલરી બાહાદુરીને આ એક અમ્લો દાખલો છે, અને ખગ મુઘની દીલાવરી તે એનેજ કેહેવી જોઈએજ, જો કે છાત્ર પાણીના બાહારમાં આ બનાવ બનીયો હતો એટલીજ ખામી એમાં થઈ હતી. મેલર રેહનને જરે મહવારના ધમકી આપીને કેહેવામાં આવીયું હતું કે તેણે લશ્કરી કવાયદના કાયદા કાનુનો તોડીયા હતા, અને દારૂપીને આવું તોડન ઉઠાવીયું હતું, આવા અન્યાય તેની ઉપર મેખીયામાં આવીયો છે, તે ઉપરથી એવું કેહેછે કે પેલા સેલજે મનમાં બડબડીને જવાબ આપીયો કે “—” કુલાણુના મહને કમમ છે કે જહાં મુધી હું જીવો. હું તીહાંસુધી ફરીને હું કોઈખી ખીજો કીલ્લા મારી મરો એખલો કદી પણ જીતી નથી લેવાનો”!

આ કેકાણું ઉપર નહી ધણીજ માંકડી થયખી છે, અને બંધે બાજુના કીનાગ ઉપર પુષ્કળ ગાંમડાં, વસ્તી તથા ખેતીવાડી નજરે પડેછે. હીગાંથી હમા ચીજો મહવાઓમાં કલકત્તા તરફ ભગાઈને જતી આપણા જોવામાં આવેછે. મેવો, તરકારી, બાળવાના લાંકડાં, ધાંમ, પેંગ્રા, કોડીકામ, કાચકામ, ઇતરડી, ધા બાંધવાની ખીજી ચીજો, અને હજારો જાતની ખીજી જીવજો હીયાંથી કલકત્તા તરફ જતી દેખાયછે. આટલા ઉપરથી જોનાંગી નજરે હવે એવું દેખાવા માંડે-છે, કે તે કોઈ માલોટાં વેપારનાં રોહરે અથવા મથકની નજનીકીમાં આવી પહોંચેના

છે. હીયાંથી જ્યાં આગળ વધતાં “મલનકલી પાઈટ” નું મથક આવે છે. આ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો અર્થ દુઃખ અથવા દીલગીરીનું મથક ખિંચા થાય છે, પણ તેવું કંઈ તીવ્ર છે નહીં. આ ડેકાણુંનું અસલ હીંદુસ્થાની નામ “મલીકદલ” કરીને હતું. પણ ઇંગ્લેન્ડથી આવેા હુઆર બરેબર નહીં બોલી સકાયાથી, તેઓ “મલીકદલને” ડેકાણે એક કોરો બોલ “મલનકલી” લગાડી દીધા હતા, અને તે આજ સુધી બોલીયામાં આવે છે. આ ડેકાણું ઉપર ખીચું જાણવાજોગ કંઈ નથી, તોયપણ એક ખીના તવારીખને લગતી હીયાં બનેલી છે, જેમાં ખિંચું જાણાયલું છે કે ઈ. સ. ૧૭૫૮ ના સાલમાં, તા. ૨૪ મી નવેમ્બરને દીવસે, પણ ઇંગ્લેન્ડ વેપારીના નાહાનાં વાંહાંણુએ મળીને વલંદનાં માત લશ્કરી વાંહાંણુ સાથે આ ડેકાણું ઉપર લગઈ કરી હતી અને એ કલાક કદાચ મોરે અલાવીયા પછી વલંદાખિને તદ્દન અને પુરા દરાવી નાખીયા હતા, અને સાત વાંહાંણુમાંનાં છ વાંહાંણુ ઇંગ્લેન્ડએ પકડી પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં. સાતમું વાંહાંણુ હીયાંથી નાહાડું હતું, તે આગળ જાણાવેલાં “કલી” નામનાં મથક આગળ ખીનાં ઇંગ્લેન્ડ વાંહાંણુવાળાઓના હાતમાં સપડ્યું હતું. આ ડેકાણું કંઈ દરીયાઈ લગઈ કરવા જોગ મથક નહીં હતું, તોયપણ હીયાં લગઈ તો થઈ જ હતી એમાં તો કંઈ રાખ છે, જ નહીં. આ મથકના ઉગમણ કીનારા ઉપર “અકુશ” નામનું ગામ આવેલું છે, જીહાંથી કલકત્તાના ઘણાં ખરા ભાગ ઉપર અને તીહાંથી જતાં વાંહાંણુવાળાઓને મીઠું દીધેલા ખોરાકની જીનસો યોડાક વખતની વાત ઉપર પોહોઆડીયામાં આવતી હતી. “અકુશ” ગામથી કલકત્તા સાડાસાત માઇલ દુર છે. હીયાંથી “સંકલ સાન્ડ” નામનાં મથક ઉપર થઈ, રાજગંજ ગાંમનું છોડી તથા “થાણુ” અને “આલીગઢ” નામના કીલા જે “કલાઇવ” અને “શારનાક” સરદારોએ સેહેલાઈથી રૂતે કીધા હતા, તે કીલાની હેવણ પોડેલી જગા વધવી આગળ વધતાં, “ગારડનરીય” નામના એક રણીયામણુ અને બાગોબાહાર જેવાં મથક ઉપર આપણુ આવી પોહોઆઈએછ, જે મથકની ખુરાનુમાઈ ઉપર આપું કલકત્તા ખુરબાન અને મગર છે. દરીયા ઉપર સફર કરનારા ઘેરાયલા ઉતારઓ, જેમને લાંબા વખત સુધી દરીયા અને આકારા શીવાય જાણું ખીચું કંઈ જ નહીં નજરે પડેલું, તથા “હુમી” નદીમાં આવીયા પછી પણ જે કંઈ દેખાવ જોયેલા તે મધજો વેરાન, ઉજડ અને જંગમી હાલત જેવા જેવામાં આવેલા, તેમની

આંખો જોઈ આવા ખુશનુમા “ગારડનરીય” નામનાં મથક ઉપર પડે છે તારે તે જોવાથી જે લોકમાં આનંદ હત્યબ થાય છે. તે આનંદ બોગવીયા ગ્રીવાય, ફક્ત વાંચીયાથી નથી હાંમત થઈ શકવાનો. એક દાત ઉપર નહીનું પાણી સ્થીર પંથકયકું છે, જલે પાણીની નકરી એક માલેદી યાજી બચાવી છે, તેની એક કોર આગળ કુલવાડીના રજીઆમણ બાગનાં મુંદર ઝાડોનો પ્રતીર્જીબ પાણીની મપાદી ઉપર, જલે આરમીમાં દેખાતો હોય તેમ દેખાય છે; ખીછ કોરે જ્યાં, ઉમા કદનાં, કલવર ઝાડોની દબલ્યા બરેલી હાર લાગેલી છે; તેમનો આ-બેહુબ જોડે પાણીની મપાદી ઉપર, તમામ બાગીકા બરેલા દેખાય છે, અને આ સમજાની અંદર એક માલેદી સુંદર ઈમાગત, જેનો ઉઠાવ તખકા ઉપર તખકા બાંધીને કરેલા છે, તે નજરે પડે છે; આ દેખાવ કંઈ જોવા તેવો નહી સમ-જવો! પેલાં જોયા કલવર દબલ્યા બરેલાં ઝાડોની જે હાર દેખાય છે, તે ઝાડે કલકત્તાના મરકારી બાગનાં ઝાડે છે, જે બાગમાં પૃથ્વિતા ઘણા અગ દેગોના ઝાડ પાન અને વનસ્પતીનો એક મલોજ કીમતી અને જોવા લાયક જમાવ, છુટે દાને ખરચ કરીને મરકાર તરફથી બનાવીયામાં અને આપુ ગમ્પીયામાં આવીયા છે. આ બાગનો દેખાવ નદી ઉપરથીજ જોવારનાં મનને પોતાની તરફ ખેંચી લીધે છે. હીયાંથી જોનાર તેની ઉપર જલે માલીન પડી તે અંદરથી કેવો ખુશનુમા હશે તે જોવાની ઈનિજમરીમાં પડે છે. કલકત્તે જઈ આવેલા જેની દ્રાઈએ આ બાગ નહી જોયો હશે, તેમને હમે અરેઅર એક સેએ ખુદરતી માજ બોગવનયેમાં અચજ કમતમીબ ગણુમું. પેવી તખકા ઉપર તખકાવાળી જે ઈમાગત દેખાય છે. તે “બીરાપ કાનેજ” છે. હીયાં ઈંગ્રેજ કેજવગી આપવાનું એક માલેદું આનું છે, જે કલકત્તાના વડા બીગપની ટ્રોગેમથી મથાપવામાં આવીયું છે.

બીગપ કાનેજની સાંજળી બાજુએ અને ગારડનરીયની પેગ્રમમાંજ બી. એડ આ. કંપનીની સ્ટીમરો લંગવાર થાય છે. લિયાંથી ઉનાચ્ચો સ્ટીમર-માંથી ઉતરે છે અથવા ચડે છે. આ ડેકાણાં ઉપર સ્ટીમરમાંથી ઉતરનાં જે બરતીનો વખત લાય છે તો સ્ટીમર છેક ડેકાની જમીનની નજીક મુખી જઈ શકે છે. આ ડેકાણાં ઉપર ઉતરનાં કલકત્તાનું મેડેર હીયાંથી નજીક વલ્લ માદલિ દુર છે, છતાં પેડેંચવાને ગાડીમાં જનું હોય તો બાડેની ગાડીએ અથવા ખીછ રિન કાવ લાંજલાને પલકી, મોટ તદ્દિગ મગી શકે છે.

ગારડનરીઝ આગળ આવી પહોંચતાં, હજુ કલકત્તાના રોહરનો દબ્બલો બેસેબર નજરે પડી શકતો નથી. જે કંઈ તે ડેકાણું ઉપર દેખાય છે, તે માત્રે ગોદીઓ, અને તેમને લગતાં કારખાનાં, ઓગ્રની ઘરા અને ઈમારતો માત્રે દેખાય છે. એક ગમથી ખુલ્લું સપાટ મેદાન દેખાય છે, જ્યાં મેંટાં અને બકરાં ચરે છે. ખીજી ગમથી મેંટપાલ નામના કીમચીયન લોકના દેવલનો મીનારો અને ચૌરંગી લતા ઉપગ્રી મુદ્દે રંગની ઈમારતો પેટી ઓગ્રની ઘરામાંથી છુટી છવાઈ નજરે પડે છે. રોહરનો ઘણો ખરો ભાગ તો, ફારગ્રી દીવાલ અને ફોર્ટ બેલીયમ નામના કલકત્તાના કીલ્લાથી ઢંકાયેલો રહે છે. તેમાંથી માત્રે વાવરા કાઢીને ઉપરનો ભાગ અને દેવલનો મીનારો માત્રે દેખાય છે.

તા. ૩૦ જાનેવારીને દીને માંજના ઠા કલાકે મેલ સ્ટીમર તેના ઊતારાની જગા આગળ આવી પુગી હતી અને તેની થોડી વખત આગમચ, સ્ટીમરના માણસોએ ઉતારાઓનો મગ મામાન, પેટી, પેટરા, વાંદાંણના હોલમાંથી કાઢાડીને સ્ટીમરની ત્રુતક ઉપર હારખંધ ગોઠવી દીધા હતા. એમાંથી નામ વાંચીને જોનો જે સામાન હતો તે ઉતારાઓ અપોઅપ પોતે ઉઠાવી લેતા હતા. આ વખતે કલકત્તા તરફથી ઉતારાઓના સગાવાહાલા, દોસ્ત આરાનાઓ, ક્રીનાર ઉપર આવી ઊભા હતા, તે વખતે એક જોવા જેવી ગચના, જેવી આપણા પાલવાના બંદર ઉપર આવા ટાંકણામર થાય છે, તેવી તીહાં થઈ રહી હતી. તેમાં એક આહોટો ફેર એ હતો કે આપણી મુંબઈના પાલવાના ડંકા ઉપર તો બંદર બોટમાં ઊતારાઓ સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીને આવે છે, પણ હીયાં કલકત્તામાં તો આણેટી સ્ટીમર છેક ડંકાની બોટકુએ જઈ શકે છે, અને ક્રીનાર ઉપર ઊભા રહેલાં માણસો સ્ટીમર ઉપરના માણસોને જોઈ શકે છે, અને એકબેક સાથે વાત કરી શકે છે એટલા નજીક બંધે તરફવાળા આવી જાય છે, જેથી દેખાવ વધારે જોવા લાયક થઈ પડે છે.

જેમ ખીજાઓને તેમ હમને લેવાને હમારા કેટલાક મીત્રો તથા કામાજીની પેહેડીના મીત્રો આવીયા હતા. સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીને કેટલાક ઓળખીતાઓ સાથે અને કેટલીક નવી ઓળખો સાથે ચેલબેટ કાઢી. હમારે માર જે ગાડી અમાગ મીત્રો લાવીયા હતા તેમાં બેમવાની જગા જો કે માર જાણતી હતી તોએપણ તેમાં ખાંચમા હમારા એક મીત્ર, જેવણ કલકત્તાના મેહેવાશી હતા તેમને જબરદસ્તીથી હમારી સાથે બેસાડીયા હતા,

આવી મનુલખથી કે જોખી કંઈ હમોને જાણવું હોય તે તેવણને પુછી હમો વાહેક યઈ રાખીએ. પાંચ જણ એક ખુલ્લી ગાડીમાં બચકાઈને બેસવા તથા આવી રીતે રસ્તા બપરથી ખુલ્લી ગાડીમાં રોહૅરમાં ફરવાને હમો ખચીત મુંબઈમાં હોતે તો જરા આંચકો ખાતે, પણ આ વખતે તો કલકત્તા રોહૅર જોવાની હલક એટલી તો યઈ હતી, અને પરદેશમાં જાણી જાણી પીછાન નહી હોવાના સમયથી હમને જરા વધારે છુટથી ફરવાની હીમત યઈ હતી, તેથી આવી રીતે બચકાઈ કચકાઈને બેસી ફરવાને તે વખતે કંઈ અણધરું નહી લાગું હતું. ગાડીમાં બેસાંજ સાંબેથી એક જણ દોપતીમાં કોઈ તરેના ફોજા મુખીને હમારી આગળ વેચવાને લાવીયો હતો. હમોને ખબર નહી હતી કે તે ફળ મું હતાં. પણ જરે હમારા જાણવામાં આવીયું કે તે ફળ કલકત્તાનાં બોર હતાં, તારે હમને તેનાં કદ વીરો ઘણીજ તાગુખી લાગી હતી, કારણ હમાએ આ તરફનાં બોર આગળ જોયલાં નહી હતાં. હાલ તો મુંબઈમાં રેલવે ઘાખલ ધયાથી એક ગમથી છેક મુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, અને વડોદરા અને ખીજી તરફથી છેક નાગપોર સુધીથી બોર અને ખીજી સાથે મેલા આવવા લાગે છે, પણ તે વખતે આયું કંઈ આવવું નહી હતું. કલકત્તાનું બોર મોહોરાં કદનું છે. તે વચલા કદનાં પેર જોટલું મોહોટું થાયછે, આવી જો મીસલ આપીએ તો તે સહૅરૅવીને નહી બે-

પડી હતી. આવી રીતે ખાવાને હમો મુંબઈ શહેરમાં એકાએક હીમત નહીં ચલાવી શકતે ! આ સ્વાદનો છેડો જલદીથી આવી ગયો હતો. ગાડીમાં જોડલા બેર ખવાયાં તેનો અરધો ભાગ પછવાડેથી ખીજે અથવા ત્રીજે દીને નહીં ખાવા ગયો હતો, અને પછી રકતે રકતે તે એટલો તો ખોજો થઈ ગયો હતો કે તે કુળ વીરો વીઆર વટીકે પણ નહીં આવતો હતો. કલકત્તામાં બેરનો ઊપયોગ અમાર ભરવામાં પણ ઘણો થાય છે.

ગાડીમાં બેસી પસાર થતાં આસપાસ જે મોહોટ મોટી ઇમારતો નજરે પડતી હતી તેમની બાંધણી અને દબદબા ઉપરથી પેહેલ વહેલા જોનારનાં મન ઊપર કલકત્તા શહેરની ખુબસુરતી અને દમામ વીરો સારી અસર થયા વગર નથી રહેવાની. જેમ જેમ ગાડી આગળ વધતી જાય છે તેમ મુંદર દેખાવ અને બાંધણીવાળી ઇમારતો એક પછી એક નજર માંભણે આવતી જાય છે, તે જોઈને કલકત્તાને “સીટી ઓફ પાલિસીસ” એટલે મેહેસોનું શહેર કરીને જે નામ અપાયામાં આવીયું છે તે અરેખજ આપીયું છે, એવું ધારવાને ખરા સખખો મળી આવે છે. પણ આપો દેખાવ લાંબા વખત સુધી નથી રહેતો. થોડા વખતમાં આ દમામ ભરેલી રચનાનો છેડો આવી જાય છે. કલકત્તાની દેશી વસ્તીના લતા ઉપર આવી પ્રગા કે ઇમારતોનો આગલો દબદબા ભરેલો દેખાવ બદલાઈ કલકત્તાના નામને ઝાંખ લગાડનાર દેખાવ જોવામાં આવે છે. મેહેસોનાં શહેરનો બપોડો હોયાં તરમ પડી ગયેલા દેખાય છે. દેશીઓનાં ઘર એવાં તો બેંડાલ નજરે પડવાં મોડે છે કે આપણને તાજુખી લાગીયા વગર નથી રહેતી કે શું બંસ આટલામાં જ મેહેસોનાં શહેરનો છેડો આવી ગયો અને કોઈ ખીજુજ શહેર નજર આગળ આવીયું કે ? તેની માથે રસતા એવા તો વાંકી વલાણના અને ગલીચ હાલતમાં હમારો જોવામાં આવીયા હતા કે તેમની સરખામણી જે આપણે કરવા જઈએ તો આપણી મુંબઈના બુસારી અને રંગારી મોહોલા તથા ચીચબંદરના લતા તરફના મોહોલા જેવા તેઓ દેખાતા હતા. આ ઠોકાણાં ઉપરનો વાસ, હવા અને મગવડ તરફ નજર કરતાં, આપણી મુંબઈના ઉપર જણાવેલાં ઠોકાણાં, હાલની હાલતમાં ધણેક દરજે કલકત્તા કરતાં વધારે મેહેતર હાલતમાં જણાવાં. કલકત્તા શહેરનો દેખાવ નદીમાંથી અને ગારડનરીચ આગળથી જેવા દીલપસંદ દેખાયો તે ઉપરથી જોનારે જે મત બાંધીયું ટરો તે મત આ દેશી વસ્તીના લતા ઉપર આવી પોહોંચવા પછી

તેને ફેરવવાની ફરજ પડશે. આ સઘળું થવાનો મખખ ઝોટલોજ છે કે કલકત્તાની બપકા બરેલી અને મેહેલ જેવી ઈમારતો વીગરે જે ખુબસુરતી બરેલા દેખાવ છે તે એક એકમ હદમાં અને લતા તરફજ માને આવી રહેલા છે. જીહાં યુરોપીયન અને જુજ દેશી વેપારીયો તથા મરકારી ચાકરીવાળા ધણા ખરા અમલદારોનો તમામ વહીવટ ચાલુ થઈ રહેલા છે તે લતા તરફ ધણીજ મોહોટી હારખધ ઈમારતો બંધાયેલી છે, મોહોટ મોટા મોહોજ રસ્તા, ફરવા હરવાની જગા, મેદાન, વીગરે સઘળી બાબદની સગવડ અને મફાઈ રાખવામાં આવી છે. પણ હીયાથી આગળ જતાં દેશી વસ્તીમાં કંઈતેવું જોવામાં આવતું નથી.

વેપાર વણજની પ્રમુખામનો કલકત્તાનો ભાગ, ચંદપાલધાટ અને કલકત્તાની નવી ટંકસાળ, જે બધે ડેકાણાં નદોની ઉગમણ દીશાએ આવેલાં છે, તીહાંથી તે બડા બજાર અને કામીતોધ્યાના મોહોલા મુધી અને કસીતોધ્યાના મોહોલા આગળ જે બે રસ્તાનાં નાંકાં આવેલાં છે, એક ધરમતોડાનો રસ્તો અને ખીજો અવરંગીનો રસ્તો, આ હદ મુંડીમાં છે અવરંગીના રસ્તા ઉપર ધણાં ખગ યુરોપીયન માતખર લોકની વસ્તી છે, અને દેશીએમાં માને આપણાં માન પામલા રોઠ રસ્તામજી કાવસજી બનાજીના સાહેબજાદ રોઠ મોહોજી રસ્તામજી કાવસજી બનાજીનો એકલાનોજ રહેવાનો મકાન છે. અવરંગી લતા ઉપરની કેટલીક ઈમારતોના દેખાવ ઇબંડની ઈમારતોની રોનકદારીની બરોબરી કરી શકે એવા છે, એવું નેએા ઇંગ્લંડ જોઈ આવીયા છે તેમનું મત છે. આપણી યુંબધની એલફીનશ્ચન મરકલનો દેખાવ અને હાલ મી. ત્રીઅરની કંપની, ફ્રેંચ બેંક અને એારીએટલ બેંક વીગરે ખીજી ને ઈમારતો મેદાન ઉપર બંધાયે, જેમાંના બેઆર ચીત્ર અને આરીયાં છે તેમની સાથે, અવરંગીની ઈમારતોના દેખાવનો મોકાબલો કરી શકાય એવું છે, પણ જારે આપણી યુંબધની મેદાન ઉપર બધાત્તી સધાતો ઈમારતો પુરી બંધાઈ તધ્યાર થરો, તે વખતે હમો ધારીએજ કે યુંબધનો આ લતા ઉપરનો દેખાવ ચોરંગીને ઠકર મારે એવા થઈ પડશે ચોરંગીમાં જીહાં યુરોપીયન લોક વસેછે તીહાંના કેટલાક રસ્તા ધણાજ મોહોટા અને દોશાદ છે, લંબાઈમાં આગરે બે માઈલ લાખાં અને સરાસરી એંસી ફુટ મોહોજાં, અને તેમની ઉપર ગ્યાસ લાઈટ મુકીયામાં આવી છે. હમો જીઆરે તીહાં હતા તે વખતે ગ્યાસ લાઈટ તુરતનીજ દાખલ કરીયામાં આવી હતી. રોહરના દેશી ભાગમાં તો બોયર્સીંગનાં તેલના

દીવા કુટા દેખાતા હતા. હાલ તો અલખતાં યુનીચીપાલીટીએ તીર્થ ફેરફાર કરી નાખ્યા છે, અને ઉમદ ગખિયો કે નીચે બથાન કરેલા ધરમતોલાના મોહલામાં જ્યાં આપણા અંચલ પારશી બાઈ બંધુઓ વસે છે તે જગા ઉપરનું મચ્છરખાનું નીકળી ગયું હશે !

દેશી વેપારીઓની પેહેડીઓ અને રહેવાનાં મકાન ધરમતોલાના મોહલામાં છે, જેનો દેખાવ ખચીત ધણેજ રેખાન અને નાપમંદ છે. હમો જરે મી. પુરોદેશ નુસરવાનજી કામાજીની કલકત્તાની પેહેડી ઉપર જઈ પુગા તારે જલ્દીયું કે આપણા મહરખાન પારશી વેપારીઓ કલકત્તામાં કેવી જગા ઉપર વસતા હતા. તીર્થ ગયા આગમચ હમારાં મનમાં એવો વીચાર હતો કે આ સાહેબો ધણીજ પસંદ અને હવાવાળી જગા ઉપર વસતા હશે, પણ આ હમારો વીચાર ખોટો પડ્યો હતો. જે મોહલામાં આપણા પારશી વેપારીઓની પેહેડીઓ જોઈ તે ઠેકાણું આપણી ધૂંબધના વાણીયાવાડ જેવું હતું. ગલીઓ અને દુરગંધી જળચી લાગતી હતી, અને તેની સાથે તે અરેખરજ એક મચ્છરખાનું હતું. કારણ પુછીયું કે આવી જગાં ઉપર પેહેડી રાખવાની સું મતલબ હતી, તારે હમોએ જલ્દીયું કે સઘળી પેહેડી-યો એક ખીજની નજીકીમાં હોવાથી વેપારનાં અને ખીજનાં કામ કાજમાં મેહેલાઈ પડતી હતી. ખીજું કારણ એવું કેહેવામાં આવીયું હતું કે જ્યાં સુધી સઘળી પેહેડીવાળા સાહેબો આ મકાન બદલી કાઢી ખીજ જગા ઉપર જાય તોજ સઘળાઓથી આ મચ્છરખાનું છોડી શકાય ! ત્રીજું કારણ એવું જણાવીયું હતું કે આતરા આદરીયાન આ મોહલામાં નજીક હોવાથી, પારશીઓને તેમના ધરમ સંસારની દેટલીક બાબદો જલવવાને પણ આ મચ્છરખાનાંવાળા મોહલામાં રહેવું જરૂરનું, કામદા બરેલું અને સવલ પડતું હતું ! આપણા પુંધી અને દુરદેશી પારશી પરદેશી વેપારીઓનો આવો વીચાર સાંજળી હમાને થોડોવાર બારી અંદરો થઈ પડ્યો હતો પણ પછવાડેથી માલુમ પડ્યું કે “જીનું તે સુનું” આ કેહેવત પ્રમાણે તેઓ જ્યાં લાખાં દીવસસુધી વસતા આવીયા તીર્થ વસવું ઠીક છે, એવું સમજી આ ઠેકાણાને તેઓ વળગી રેલા હતા ! પણ આવી જગાને હવે પછીના તીર્થના જીવાન અને કળી કુટા વેપારીઓ લાંબા વખત સુધી વળગી રહેશે, એ રાખ બરેલું લાગે છે. કામાજીની પેહેડી ઉપર એક કલાક બાટી યયા હતા, તેટલા વખતમાં ધરમતોલાના મોહલાની ખુખી સારી પો હમો

સઘળાઓએ જાણી લીધી હતી. વાત કરતાં મચ્છરનું બહુબહુનું ટોણુ મોહિતમાં પેસી જતું હતું, જેનો અટકાવ કરવાને રમાલથી અથવા પંખાથી ઝાટક ઝુટક કરવી પડતી હતી. મોહિતોની ગટરોનો પમચટ નાકને ઝુંમરાવી નાખતો હતો, અને જો કે ફેબરવારી મહિનાની શીરશ્ચાત હતી તેથી ધંડીનો હાંગમ હતો, તોએપણુ આ ટેકાણું ઉપર ગરમીથી પસીનો જળ્યો પડતો હતો. હમારા ઉતારને સાર મી. કામા-જીની પેહેડીએ દુર એલાહેદા એક મકાન કાસીપોરમાં કરાવી રાખીયો હતો, તીહાં એકદમ જવું હોએ એ હેતર ધારીને ધરમતોલાના મોહિતોમાંથી રખસદ લીધી હતી. કાસીપોર, ધરમતોલાથી આસરે ૪) અથવા ૫) માઈલ દુર છે, જીહાં નદીના કીનારા ઉપર કેટલાક રેહેવાનાં મકાનો નીરાંત જગા ઉપર બાંધેલાં છે. કલકત્તાના દેશી અને પાશ્વરી વેપારીયો દર રાત્રીવાર અને રવીવારે અથવા તેહેવા-રના દીવસો ઉપર સેહેલગાહ કરવાને અથવા બાગ વાડીએ માજ જોગ કરવાને આ ટેકાણું ઉપર જાયછે. કાસીપોરમાં હાંદુસ્થાનના આગલા કોર્ટ આફ ગાયરેક-ટોના વખતમાં બંધાયેલુ લશ્કરી કામસર પીતળ કામ આતવાનું એક મોહિતું કારખાનું નદીના કીનારા ઉપર બાંધેલું છે.

ધરમતોલાથી કાસીપોર જવા નીકળ્યા તે વખતે જોને મોહિતોએમાંથી તથા વસ્તીમાંથી હમારી ગાડી પસાર થઈ, તે વખતે જે દેખાવ જોયામાં આવીએ તે ઉપરથી એવું માલુમ પડીયું હતું કે કલકત્તાની દેશી વસ્તી ધણીજ ગીચ વસેછે. પણ અબર કાહડતાં એવું જાણીયામાં આવીયુંછે, કે કલકત્તાની વસ્તી કેટલાકોગ્રાં મત પ્રમાણે પાંચથી છ લાખ માલુસની ગણાયછે, પણ એમાંથી માત્ર ત્રણ લાખ માંલુસોજ ખુદ કલકત્તાના જથ્થુકના રેહેવાશીયો છે, અને બાકીની વસ્તી આવ જલ કરતી અથવા જોને ફરતી વસ્તીને નામે બોલેછે, તેથી છે.

કલકત્તાના દેશી લોકની વેહેંચણી, તેમના ધંધા પેશા સુજબ નીચે જણાવીયા પ્રમાણે થયતી છે. આખી સુમલમાન લોકની અને હલકી જાતનાં હાંદુએની વસ્તીનો ખરોખર અરધો અરધ ભાગ, સુરોપીયન લોકની નોકરીમાં છે, અને આ અરધા ભાગનો ઘણો ખરો ભાગ સુરોપીયનોનાં ધર સસારને લગતાં કામ કાજમાં આકરીએ લાગેલો છે, અને બાકીનો સરકારી આતાંએમાં અને વેપારી-એની પેહેડીનાં કામ કાજમાં આકરીએ લાગેલો છે. ઉપની વસ્તીનો બાકીનો અરધો ભાગ, જમીન ઉપરથી નદી ઉપર અને નદી ઉપરથી જમીન ઉપર માલ

અથવા ઉતારવાની મજૂરી કરનારી, પાલકી જીવંકનાર હમણા, હેલકરીઓ, અને “ટીકા” એટલે ભાડુતી ગાડીઓના કોચમેન તરીકે ધંધા કરી પોતાનું મુજબાણ કરનારી વસ્તી છે. આ બે ભાગ બાદ કરતાં બાકીની વસ્તી, ખલામીઓ, કણીયા, તણી, કાપડીયા, સેજીડું કામ કરનારા, આથ આરાકીની પરચુરણ જીનમો વેચનારા છે.

કલકત્તાનું જે મોહોરું નામ “સીટી આફ પાલસીમ” મહેલોનું રોહર કરીને પડીયું છે, તે ઉપરથી વાંચનાર વીચારે કે આ જુલંદ રોહરમાં મોહોટ મોટી જાહેર સુંદર ઇમારતો, અને ઘરો ઘણાં હશે. પણ તીહાં અરેખર આવી ઇમારતો કેંઈ ઘણી નથી; માત્રે થોડીક સુંદર ખાનગી બાંધણીઓ ઉપર, કલકત્તાના મોહોટાં નામની કીર્તીના આધાર રહેલા છે. પણ આસરે પચામ વરગ થયાજ કલકત્તાના જોહેવા-શીઓને આ વીરો સમજ પડી છે, કે જુદાં જુદાં જાહેર કામો માટે, જુદી જુદી જાહેર ઇમારતો બાંધવી આ તેમની અને સરકારની એક ફરજ છે. જેને જાહેર ઇમારતનું નામ આવી રાકીએ, અને જેનો ઉપયોગ જાહેર પ્રજાનાં કામ-સરજ કરવાની મતલબથી તે બાંધીયામાં આવી હોય, એવી બાંધણીઓ આજ મુખી કલકત્તામાં આમરે અઘર અથવા વીમ છે, જેમાંના કેટલીકનાં નામ નીચે આપીયાં છે :—

ગવર્નમેંટ હાઉસ (સરકારી મહેલ.)

ટાઉન હાલ.

મેટકાફ હાલ.

ફીલ્ડ હામ પીટલ.

પ્રેમીડિનમી કલેજ.

ખીરાપ કલેજ.

ધી મદરેશા.

મહમદન કલેજ.

જનરલ આસેમબ્લી ઇનસ્ટીટ્યુશન.

મેડીકલ કલેજ.

આરફન સ્કુલ.

જનરલ હાસ પીટલ.

આઈસ હાઉસ.

મારટીનીય.

ધી મીટ (ટકમાળ.)

એશીયાટીક સોસાયટીનું મ્યુઝીયમ તથા

લાઈબ્રરી.

બેથીયુન છોકરીઓની નીરાળ.

બંગાલ બેંક.

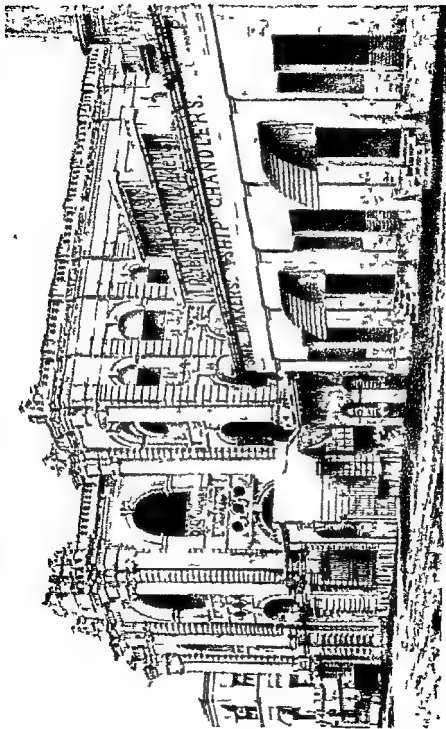
પ્રીન્સિપ્સ ઘાટ.

મોહોટી જલ.

ફોર્ટ ઉલીયમનો કોલો.

કાસિપોરમાં સરકારી પીતળનું આત-

કામનું કારખાનું.

BANK OF BENGAL CALCUTTA

A. W. 11 11 11

ધરમતોણાથી સાંજના ૯) વાગે નીકળેલા આસરે રાત્રે ૭) વાગે કાસીપોર નહીં પુગા હતા. આગળ દેહધું તેમ રસ્તાનો દેખાવ કંઈ ઘણું જોવા જોગ નહીં નજર આવીયો હતો. વસ્તી ઘણી ગીચ દેખાઈ હતી, જેનો દેખાવ આપણી મુંબઈના મુખાદેવીના કનસાગ વાડ જેવા હતો. જે ગાડીમાં હમે બેસી ગયા હતા તે ગાડીના કોચમેન તથા પાછળ ઉભા રહેનાર બે ઘોડવાળા રસ્તા ઉપર આલનારા લોકને એક એર તરેથી બાજુએ ખીસી જવાને પોકારતા હતા. તેઓ “આલરે બાજુ,” “પોઈસિ,” આવા શબ્દોથી પોકાર નહીં ભારતા હતા, પણ “બાં દીકે,” “ડાઈન દીકે,” “દરી કરો,” “સરે જ,” “બચાવ,” આવા શબ્દો પોકારીને બોલતા સંભળાયા હતા, જે શબ્દોનો અર્થ “પ્રહવાંથી હથુને” એમ સમજ મળી હતી કે “ડાવી બાજુ,” “જમણી બાજુ,” “ઉભો રહે,” “ખીમી જ,” “સંભાળજે,” એ મુજબ તેઓ રસ્તે આલનારાઓને પોકાર મારી કેહેતા હતા. પોઈસિ, આલરે, બાજુના કરતાં આ શબ્દોથી તો પગે આલનારને સારી પેઠે, અને સાલ્વેથી ભરેલી ચેતવણી આવીયામાં આવેછે કે તેણે રસ્તાની કહી બાજુએ સલામતી સાફ ખીસી જવું, આ રીતનો પોકાર “આલરે બાજુ”ના કરતાં વધારે ચોક્કસાઈ ભરેલા છે એમાં તો કંઈ જ શંક નથી.

હાલ આપણી મુંબઈમાં જે નવા રસ્તા બંધાયછે તેમની બંધે બાજુએ આલવાને સાર જે ઉંચી પગથી બનાવાનું મંડુણ આપણા અંચલ મુનીસીપાલ કમીરાનરે કરીયું છે, તે પગથીઓ રસ્તામાં આલનારા લોકને ઘણી ફાયદાકારક થઈ પડવાની છે. હવે આ પગથી ઉપરથીજ આલવાને પોલીસની અથવા કાયદાની રૂઝ, જે લોકને ફૂરજ પાડે તો, આપણી ટ્રાપમાં દર વરસે ગાડી ઘોડા તથા અકસમાત અંપાઈને જોડલા જીવોની ધાત થાયછે, તેમાં કેટલા ઘટારો થઈ પડે, આ બાબદ સત્તાવાળાઓને ધીયાન પોહાંઆડવા જોગ છે. હમે ધારીએછ કે આ સારી ટેવ આપણાં લોકમાં પાડવાને જે આપણી પોલીસ માથે લીએ, અને યોગ્ય વખત સુધી એંપ ગમ્પીને રસ્તા ઉપર જવા આવવાની ડાવી અને જમણી બોરડું મુકર કરી રાખે, અને તે મુજબ પગે આલનારાઓને આલવાની જખ-રીથી ફૂજ પાડે, અથવા આ હુકમને તાબે નહીં ચનારને સેજસાજ દંડની મજા કરીયામા આવે, તો અચીત યોગ્ય વખતમા આ સારી આલ લોક અખિયાર કરી રાકરો, અને હાલ જેમ ગાડી ઘોડા વીરો ડાવી અને જમણીબાજુ ઉપર હાંકવાની

ચોકસાઈ અને કાયદો રાખીયામાં આવેછે. તેમજ ચાલવાની બાબતમાં પણ એવીજ ચોકસાઈ અને કાયદો રાખીયામાં આવશે. ઇંગ્લંડમાં તો આ વીરો ધારાની રૂએ બંદોબસ્ત કરીયામાં આવીયો છે. અને કોઈની માણસ ભુલથી ડાવી બાથુ ઉપર ચાલવાને બદલે જો જમણી બાથુ ઉપર ચાલતો હોય તો કાનસ્ટેબલ તેને ઝોટથી પોકારીને ચેતવણી આપેછે કે સાહેબ તમે તમારી ઘટતી ખોરડુ એધી ચાલો ! આવો કાયદો હીમાં પણ લાગુ પાડવો જોઈએ.

ક્રાસપિર પેહિંચતાં રાત્રે સાત વાગાનો અમલ થયો હતો. જે બંગલામાં હમો હતરીયા હતા તે નદીને કીનારે, હવાવાળી અને ઝિકાંડ જગા ઉપર હોવાથી હમો સધજાને તે ધણેજ પસંદ પડ્યો હતો. અંધારૂં થઈ ગયલું હતું તેથી આસપાસનો દેખાવ તો કંઈ નજરે નહીં પડી શક્યો હતો. માત્ર નદીનાં પાણી જે કીનારા ઉપર ધીમાં ધીમાં અકૂળામાં કરતાં હતાં, તેનો નરમ અને ગંભીર આવાજ દીલને ધણીજ આરામીએ આપતો હતો. તા. ૨૬ મી જાનેવારીની રાત્રી તે તા. ૨૬ મીની રાત્ર સુધી, લાગત આર દીવસ અને ગૂવ, સાંચાનો ધપકારો અને થોંધાક સાંબળવામાંજ સ્ટીમરમાં યુગરી હતી, જેથી કાન અંધારૂં થઈ ગયાં હતા કે જંધમાં પણ સાંચાના ધપકારનો આવાજ આવીયાજ કરતો હતો. ક્રાસપિરમાં આવીયા પછી આ ઘોંઘાટનો છેડો આવીયો હતો અને આજ રાત્રે નીરાંતથી જંધાઈકું એવી જે ખાતી જીવને મળી હતી તેથી મનમાં ધણેજ આનંદ ઉપજીયો હતો. રાત્રે જમીને આગાસી ઉપર જરા અરેકાવલા હતા, નદીનું પાણી સાંધે દેખાતું હતું, થંડ સીતળ પવનની ધીમા ધીમા લહેકા આવતા હતી, નદી ઉપરથી કોઈ છુટ્ટે છવાયો મછવો ચુપાચુપ ચાલી જતો હતો, જે તેના ઝાંખા, અને પાણી ઉપરથી સરીને ચાલી જતા દીવાથી દેખાતો હતો, તેનાં એકું હલસાંનો પાણી સાથે છપકારાવાનો નરમ આવાજ કાન ઉપર આવતો હતો, તથા દરેક છપકારે પાણીમાંની ફીફી માંછલીઓનો અજકાટ દેખાતો હતો, તેમાં વળી કોઈ રોખીલા કુળીનો ગાયન કરતો દુરનો સાદ સંભાળતો હતો, તથા કીનારા ઉપરનું કોઈ માણસ હોડીવાળા સાથે અથવા હોડીવાળાઓ પોતપોતામાં ધીમે ધીમે આવાજ અને થોડે થોડે વારને અંતરે એક બીજા સાથે વાતચીત કરતા હતા, આ સધળો નીરાંતી ભરેલો દેખાવ જોયા અને જોગવીયાથી જીવને ભારી ચેન અને આનંદ થઈ પડ્યું હતું. આવે પખતે હમને હમારી નીરાજમાં શીખેલાં, કવી “ગાઈરન” નાં કેટલાંક દીલગુમ,

નીચે જણાવેલા કાવ્યો યાદ આવીયા હતા આ કાવ્યોની ખુખી તથા મતલબ,
નીરાળે નીખતી વેળા તો પુરેપુરી થુ, પણ થોડી ઘણીખી નહી સમજી અથવા
હાસલ કરી શક્યા હતા, પણ તે કાવ્યની પુરી મતલબ અને ખુખી આ ઠેકાણે
હમે અચ્છી રીતે સમજી અને પામી શક્યા હતા

All is gentle nought

Stirs rudely, but, congenial with the night,

Whatever walks is gliding like a spirit

The tinklings of some soft guitars,—the dash

Phosphoric of the oar, or rapid twinklo

Of the far lights of skimming gondolas,

And the responsive voices of the choir

Of boatmen answering back with verse for verse,

* * * * *

How sweet and soothing is this hour of calm !

૮૫ની કનીતાનો તજજીમો કરવાની દમો જરૂર જોતા નથી, કાગણુ કામીપાર
નગીના દેખાવ વીરો જે ઉપર બધાન કમ્બુ છે તેમા આ કવીતાની સધળી મતલબ
આવી ચુકી છે. ૮૫ના દેખાવનીજ કુમમા નીંદ આવીગઈ હતી, જેનો છેડો
સહવારના ડાંગ્યા તીથાજે આવીયો હતો. કેવલ પ્રમાણે, સધળા જણુ તે ગમે
મારી પેરે પેર બરીને ઉડાયા હતા.

તા. ૩૧ જાનેવારી સહવારના સકારેથી ઉઠી, તે દીવગે “ફલાવર શો” એટલે
કુનપાન અને મેવા તજકારીનો વાર્શીક મેલો ક નકત્તામા બરાવાનો દીવસ હતો તે
જોવાને ગયા હતા આ મેલો જો દમો ચુકતા નહી તેઈએ તો ચોરગીના, લતા ઉપર
મોઢિયા મેલનમા બરાવતો હતો આ ઠેકાણે કુનપાન અને મેવાનો એક અચ્છો
જમાવ થયેલો જોયામા આવીયો હતો, જેમી દેશી મા રીઝોએ કળા, ડુંગ અને
માવજતથી ઘણીક જાતના રોપ અને કુતો સારીપેઠે ઉગાડેલાના નચુના હાજર
કર્યા હતા, તેથી એમ્મીમાના ઘણા જણે ઇનામ મેળવીયુ હતુ આ ઠેકાણે રાસમેરી
પુરુષજ દેખાતી હતી અને તે થડીની ખાસમથી શ્વાદમા ઘણીજ સેહેજતદાર લાગ-
તી હતી. ખોરના નચુના પણ ઘણાજ ગોટા છેક ગોટા પેર જોટલા જોયામા
આવીયા હતા. તેમજ કાનીફલાવર, ચેરી, ખીટર, કોખી, સલગમ, નોલ-
કેન ॥ પણ ઘણાજ તોફો નગ ઇનામ મેળવવા બાયક, નજર આવીયા હતા.

ખીટરટની રતામ તો ઘણીજ દીલખુરા નજર આવતી હતી, નકરોં જાણે લાલ લોહી જેવાં ચલકતાં માણેકના કકડા! આ મેલો સદવારના માગ્યામાં વાગ્યામાં ખર્ચામ થઈ ચુકે હતો. હીયાં ઘણા કુગેપીયનો તેમનાં ફટંબ માથે અને દેશી-ઓ ઘણું કરીને એખલા તમાસો જોવાને આવીયા હતા.

આ ડેકાણાં ઉપર હમારી મોલાકાત કલકત્તાવાળા જાણીતા રોઠ માણેકજી રસ્તા મજી કાવમજી બનાજી માથે થઈ હતી. તેવણની ઈચ્છા જીપરથી તેવણની આશીસમાં હમો ગયા હતા. દસ વાગ્યામાં જામરી ગરમી પડવા લાગી હતી. આ ડેકાણાં જીપર જરા વીમામો લઈ, વીચાર કીધા કે હીયાંથી કાર્મખાર મુધી છેક લાખે જઈને રોહોમાં પાછું આવીયા કરતાં, હીયાથી નીકળીને જો કુંઈ ગામમાં જોવાલાયક મકાન અથવા જગા મળે તે જોઈ લેવી અને તીહાંથી પાધગજ પાછા કાસીપોજ જવુ આ વીચાર સધજાની મરજી મુજબનો થયાથી, રોઠ માણેકજીની આશીસમાંથી હમોએ રૂપમદ લીધી હતી. આ વખતે આ મેહેરબાની બરેલાં દીલવાળા રોઠ હમો સધજાને એવુ કહી જણાવીયું કે કલકત્તા રોહોર જો બગેબર જોવુ હોય તો રોહોરમાંજ હમોને રહેવુ જોઈએજ અને છેક કાર્મખાર મુધી દુર નહી રહેવું જોઈએજ. એટલા જીપરથી તેવણે પોતાના ઔરંગીના રહેવાનાં મકાનમાં હમોને સાથે મળવાની ઈચ્છા કહી જણાવી હતી. હમોએ તેમનો ઉપકાર માની ફેલું હતું કે જો હમુને એક મે દીવમ કરતાં અડધણુ લાગરો તો તેવણની મેહેરબાની બરેલી ઈચ્છા હમો મોહોટી ખુશીથી કબ્જલ રાખ્યું.

હીયાથી નીકળીયા તેવા ઔરંગીના “પાર્ક સીટ” નામના રસ્તા ઉપર જતાં કલકત્તાની “મ્યુઝીયમ” અને એશિયાટીક સોમાઈટીનું મોહોટું પ્રસાદખાનું છે, તે જોવાને ગયા. બંગાલાનાં એશિયાટીક મોસાઈટીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૮૪ ના સાલમાં સર હીયમ જોન્સ નામના પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશને હાને થયલી છે. આ ખાતાને લગતાં સંગ્રહસ્થાનમાં ખુદરતી તવારીખને લગતી ઘણીજ જોવાલાયક મુંદર જીનમો છે. તરેવાર જનવરોનાં રાસીરનાં પાંજરાં ઘણી માવજતથી અને કારીગીરીથી બનાવી મળેલાં છે; તેમજ કેટલીક જાતનાં પક્ષીનાં પેટ ચીરી, તેમાં દવાની મેજવણીથી બનાવેલી જીનસો બરી, તરેવાર પક્ષીઓનો ઝિવા નો ઝિક મેંચદ કરેલો છે કે એક નજરે હજારો પક્ષી આપણી સાંબણે જોવાને મળી રાકે છે. ધાતુ, ખણીજ વસ્તુ અને ગ્રાંથ પાન તથા જનવરનાં હાડકાં તથા ગ્રાંથપાન, લાંબી

મુદતે બદલાઈ પથર થઈ ગયલાં (જેને ઇંગ્રેજીમાં Fossils કહીને કહેછે) એના ધણાજ કીમતી નમુના આ ઢેકાણે એકઠાં કરેલા છે. હીંદુધર્મને લગતા ઇમારતો ઉપરનાં કોતર એને નકમી કામના પથરના કકડા હીંદુસ્થાનમાંથી જુદે જુદે જમાને મળી આવેલાનો એક માથો જોયો એકઠો કરેલા છે. અસલ જ્ઞાનધર્મને લગતા, પછીના બુદ્ધધર્મને લગતા, અને હાલના હીંદુધર્મને લગતા, એવા ત્રણ વર્ગોમાં આ પથરોને વહેંચેલા છે. આ ખાતાના ઉપલા ભાગમાં હીંદુસ્થાનનાં જુદા જુદા પ્રાનોમાં રહેલાંમં લોકના વાપરવામાં આવતાં તમામ જાતના હથીયારોનો સંગ્રહ કરેલા છે, તેનીજ પાસે ‘સાહ્ય સી આઈલિડો’ એટલે અંગ્રેજીકાની દક્ષીણ તરફના ટાપુઓમાં જે દેશીઓ વસેછે તેમના વાપરવામાં આવતાં હથીયારો એકઠાં કરેલાં છે. આ સોસાયટીના મહાભારી પુસ્તકખાનાં વીરો જેટલું બચાવ કરીએ તેટલું થોડું છે. હાલમાં અને હાલના લખેલાં ઉગમણ પ્રાંતની બાબતોને લગતાં કંઈ દળમે પુસ્તકો અને કાગળો છે. યોએટ ભારાના, ચીનાઈ ભારાના, જહ્લી ભારાના હાલના લખેલાં દળમે દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ હીયાં કરેલા છે. સોસાયટીના હાલમાં જે નામાંગીત પ્રશ્નોની મખીઓ ખીશજેછે તેમના જોવા લગ્યકુ અને મહા વિદ્વાન પડિતોની મંડળી કોઈખી જગા ઉપર તેઓ જયારે જીવતા હશે તીયારે આવી માથે એકકી નહી થઈ શકી હશે. આ વિદ્વાનોની મુખ અને મુગી મંડળીમાં નીચે જણાવેલા પ્રજ્ઞાત અને નિપુણ મૂકસ્યોની મખીઓ અને બાવલાં જોવામાં આવીયાં હતાં —

મર એડવર્ડ રાયન.

મી. આર. હોમ.

કલનલ જેમ્સ ગ્રાંટ ડૉ.

સર જર્જ એચ. બારસા.

ગીવર્નર્ અરલ આર્ટ મેડિ.

રીચર્ડ મારક્યુસ વેલ્સની.

મારલમ અરલ કારનવાલીમ.

સર ઉલીયમ જોન્સ.

એચ. એચ. ઉઈલસન.

ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. ખર્ડ.

એચ. ડી. પ્રીન્સેપ.

ડાક્ટર જે. આદમ.

જનરલ જોન્સ.

એચ. ડી. કોલપુર્કનું બાવલું

મર ઉલીયમ જોન્સ. ”

એચ. એચ. ઉઈલસન. ”

ડાક્ટર ડબલ્યુ. એચ. મીલ. ”

જેમ્સ પ્રીન્સેપ ”

ખી. એચ હાડગ્સન. ”

આ ખુદરતના અબ્જનાના મેહેલમાંથી નીકળીને કલકત્તાના એક મોહોટા જહવેરીની દુકાન જોવાને ગયા હતા. કાચની કબજેમાં જે સુકતી અને કળા વાપરીને તમામ જવાહેર અને કીમતી જીનસોની ગોઠવણ કરેલી હતી તેનો દેખાવ એવો તો ભપકા ભરેલો અને દીલપસંત થયેલો હતો કે તે દુકાન અથવા બજાર ખોલીએ તો જવાહેરખાનાંમાં પેરતાંજ જોનારની આંખો ચમકી પડતી હતી. તમામ દાગીના ખુલા દેખાઈતા મુકેલા હતા, તોએપણ તેઓ એવી તો બંદોબસ્તીમાં મુકેલા હતા કે કોઈએકાએક ઉઘાડી લેઈ જવા પામી નહી રહે. મોટા કાચોની બંધ કબજેમાં તેમને તજવીજથી રચેલા હતા એવા કે તેમની સઘળી બાજુ ખુલી જોવામાં આવી શકતી હતી. કોઈપણ દાગીના જોવાને હાત લગાડવાની જરૂર નહી પડતી હતી. તેની કીંમત પણ તેનીજ સાથે જોડેલી હતી કે લેનારને વીચાર કરવાને બની આવે અને વેચનારને ધડી ધડી પુછવું નહી પડે. આ જવાહેરના સંગ્રહમાં કહેવું કીમતી નંગ નહી હતું એ હમાયથી કેહેવાઈ શકાતું નથી, એટલું તે સંપૂર્ણ હતું. કેહેછે કે લંડનમાં જહવેરાતની જે મોટી દુકાનો કેહેવાયછે તે વર્ગની આ દુકાન હતી. એની સાથે આપણી મુબબની કોઈપણ દુકાન આપણે સરખાવી નથી શકવાના. હીયાંની સહથી સરસ આ કીસમની દુકાન કલકત્તાની હામીલટન જહવેરીઓની દુકાન આગળ, હમો પીછીને કેહીજીએએ કે ૧૫) આના વગવમાં છે.

આ ઠેકાણેથી નીકળીને પાધરા કાસોપાર ગયા. આપ્પા દીવસની રજડથી આવું લાચું હતું કે કલકત્તા શહેરમાંજ રહેવાથી તે શહેર જોવાને વધારે સગવડ ભરેલું થઈ પડવાનું, કારણ ફક્ત ઉપલાં બેજ ઠેકાણાં જોઈ પાછાં ફરતાં બપોરે જે વાગી ગયા હતા. બપોરના જમતી વેળા ટેબલ ઉપર દેખાવમાં ધણીજ તોફી માંછલી મુકેલી હતી. આવીરો પુછપરછ કરતાં એવું માલુમ પડ્યું કે તે નદીની માછલી હતી. કલકત્તામાં નદીની માંછલી પુરેકુંજ મળેછે, તેમાં “મેંગો શીરા” નામની માછલીની અતીરાય તારીફ થાયછે. હમુને ખરોખર યાદ નથી કે એ માંછલી દરીયાની છે અથવા નદીની, પણ આટલું જાણીએછ કે એની લેહજા અને ખુબસુરતી વીરો ઇંગ્લેન્ડમાં અને દેશીઓમાં ભારી વખાણ થાયછે. આ માંછલીને “મેંગો શીરા” ને નામે બોલેછે તેનું કારણ એવું જણાવામાં આવીયું છે કે આપણા દેરાની દેરીની મોસમ બપર એ ધણું કરીને મળી આવેછે. દેરી

લોક એ માંછલીને “તપસ્વી” કરીને કેહેછે, એટલે “તપ કરનાર” માંછલી. કેટલાક યુરોપીયનોથી આ કઠણુ રાખે “તપસ્વી” બસેબર નહીં બોલી શકાયાર્થે તેમની એક સાધારણુ ટેવને લગતો “ટીપસી” રાખે “તપસ્વી” ને ડોકાણુ લાગુ પાડી કેટલાક આ માંછલીને “ટીપસી” માંછલી બોલવા લાગા. હજી આ માંછલી જોઈ નથી, પણ જોઈએ જોઈ છે તેઓ એવું કેહેછે કે તે હંમેશા પોતાનું માંથું નીચું રાખેછે, જે કોઈની નજરમાં તપ કરતું અને કોઈની નજરમાં “ટીપસી” એટલે છાકરાની પેઠે ઝુલવુ દેખાયછે.

કલકત્તામાં આવી એક માઠી રસમ ચાલતી આવી છે કે તીહાંના દેરી લોક-નો ઘણો ખર્ચે ભાગ તેમના મરણ પામેલાં માણસોનાં મુડાંને નદીના પાણીમાં હોમી દીએછે. તીહાંનાં કેટલાક હોંદુ લોક મુડાંને બાળેછે આ વાત ખરી છે, પણ ઘણા ગરીબ અને હલકી પદ્ધતિનાં લોક જોઈએની ગુંજમ બાળવાનો ખર્ચ પુરો પાડી શકવાની નથી તેઓ ખીચારા મુડાંને નદીનાં પાણી ઉપર તરતાં છોડી દીએછે. શકિતવાળા લોક પણ મુડાંને પુરેપુરું બળવા નથી દેતા. પોણા ભાગ બળી રહેં કે બાકીનું નદીનાં પાણીમાં હોમાવી દીએછે. આવી રીતે નદીમાં નાખેલાં મુડાં પાણી ઉપર ધમધમકે, અને તીહાંની માંછલીઓ આ મુડાંનો ભક્ષ કરેછે. નદી ઉપર સરકાર તરફથી મછવા કરતા રહેછે અને જોખી મુડાં તરતાં હાત લાગે-છે, તેમને પથર બાંધી પાણીમાં ગરક કરી નાખેછે. આ રસમ ઘણા મુખ્ય નાખવા જોગ છે, પણ ચાલતી આવેલી રસમથી લોકના દીલમાં આવીરો કંઈ ધાણું નથી લાગતું. જેમ આપણા પારસીઓના રવાનોને પક્ષીઓ આસળી કરી ભાયછે અને તે વીરો ઘણા ખર્ચ પારસીઓને કંઈ વીચાર આવતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ દેશના હોંદુઓને પણ નદીનાં પાણીમાં પોતાનાં મુડાંઓને હોમાવી દેવામાં કંઈ બતલો વીચાર આવતો નથી, જો કે પારસીઓને એ વીરો ઘણુંજ કમકમાટ ભરેલું લાગેછે. આ બાબદ ઉપર કલકત્તાના બાહીયા ઘાટ એટલે દેશી લોકના મુડાં બાળવાનો ઘાટ, આ વીરો બચાવ કરતાં, વધારે ખુલામણી બોલશું.

ટેબલ ઉપર જમતી વેળા માઠી માંછલી જોઈ એકજણુ ટેબલ કરી બેસીયો કે, આ માંછલીએ કોણુ જાણે કલકત્તાના કેટલા દેશીઓનો ભક્ષ કરીયો દરો! આવામાં કોઈ બોલીયું કે, જુઓ પેની માંછલીનાં માલોડાંમાંથી કોઈના હાતની એક આંગળી દેખાયછે! આ વાત સાંભળીને ટેબલ ઉપર જમવા બેસેલા હમાગમાંના કેટલાકોનો

દેખાવ અમમ્બેબ તમનો યધ પડ્યો હતો. કોઈ માંગલી તરફ ચોકસાઈ બરેલી નમરથી જોવા લાગું, કોઈ પોતાનો બુક ગાવતાં ગાવતાં અંટકી પડ્યું હતું અને કોઈએ પોતાનાં મોહોડાંમાં મુકવાને તઈયાર કરેલા જુક હાતમાંજ રાખી મેલીયો હતો! ટેબલ ઉપર આવેલી માંગલી જો કે પાછી તો નહીજ ગઈ હતી, તોએપણ ચોડોવાર એક રમુજ દેખાવ યધ પડ્યો હતો. એક બે જણને જરા મુગ લાગાથી તેઓએ તે માંગલી ખાધી નહી હતી. ખીજે દીવસે, એટલે તા. ૧ લી ફેબ્રુવારીએ કહી કહી જગા જોવાને જવુ આ વીરો રાંચે ડરાવ કરી રાખીયો હતો તે મુજબ,

તા. ૧ લી ફેબ્રુવારીને દીવસે કલકત્તાના એક માતબર કુટુંબવાળા બાબુ નામે બાબુ સામચરન મહીકનો એક મોટો બગીચો કલકત્તામાં મરાહુર થયેલો છે તે જોવાને ગયા. આ બગીચાનું નામ “સેવન ટાંકમ” એટલે સાત તલાવનો બગીચો એવું જાહેર થયલું છે. આજ ટેકાણું ઉપર, આ માતબર કુટુંબવાળા બાબુઓએ કલકત્તાના દેશીઓ તરફની જીવાકુત આપણી મહારાણીના શાહાનવા ડચુક આફ એડીનબરોને જીયારે તે કલકત્તે પધારીયા હતા તીહારે આપી હતી. મહીકનું ખાનદાન કલકત્તાના બાબુઓમાં ઘણું મોટું ગણાયછે અને આ કુટુંબના રાખસો ખુદરતી ચીજો અને વીણા તથા એલમ હુંનરના બારી શોખી છે. તેઓમાંના કેટલાકોએ ઇંગ્લેજ બારાનો ધણોજ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને કલકત્તાના દેશી આગેવાનોમાં આ ખાનદાને સારી પદ્ધિ રાખી છે. સેવન ટાંકસનો બગીચો એક જગરો મોહોટો ખાગ છે. એની મરખામણી કરવાને મુંબઈમાંની કોઈની તેવી ચોગાન જગાનું નામ હમો દેઈ રાકતા નથી. હમો ખીહીને બોલીએ તો એટલું કહી રાકીએજ કે આપણી મુંબઈના ગવગરના પચેલના રહેવાના ખાગ જેવા ૫) ખાગ જેટલી મોટી જગા તો તે ખચીત હશે. આથી વધારે મોહોટી પણ મોહી તો નહીજ હશે. આ ટેકાણું ઉપર ખુદરતનો દેખાવ, ઝાડ પાનની લીલા-તરી અને તજ્જુમલથી રચેલા ખાગનો દેખાવ ઘણોજ દીલપરાંદ હમને લાગો હતો. જે મહેલ જેવી એક ઈમારત હીયાં ખાંધેલી છે, તેની અંદર આ અમીરી શોખ ધરાવનાર બાબુએ કાચ ઉપર, કપડાં ઉપર, અને કાગળ ઉપર પાડેલી સખીઓનો જે એક મોટો જમાવ કરેલો છે તે ઉપરથી આ બાબુનો ચીવ વીરો જે ઉંચે દરજ્જોનો શોખ છે તે મારીપેટે જણાઈ આવેછે. ઘણો વખત, હમોએ આ ટેકાણે ગુન્નરીયો હતો, અને જુદી જુદી છાપેલી અને હાવની પ્રાંડેલી મખીયો જોતાં જોતાં હમો

થાકી ગયા હતા; પણ તે સખીયોની મંખીયાનો અંત નહીં આપીયો હતો. હમારી પામે આ સખીયોની એક તપમીલવાર ટીપ છે, તેમાં નજીક ૩૦૦ સખીના નામ છે, પણ હમા ધારીએક કે એ ઉપરાંત બીજી ઘણી જોવા લાયક મંખીયો અને જીનસો હતી: આ સખીયોમાં, યુરપખંડ અને યુરિયને લગતી તવારીખ, તથા લદાઈઓ, નામાંકીત પુરુશ અને સ્ત્રીઓ તથા તરેવાગ ખુદરતી દેખાવોનો સમ્રહ હતો, અને તેમાં કેટલીક સખીયો યાદ કીસખી અને નામાંકિત મખી પાડનારોના હાતના નમુના હતા, જેવા આજે સઘળે ટેકાણે મળવા મુશ્કેલ છે. આ મધળો દેખાવ જોતાં જોતાં હમા થાકી ગયા હતા અને તેથી પાણીની તરસ ઘણી લાગી હતી. આ ઉપરથી પાણી માંગતાં, હમારી સાથે જે બાજુ મીત્રો આ મકાન દેખાડવાને આવીયા હતા તેઓમાંના બેત્રણ જણે હમાને “એક ગ્લામ ખીર લેશો” એની પોતાની પાસે જણાવી હતી. બાજુને માહોડેથી આની પુછપરછ સાંભળી તે વખતે હમને જગ મુજ થઈ પડી હતી! પણ બાજુ લોક વીરો હમાએ એવું સાંભળીયું હતુ કે કેટલાક સુધરેલા બાજુઓ ખીર, વાઈન, પાંડી વગેરે સારી પેટે વાપરવાને શીખેલા છે! અને વળી તેમાંના કેટલાક તો જાહેર માહોટે વાઘેની હોટેલામાં નીરાંતથી તે ટેકાણાં ઉપર બતાવેલાં પકવાનો અને સઘળી તરેની પીવાની જીનસોની લેહજાત લેતાં કલાકના કલાક સુધી વીહાં અચ્છી રીતે બેમી વાતચીત કરેછે, અને એવું કરવાને તેઓ તીહાંના કાયમ ધગક થઈ પડેલાં છે, તેથી, આવી રીતે ખીર પુછીઓ એમાં કંઈ નવાઈ નહીં હતી! કલકત્તાના બાજુઓ કેળવણીમાં મુંબઈ કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે. તેમની મનરાક્તિ પણ વધારે મજબૂત છે. એવા ગૃહસ્થાને હમારેથી શીકામણુ દેવાઈ રાહતી નથી, પરંતુ આટલું હમારું આની નમત તેમની આગળજી કરવાની અને તે ઉપર વીઆગ કરવાની મધળી નમનતાઈથી તેમને અરજ મુજરીએક, કે કેળવણી અને સુધાગનો ફેલાવો, યુગેવીયન લોકની અતીરાય દારૂ પીવાની અને ખાવાની ટેવ અખતીયાર કીધાથી નથી થવાનો, પણ એ લોકની બાઈબલમાં જણાવેલા ચોખ્ખાં નીતી અને મચાઈના તત્વો છે તે મેળવીયાથી થઈ રાકરો. જે ફક્ત ખાવાપીવાની જ છુટ અખતીયાર કીધાથી સુધારો ગણતો હોય તો એવો સુધારો અખતી-યાગ કરવાને હમા આગેવાની કરવાને નાખુરા છઈએ. આટલું પણ જણાવવાની જરૂર છે, કે ઘણી હંચી કેળવણી અને પદ્ધિ ધગવના બાજુઓ છે,

જેમાંના કેટલાક સરકારી અમલદારો છે તેઓની મુધારાની વલાણ આણું બીણું તગ્ન નથી, પણ ખરી મન કેળવણી અને સારી કેળવણી વધારવા તગ્ન તેઓએ પોતાની દોરોમ અને ધીયાન ચલાવેલું છે. કેટલાક કેળવણી પામેલાં મુંબઈના હાંદુઓ પણ એવીજ વલાણ ઉપર ફરતા અથવા ફરેલા દેખાય છે, જે કે અંગે પણ ઘણા વિદ્વાન સીંગેલા અને ઉચી પદ્ધિ ધરાવનાર હાંદુ ગૃહસ્થોએ આણું બીણું વીરો એવી છુટ લીધીજ નથી અને તેઓ લેવા ધારતા પણ નથી. ખાવાપીવાની છુટ મુધારા સાથે કંઈ ધણી અગતની નીસબત નથી ગ્રામ્યતા એવું તેઓનું મત છે, અને હજો તે વાજબી મમજીને પુરેપુરું સ્વીકારીએછ, આધારિ આગળ ઠેકાણાસર વધારે ખુલાગાથી બોલવાની ઉમેદ રાખીએછ.

આ ઠેકાણા ઉપરથી નીકળીને બાબુ ગર્વેદ્રલાલ મલીકના રહેવાના મકાન ઉપર ગયા. આ મલીક આનંદનના ગૃહસ્થો ખુદગતના અસલ રોખી અને જાણ છે એવું આગળ કહેલું છે, આ તેમની ખુખી તેમના મકાન ઉપર જે તરેની આગ-સગી કરી રાખેલી છે તે ઉપરથી ખુલ્લી માણ મ પડી આવે છે. બાબુ આમરન મલીકના સાત તલાવના બગીચામાં તરેવાર તરેની આરમી અને મખીઓનો એક ગંજવર જ્યો જ્યો હતો, તેને બદલે આ તેજ આનંદનના ખીજ ગૃહસ્થના મકાનમાં જઈ જોઈએછ તો તેના બાગ અને બગીચામાં તરેવાર તરેનાં છવતાં પક્ષીઓ, અને કેટલાંક ચોપગાં જનવરોની એક નાહાની જેવી કુનીયા જોઈ હતી. બાબુ મલીક પોતે જાતે ઝાડ પાન અને જનવરની બાબજોનો એક અચ્છો વીચારી છે. આ બાબદને લગતી રોધો અને વધાગ જે પુરખખંડગાથતા જાય છે તેવીરો તે મારી અખર વાંચવા લખવાથી રાખે છે, અને આ બાબદ વીરો દેશી માન પણ પુષ્કળ મંપાદન કરી શકે છે, તેથી ફૂલાણું પક્ષીને ફૂલાણી જાતનો ઝાસક મોઆફક આવરો, ફૂલાણું જનવરને આવી રીતે અથવા આવી તજીમલથી રાખી શકે તો તે પલાઈ શકારો, એ પ્રમાણે તેણે પોતાના બાગમાં ઘણાં જનવરોને તેમને લાયકની જગા અથવા માળા બનાવી આવી રાખેલાં હજોએ જોયાં હતાં. બાબુ એ પોતે તમદી લઈ, હજોને પોતાની સાથે બાગમાં ફેરવીયા હતા, અને તરેવાર પક્ષીઓ દેખાવી તેમનાં નામ અને તેમની કેટલીક ખામીઓ હજોને કહી જાણાવી હતી. કેટલાંક રૂ બરેલાં પક્ષીઓ પણ તેના મકાન ઉપર કબજેમાં ગોઠવેલાં હતાં, તેજ પ્રમાણે મગેમરમરના અને પ્લામટર આફ પાટીમનાં ઘણીજ જાતી કારીગીરીથી

ખનાયેલાં પુતલાંનો પણ એક સાથે, પમદ અને ઝુંદી કાઢડિલા સંગ્રહ તીહાં કરેલા હતા, અને એ સઘળાંને જોઈ તેમ નહીં ગોઠવેલાં હતાં, પણ તવારીખના કાયદામર તેમને રચેલાં હતાં, અને તેમને સાફ રાખવાને તબવીજ બરેલાં માંણસો ઉપરી રાખેલાં હતાં. આ મકાન અને સંગ્રહ જો કે પોતાના સોખ સાફ કરેલાં હતાં, તો એપણુ મોટાં દીલવાળા બાબુ મલીકે તે સાકને જોવા સાફ ખુશ્લા પણ રાખેલા હતા, અને જોખી સાક સોખથી જોવા જાય તેમને પરવાનગીથી અંદર ફરવા હરવાની છુટ આપેલી હતી, તથા તેમાં સાચાં માણસો જોવાને આવીયાં તો મલીક પોતે જાતે તેમની સાથે ફરી વળતા હતા જો કે મલીક પોતે મોટો માતબર ગૃહસ્થ છે, તો એપણુ તે સાથે, મીલનસાર તથા બસા છે. આખાં કલકત્તા રોહરમાં મલીકનું ખાનદાન એકમ વીદ્યા, હુંતર અને ખુદરતા સોખીઓમાં મરાહુર થયલું છે.

કલકત્તામાં માન પામેલા આપણા દેશી રોઠ માણેકજી રસ્તમજી કાવરાજી ખનાજીએ આ દિવસે રાત્રે પોતાની માથે જમવાનું નોતું હમને કરેલું હતું તેથી રાજદ્રલાલ મલીકના મકાનમાંથી તે બધા બાબુનો બારી ઉપકાર માનીને રખસત સર્ધ પાધરાજ રોઠ માણેકજીનો મકાન જે ચોરંગીમાં છે તીહાં ગયાં હતા. હીયાં આવીયા પછી રોઠ માણેકજીએ ફરીને પેહેલાં દિવસની પોતાની ઈચ્છા કેહી ખતલાવી હતી અને પુછીયું હતું કે કાસીપારમુધીકુર જમને રેહેયું અને તીહાંથી કલકત્તા રોહર જોવા, આવજાવ કરવાને આં બે દિવસમાં હમને કેટું લાગું હતું. હમો સઘળાંને જવાબ એવાજ હતો કે અલખતાં દુરથી આવવા જવામાં વખત ધણો ફોકટનીકશી જતો હતો તેમ જરા શરીરને પણ અડચણ લાગતી હતી. આ ઉપરથી રોઠ માણેકજીએ દિલાખની બરેલી મેહરખાનીથી કેહું કે તેવણનો આજો મકાન હમારે સાફ તર્ખઆર છે, અને તેવણનું કુટુંબ તે વખતે ઇંબધમાં હતું, એટલા ઉપરથી તેવણની માથે તેમના મકાન ઉપર રહેવાથી તેવણને જગ પંણુ અડચણ કે અગવડ નથી પડવાની, બલકે હમારી સંગત મળવાથી તેવણને વધારે ખુશી અને ગમત મળશે. રોઠ માણેકજીનું દીલ ખુદરતી ઉપકાર બરેલું અને મીલનસાર છે, તેથી હમણે તેવણનો સુખન કજ્જલ રાખી તીહાંજ રહેવાનો ડેરાવ ઈધા. હમો આમરે દસ દિવસ રોઠ માણેકજીનાં મકાનમાં રેલા હતા તે વખતમાં આ મીલનસાર અને મોટાં દીલવાળા સેઠે હમારી જોવી રીતે પરોણાગત અને બરદાસ્ત કરી હતી તેના ઉપકારગી

યાદદારત હમારાં મનમાંથી કદી નથી નીકળી જવાની. આ રોઠનો સ્વભાવ એક ખરાબ ખાનદાની મૂઠસ્યના જેવા છે. પોતાનો દરજો જલવતાં, બચ્ચાંની સાથે બચ્ચાં જેવા ખુશ મીઠજી થઈ શકે છે, તેમજ માથાની સાથે તેવીજ લા-યકી બરેલી રીતિ વગતનારા રાખત છે. પોતાના કામકાજમાં સાચી પેઠે રોકાયલા રહેતાં આ રોઠ ખીજાં સારા અને જાહેર કામોમાં ધીઆન આપવાને સામલ થય-લા રહે છે, અને દેશી સાકમાં જેવા ગમતા અને માનવંતા છે, તેવાજ યુગેપીયન વેપારી અને ગજ દરબારીઓમાં પણ એવણુને સારો વગ અને જાણ પીછાત છે તથા તેમનું સારું મત આ રોઠ ધગવે છે. દસ દીવસ હમારે એવણુના મકાનમાં એવણુની સાથે શુભચીયા તે વખતમાં જાણે હમા હમારાં પોતાનાં ઘરમાં રહેલા બ્રહ્મ એવી આસાએરા અને છુટથી હમા વીહાં રેહી શક્યા હતા. રોઠ માણેક-જીએ આવી મેહેરખાની બરેલી મેહમાનદારી ફક્ત હમારીજ કરી નથી, પણ જેખી બાયગસાલી યુસાફર આપણા જાતવાળા કે કોઈ ખીજો એવણુને વીહાં ગયો હરો તે વીહાંથી સારું મત ખાંચીઆ વગરે પાછો ફરેલો હમારા સાંભળવામાં નથી આવીયો. આટલી સંધી એવણે હમારી ઉપર મેહેરખાની કીધી અને જે જાહોખત એવણે હમા સધળા તરફ ખતલાવી હતી તેના ઉપકાર આ ટેકાણે જાહેર રીતિ માનવાની હમા એક ફરજ સમજી તેની નોંધ જાણી ખુશી સાથે કરીએછ.

એજ દીને સાંજના કલકત્તાના એક જાહોય વેપારી અને જુના રહેવાશી મી. આપકારની મિલાકાત કરવાને રોઠ માણેકજીની સાથે તેમનાં ઘર મધે ગયા હતા. આ વખતે કલકત્તામાં ઘુસત ગ્યાસ લાઈટ દાખલ થયથી હતી અને તે મી. આપકારે તે પોતાનાં ઘરમાં લીધેલી હતી અને જે સલગાવી જોવાનો દીવસ તેજ પેહલ વહેલો હતો. ગ્યાસનો ઉજ્જસ ધણેજ સારો હતો અને મીણખ-તીની શેરાની તેની આગળ વઘાવમાં પડી હતી. મુંજાઈમાં ગ્યાસ હવે દાખલ થઈ ચુકી છે તેથી આ બાબદ વીરો વધારે હીંચા જોલવાની કંઈજર જોતા નથી. આરમીનીયન ટોલાના ધણાં માતખર કુટુંબો કલકત્તામાં આગળ વસતાં હતાં, પણ હાલ તેઓમાં મી. આપકાર અને કેટલાક યોગ આગરવાળાં કુટુંબ સીવાએ કોઈ જાન આરમીનીયનો વીહાં નજર નથી આવતા. આ કોમના ધણાં વેપારીઓ પડતી દરામાં આવીઆથી આ દેરા છોડી ગયા છે, હીયાં યોગજ સાક

વરોછે. આ જીના બલા રહેવાશી કુટુંબ સાથે વાતચીત કરીયા પછી અને તેમની ઈચ્છાથી તેમનીમાથે એક ગ્લાસ વાઈન પીને તીહાંથી રૂખમત લીધી હતી.

આ દીવસની રાત્રે રોઠ માણેકજીએ કલકત્તાના સઘળા પારસી વેપારીઓને હમારી માથે જમવાને ઈજન કીધું હતું તે મુજબ તે સઘળા સાહેબોની સાથે હમને સુલાકાત તથા ઓલખાણ પીછન કરવાની એક સારી જોગવાઈ મળી આવી હતી. આપણા પારસી વેપારીઓને હમારે તે વખતે સારી હાલતમાં જોયા હતા, અને પરદેશમાં રહેથી જે હીમત અને આપબચેસો માણસમાં ઉત્પન્ન થાયછે તે ગુણો તેઓમાં નજર આવીયા હતા. કલકત્તાના આપણા પારસી વેપારીઓની મંડળીમાં જો કે ધણું કરીને જીવાન ગૃહસ્થોની સંખ્યા વધારે હતી, તેઓ પશુ દુનીયાદારીનું કામકાજ જે તેમને માથે પડેલું હતું અને જેથી તડકા છાંયડા તેઓએ જોગવેલા હોતો, જેથી આ જીવાનોના કપાળ ઉપર હોરા, અકલ અને મારો અનુભવની નીચાનો પડેલી હોમ જોઈ શકયા હતા. આ તેમના સદગુણો જોઈ હોમ ધણું ખુશી થયા હતા. ટેબલ ઉપર જમીયા પછી કલકત્તાના પાગલી વેપારી અને રહેવાશીઓની સલામતી લેવી વખતે આ બાબદવીરો ખુબ કહી જણાવીયામાં આવીયું હતું કે પારસીઓ પરદેશી વેપારી તરીકે જેવા ઉદ્યોગી, સાહાસીક અને આપતવકલ બનેછે, તેવા તેઓ સુંબઈમાં સુતલક નજર નથી આવતા. એટલા ઉપરથી પારસીઓને લાયક છે કે સુંબઈમાં જ ભરાઈ બેસી, ખેડા ખાવાની ટેવ જલદીથી છોડી દેવી જોઈએ. તેમને દેરો દેરા ફરીવળી તેવાં સાગં વેપાર વણજને લાયકના રોહિરોમાં પેહેડી માંડવી જોઈએ અને આબરૂ ઈજત જાળવી પોતાની હાલત બેહેતર કરવી જોઈએ. ખીજું, પરદેશમાં એકલા રહેને પોતાના વેપાર વણજનાં કામમાં ધીયાન આપતાં પોતાનાં ખાનગી ઘરખારવીરો પણ ધીયાન આપવાની તેમનાઉપર બેવડી ફરજ આવી પડેછે, તે ઠાલવાને બિયાય કરવા જોઈએ, અને આ વીરો તેમને આવી સુચના કરવામાં આવી હતી, કે તેઓ જો પોતાના કુટુંબને જોલાવી પરદેશમાં માથે મળે તો જોડેલા વખત તેઓનો પોતાના ખાનગી કામકાજમાં રોકાયછે તેટલા પોતાના ધંધા રોજગાર સગવળવાને તેઓ સેહેલાઈથી બંચાવી શકે. તેની સાથે તેમનાં ઘર સંસારનું કામ પણ તેમનાં કુટુંબને હાથે ધણું કરકસરથી બેહેતર અને ફાયદા ભરેલી રીતે ચાલી શકે. આ સુચના જો કે કેટલાકોને પસંદ પડતી થઈ હતી,

અને તે, અમલમાં લાવી દેખાવાનું કામ પણ તે સાહેબોના હાતમાં હતું હવં પ્રંથ વખતમાં કલકત્તે જવાને વાંદાંણુની તો કંઈ જરૂર લાગતી નથી. આગંગાડીથી સઘળી વાતની સગવડ થઈ પડી છે, તેથી ધારવામાં આવે છે, કે કલકત્તે રહેનારા પારસી સાહેબો પોતાનાં કુટુંબોને રક્તે રક્તે હવે વીદાં બોલાવીને સાથે રાખી રાકશે. છતાં અથવા એકલા રહેવામાં પણ એક તરેનો ફાયદો છે, અને તેથી હાલતનું સુખ અને થોડી ધણી જાન મળતું જેઓએ ઓગવી છે તેમને આપણે હીયાં લખી જણાવીએ તેના કરતાં તેઓ પોતે તે વધારે સારી પોઝે સમજી રાકે છે! પણ હાંખા વખતે જોતાં એકલી હાલતના કરતાં કુટુંબ સાથે રહેવાની હાલત, પછી શું દેશમાં કે શું પરદેશમાં, બધે ઠકાણે, ખરેખરજ વધારે ફાયદો બરેલી છે. કલકત્તામાં વેપારી તરીકે પોતાનાં કુટુંબ સાથે સેઈ વસવાનું માન પારસીઓમાં રોઠ રસતમજ કાવરાજ બનાજ અને તેવણની પાછળ તેવણના સાહેબજા રોઠ માણેકજી રસતમજને ઘટે છે. રોઠ માણેકજી વીરો હતા એક રાખ્દ વધારે બોલવા માંગીએજ ને વીરો હતા માંગી લીજએજ કે તે રોઠ માફ કરશે. આ ગૃહસ્થની વિચારરાહિન અને હેશીઆરી એવી ક્રીસમની છે કે હાલના કલકત્તાના દેશી જીવાન કેળવણી પામેલાઓ જેવા એવણના મિત્રો થઈ પડ્યા છે, તેવાજ જીના વીચારવાળા ગૃહસ્થોની એવણના ધણાજ સારા મિત્રો છે. બધે તરફવાળાઓને આ અગ્રર રાખસે પોતાના દોસ્તો કરી રાખેલા છે આ ખુખી કંઈ જેવી તેવી નહીં જાણવી. આ ખુખી નકલ કરવા જોગ છે.

તા. ૨ જ ફેબ્રુઆરીને દીવસે મેરાસી લીપિજ અને થાકર એંડ સ્પીક તથા આસલર એંડ જેનીંગ્સની દુકાનો જોવામાં રોકીયો હતો. આ દુકાનો, જનરલ ઇમ્પ્રોવિસીની દુકાનો છે, અને હીયાં સઘળી બાબતને લગતાં પુસ્તકો મળી આવી રાકે છે. આ પેટ્ટીવાળા કલકત્તામાં મોટાં પુસ્તકો વેચનારા અને પ્રગટ કરનારા ગૃહસ્થો છે.

આ દીવસે કલકત્તાના બાકુતી ગાડીવાળાઓ વીરો હમુને યોડા ધણો અનુભવ મળી રાક્યો હતો. મદ્રાસની બાકુતી ગાડીવાળાઓને અને નીઝામ હદરાબાદમાં ત્રીમલગીરીના બાકુતી ગાડીવાળાઓને કલકત્તાના ગાડીવાળાઓ વીસરાવે એવા બુબ્બો તેઓ નજર આવીયા હતા. હમાને હમાય એક મીત્રને કલકત્તામાં મળવા જવું હતું તેથી બપોરના બે વાગે એક બાઉની

શીગરાંમ હમોએ મંગાવી હતી. આ મીત્ર કીહાં રહેતો હતો તેવીયે હમને ખબર નહી હતી. હમોએ શેઠ કામાજીની પેહેડી ઉપરના એક માણસથી એવીયે વાકેફ થઈ તે ઠેકાણું હમારી શીગરાંમના કોચમેનને જણાવા કેહું હતું. થોડો વાગ રેહી હમા તહઆર થઈનીએ ઉતરીયા. ગાડી આગળ જતાંજ કોચમેને બપકામાં અને જડકથી ગાડીનું ખારણું ઉઘાડ્યું હતું. જ્યાં હમે અંદર ખેડા કે ખાણું બંધ કરી કોચમેન લાગણી કોચબાફસ ઉપર ચઢી બેઠા હતા અને શીગરાંમ એકદમ ચલાવી દીધી હતી. આ કોચમેને હમને પુછીયું નહી કે કીહાં જવાનું છે, તે ઉપરથી હમોએ વીચારીયું કે એવીયે હમાય કેહા પ્રમાણે તેને આગમજથી ચેતાવેલુ હશે. આ જુબબ કોચમેને હમાને એક માહોલામાંથી ખીજ માહોલામાં અને ખીજમાંથી ત્રીજમાં એવી રીતે ઘાઈ સાતથી આઠ માહોલામાં નજદીક એક કલાક સુધી ફેરવીયા કીધા હતાં ! આ માહોલાનાં નામ રસ્તાનાં પાટીયાં ઉપરથી વાંચતાં વાંચતાં હમાને કંટાસા આવીયા હતા, અને હમારો મીત્ર કેટલા દુર રહેછે તેને વીરે હમુને વીચાર ઉપર વીચાર પડતો હતો. અંતે પેલા જુબબને તડકું જખર લાગાથી તેની સુધ જરા ઠેકાણે આવી હતી, તેથી તેણે ગાડી ઉભી રાખી. હમા સમજ્યા કે હમાય મીત્રના ઘર આગળ હમા હવે આવી પુગા હશું. પણ પેલા કોચમેને થડે પેટે હમુને પુછીયું કે “સાહેબ ગુમારેકુ કીદર જના હમે !” આ સવાલ સાંભળતાંજ હમાને એક તરફથી ગુસો અને ખીજ તરફથી બેઅખતીયાર હસ્યું આવીયું હતું ! ધરમતોલાના મુરખ કોચમેનને હવે હમે શું કહીએ ! હમોએ તેને પુછીયું “કે તુને આશીસમાંથી કેહું હતું કે નહી કે કીહાં જવું છે ?” તેણે જવાબ આપીયો કે, નહી. તારે હમોએ પુછીયું કે એક કલાક સુધી રાસાર હમુને ફેરવીયા કીધા, પેહેલથીજ કાંઈ નહી પુછીયું ? કોચમેન બોલીયો કે કીહાં જવું છે તે ઠેકાણું ઉપર તમે મહને ગાડી ઉભી રાખવાને કેહેરો તેથી જીહાં ગમે તેમ મેં ગાડી હાંક્યા કીધી ! આ સમજીતે ડોં પેટે બોલીયેહોતો જ ઉપરથી એવું જણાયું હતું કે તે ખરખરજ જુબબ હતો. હવે તેને હમોએ હમાગ મીત્રનું નામ દેઈ કેહું કે મી. લાલ બેહારી કે ને તીહાં હમને લઈલ. તારે તેણે જવાબ દીધો કે હું એ ઠેકાણું જાણુતો નથી. વાંચનાર હવે વીચાર કરશે કે આ કોચમેન એક લપડાક આવાને લાયક થયો હતો કે નહી ! હમને ગુરેસો તો ધણો આવીયા હતા, પણ જુબબ કોચમેનોના નમુના હમોએ

આગળ જોયા હતા તેમાં માત્ર આ એક વધારે નોંધી રાખવા જોગ નમુનો હમને મળીએ હતા એવું સમજી હમોએ દરજુમર કરી હતી. કલકત્તાના સંઘના દેશી બાબુઓ હાંદુસ્થાની બાબા નથી બોલી શકતા તેથી ફેટલીક મુરકલીએ પુછતાં પુછતાં બાબુ લાલ બેહારી કે નું રહેવાનું ટેકાણું રોઘી કાઢાડીયું, અને તે જોઈએજ તો ગાડીમાં જતાં નજીકીમાંજ હતું. કામાજીની આશીસમાં જઈ આ બાબુદ વીરો પુછપરછ કીધી તારે તીહાંથી ખબર એવી મળી કે કલકત્તાના બાકુતી ગાડીના દોચમેનો કંઈ જીવ જીવાએ સઘળા હેમક ખીન ઉલ્લુ અને જીવજીવના બાઈએ છે! આ દીવસની સાંજે કલકત્તાના ક્રીમેસનોની એક લાડળ નામે “હુમી-લીટી અને ફારટીટુડ” ની મોલાકાત કરવાને ગયા હતા અને તીહાં વખતસર અને ટેકાણાસર પોહોચવાને હમોએ દોચમેનની સ્થે એક માણુમને બેસાડ્યું હતું. આ મંડલી વીરો હમો કંઈ હીયાં વધારે બોલી શકતા નથી. આટલુંજ કહેલું બસ છે કે મેહેલોના રોહરમાં અને જીહાં ધરોપીયન લોક ધણું કરીને ચઢે દરજેની હાલતમાં વસેલા છે તે લોકની રીતબીત અને રોજી સાથે કલકત્તાના ક્રીમેસનોની લાડળ મધળા જોઈતા અને ધટતા સીણુગાર સાથે ધણીજ સંપૂર્ણ હાલતમાં હમોને લાગી હતી. મુંબઈમાં ક્રીમેસનોનું એવું સીણુગાર ભરેલું એક પણુ મકાન હતુર સુધી નથી બનેલું તેથી હમો દીલગીર છઈએ.

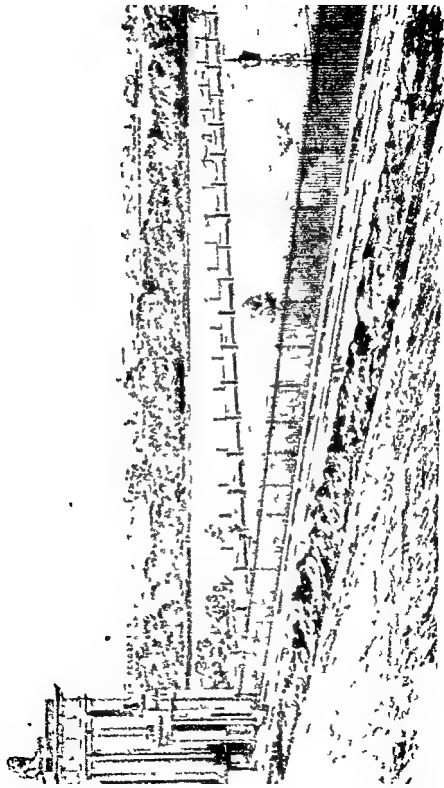
તા. ૩ જુલાઈની રોજી વસે પ્રેસિડેન્સી કાલેજ જોવાને ગયા હતાં. આ ખાતાને હાંદુ કાલેજનાં નામથી પણ બોલેછે. આ મદરેશા ૧૮૧૫ ના સાલમાં સ્થાપીયામાં આવી હતી, અને એની સ્થાપના એક દેશીઓનું બહું ઇચ્છનાર અને દેશીઓને ઉંચે દરજેની કેળવણી આપવાની જગરી હીમાએતી જગનાર મી. ડેવીડ હેર નામના રાખસથી થયલી છે. કલકત્તામાં ખીજી જીયાફત હમને રોડ બરજોરજી ફરમજી મોદીની કંપનીની આશીસ અને રહેવાના મકાનમાં કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ તરફથી મળી હતી, જે વખતે તીહાં બેગા થયલા ધણુ ખીન સાહેબો સાથે હમને ઝોજખ પીછાનું થયાથી હમો ધણુ ખુશી થયા હતા. આ મેહમાનદારીમાં જરે સઘળા જણુ સરખા દીલ બરીયા સામેલ થયા હતા તારે એમાંથી કોણુને વીરો તારીફમાં બોલીએ તે કેહેવાઈ શકાતું નથી. હમો ધારીએજ કે આ જીયાફતની મોલાકાતમાં સઘળા સાહેબોએ ધણીજ લાયકી અને અચ્છી મેહમાનદારી બતલાવી હતી અને આથી હમાર

દોસ્ત આરાના અને નવી ઓળખાણ પીછાનવાળાઓનો જે ઉપકાર હમારી ઉપર થયો હતો તે હમોએ તે વખતે માનીયો હતો પણ ફરીને આ જોગવાઈએ જાહેર રીતે હમો તેની એક નોંધ અને ખુશી સાથે કરીએછ.

આણંતી મીજલસથી કુરગ થયા પછી, કલકત્તાનો દેશી નાચ જોવાની અને તીહાંનું ગાયન બજાવન સંભળવાની આ ટેકાણાં ઉપર હમને હમારા મેજબાનોએ એક સારી તક આપી હતી. નાંચનારી સ્ત્રીઓ પીરો તો અને કેહેવાનું કંઈ નહું નથી. હીયાંની સઘળી ગીતબાત આ બાબદમાં આપણા રોહરના જોવીજ છે, પણ કલકત્તાની દેશી ગાનારીઓનો ઘટમ તથા ગાયન બંધે હમને ઘણીજ ઉતરતી કીમતના નજર આવીયાં હતાં. આપણુ તરફની હીંદુ ગાનારીઓની ખુબ-સુરતી અને ઘટમ સાથ સરખામણી કરતાં, સ્ત્રી જાતની રૂઢી પ્રમાણે બોલીએ તો કલકત્તાવાળીઓ સુંબઈથીની આગળ પાણી બરવા લાયક છે, આનું હમોએ જોયું હતું. ગાયનમાં પણ કંઈ ઘણો દમ જોયો નહી હતો, જો કે સાદી કુમરી ટપા તેઓએ ઠીક ગાયાં હતાં. એક ગવઈઓ તીહાં વધારે સારી અલાપધી ગાતો હમોએ સાંભળીયો હતો, અને તેનું દેશી બારાનું ગાયન એક નવાઈતરીકે પેહેલું સંભળાયલું હમને ઠીક લાગું હતું. હમારી ઈચ્છા મુજબ કલકત્તાનું દેશી બારાનું ગાયન બરોબર સાંભળવાને હમને તક નહી મળી હતી તેથી હમો ખચીન દીલગીજ છઈએ. કલકત્તાનાં ગાયનવીરો તથા લખનૌ દીલ્લી અને લાહોરનાં ગાયનવીરો ઘણી તારીફમાં બોલાયછે. આ મુસાફરીમાં એક બે ટેકાણે હમોએ ઘણું સાંઈ ગાયન માંભજેલું છે, જેનું બધાન તે તરફના અિહવાલમાં આપીયું છે. ગાયન જે એક અગતની વીણા અને હુંનર છે, તેને પાદશાહો અને અમીર ઊમરાઓ તરફથી હીંદુસ્થાનમાં આગળ જેવું ઊજોજન મળતું હતું તે હાલ નહી મળીયાથી. આપણા દેશનું ગાયન પડતી હાલતમાં આવી પડીયું છે, અને તે દરોજ વધારે પડતું જાયછે. આ મહાભારત વીણા હુંનરને જો પાછો જાગતો અને તેના પૂરતા દરજ્જ ઉપર ચઢાવવો હેય અને તેમાં જીવ અને આત્માને પવીત્ર આનંદ આપનાર જે ચોખ્ખો ગસ છે તે રમ પીચો અથવા આખચો હેય તો આજે ગાયન શાસ્ત્રીઓને આપણા દેશી માતબર અને શક્તિવાળાઓથી મારી મદદ ચવી જોઈએછ. સાંઈ ગાયન કરનાર સ્ત્રીઓને લાયક ઉજોજન આપવો જોઈએછ અને તેમને ઈજત તથા

આખરદાર મંડળીમાં સામેલ કરવી જોઈએ. અને તેઓ પોતાનો દરજ્જો, લાભ, અને નીતી જાળવનારાં થાય એવા ઉપાય, પ્રયોગો પોતે પોતાનો દરજ્જો, લાભ તથા નીતી જાળવીને કરવા જોઈએ. હમો એવું માનીએ છીએ કે ગાયનનો પેશો કરનાર સ્ત્રીઓને કુસલાવી નક્કાર માર્ગ ઉપર લઈ જવાનો દોશ પ્રથમ ઉપર છે. ધણાં જણ એવું સાધારણ રીતે બોલે છે કે સ્ત્રી પ્રથમે દુસ્સાવે છે, પણ હમો તેથી ઉલટું જ માનીએ છીએ કે પેહેલ વહેલાં પ્રથમે સ્ત્રીને દુસ્સાવી હશે. સ્ત્રીઓને આડે મારગે ચલાવનાર તે પ્રથમ જાત છે, તે પેહેલ કરે છે, અને સ્ત્રી તેની પાછળ ખીજ થાય છે. તે ખીચારી નીરદોશ સ્ત્રી પેહેલાં દુસે છે, પણ તે દુસ્સા પછી એવી તો પક્કી અને સુસ્સા થઈ પડે છે કે ધણા નીરદોશ પ્રયોગો તેના જખમ પંજમાં ચીકાર થઈ પડે છે. ગાયન કરનાર સ્ત્રીઓના વર્ગનો દરજ્જો જોયા કરવો હોય તો, તેનો હિસાબ એજ છે કે તેવી સ્ત્રીઓ તરફ પ્રયોગો માન અને ખીતીના વીચારથી જોવું જોઈએ. એમ જો થયું તો તે સ્ત્રી જાત કદી પણ જાલદી નજરે પ્રથમ ઉપર નથી જોવાની. આ હમાશ વીચાર સાથે જો કે જુજ સાક શીવાએ ધણાજણ તો મળતા નથી જ ચલાના, તો એ પણ હમને એવી આશા છે કે આ હમારું મત અંજ અથવા બાદ છે એ ઉપર ધણાજણ ધીયાન ધી વીચાર કરશે.

તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દીવસે કલકત્તાની લેજિસલેટીવ કાઉન્સીલની મીન-લસ જોવાને, આગમળથી ધટતી પરવાનગી મંગાવી સરકારી મેહેલમાં ગયા હતા. કલકત્તાના સરકારી મેહેલની હિમારત, જેના એક દરવાજાનું ચીત્ર એવે આપેલું છે, તે અરેબરજ પાદશાહી મેહેલને લાચકનોજ મકાન છે. આ મેહેલની બાંધણીમાં, તેના દેખાવમાં, અને તેની સઘળી રચનામાં, જે રોપ્પ અને દબ-દબો, ખુલ્લો નજરે દેખાઈતો થઈ પડ્યો છે, તેમાં એના બનાવનારની મનરાકિત તથા તેણે સંપાદન કરેલી વીણા હુંતર, કેટલું બળ ધરાવી રાકે છે તેનો આ સરકારી મેહેલ એક અરહો જોવા જોગ નયુનો બની રહેલો છે. આ મેહેલનું આખું ચીત્ર આપી રાકાયું નથી તેથી અગતી દીલગીર છઈએ, તો એ પણ તેના એક દરવાજાનું ચીત્ર તથા એ દરવાજા આગળથી દુરથી દેખાતી સરકારી મેહેલની રચના, જેટલી ચીત્રમાં માર્ક રાકે તેટલી એવે એક ખીલાં ચીત્રમાં દેખાવી છે. હીંદુસ્થાનના ગવરનર જનરલ મારકપુસ આફ વેલ્સલીની કારકીદીમાં, '૪૦ સ. ૧૮૦૪ ના સાલમાં આ મેહેલ બાંધવામાં આવીયો હતો. એની યજવાડે આસરે

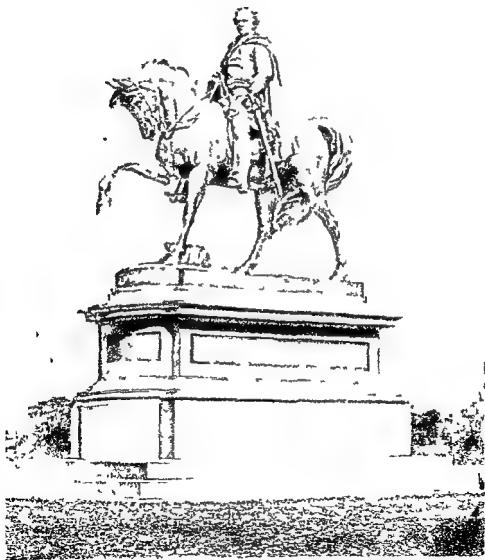

રૂપિયા ૧૩,૦૦,૦૦૦ થી ૧૫,૦૦,૦૦૦ તેર લાખથી પંદર લાખ મુધીનો ખર્ચ તે વખતમાં થયેલો કેહેછે. આ મહાભારત બાંધણીમાં એક આમી માત્રે એટલી કેહેવામાં આવેછે કે તેના દબાવ્યા અને ચોનક પ્રમાણે તેટલી તે મેહેલની પુરતી ઉભરણી અથવા લેઆઈ નથી બનાવેલી, તથા તેની બારીઓ નજદીક નજદીક પુરકળ મુકી છે. આ આમી કંઈ હમારી નજરે તો દેખાઈ નહીં હતી. હમારી બપર તો. તેના દબાવ્યાએ અને બાહેરના દેખાવે જખરી અસર કરી હતી. કલકત્તાને મેહેલાનું રોહર જે બોલવામાં આવેછે, તે નામ, આ સરકારી મેહેલ જોવાથી ખરોખર ખેસતું અને વાજખી આપેલું ગણાયછે. આ ટેકાણેથી જોતાં સઘળી તરફ બપકાદાર અને મસ જાહેરી ધમારતો અને પોહાળા રસતા અને મેદાન અને શોબઈતા મકાનો કઠારબંધ ઉભેલા, જોનારની આખો ઉપર એવા તો ધસારો કરેછે કે તે જોતાંજ એક પલવારમાં આપણા જાહેરામાંથી “વાહ વાહ” નો સંતોરા બરેલો આવજ નીકળ્યા વગર નથી રહેવાનો. આ મેહેલ આગળ મુંબઈની એકખી સરકારી અથવા ખાનગી ધમારત ખરોખરી નથી કરી શકવાની.

સરકારી મેહેલના બુલંદ દરવાજા ઉપર એક જખરા સીંહનું બાવલું મુકેલું છે. સીંહ પોતાની પુછડી સાધારણ પડેલી રખીને, અને તેના એક આગલા પગતળે ફોતેમંદીની નીશાનનો જોજો ઝાલીને નીરાંત અને નર્ચીત ઉભેલો છે. આ સીંહ આપણને એવું કેહેછે કે “હું તે હંમેશા સીંહ જઈ કે જે આજે ગ્રેહધીરન” “અને હીંદુસ્તાન ઉપર રાજ ચલાવેલું. હું રાંત, અદલ અને ખુશાલ બોલો છઈ,” “અને તેમજ રાંત, અદલ અને ખુશાલ મારી રઈઅંતને જોવા માંહું. પણ “મહને દોઈઅંતે ગેરવાજખી છેડીયો તો પછી મહને જોજો કે હું કેહેવો છું.” હંમેશા રાજની ખુખી અને નીલી, સુવેહ સંપજ, અદલાઈ, અને આખાધાનીમાં સમાયલી છે. આ રાજ લગઈ કરવાને મુતલક આહતું નથી, પણ દોઈ આ રાજને ગેરવાજખી સતાવે તો તેની સાંભણે પુરતાં જોર અને હીમતથી તે લડવાને, સીંહની જાઆફક હંમેશ તઈયાર છે. આ સીંહના બાવલાંમાં જે ચોજના કરેલી છે તે દેશી-ઓનાં મન બપર હંમેશ સરકારની ખુખી, નીલી અને મજબુત પાયાદારી વીરો અચ્છી રીતે અસર કરે એવી છે. દરવાજા અને મેહેલ ઉપરના નકસી કામ વીરો એજે વીસ્તારીને જણાવાની જરૂર જોતા નથી. તેમજ તેની અંદરના સંગેમરમરનાં

દીવાનખાના, તેમાં જવાની કઠારખંધ સીંહીડીઝી, દાદગે, તીહાના ઝોરડા, ઝગાસી, મીલીંગ, માગના લાકડાની વારનીમથી ચક્રચકતી સફાઈદાર મપાટ જમીન, મીલીંગમાંથી લઠકતા ઝુમગે, બારીઝી વચ્ચે ભીતઉપા જડેલી આગશીઝી અને ઝીવીગરે ખીજી હજારો ચીજોનું બયાન કરવાની કોરોરા કરેથી ટનો ધારીઝીછ કે ફોકે છે, કાગણ તેનું બયાન પુગી રીતે કોઈખી ગળ્લોથી થઈ નથી રાકવાનું, તે સમજવાને તે મેહેલ નજરે નજર જોવા જોઈઝીછ. મેહેલ ઉપરના દીવાનખાના, અને ઝીરડા ગુજ દગ્ગારી મજલસીઝી માફ, જીઆફત, અથવા બાલ અને નામ રંગ સાફ, વારવાગ વાપરવામાં આવેછે. કલકત્તાનો ગર્વગર જનરલ આ મેહેલના ઝીક બાગમાં તદન ઝીલાહેલો પોતાના રેશાલા માથે રેલે છે ગવગર જનરલના મકાન વીરો આવીતો ગોઠવણુ કરી છે કે તેની મેહેલાની જગાઉપર, મેહેલના ખીજ બાગમાં વમનારાઝીને પોતપોતાના કામ કાજસર જતા આવતા, ઝીક ખીજ સાથે આમણુ સામણુ થવાની જરૂર નહી પડે, ઝીયા તે મકાન ઝીલાહેલો રાખેલા છે ગવરના જનરલની સંપ્રમણીવ કાઉનસીલમાં હમો હાજર થયા હતા, પણ તીટા તે વખતે બયાન કરવા જોગ દેખાવ નહી જોવામાં આવીયો ટો, તેથી તે વીરો હીયા કેહેવાનું કઈ વધારે નથી

આઠકાણા ઉપર હમને કાઉનમીલના દેરી મેમબર રાજ સર દેવ નારણસીંગ કે. સા. ઝીસ આઈ સાથે મોલાકાત અને ઝીજખ થઈ હતી આ રાજ બનારસનો ઝીક મોટો જમીનદાર તથા હથેજી રાજનો મોહોયે ખેરખા અને ખરો દોસ્ત થઈગયો છે આ રાજ મોહોયે મદયુષી, અફલ અને દોશીયારી બેરેલો તથા પોતાના દેશીઝીનું બહુ કરવાની હિંચાથી હથેજ સગકાર અને દેરીઝી વચ્ચે દોસ્તી રખાવાને ઝીક ઘણેજ લાયક રાજદરબારી મજલસી હતો તેના આવા સદયુષીની તારીફ આ પુસ્તકમાં નોંધીને આ રાજને ઝુબાગકબાદી આપવાની ટમોઝે ઉમેદ રાખી હતી, પણ માફ બાઝમે આ રાજના અણુર્ચીતા મરણથી, હમો તેના મોટા કુખ અને દોસ્ત આસનાઝી માથે ગમગીનીમાં સામેલ થઈઝીછ અને ઘણીજ દીલગીરી સાથે આઠકાણે આ પરોપકારી રાજના દુખ જરેના મરણની નોંધ કરીઝીછ. આ રાજના મરણથી ખેરખા હથેજ સરકારે પોતાનો ઝેડ ખરો મીન અને મરાલતીયો ખોલે છે, અને આપણુ દેશીઝીએ આપણો ઝીક બહુ આહવારો, દયાગુ અને સ્વદેશહિતેચ્છુ રાજ ખોલે છે

LORD HARDINGES MONUMENT — CALCUTTA

३ मी० ६१२५०००० — १९३९

બલવાના વખતમાં રાજા સર દેવ નારાયણસીંગ તરફથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તે વખતને લાયકની મમલહત તથા મદદ ધણી સારી મળી રાખી હતી. આ રાજાની સાથે જો કે હમારી પેહેલ વેહેલીજ આજખ યઈ હતી, તો અપણુ તે પાગશી લોક વીરો ધણી મોહોળત અને સારું મત ધગવતો હતો, અને હમા જો ચુકતા નહી હોઈએ તો હેણુ ધારીએછ કે અકમર કરીને કલકત્તામાં રોક માણેકજી રસ્તમજી બનાજીની માથે આ રાજાને ધણી મીનાચારી હતી, તેમની માથે રાજા સાહેબને વાખેમકારી પડયાથી અને રોક માણેકજીની લાયકી જોયાથી, પારશીઆ વીરો કદાચને આ રાજાએ સારું મત બારીકુ હોય. યોગ વખતની વાતચીતમાં રાજા સાહેબે હમારી ખુસાફરીની મકમદ જણાવી લીધી હતી, અને તે તેમને ધણી પમદ પડી હતી. હમા બનાગસ (કાશી) રોહેર જોવા જનાર છઈએ, અંબું જણીને આ અહેસાનમંદ રાજાએ હમાને પોતાના મેહેલમાં ઉતારો કરવાની પોતાની આયરા કહી જણાવી અને કેહું કે, બનારસ રોહેરમાં જઈકોઈખી ખીજે ડોકાણે હમાએ ઉતારો કરવો નહી. રાજાએ તેજ વખતે પોતાના માણુઓને હુકમ કીધો કે બનારસમાં તેમના કારભારીએને લખી જણાવે કે આગગાડીના ટેક મથકથી તે છેક રોહેરમાં મેહેલસુધી હમા સધજાએને લઈ જવા અને પાછા પોહોંઆડવાની તજ્જુમલ કરી રાખવી, અને જોટલા દીવસ હમા બનારસમાં રહીએ તેટલા દીવસ આજો મેહેલ હમાને ખુલ્લા કરી આપવો, અને રોહેરમાં ફરવાહરવાને રાજાસાહેબના પોતાના હાથીઆ અને ગાડી ઘોડા હાજર રાખવા, અને સધજી બાબદમાં હમારી બરોબર બરદાસ્ત રાજાસાહેબ તરફથી કગવી. આ રાજાએ પોતાના મોટાં દીલથી ખસ આબારનો એક જખશે દોટ જોવા દોટ હમારી ઉપર એકદમ ગમગમી દીધો હતો જે અહેસાનમાં હમા ગર્ક યઈ ગયા હતા. હમા સધજાએ રાજા સાહેબનો આ વીરો અવીશય આબાર માનીયો ટો, અને તે વખતે હમારેથી એટલુંજ જોલાઈ રાકાધું હતું કે રાજા સાહેબના મોટા દીલવીરો તથા દેશીઆ તરફ તેમની પંચેપકારી જાજર વીરો હમાએ ધણી સારી વાતો માંબજેલી છે, પણ હમારી ઉપર જે આટલી સધી મેહરબાની રાજા તરફથી એકદમ યઈ છે, આવીરો હમાએ આટલી બધી હમેદ નહી રાખી હતી, પણ તે જરે યઈ પડી છે તારે તેનો ખુસ્તો ઉપકાર માનવાને હમારી પાસે લાયક સબ્દો નહી હતા. રાજા જો કે મોટો માતબર જગીરદાર હતો, તો અપણુ કલકત્તામાં તેના રહેવાનાં

ધરની સાદાઈ અને રાજની વાતચીતમાં મીલનસાંગી, નરમાસ, અને લાયકી બરેલા મુખનો વાપરવાની તબે અને તેનું સાફ દીલ જોઈ, હમારાં મન ઉપર એવી અસર થઈ હતી કે ખરી મોહાઈાઈ તે બપલાજી ગુણેમાં છે.

આ દીવસે કલકત્તાની ટંકરાજ જોઈ હતી, તથા દેશી વેપારીયોની પેહેડી ઉપર જઈ ફેટલાક ઓળખીતાઓની મોલાકાત લીધી હતી. કલકત્તાની ટંકરાજ ઈ. સ. ૧૮૨૪ ના સાલમાં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ ખાતાંના સાંઘા કામની ગોઠવણ અને રાકિત એવી અને એટલી તો છે કે એક દીવસે સાત કલાક કામ ચાલતાં આ ટંકરાજમાંથી આસરે રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ વધુ લાખના શીફ છપાઈ તથા થઈ શકે છે. આ ખાતાંની ઈમારત પછવાડે આસરે રૂ. ૧૩,૦૦,૦૦૦ તેર લાખ અને સાંઘા કામ પછવાડે આસરે રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગીયાર લાખનો ખર્ચ થયલો ફેરવાય છે.

બપોરના ચાર વાગે કલકત્તાનું ચીના બજાર જોવાને ગયા હતા. આ બજારમાં છુટક કપડાં, કપડાં, ધરશીનગારનો પરચુરણ સામાન, ખાવાપીવાની તમામ જીનસો, કાચકામ, કોડીકામ, લોખંડી કામ, તરેવાર જતનો દારૂ, પણ ઉતરતી જતનો, અને ખીજી હમા ચીજો મળી શકે છે. આ બજારનો દેખાવ ધણું કરીને આપણી મુખધન કાસમબજાર અને કોટના હોરાબજારને મળતો આવે હોય છે. હમો આ ઢેકાણે આવી સાધારણ બજારની નોંધ કરવાની કંઈ જરૂર જણાતે નહી, પણ આ બજારમાં ફરવા જનારને જે જોવા લાયક ખીજ દેખાયો અને જીનસો મળે છે તેટલા સાફ આ ચીના બજારનું બયાન અત્રે આપીયું છે. હમોને એવું જણાવામાં આવીયું હતું કે આ ચીના બજારમાં જે માણસોની ભીડ અને જમાવ થાય છે તેમાં જે તપાસીને જોઈએ તો આયું બોલવાને બની શકે છે કે આ ઢેકાણું ઉપર, આ ધૃતિનાં માત્રે અતીરાય જંગલી અને અતીરાય થંડીનાં દેરાજ રહેવાશીઓ શીવાય, સમજા જણાયલા દેરામાંના ઘણાક લોકના નમુના આપણને મળીયા વગર નથી રહેવાના. આ ઢેકાણે તીબેટ—લાસાના રહેવાશીઓ, પેહેલવેહેલા હમોને હમારા બોમીયાએ દેખાડાવીયા હતા. તેમના ચેહરાનો આકાર અથવા ધટમ ધણું કરીને ચીનાઓને મળતો હતો, જે કે તેઓની કાઠી કદાવર હતી, અને ચામડી કેટલાકોની સફેદ અને કેટલાકોની ધજીલા રંગની હતી. તેમની ખાસે કેટલીક જાતનાં જાનવરોના રૂવાં સાથના સુકવેલાં

આમડા, વેચવાના હતાં. તેઓ રખડવી અને બમણી જાતના યોલાના લોક હતા, જેઓનો પેરો એવી જાતની જીનસો વેચવાનો હતો. દરેક જણની બાજુ ઉપર અને ગળામાં, તાવીજ પેહેરેલાં હતાં અને તે એટલી તો સંભાળથી ગણેલાં હતા કે તેમને દાખડી અથવા કોથલીમાં બંધ ગણેલાં હતાં. આ તાવીજો જોવાથી હમાએ તેમને ધરિશતથી પુછીશું કે તેમાં શું છે, જે ઉપરથી તેઓએ ધરિશતથી આકાર તરફ હાત કરી જવાબ આપ્યો કે તેમાં તેઓનો ખોલ છે. હમાએ જારે તે જોવા માંગ્યો તારે તેઓએ ધરિશતથી કહ્યું કે, તે કદીબી દેખાડવી રાકાય નહીં. હમાએ પૈમાની લાલચ જણાવી પણ તેઓમાંના એક જણે કહ્યું કે “હજાર રૂપિયા” આપો તોબી તેઓ દેખાડી નથી રાકવાના. એઓના ગળામાંના તાવીજો જોતાં મદ્રાસના લીંગાઈત લોક પોતાના ગળામાં માહોદેવના લીંગની નીશાન પેહેરે છે, તેમની યાદ હમાને આવી હતી, તથા તેમની દાખડી અથવા કોથલીનો આકાર પણ લીંગની દાખડી જેવો જ હતો. આવાં તાવીજો બાંધવાનું કારણ પુછતાં, તેઓએ કહ્યું કે આ તાવીજોની ખુબીથી તેમના ઉપર કોઈની નજર નથી લાગી રાકવાની!

તા૦ ૫ મી ફેબ્રુઆરી.—આ દીવરો કેટલાક દેશી વેપારીઓની પેહેડી ઉપર તેમને મળવા ગયા હતા, જે વખતે મદ્રાસ રોહે કરતાં આ રોહેરની દેશી પેહેડીઓની અંદરની ગોઠવણ વધારે બેહેતર હાલતમાં જોવામાં આવી હતી, તેમાં અગત કરીને આપણા ખારશી વેપારીઓની પેહેડીમાં, સાચે બંદોબસ્ત

દેશી જુઓનો, દરરોજ માંજના બરોબર ચોકસ વખતે દહાડાબંધ થઈ હાજર રહે-
 છે, જેવા તેઓ પોતાના વખતમાં પોતાની નીરાણે ચોકસ વખતસર જઈ હાજર
 નહીં થયલા હશે, તેમની ખુરા યાદ આવી હતી ! તેની માથે ફેટલાક બાબુઓનાં
 પાટલુન, છુટ તથા ડગલા માથનો પોરણક જોઈને હમને આપણી મુંબઈના ફેટલાક
 જુવાન ગબડુઓની રંગ બેરંગી ઈજાર અથવા પાટલુન, ડગલા, તેમના હાતમાં
 રમતી લાકડી, તેમનો આઈગલાસ, અને તેમની લટકતી ચાલની પણ યાદ આવી
 હતી ; અને આ મળાની સાથે, તેમની કેળવણીનું ભડોલ, કલકત્તાના જુવાન
 કેળવણી પામેલાં બાબુઓની આવી રાકિત સાથે મરખાવાની અછી તક મળી
 હતી. મુંબઈના દેશી કેળવણી પામેલા જુવાનો કુત્તાં કલકત્તાના દેશી કેળવણી
 પામેલા બાબુઓ ઘણે હજી ચઢતા છે તેઓ આ ઉપર પોરણકની શીશીયાસીમાં
 જો કે પછાત પડેલા માલુમ પડ્યા છે, તોપણ આ ખામી હમો તેમના હકમાં
 બેહતર ધારીએ છ. તેમજ એક ખીજી અગતની બાબદ-વીરો અત્રે નોંધ કરવાની
 જરૂર જણાયે છે તે એ જ, કલકત્તાના જુવાન બાબુઓએ હજુરમુખી તેમની
 સ્ત્રીઓને પુરેણની જાહેર મંડળીમાં આમેજ નથી કીધી. આવી રીતના તેમના
 જતાની રેવાજ માથે જો કે હમો તદન એકમજતા નથી યતા, તોએપણ આટલી
 વાત તો હમો કબુલ રાખીએ છ કે સ્ત્રી પુરેણ વચ્ચે પુરેણીયન લોકના રેવાજ મુજબની
 મધળી છુટ આપણા દેશીઓમાં નહીં દાખલ થવાની તરફેણમાં હમારું મત છે.
 આપણા પારમી ટોલાના જુવાન સાહેબોએ પોતાની સ્ત્રીઓને પુરેણની મજલીમમાં
 ખીગજવાને અને પોત પોતાના ઘણી અને કૂટુંબીઓ માથે જાહેરમાં જવા આવવાનો
 રેવાજ દાખલ કરીયો છે તે જોઈલે દરજે અતીયાર મુખી દાખલ થઈ ચુકે છે તે
 ઘણોજ થયેલો મમજવો અને હવે બસ કુચી મજવાર છે. એથી વધારે તો
 હવે નહીજ જ્યું જોઈએ, બલકે આ મધળી લીધેલી છુટને બની આંગે તેમ ઘણા
 અંદાજથી અને ખુબ વીચારથી વાપરી તો તેથીજ કાયદો છે. એમું જોઈએ
 અંદાજે રેહેરો તે ઘણો નથી બોલાવાનો. મુંબઈના હાંદુઓ અને પારમીઓ,
 કલકત્તાના બાબુઓના જોઈલા જાજની રેવાજમાં બંધ પડેલા નથી, તેટલા હજુર
 તેઓ પુરેણીયન લોકના રેવાજની મધળી પાંતીની છુટ બોગવતા થયા નથી, માટે જ
 મમતોલ હાલત તેઓ હાલ બોગવે છે તેની આગળ વધવાને જોઈ ડગલું હવે પછી
 બચરો તે આપણી દેશી મંસારી હાલતની ખચીત ખરાખીજુ ખી ગેપામલું ગણારો.

આ વીરો હમારેથી કંઈની કંઈ બોલાઈ રાકાતુ નથી. આઠસોજ ઈરાસે બસ છે, કે આ ધણીજ અગતની અને નાજુક બાબદ ઉપર આપણુ દેશીઓ દુરંદેશા બરેલુ ધીયાન પોહ્યામાંડી અમલ કરતા રહેરો.

કલકત્તાના સ્નાંડ ઉપર ફરીને ગંગે માતવાગે રોઠ માણેકજીના મકાન ઉપર પાછા આવીયા. રોને જમતી વેળા ઠરાવ કીરો કે ખીલે દીને સડવારના મરહુમ રોઠ રૂમનજી કાવસજી બનાજીનો અસવ રોહનાનો મકાન ને ચૌરંગીથી આસરે આર અથવા પાચ માઈલ ઉપર છે તે જોવા જવુ, તેનીઆથે કનકત્તાની મહવાગની પોહ્યાગની રૂમના કેહેની છે તેખી જોઈ લેવી.

તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી આગળા દીવમના ઠરાવ પ્રમાણે મહવારના પોતોગમા ઉઠીને રોઠ માણેકજીની સાથે એવણના મુરખીનો અમલ મકાન જોવાને નીક-લીયા. ને ને રસ્તાઓ ઉપરથી હમારે જવુ થયુ હતુ તેમનો દેખાવ જાણે આ-પણે પુણાના બવાની પેટના ગ્સા ઉપરથી પમાર થતા હોઈએ એવો દેખાવ નજર આવીયો હતો. મહવાગની થંડી સારી લાગી હતી. ગ્સાઉપર તે વખતે કંઈ ધણી વરતી નહી દેખાઈ હતી આઠલા ઉપરથી એવુ જણાયું હતુ કે કલકત્તાના દેશીઓક મુબઈના દેશી લોકની પેટે પરાઈયામા નથી બિહતા અને મહવારના સકા-રેથી પોત પોતાના ધધા ગેજગાર સગ કામ નથી લાગી જતા. કલકત્તાનુ દેશી લોક મુંબઈના જેટલું અપજ અને બિદીયાગી નથી જણાતું, આ બાબદ તીહાનો મહવાગ-નો દેખાવ સારી રીતે સાબેત કરી રાકેછે.

રોઠ રસ્તમજી કાવસજી બનાજીનો જીનો મકાન એકાત અને હવાનાળી જગા ઉપર છે પણ રોહરથી ધણોજ દુર છે. આ જીનો પ્રસાણો મકાન અને તેની આસપાસનો બાગ જોયાથી હમાને મુંબઈના મેહેમની આગળી પટેલની વાડી અને ટેકા પર ટેકા આપેલો બગલો, તથા વાદરાની કેટલીક વાડીયોગીયાદ આવી હતી.

હીયાથી પાઝ ફરતા ગ્સામા તરેવાર કીસમના દુકાનો અને તેમની ઉપર લટકાવેલા નામ અને ધંધો ગેજગાર જણાવાના ખાટીયા જોવામા આવીયા હતા. આ ખાટીયા વાચતા વાચતા હમો એક ફોટોગ્રાફરની દુકાન આગળ આવી પોહો-ચીયા. આ સખી પાડનારે વીરો હમાને સારી બલામણુ ચયાથી હમો સવજ-ઓએ ઠરાવ કીધો કે એકંદર થઈ મધ્યાગની એક મળી પડવવી આ પુસ્તકમા ને ચીન આપીયુ છે તે તે વખતે ચયા વીચારને દુરંત અમલખા

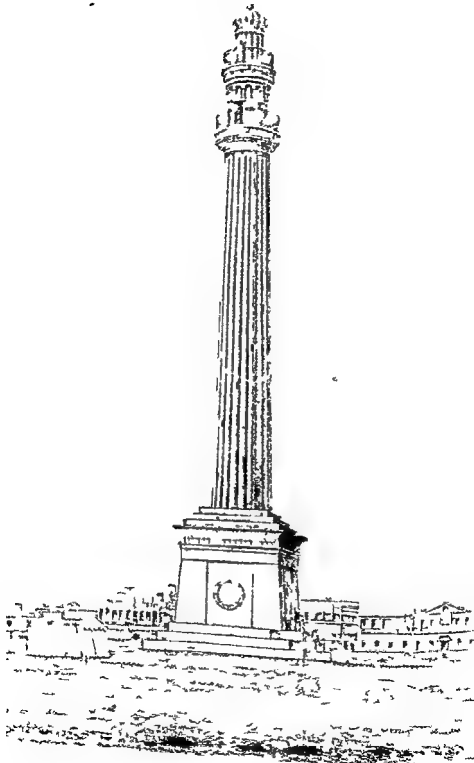
મુકેલાનું પરીણામ છે, જો કે તે વખતે હમાગ કોઈના રવપના માંગી નહીં હતું કે આયું મીન આ પુરતકમાં આવશે.

આસરે અગીયાર વાગે પાછા ઔરંગીના મુકામપર આવી પુગા. બપોરનું આયું લેઈને, કલકત્તા રોહિની મોલાકાતના રવૈયા પ્રમાણે કેટલાક સરકારી પુરોપાધન અમલદારો જોડાઈને બીપર હાથે મુંબઈથી બલામણુ અને ઝોળખણના કાગજ પત્રો લીધાં હતાં, તેમની મુલાકાતને ગયા હતા. કલકત્તામાં અથવા તીહાંથી છેક બાહોર અને પેશાવર સુધી જુદાં જુદાં તીહાં, આવી એક માઠી રસમ ચાલુ છે, કે કોઈની સરકારી અમલદાર, અથવા શેઠ માલુકારની મુલાકાત કરવાને તેમના ઘરમાં ગયા હોઈએ તો તીહાં દરેક ટેકાણે બપ્પશીસ નામના એક કંઠાળો આવનાર રવૈયાને તાઝીયે થઈ ચાલવું પડે છે, જેથી જેની મુલાકાતે જઈએ તેનાં ઘરના દરબાનને, કંઈની રકમ, બપ્પશીસ તરીકે, પાછા ફરતી વેળા આપવાને વારંવાર એક ફરજ થઈ પડે છે. આ દરબાન એવું સમજીએ કે મોલાકાત કરવા આવનારનો ફક્ત પેગામ લઈ જઈ ખોતાના શેઠને પોહિંઆડીયો અને તેથી જો મુલાકાત થઈ તો દરબાનનો “લવાજમ” અથવા “હક” લાગુ પડી મુકા. આપણે મુલાકાત કરી પાછા ફરીયા કે દરબાન દરવાજા આગળ આપણી સાંભણે આવી, સઘળી તાજીમ તવાજોથી સલામ કરીને બોલે છે, “ગરીબપરવર, હુશુર, કુશ બપ્પશીસ.” હમો આવી માંગણીથી પેહેલ વેહેલાં તાજીબ થયા હતા, પણ પાછળથી પુછતાં માલુમ પડ્યું હતું કે આ રવાજ તો, કલકત્તાથી છેક હાંદુસ્તાનની હદ સુધી, દેશી નોકરોનો જાણે એક હક થઈ પડેલો છે. “બુદાવદ બપ્પશીસ,” “જુદાં પતાહ બપ્પશીસ,” “ગરીબપરવર બપ્પશીસ” આવા ચીકાસ ભરેલા રાખે ટેકાંણે ટેકાંણે સાંભળવામાં આવે છે, પછી જેવી જે પ્રાંતની માંગણીયાં જમાન. આ “બપ્પશીસ” જબરદસ્તીથી કોઈ નથી માંગવું, એ તો આપનારની ખુશીનો સોદો છે, પણ આટલું ધણું કરીને થાય છે કે “બપ્પશીસ” આપીયાથી જેવી જલદથી મુલાકાત થઈ શકે છે, તેવી નહીં આપીયાથી મોલાકાત કરવા જનાર રાખસને ધરના ખારણા આગળ અછી રીતે તપી રહેવું પડે છે, જેથી તેની સજ્જતીની મણીવાર જબરી તપાસ થાય છે.

તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી. આ દિવસે કલકત્તાની જોલ જોવાને ગયા હતા. જોલની જગ્યા ધણા મોહોટા વીસારવાળી છે. કેહે છે કે લગભગ તેમાં ૧૪) એકર જમીન

ગેઢાવની છે. જેલની અંદર ફોજદારી મુકદ્દમાને લગતા બંધવાઓમાંના ધણા અસાધ્ય ફોટોગ્રાફ લીએ છે, અને તેમાં એવી એક ગ્રાફિક કરેલી છે કે જે બંધવાની મરણ પોતાની મખી નહી પડવા દેવાની હેય તોખી તે નહી જાણે એવી રીતે તેની મખી છુપી રીતે લઈ લેવાની કુડિત કરી ગએલી છે. જેલની ઇમારતની બોંય મધળી મલગ ઇંટની બનાવેલી છે. ઇંટ કોરવંકી મુકીયામાં આવી છે, અને તેનાં બાંધકામમાં જે મુનો વાપરેલા છે, તે ઘણીજ સારી જાતનો સીકામવાળો છે. કલકત્તાની ઇંટ પણ ઘણીજ પાકી અને મજબુત છે, આપણી મુંબઈની ઇંટ તેમની આગળ વચાવમાં જાણવી. જેલનો ગવરનર આ મકાન દેખાડવાને હમારી માથે ફરીયા હતા. ત્યાર પછી કલકત્તાનો એકમર્ચન્ટ હાલ જેમાં અફીમનું સરકારી લીલાંઝ વખતે વખત ધાયછે તે જોવાને આ હીવમે ગયા હતા. આ ડેકાણે, એટલાં તો માંણેઓની થટ મજેરે, અને તીહાં એટલાં તો ઘોંઘાટ ધાયછે કે એક જાણુ બોલવું પામેવાળો ખીજો માંખળી રાકતો નથી. લીલાંઝ કરનાગ શું બાવ બોનેછે, તે કાઠધી બગેબર મંબજતો નથી, તેથી જે બાવ બોલાયછે, તે બાવનો આક્રોડ એક પાટીયાં ઉપર મુઝા અક્ષરે લખીને તે એક લાંકડી ઉપર ઉંચકી આખી બીડમાં મધજને દેખાડવેછે. હમોને આ બીડમાં એટલી તો ગરમી લાગી હતી કે જો કે પતન ગાખવાને પંખા ચાલતા હતા તોએપણુ હમારેથી અરધો કલાક તીહાં ઉંચું રેહી રાકાવું નહી હતું. આટલી બીડ, મોંઘાટ અને ગરમીમાં થતી આંચકા ઉંચકીની ગડબડમાં પણ લીલાંઝ કરવાને અંદર જોડેલા ફેટલાક કામદારો, મહાવમથી પોતાનું કામ મુગા મુગા ટુંડે પેટે જામે પોતાની પેટેડી ઉપર ખેડેલા હેય તેમ ચલાવતા હતા. આ લીલાંઝમાં વખા જીવીયાનું અફીમ મરકાર તરફથી વેચાઈ દેશી વેપારીઓના હાતમાં આવેછે વખતે વખતનો પાટીયાં ઉપર બોલાનો બાવ બખરમાં ખખર પાડવાને ફેટલાક દલાલો પાટીયું જોતાને વાર તીહાંથી દોડી જાયછે અને આ દોડદોડીમાં, ગપાગપી પણ જાળરી યઈ પડેછે, અને ફેટલાક તમામગિને તેમની અચકસારી ચાલને લીધે, પોલીમને હાલે મારી પેટે ગપી જમવી પડેછે અને તે આધા બાદ બ તો ગલી મવામન પોતાને ઘર અથવા તો ચોકીમાં પણ જવું પડેછે.

હમો લીલાંઝથી ફારગ થયા પડી, મગદારી મેટેવની માંખણે મદાનમાં “Ochterlony Monument,” આઠગોની માન્યમંદ જામતે એ, મોગે

ASHOKA PILLAR MONUMENT - CALCUTTA

આશોકની સ્તંભ સ્થંભની ચિત્ર

Vincent Brooks

ગેકાચી છે. જેલની અંદર ફોજદારી સુકરદમાને લગતા બધવાઓમાના ઘણા ખરાના ફોટોગ્રાફ લીધેલ છે, અને તેમા એવી એક ગોઠવણ કરેલી છે કે જે બંધવાની મગ્જ પોતાની સખી નહી પડવા દેવાની હોય તોખી તે નહી જાણે એની રીતે તેની મનની છુટી રીતે લઈ લેવાની યુક્તિ કરી ગયેલી છે. જેલની ઇમારતની ભોંય મધળી મલગ ઇંટની બનાવેલી છે. ઇંટ કોરવંકી સુક્રીયામાં આવી છે, અને તેના બાધકામમા જે સુનો વાપડેલા છે તે ઘણીજ મારી જાતનો ચીકાસવાળો છે. કલકત્તાની ઇંટ પણ ઘણીજ પાકી અને મજબુત છે, આપણી મુળધર્મી ઇંટ તેમની આગળ વગવમા જાણી. જેલનો ગવરનર આ મકાન દેખાડવાને હમારી માથે કરીયા હોતો. ત્યાં પછી કલકત્તાનો એકમર્ચેન્ટ હાલ જેમા અફીમનું સરકારી લીલાજી વખતે વખત થાય છે તે જોવાને આ રીપસે ગયા હતા. આ ડેક્રે, એટલા તો માણસોની થટ મળેત્રે, અને તોહા એટલો તો ઘોંઘાટ થાય છે કે એક જાણુનું બોલવુ પાગેવાળો ખીજે સાબળી રાકતો નથી. લીલાજી કરનાગ શું બાવ બોલે છે, તે દ્વાધથી બગેબ સંભળતો નથી, તેથી જે બાવ બોલાય છે તે બાવનો આઢો એક પાટીયા ઊપર ત્રોત્ર અક્ષરે લખીને તે એક લાકડી ઉપર ઉચ્ચત્ર આખી ભીડમા સંઘળાને દેખાડેલ છે. હમાને આ ભીડમાં એટલી તો ગરમી લાગી હતી કે જે કે પવન નાખવાને પંખા ચાલતા હતા તોએપણુ હમારેથી અરધો કલાક તોહા ઉઠું રેહી રાકાશું નહી હતું. આટલી ભીડ, ઘોંઘાટ અને ગરમીમા થતા આચકા ઊંચકીની ગડમડમા પણ લીલાજી કરવાને અંદર ખેડેલા કેટલાક કામદારો, મહાવગથી પોતાનું કામ શુભા શુભા હો પેટે જાણે પોતાની પેહડી ઉપર બેઠેલા હોય તેમ ચલાવતા હતા. આ લીલાજીમા લખે રીયાનું અફીમ સરકાર તરફથી ચેઆઈ દેશી વેપારીઓના હાતમાં આવેલે વખતે વખતનો પાટીયા ઉપર ખોલાનો બાવ બજારમા ખબર પાડવાને કેટલાક દલાલો પાગીકું જોતાને વાર તોહાથી રોડી જાય છે, અને આ દોડદોડીમા, ગપાગપી પણ જાણી થઈ પડે છે, અને કેટલાક તમામગરિને તેમની અચકચારી ચાલને લીધે, પેલીસને હાતે મારી પેટે મથી જમવી પડે છે, અને તે આધા બાદ શ તો સહી મનામંત પોતાને ઘર અથવા તો ચોકીમા પણ જાય પડે છે.

હમા લીલાજીથી ફારમ થયા પછી, મગકારી મેટેલની માળાણે મેદાનમા “Ochterlony Monument,” આશરેસોની માન્યુમેંટ નામનો એક મારો

બારામાં યતું બારાણુ કેવુ હશે, એ જાણવાની ઈચ્છાથી હમે તે ગતે બ્રહ્મા મમા-
જની સભામાં ગયા હતા.

બ્રહ્મા મમાજ પંથનો વીગતવાગ એવવાલ આ ઠેકાણે હમે આપવાની જરૂર
જોતા નથી. આ સમાજ વીરે માત્ર એટલું જ જાણવેલું બન્યું છે કે કેટલાક બાહ્ય-
ઓને સુરતીપુત્ર અને એકથી વધારે ઈશ્વર માનવાનું એટલું લાગાથી તેઓએ
આ વીચાર કોડીને ફક્ત એક જ ઈશ્વરને માનવાનું વાજબી ધારીયું. રાજગમ
જોહનરાય આ વીચારનો ફેલાવો કરવામાં પેહલ વેહેલા દેશી બાહ્ય આગેવાન થયો
હતો અને આ બ્રહ્મા મમાજ પંથ ઉભો કરવાનું માત્ર એ રાજને મળીયું છે. આ
રાજનું ધર્મસંબંધી મત ધણુંકરીને યુનિટેરીયન ક્રીસ્ટીયન પંથવાળાઓના મત
સાથે મળતું હતું.

જે સભામાં હમે ગયા હતા તેમાંની સઘળી રીતભાંત, બંદગી, ધર્મપદેરા
કરવાની રીત યુરોપીયન દેવલમાં ચાલતી રીતભાંત સાથે મળતી આવતી હતી.
સમાજવાળાઓએ તે સભામાં એક બે અભંગ ઈશ્વર કીરતીનાં ગાયા હતા તેની
જોડની, ઇંગ્રેજી ગગની જોડની ઉપર રચેલી હોવાથી અને “હારમોનીયમ”
માથે ગાયાથી “યુરોપીયન દેવલમાં જોઈ “હીમ” ગવાય છે તે ગાયનને આબેહુલ
મળતો હતો. જો હમે બાહ્ય રસ્તા ઉપરથી સાંભળતે તો એમજ સમજતે કે
આ ઠેકાણે કોઈ યુરોપીયન દેવલમાં બદગીનું ગાયન થાય છે. ગાઈરેલા પછી,
વખણાયતા બાહ્ય કેમજ બંદગીને દેશી બગાલી બારામાં બારાણુ કરી મળવાવીયું
અને કેટલાક સ્તોત્ર બહુ સભજવીયા. આ સ્તોત્ર જો કે હમે સુતલક મમજ
નહી ચક્રવા હતા તોએ પણ તેના પદોનો આવાજ, આપણા પારથી જાણેદો પેદો
સારતી વખતે કેટલાક હા બાણે છે, તે પદોના આવાજને ધણો ખગે મળતો
આવતો હતો.

હાલ જમાનાના મધજ ધર્મોમાંથી જે કંઈ સારું તત્ત્વો છે, તે ચુંટી કાઢાડીને
બ્રહ્મા મમાજવાળાઓએ ખોતાનો એક નવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરીયો છે. હવે
એક નવો ધર્મ અથવા ફીરકો ઉભો કરી આ ધૃતી ઉપરના ધર્મોમાં એક
નવી સંખ્યા ઉભેરવાના કરતાં, હમે ધારીએ છીએ કે બ્રહ્મા મમાજ એકદમ એક
ડગલું મજબુતાઈથી આગળ ચુકાને “યુનિટેરીયન ક્રીસ્ટીયન” ટોલાના મત
સાથે મળી જાય તો; બ્રહ્મા મમાજ એકદમ સુસ્તકીમ પાયા ઉપર આવી ચકરે.

મીનારો છે તે જોવાને ગયા. આ મીનારો, મેજર જનરલ સર હેવીડ આકાશરશ્મિની નામના એક લશ્કરી સરદારની, લગ્નમાં અને રાજ દરબારી કામ કાજમાં, મેજનેલી કાર્તિંગી જાહેર યાદગારી રાખવાને જાઓ કરવામાં આવીયા છે. આ સુરા સરદારનું મત હીંદુસ્થાનના ઇમિલામી લોક તરફ વધારે માન ભરેલું હોવાથી, આ મીનારાની બાંધણી, આ લોકની આગવી જાહેરલાક્ષીના વખતના તરીકા મુજબની કરીયામાં આવી છે, જેથી તેની રોનક દીલ્લીના કુતબ મીનારને ઘણું કરીને મળતી આવે છે. અગત કરીને આ મીનારાને મથાલે જે જે તબક્કા કરેલા છે તે કુતબ મીનાર સાથે વધારે એકસરખા બાલુમ પડે છે. આ બંધ મીનારાનાં અંતો જોવાથી ઉપલી હાકલ બરોબર ધીયાનમાં આવી શકે. આકાશરશ્મિની નો મીનારો ૧૬૦ એક સો સાઠ ફુટ જાઓ છે, એનો પાયો અથવા બેઠક, મીસર દેરાની બાંધણીની રોનકની કરેલી છે. આ આખી બાંધણી પાછળ ૩ ૩૫૦૦૦, લાગા છે. જેથી રાખસ જરા તસદી લઈને આ મીનારાના ગોલ ચકરીદાર દાદરો ઉપર ચઢી, મીનારાને મથાલે પોહિંચી જે દેખાવ આસપાસ જોરો તેની મહન-તનો બદલો સારીપિઠે વળી શકે, એવું હમા માનીએ છીએ. આ જાંબાલુપરથી કલકત્તાનું આખું શહેર અને તેને લગતાં મીઠાંના સરોવરો છેક દુર સુધી ખુલ્લો નજરે પડી શકે છે, જે દેખાવ ખરેખર જોવા લાયક છે.

એજ દીને મહમદન કલિજ અથવા જોને મદરેશા નામથી પણ બોલે છે તે જોઈ હતી. વેલેસ્લી સ્કોયર નામના રસ્તા ઉપર આ ખાતાંની ઇમારત છે, જે ઇ. સ. ૧૭૮૦ ના સાલમાં નામદાર વારન હેસ્ટીંગે, મહમદન લોકને આગળી જગ્યાની પુરતી માહિતગારી આપવાને સ્થાપી હતી. એ સ્થાપવામાં હીંદુસ્થાનના આ મહેલ વેલેલા ગવરનર જનરલની એક બહી નેમ એ હતી કે આખરદાર અને જામ કુટુંબના મૂકુમ્બોને મહમદન કાયદા કાનુનોથી સારીપિઠે વાકેફગાર કરવા, જેથી તેઓ ઇનસાફની દરબારમાં લાયક જાહેર અમલદારોની પદવી ઉપર ચઢી શકે અને પોતાના દેરાનો કારબાર પોતે ચલાવાને શક્તીવાન થાય.

માંજના પાછા ફરતી વખતે હમોને ખખર પડી કે કલકત્તાના કેટલાક સુધાર-કોએ બહુ સમાજ નામનો એક નવો પંથ જાઓ કરીઓ છે તે પંથવાળાઓની એક જાહેર સભા તે દીવસે મળનાર છે. આ નવાઈ જેવા પંથની સભા તથા તેમાં ઇંગ્રેજ વાણંત “હારમોનીયમ” સાથે થતી બંદગી અને બાજુ લોકની દેશી

બારામાં થતું બારાણ કૈયું હશે, એ બાણવાની ઈછાથી હમો તે રાત્રે બ્રહ્મો સમાજની સમામાં ગયા હતા.

બ્રહ્મો સમાજ પંચનો વીગતવાર એકવાલ આ ઠેકાણે હમો આપવાની જરૂર નેતા નથી. આ સમાજ વીરો માત્ર એટલું જ જાણવેલું બસ છે કે કેટલાક બાજુ-ઓને મુરતીપુજા અને એકથી વધારે ઈશ્વર માનવાનું ખાટું લાગ્યાથી તેઓએ આ વીચાર ઈંગ્રીડીને કુકત એકજ ઈશ્વરને માનવાનું વાજપા ધારીયું. રાજગ્રામ જાહનરાય આ વીચારનો ફેલાવો કરવામાં પેહલ લેહેલા દેશી બાજુ આગેવાન ધયો હતો અને આ બ્રહ્મો સમાજ પંચ ઉભો કરવાનું માન એ રાજાને મળીયું છે. આ રાજાનું ધર્મસંબંધી મત ધણુંકરીને યુનીટેરીયન ક્રીસચીયન પંથવાળાઓના મત સાથે મળતું હતું.

જે સભામાં હમો ગયા હતા ત્યાંની સઘળી રીતભાંત, બંદગી, ધર્મપદેશ કરવાની રીત યુરોપીયન દેવલમાં ચાલતી રીતભાંત સાથે મળતી આવતી હતી. સમાજવાળાઓએ તે સભામાં એક બે અભંગ ઈશ્વર કીરતીનાં ગાયા હતા તેની જોડની, ઇંગ્રીજ ગગની જોડની ઉપર રમેશી હોવાથી અને “હારમાનીયમ” સાથે ગાયાથી “યુરોપીયન દેવલમાં જેમ “હીમ” ગવાયછે તે ગાયનને આપેહુખ મળતો હતો. જે હમે બાહરે રસ્તા ઉપરથી સાંભળતે તો એમજ સમજતે કે આ ઠેકાણે કોઈ યુરોપીયનના દેવલમાં બંદગીનું ગાયન થાયછે. ગાઈરેલા પછી, વખણાયલા બાજુ કેમખ ચંદ્રસેને દેશી બંગાલી બારામાં બારાણ કરી સંભળાવીયું અને કેટલાક શ્લોક બાણી સંભળાવીયા. આ શ્લોક જે કે હમો મુતલક સમજી નહી શક્યા હતા તોએ પણ તેના પદોનો આવાજ, આપણા પારંશી જાણેદો પેહે સારતી વખતે કેટલાક હા બણેછે, તે પદોના આવાજને ધણે ખરો મળતો આવતો હતો.

હાલ જમાનાના સઘળા ધર્મોમાંથી જે કંઈ સારું તત્વો છે, તે ચુંટી કાઢાડીને બ્રહ્મો સમાજવાળાઓએ પોતાનો એક નવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરીયો છે. હવે એક નવો ધર્મ અથવા કીરકો ઉભો કરી આ યુગી ઉપરના ધર્મોમાં એક નવી સંખ્યા આ ઉભેરવાના કરતાં, હમો ધારીએછે કે બ્રહ્મો સમાજ એકદમ એક ડગલું મજબૂતાઈથી આગળ મુકીને “યુનીટેરીયન ક્રીસચીયન” ટોલાના મત માથે મળી જાય તો; બ્રહ્મો સમાજ એકદમ મુસ્લકીમ ખાયા ઉપર આવી ચકરો.

તેવણની પીઠ ઉપર લાંબા વખતની એક મોટી વસુડી થયેલી હતી, જેથી તેમને સુવા બેસવાને ઘણી ઈન્ન ખમવી પડતી હતી, તે વસુડી આપણા ચંચલ ડાકટર બાઉ દાનુએ, સહવારના પોહોરમાં ચીરી કાઢાડી હતી. આ વસુડીનું કદ એક નાહાના પેર જેટલું હતું. આ વસુડી એટલી તો ચપચાઈથી કાપી કાઢાડી હતી કે દરદીને દવાથી બેસુધ કરવાની પણ જરૂર પડી નહીં હતી.

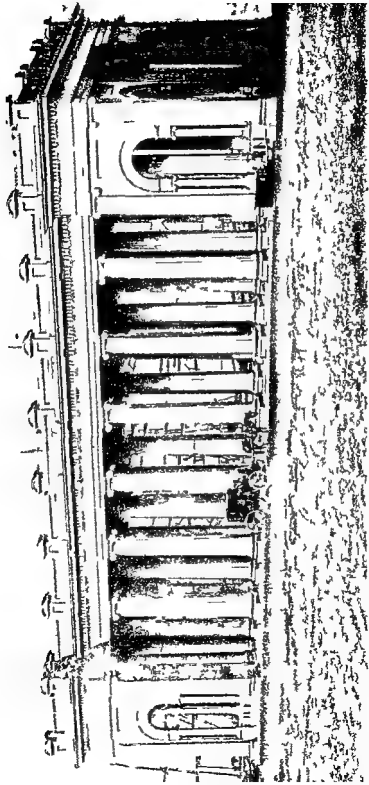
કલકત્તાની “બોટાનીકલ ગારડન” જેવા જતાં, કીલ્લામાં થઇને પણ નદી કીનારે જવાનો રસ્તો હતો, તેથી એક ફેરામાં કીલ્લા અને બાગ જેવાને સાથે ખની આવવા સારૂ, પેહેલાં હમાએ હમારી ગાડી કીલ્લા તરફ લઈજવાનો હુકમ આપીયો હતો. હમારો બોમીયો અણુજણો દેવાથી કીલ્લાની અંદર દાખલ થવાના દરવાજા વાટે જવાને બદલે કીલ્લાની અંદરથી બાહર નીકળવાના દરવાજા વાટે હમારી ગાડીએ અંદર દાખલ કરી હતી, જે થોડુંક આગળ ચાલતાં પેહેરો બરનાર સીપાઈએ અટકાવી હતી અને સીધે દરવાજે કીલ્લામાં જવાને કહ્યું હતું, જે ઉપરથી હમાને હમારી ગાડીયો ફેરવી સીધે દરવાજે દાખલ થવું પડ્યું હતું.

કલકત્તાના કીલ્લા વીરો વીગતવાર ખયાન વાચવું હોય તો હામીલટન ગેન્ઝી-યરની ખીજી આવૃત્તીના વાલમ પેહેલાના સદે ૩૧૭ થી ૩૧૯ સુધીમાં તે આપેલું છે. હમા અને કેટલીક અગતની બાબતો જે ઉપર હમાઈ ધીયાન તે વખતે પોહોં-ચાવું હતું, તે આ ઠેકાણે લખી જણાવીએ છ. પેહેલી ખીના જેની ઉપર હમાઈ મન લાવું, તે એ હતી કે જેવા કીલ્લામાં હમા દાખલ થયા કે તીહાંના રસ્તા એવા તો તજુમલથી ખતાવેલા અને સફાઈદાર માલુમ પડ્યા હતા કે હમારા સંધના જણનાં મોહોડામાંથી એકજ આવાજ નીકળ્યા કે જુઓ, કલકત્તાના ચેહેરના રસ્તા કેવા ગમીસ અને જુઓ જુહાં ઇંગ્રેજ લશ્કર વરોછે તીહાંની જગા અને તેની સફાઈ કેટલી ગરમ છે. કીલ્લામાં ધણું ખર્ચ લરાકર મુરોલીયન લોકનું છે, અને દેગી લરાકરના કેટલાક સીપાઈઓને મારે વારી પ્રમાણે ફેરબદલ કરતા રાખેલા છે. કીલ્લામાં નજીક ૧૫૦૦૦ પંદર હજાર માણસ રેહી રાકે એટલી જગા છે. અંદરની જગા ખુલી અને લીલોત્રી બરેલી છે, તેમાં ફરવા દરવાજી પગતીઓ ખતાવેલી છે. અને થંડક હાંચડા સારૂ કડારખંધ ઝાડો ઉગ્યોલા છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે તોપના નાહા-ના મોહોડા ગોળાઓને એવા તો તરેવાર આકારમાં રચી ગોઠવેલા છે કે તેમના ઢગો જેવાથી જેવી એક તરફથી દોહરાત તેવી ખીજી તરફથી ખુરાલી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્રીદલામાં દાખલ થવાને ત્રણ દરવાજા વસવા પડે છે. અને જેમ આપણી મુંબઈમાં આગળ દોઢની આમપાસ ચર હતી તે મુઆફક દરેક દરવાજાની હદે ક્રીદલાને ફરતી ચર છે, જેમાંની કોઈ મુકી અને કોઈમાં પાણી હતું. આવો ફરતો દોઢ, આઠ ખુણાનો બાંધેલો છે, જે દોઢ, પ્લામીની લગઈ ઇંગ્રેજ લોક જીવીયા પછી ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના સાલમાં લાઈ કલાઈવે બંધાવાને શીર કીધો હતો. એવું કહે છે કે, આખા હાંદુસ્તાન વચ્ચે આ ક્રીદલા ઘણોજ મજબુત છે, અને લગઈની વખતે સારીપેઠે બંધાવ કરવાના કાયદા કાનુનો મુજબ તે બાંધેલો છે. ક્રીદલાનો થોડો ભાગ નદી તરફ આવેલો છે જે બાજુ તોષોની ગોઠવણથી ઘણીજ મજબુત કરી રાખેલી છે, અને જમીન તરફથી તો આ ક્રીદલા ઉપર ધમારે થવાની કંઈજ ધારતી રાખવામાં આવતીજ નથી. ક્રીદલામાં, દેટલાક ગીવાના પાણીના કુઆ નદીના પાણીથી છેક ૧૫૦૦ ફુટ દુર છે. તેમાંનું પાણી ગરમીની ફળમાં ખાઈ થઈ ગીવાને નાલાયક થઈ પડે છે. તેથી સરકારે વરસાદનું પાણી બરી રાખવાને માહેદિ માહેદિ ઠાંકીઓ બંધાવી છે.

કલકત્તા રોડેરમાં ગીવાનું પાણી ધાઈ કરીને લોક નદીનું વાપરે છે. અથવા જેની કુઆ છે તેમાં ઘણા ખસ નદીનાજ પાણીના ઝરા લાગેલા હોય છે. આ કુઆઓમાં દેટલાકનાં પાણી થોડી મુદત મુધી સૂરી હાલતમાં રેલી રાહે છે, પણ જેમ જેમ ગરમીના દીવસ તત્કલીક આવતા જાય છે, તેમ તેમ તે પાણી ગરમીમાં અને પછવાડેથી ઘણા ખારા થઈ પડે છે. દેટલેક ડેકાણે, કલકત્તામાં વરસાદનું પાણી જાયુક ગીવાને, ઠાંકાની પેઠે માહેદિ બરણીઓ અથવા ઝાલાઓમાં બરી રાખે છે. આ બરણીઓમાં વરસાદના દીવસ ઉપર પાણી બરી લીએ છે, અને દરેક બરણીની અંદર લાલ તપાવેલાં લોહાંનાં એક સપાયા ઠાંકી મુકે છે અને પછી બરણીનું માણેલું તજી-મલથી ઠાંકી બંધ રાખે છે. આ લોહાંનાં સપાયાથી, લાંબી મુદત મુધી પાણી સફાઈ ભરેલું રેલી રાહે છે અને તેમાં જીવ નથી પડતા. આવી રીતે ગૃજેલું પાણી પીવામાં ઠાંકાના પાણી જેવા સ્વાદ આવે છે, જે કે એના ફરતાં દેટલેક ડેકાણે કુઆના પાણી ગારમાં લાગે છે, તોએ પણ તે વધારે હજમીએત છે.

ક્રીદલામાંથી પાછા બાહેર નીકળતાં, પ્રીન્સેપ્સ ઘાટ આગળ આવી પુગા હતા. આ ઘાટનું સ્ત્રીન આવેલું છે. ઘાટ રાખ્દનો અર્થ આ લતા ઉપર અને આખા હાંદુસ્તાનમાં “દગવાળે” અથવા “જવા આવવાનો રસ્તો” કરીને ધાય છે. જમીન

PRINCES CHAMBER, CALCUTTA

1895—211 R R-1

ઉપર યઈ નદી ઉપર જવું હોય અથવા નદી ઉપરથી ઉતરી જમીન ઉપર આવવું હોય તો જે ટેકાણેથી અથવા માર્ગેથી વાહાણુ ઉપર જઈએ અથવા તીર્હાંથી ઉતરીએ તે રસ્તાને બંગાલ પ્રાંતમાં ધાટ કરીને બોલેછે. “પ્રીનસેપ્સ ધાટ” નામનો હુગલી નદી ઉપર જવાનો એક રસ્તો છે, તે રસ્તાઉપર એક ઘણીજ સુંદર ઈમારત બાંધેલી છે અને તે ઈમારતનું નામ, “પ્રીનસેપ્સ ધાટ” કરીને કલકત્તાના દેશીઓએ આપીધું છે. મી. જેમ્સ પ્રીનસેપ્સ, ઉગમણ પ્રાંતની ભારા અને તેને લગતી બાબતોનું પુસ્તક જ્ઞાન ધરાવનાર એક નામાંકીત વીદ્યાર્થી યઈ ગયો છે. આ વીદ્યાન પુરેા ઉગમણ પ્રાંતના એલમના અભીયાસનો વધારે કરવાને અને આ તરફની પુરાણી બાબતો ઉપર અજવાણું પાડવાને ઘણીજ મહેનત કરી છે, તેની યાદગારી કાયમ રાખવાને કલકત્તાના રોહેરી રહેવાશીઓએ આ “પ્રીનસેપ્સ ધાટ” ની સુંદર ઈમારત બાંધાવી છે.

નદી કીનારે આવી પોહ્યાંચીયા પછી, બોટાનીકલ ગારડનમાં જવા સાફ, બોટમાં બેસીને નદી પાર કરી હતી. કીનારા આગળ પુસ્તક કીચલ હોવાથી હમો દરેક જણને ચાર હાથાવાળા એક પાટીયાં ઉપર બેસાડીને, ચાર ખલાસીઓ-પાલખી ઉમ્મકે તેમ ઉંચકીને બોટમાં લઈગયા હતા. બોટ, નદીની સંભી બાજુના કીનારા ઉપર જઈ પુગા પછી, હમને એક લાખંડી સીંછીડીવાળા ભાગ ઉપર ઉતારીયા હતા, જે ઉપર યઈ “બોટાનીકલ ગારડનમાં” જમાનો રસ્તો હતો.

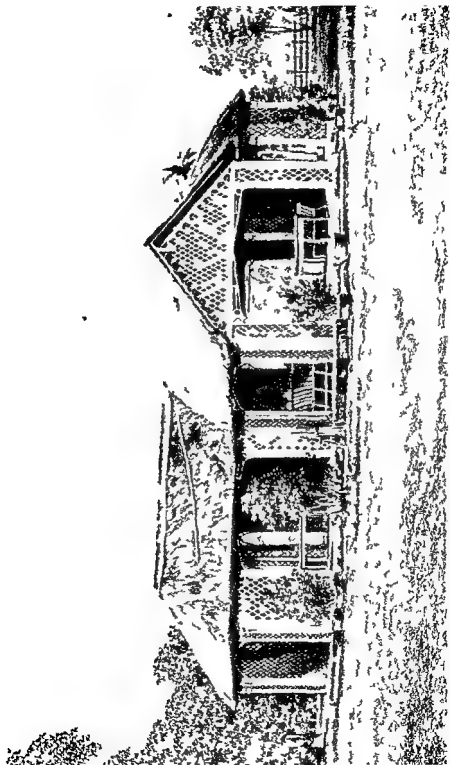
કલકત્તાના આ મોહોટા સરકારી બાગનું બચાન આ ટેકાણે કરવું હમારી રાકતીથી દુર છે. જે બાગનો નજદીક ત્રણથી ચાર માઈલ વીસ્તાર છે અને જેમાં, મહારાવીને નથી બોલતા પણ, ઘણું કશીને આખી પૃથ્વીની વનસ્પતી અને ઝાડો અને શેષા અને ફુલ પાનના નમુનાનો એક રાખશમી જમાવ કરેલો છે, જેમાં ફરી વળવાને અને જોવાને નજદીક એક આખાં આઠવાડીયાનો વખત પણ પુરો નથી ગણાવાનો, તે બાગ હમો બેચાર કલાકમાં જોઈ વળીયા, તારે હમોએ કેટલું થોડું જોયું હશે, તે વાચનારે સમજી લેવું. તોએખી આઠલા થોડા વખતમાં હમારો સાથે તીર્હાંને એક યુરોપીયન રએવાલ આવીને, બાગનો જે જોવાલાક બાગ હતો, તે તેણે દેખાવીયો હતો- હમારો વીદ્યાન મીત્ર ડક્ટર બાઉ દાજીની સાથે ફરતાં પણ બાગનો ખીજો કેટલોક બાગ હમો સારી પેઠે જોઈ તથા વીજાની રાક્યા હતા- બાગમાં ફરીને ફક્ત જોવું, અને જોઈને તે વીજાનવું, આ બે વાતમાં ઘણોજ ફેર

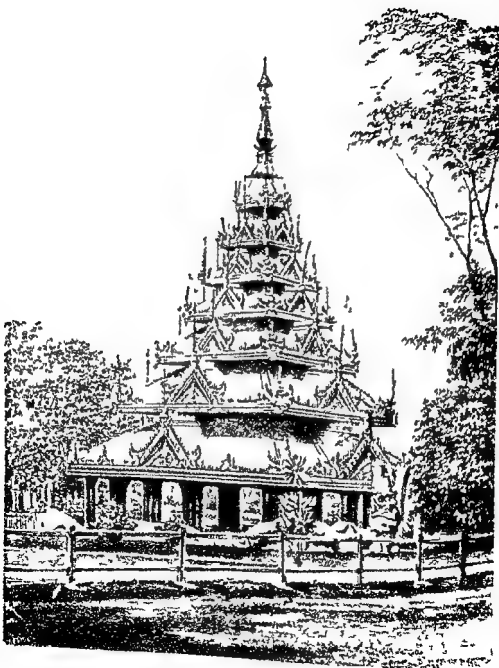
છે. વીલાન લોકની સાથે ફરવામાં, ઝાંક મોહોરોં કાયદો એ છે, કે જેની આપણી સાંભણે નજરે પડે છે, તે સું છે, તેનો ઉપયોગ મું, તેમાં કદયા કદયા યુલો છે, આ સધળી બાબદની આપણને સમજાણ મળી રહે છે. હમને હમાય ઈંગ્લેન્ડ બોમીયામ્ નજરીક ૯૦) નેવું જુદી જુદી તરના ગોલાબ દેખાવીયા હતા. હમારો બોમીયો બાગાયતની બાબદમાં અછો માહિતગાર હતો. તેણે, નાજીઅરીની તાડ, ખજુરી અને દેડની નજરીક ૧૦) દસ જુદી જુદી જાત બતલાવી હતી, જેમાંની કેટલીક અમેરીકાથી લાવીયા હતા, કેટલીક આફરીકા અને કેટલીક મીમર દેશમાંથી લાવેલી પેદાસ હતી. સાચુ એખાના ઝાંડે જે એજ જાતની અંદર છે, તે ધણાંજ મુંદર ખીલી રહેલાં હતાં. લાંકડાનાં ઝાંડામાં, આપણું સાગ, ઇંગ્લેન્ડ એક, મહાગની, દેવદાર, ફર, ફણુમી, સીચમ, અબનુમ વગેરે ખીજી ધણી જાત હતી. તેમજ મેયા અને ફુલોના ઝાંડે પણ ધણાંજ હતાં, તે સધળાંનું તો બયાન આ ટુંક જગામાં થઈ શકતુંજ નથી. માટે આટલુંજ જણાવેલું બસ છે, કે આ બાગમાં ઘુરોપખંડ અને થંડીના મુલકના તરેવાર ઝાંડાનો, જેમાં નીપાલદેરા અને હીમાલયા પરવત આગળની જમીન ઉપરના કેટલાંક ઝાંડે; જાવા, મુમાત્રા, મક્કાકા, પીનાંગ અને આ લતા તરફના મેવા તથા મચાલાના ઝાંડે, આફ્રીકા-ખડના, કેપ આગળના મંચાનના, તથા અમેરીકા ખંડ અને ઘણેલ દેરાના ઝાંડેનો એક પસંદ અને જેવાલાયક સંગ્રહ, આ કલકતાના બોટાનીકલ બાગમાં હમારો જેવામાં આવીયો હતો. થંડીના દેરાવાળા કેટલાંક રોપાને તજ્જુમલથી કાચના ઘરમાં ઉગાડીયામાં આવેલા હતા, અને તેમની જોઈતી બરદાસ્ત કરવાની ગોઠવણો કરેલી હતી, પણ એવા રોપ માંને યોગજ નમુના તરીકેના હતા. આ બાગમાં ફરતાં જે યોગ વારમાં હમારે ઝાંડાન વીરો કેટલુંક જાન મળીયું હતું, તેટલું આ દેરાના કોઈ ખીજાંડેકાણા ઉપર નહી મળી શક્યું હતું.

આ બાગમાં જેમાર ટેકાણે જેમવા ઉઠવાના અને આરામ્મેશ તથા નાશતો પાણી લેવાના કેટલાક મકાનો બાંધેલા છે. કેટલાક મકાનોમાં કાચના મોહોટ મોહોટોં આરમ બનાવેલા છે, જેમાં થંડ દેરાના ઝાંડાનોને સધળી તજ્જુમલથી ઉગાડીયામાં આવે છે. બાગમાં કેટલીક જગો બિપર કેટલાક નાગીઆ પુરોના બાવલાં પણ મુકેલાં છે, તે સધળાંનું બયાન અને આવી શકતા નથી. આ મોહોટ બાગની સરળી જમીન લોકઉપયોગ શાક બાગ બનાવાને, જનરલ ક્રીડે મુકત બખરીગ

REFRESHMENT ROOMS FIDEN GARDENS - CALCUTTA

1

PACODA FDFN GARDENS CALCUTTA

২ পশ্চিমবঙ্গের উচ্চ শিল্পের একটি — কলকাতা

દાખલ આવી હતી, જેના બદલામાં આ મળી મૃદુસ્થનું બાવલું આ બાગમાં મુકીયામાં આવીયું છે, એવું હજોને હમાગ બોમીયાએ કહેલું હતું. જનગલ કીડને આ જગા, બંગાલાના તે વખતના મુખેદારને હાથથી અપરોચ તરીકે મળી હતી. બીજું બાવલું પ્રખ્યાત થયલા Roxburgh નું જોયું હતું, જે રાખસ ઝાડપાનને ભગેતાં રાસ્ટ્રમાં એક વખણાયેલા વીદ્યાન થઈ ગયો છે. આ બાવલાંની ઉપર જે લેખ કોતરેલો છે તે લાટીન હાગમાં જોડેલા છે, પણ તેનો તરજુમો ઇંગ્લેશમાં નીચે મુજબ કરીયો છે —

“Whoever thou art present her; if the amenity of the place imbueth thy mind with suavity, or admonishes thee to feel piously of God,

Honour thou

Roxburgh

the Superintendent of these Gardens, a man distinguished for his knowledge of Botany, and a great adept at rural amonities.

His country preserves his ashes

His genius flourishes her

Be thou favourable and persevere.

B. M. P. C. [Elected by his] surviving Friends. A. D. 1821.

‘હવેથી ઇંગ્લેન્ડનો નીચે મુજબ તરજુમો મુજબતીમાં કરીયો છે:—

“હીયાં હજો થયલા રાખસ, જેની કોઈ તું હોય, જે આ જગાની ખુશનુમાઈથી તારું મન ખુશ ખુશાય થતું હોય અથવા ખુશ તરફ પરીવાઈ જરેલું કરવાને તુંને તે અદરથી બોધ કરતું હોય તો,

માન આપજે તુ

મુકમલગરને

જે આ બાગોનો ઉપરી થઈ ગયો છે અને જે પ્રેમ ઝાડપાનની વીદ્યાનું જ્ઞાન ધગવામાં વખણાઈ ગયો છે અને જે બાગ બગીચાને લગતી જિદ્દમાનદારી અને મુજોમાં એક મગદુર દોગ્ત થઈ ગયો છે.

એના દેરો એની મીટી જાળની મળી છે,

એના મગજની ખુબી હીયાં ખીલી રેહી છે.

તું મહેરબાન અને ઉદ્યોગી રહેજે.

ખા. એમ. વી. સી * એની પાઠશાળા એના દોસ્તોએ ઉજુ કરીયું છે.

ઈ. મ. ૧૮૨૧.

* આ અક્ષરોની મમજ પડતી નથી.—અધિકારી.

બાગમાં કરતા કરતા છેક યાત્રી ગયા હતા, તથા હમાગમાંથી એક બે જણ એક બીજાથી છુટા પડ્યાથી ભુલા પડીયા હતા અને તેમને પાછા આવી મળતાં ઘણીજ અસુર યર્ષ પડી હતી. હમારી સાથે લીધેલું બાતીષ્ટ એક મદ્રાનમાં બેસીને, ગરી-પેઠે જમીયા અને સુરજ આથમીયા પડી, બાગમાંથી નીકળ્યા હતા. ગરતી પણ પુર મટેલી હતી તેથી નદીનાં પાણી છેક સીડી સુધી આવી પુગાં હતાં, જેથી જમીન ઉપરથી એકદમ બોટમાં બેસી શક્યા હતા, અને આગળની પેઠે પેલાં પાટીયાં ઉપર બેસીને બોટમાં જવાની જરૂર નહી પડી હતી. સાંજની વખતે નદી પસાર કરતાં હમારી આમપાસ હજારે વાંદાણો અને દેશી મછવાની ગીચ હોવાથી, તેમની વચ્ચેથી હમારી બોટ પમાર થતી હતી, તે દેખાવ ઘણોજ ખુશનુમા લાગતો હતો. હમારે હમારી બોટને હલેમા માગનાર દેશી ખલામીઓને તેમજ ગાયન ગાવાને ફરમામ કરી હતી, પણ તે વીરો હમારી ઈછા પુરી નહી પડી હતી, કારણ એક બે જણે ગાવાનું શીર કીધું તેમને બીજાઓએ જરૂર નહી આપીયાથી તે દારોશ પડી ભાગી હતી. દેરો દેરાના ખલાસીઓના તથા ગાડીવાનોના અને મેહનતુ મજૂર લોકના શગ અને ગાયન ઉપર તે લોકના કેટલાક વીચાર, તેમના ધંધા પેશાની ઝડપ, તેમનો જાતી રોખ, તેમના નીતી વીચાર વીચેરે ઘણી બીજી ગસારી બાબતો આપણને માલુમ પડી શકે છે, માટે ખુદરતના રોખીઓએ કાઢખી દેરાના એવા લોકનું ગાયન અગત કરીને સાંભળવું બેઈએ.

તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી. આ દીને કલકત્તાની “બેન્ગલ પ્રીમિય સ્કુલ” જોવાને ગયા હતા. નામદાર બેન્ગલ જેનું નામ કલકત્તાના રહેવાસીઓના મોરોડમાં રમી રહેલું છે, જેની ઉલટ દેશી લોકને કેળવણીમાં વધેલા જોવાની મશ્હુર થયેલી છે અને તેમાં અગત કરીને સ્ત્રીકેળવણી દાખલ કરવામા આ નામદારે કલકત્તા શહેરમાં જે આગેવાની કરી છે, તેની યાદગારી રાખવાને દેશીઓએ આ નામદારને સારું એક જાહેર ઉધરાણું કરીયું હતું, જે રકમમાં આ દેશી લોકના ખગ હતાં મીત્રે બીજી પોતાની તરફની રકમ ઉબેરીતે સઘળી રકમ દેશી સ્ત્રી-કેળવણી પછપાડે અરચવાને એક કમીટીને સ્વાધીન કીધી હતી. આ રકમમાંની બેન્ગલના નામની, સ્ત્રીકેળવણીની એક નીરાળ સ્થાપવામાં આવી હતી અને આ નીરાળને માટે એક સારી રોબર્ટી અને કીમતી ઈમારત કલકત્તામાં બાંધેલી છે. આ ઈમારતમાં છેકરીઓને લાયકની સગવડ સારી પેઠે કરેલી છે.

જે દીવસે હમો આ નીરાળ જોવાને ગયા હતા તે દીવસે ત્યાંનાં નજદીક (૧૦૪) દેશી છોકરીઓ હાજર હતી. દર ગેજ ૭૦) છોકરીઓ કેળવણી લેવાને સરાસરી, હાજર રહેતી હતી એવું હમોને નીરાળની યુરોપીયન સ્ત્રીશીક્ષક અને ઉપરીએ જણાવીયું હતું. છોકરીઓને દેશીભારત વાંચવા, લખવા અને સાધારણ સાદા પણ ઉપયોગી હિમાબ શીકવવામાં આવતા હતા. મંસાર ઉપયોગી પરચુરણ બાબદોનું યાન અને સીવા સાંધવાનું કામ પણ સીખાડવામાં આવતું હતું. ગાવાનું અથવા વાજાંત વગાડવાનું હીયાં નહી શીકવવામાં આવતું હતું. ૧ વર-શની ઉપરની અને આસરે ૮ વરમની અદરની નાહાની છોકરીઓનાં કુમલાં મનની અને સારીરની અપલાઈ ખીલવવાને તેમની પાસે દીવસમાં એક કલાક કસરત કરવાનો એક વરગ બનાવીયા હતો, તે વરગની તપાસ હમારી સાંભણે કરી દેખાડવી હતી, જે જોયાથી હમો ખુશી થયા હતા કે કલકત્તાની નાહાની છોકરીઓ જે લાયક કેળવણી લીધે અથવા વધારે ચોકસાઈથી ખોલીએ તો, જે તેમને લાયક કેળવણી વખતસરની આપીયામાં આવે તો તે છોકરીઓ આપણી પારમી છોકરીઓ જેવીજ અબરાક બલકે દોઈ દોઈ વધારે સરસ નીવડી શકે, એવું હમારું મત છે.

કલકત્તાની સ્ત્રીકેળવણી જે કે મુંબઈ ઇલાકાની સ્ત્રીકેળવણીથી એાછી દેખાયછે, પણ તે ઉપર આપણા મુંબઈવાળા દેશીઓએ જુલાયો નહી આવો જોઈએ. મુંબઈવાળા સ્ત્રીકેળવણીમાં જે ઘણા વખણાઈ ગયા છે, તે માત્રે તેમના બાહરના બપક્ષ બરેલા દેખાવથી અને જખરો આહોરો ઘોંઘાટ કીધાથી થયા છે! હોંડુએ કરતાં, પારસીઓએ કેળવણી આપવામાં વધારે ઉલટ દેખાડી છે આવીરે તો કોઈથી ના નહી કેહેવારો. પણ આ સમજા બપકાનુ પગિ-ણામ આપણે તપાસીએ તો એટલુંજ નીકળેછે કે દસ વરસ થયા કેળવણી દાખલ થયાં છતાં આજ સુધી કોઈની દેરી છોકરી કેળવણી આપવાને અથવા નીરાળ ચલાવાને લાયક થયલી જણાઈ નથી. કોઈની દેશી સ્ત્રીએ પોતે નીરાળ સ્થાપવાની અથવા તેવી એક ચલાવાની હીકમત કરી નથી. નીરાળમાં જતી છોકરી દસ અથવા અગીઆર વરસની થવા આની એટલે તે નીરાળ છોડી જવાની તક આસીમાં હોયછે અથવા તેને છોડવાની સઘળી તગૂથી તજવીજો થાયછે. કોઈની એક સ્ત્રીએ પોતાની દેશી બાગામાં એક નાહાની ચોપડી

અથવા ચોખાનીકું નથી લખીકું અથવા ઇબ્બારત બંધી બરેલા એકુ રીરાણો વટીક હંજુર સુધી કોઈ ખારમી અથવા અત્રેની હીંદુ સ્ત્રીને હાતનો ચોખો લખાવના બહેર અથવા બાતીનમાં માલુમ નથી પડીયો. તારે આજ દસ વરમની લાંબી મુદતમાં સ્ત્રીકેળવણી ખાતાંઓથી જે પરીણામ અત્રે નીપજ્યાં છે તે ખાલી દેખાવ ઉપર આપણુ સઘળાઓએ સારી પેઠે વીચાર કરવો જોઈએ, અને ખરેખરે સુધારો દાખલ કરવાની, આ અગતની બાબદમાં મારી દેરોસ કરવી જરૂર છે, અને અમર્યો ખાલી દમામ દેખડાવી પાતાને અને બીજાઓને ભુલાવામાં નહી નાખવા જોઈએ કે મુબઈમાં સ્ત્રીકેળવણી સંપૂર્ણ થઈ પડી છે !

હમો જે ભુલાવો નહી ખાતા હોઈએ તો હમાઈ આધીન મત એવું છે કે જો કે કલકત્તાના બાબુઓમાં સ્ત્રીકેળવણીએ આપણા જટિલા પસારો નથી કાઢિલા એવું આપણને બાહેરથી જણાય છે, તો પણ તેઓમાં છુપી સ્ત્રીકેળવણી ધરીજ મારી રીતે ચાલે છે. જેને “Zanana education” “જનાના એજ્યુકેશન” કરીને કહે છે તેવી રીતે હમો ધારીએ કે કલકત્તાના ઘણા ખરાં કુટુંબોમાં ખાનગી કેળવણી અને તે વળી સાગ પાયા ઉપર ચાલે છે. આ હમાગ વીચારને વખણાવના બાબુ કેમબ મંદ્રના બહેર મતથી ટેકો મળે છે. આ બાબુએ પણ એવું બહેર કીકું છે કે જોકે કલકત્તામાં મુબઈની પેઠે બહેર સ્ત્રીકેળવણીની નીરાળો ઉઘડેલી નથી તોએપણુ ઘણાક કુટુંબમાં ખાનગી કેળવણી આપવાની ચાલ જારી થયલી છે, જેમાં કુરોપીયન સ્ત્રીએ મુગે જાણેડે પણ ખરાં દીલથી કેળવણીના આશીરવાદ અછી રીતે નાખતી રહેલી છે. યોગ્ય વખતમાં માલુમ પડશે કે સ્ત્રીકેળવણી કહ્યા પ્રાતોમાં દેવી જતના ફળ ઉતપન્ન કરે છે અને આથી દેશી સંસારી હાલતમાં કટલા સુધારો દાખલ થઈ શકે છે મુબઈએ સ્ત્રીકેળવણીમાં બહેર આગેવાની અને પેહેલ કરી છે, તેની સાથે જખરદસ્ત દમામ પણ કરી જણાવીયો છે, પણ કલકત્તાએ પોતાના જનાની રેવાજને વળગી રેલી આ આગતના સુધારામાં છુપી રીતે વધવાને આગળ પગલું ચુકવું છે, તેમાં હવે માત્રે જોવાનું રેલુ છે, કે કોણુ સમાગની સુખાકારી વધારવામાં વધારે અને ખરી રીતે મંદી મળવે છે. કલકત્તાની દેશી સ્ત્રીઓમાંથી એકથી વધારે નામ આજ સુધીમાં તો સંખજાઈ ચુકાં છે કે તેઓમાંની કોઈ અંચકર્તા છે, કોઈ મંસ્કૃત ભાષાની અછી માલીતગારી ધરાવનાર છે; કોઈ કવીતા જોડનાર કવીણુ છે; પણ મુબઈની દેશી સ્ત્રીઓમાંથી, (પછી સું

પારસીની કે શું હિંદુઓની) આજ સુધી કોઈનું નામ આવી ખુબી ધરાવતું નથી સંભળાયું. માત્રે જે સાંભળવામાં અને જોવામાં આવીયું છે, તે ખેંટલું છે કે મુંબઈની હિંદુ તથા પારસી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકોએ જુટ, ઇસ્ટાફીન, કસખી ટોપી પેહેરી પોતાના બદનને સુરોભીત કરવામાં અને યુરોપીયન લોકની રસમ મુજબ કેટલીક જુટ લઈ બાહર ફરવા દરવા અને મરદોની મીજલસમાં આમંત્ર યવાનો સુધારો કરવામાં હિમત બતાવી છે. આ બાબદમાં કલકત્તાની દેશી સ્ત્રીઓને મુંબઈવાળીઓએ ખચીત હરાવી છે, એમાં તો કંઈજ રાક નથી; પણ હમારી મુંબઈની દેશી બેહેનોને બાઆબર, નમનતાઈ અને ખરાં દીલથી ભલામણ કરીએ છે કે ઉપર જણાવેલા તકલીદી શીલુગારની સાથે ખરી કેળવણી તથા ધર્મસાક્ષી બાબદનો અભીયાસ કરી તેથી પોતાની મનરાકિતને શીલુ-ગારવાને વધારે ધીયાન પાઠોઆડ્યે તો તેમાં તેઓને વધારે લાભ છે, આ વાત તેઓએ સત્ય જાણવી. ફક્ત શરીર રોબા ઉપરજ સઘળું ધ્યાન આપવું અને તેનેજ માત્ર કેળવણી અથવા સુધારો ગણવો, એમાં મોહોડી જુલ છે.

હીયાંથી નીકળીયાં તેવા કલકત્તાના અને આખી હિંદુસ્થાનમાં વખણાયલા સ્કાટ-લંડની ફ્રીમર્ચ અસેમ્બલીના મીરાનરી, રેવરેંડ અકટર ડફને ઘર તેની મોલાકાત લેવાને ગયા હતા. આ અંચલ મનરાકિતવાળા અને હિંદુસ્થાનના દેશીઓનું બહુ માહાનાર અને તેમની રીતભાંતથી સારી પેઠે માહીતગારી ધરાવનાર જુજરગ મીશીનરી સાથે એક કલાકની મોલાકાતમાં, કલકત્તાના બાજુઓ વીરો, તેમના ખીલતા જુવાનોના વીચાર અને મનની વલણ વીરો, તીલાંની સ્ત્રીકેળવણી વીરો, હિંદુઓની સંમારી રીતભાંત વીરો, અને ખીજી ધણીક પરચુરણ બાબદો વીરો વાતચીત યઈ હતી અને તે જુજરગ પાદરીના મોહોડામાંથી હિંદુસ્થાનનાં બધીય વીરો માઠી ઉગેદ બરેલા વચનો સાંભળીયા હતા, પણ તે સઘળી ઉમેદનો પાયો તે બધા મીરાનરીએ કેળવણીના ફેલાવા ઉપર બાંધેલા હતો. તે એમ બોલીયો હતો કે, જેમ જેમ કેળવણી છેક ઉતરતા લોકમાં પસરતી જશે તેમ તેમ હિંદુસ્થાનનાં લોકની હાલત બેહેતર થતી જશે, અને જે કે તેઓ એકદમ સઘળા ફ્રીમર્ચીયન તો નથી થવાના પણ સુરતીપુજા ઉપરથી તેમજ વીચાર આસને આસને ઉઠતો જાય તો તેમાં તેમને દોષ અટકાવી નથી રાકવાનું. કલકત્તાના બાજુઓની મનરાકિત વીરો બોલનાં અકટર ડફનું મત વાજુ કિયું જણાયું હતું. મગીતગામ્વમાં અને ન્યાયની

બાબદમા અને વૈદકરાસ્ટ્રમા તેમનું મગજ ઉચે દાગેની મનરાજિત ધગવનાં છે, અને વીદ્યાભામ કગવામા, તેઓ ડહાણુ અને મેદનનું વીદ્યાર્થી માલુમ પડ્યા છે, એવું ડક્ટર માનતા હતા બાબુઓની, ધર્મ મળધી વીચારની વલણ મારી તદ્યેસ હાલતમા નહીં હોય એવું ડક્ટરને જણાવુ હતુ કેટલાકોની વલણ આણી ઠીણાની અને શરીર સુખ મળધી છુડે લેવાને જળગી ફેલી જણાઈ હતી, તેમા બીવાની છુટમા ઇચ્છે દારૂની તગ્ડ તેમનું દીલ એવાવા લાગાથી તેમની બનીરા દાખતનો વીચાર ડક્ટરના મનમા તમામ દીલગીરી ભરેલો લાગતો હતો શ્રદ્ધા સમાજ બીરો વાત કરતા, આ જઈર ડક્ટરે કેહુ કે તેની પોતાની નજર માળણે તેના નણુ રૂપ એકેક પછી ફેનાતા તેણે જોયા હતા, અને જોડે શ્રદ્ધા પધવાળાઓના મત માથે આ સજ્જન પુરુષનું મત એકમજનું નહીં હતુ, તોએપણુ આ મમાજની એક ચોખ્ખી મતલબ, કે સુગતીપુજા છોડી, એક નીરા ૧૦ ઇંચરની ભકિત કરી, આ વીચારને તે ધણોજ પમદ કરતો હતો બાબુ કેમબ ચદ્ર મેત વીરો આ ડક્ટરનું મત ધણુજ સાર અને ઉચું હતુ. આ બાબુ, હમા જે જુલતા નહીં હોઈએ તો ડક્ટર ડક્ટરો શાગીરદ અથવા એલો છે. બાપણુ કરનાની ગીતભાતમા, બોલતી વેલા વીચારોને અલકારી રૂપોમા ફેવનામા, અને બોલવાની ખીણ દપછપમા, આ પ્રખ્યાત મનોહારી બાપણુર્તાએ ડક્ટર ડક્ટર પોતાના ઉસ્તાદ તરીકે નકલ કરવાને, નજર સજાણે ગખીયો હોય એવું લાગેછે.

આપણી સુખર્જના કેટલાક કેળવણી પામેલા ટીંકુઓએ પણ કલકત્તાના કેટલાક બાબુઓની પેઠે બાઈસીની મોજ ભોગવવાની છુડે લેવાના ચીનો મતલાવીયા છે તેમને ઉપર જણાવેલો ઇરાજો બમ છે, અથવા ડક્ટર ડક્ટરો શાબ્દોમા બોલીએ તો “એવાઓની બનીરા હાલતનો વીચાર તમામ દીલગીરી ભરેલો છે,” અને હમા ધારીએછ કે સધળા વીચારવાળાઓને પણ ને તેવોજ લાગશે આ વાત થયા પછી ડક્ટરને હમાએ કહી જણાવીયુ કે હમા કલકત્તાનો “બાનીયા ધાટ,” તે દીનસની માલે જોવાજનાર હતા આ શબ્દ સામજીનાને વાર ડક્ટરે અફ સોસ ખાધને કેહુ કે ‘આહ’ કલકત્તામા આટલી કેળવણી લીધેલા બાબુઓ છે, તેઓએ તેનો કઈજ અટકાવ હજુરસુધી ડીધો નથી, આ એક અતીરાય દુખ ભરેલી બામદ છે! (આ વીરો આગળ નાચવામા આવશે) ડક્ટર સાથની મોલા કાંતથી કારગ થયા પછી, પાંડા ચોગીના મત્રાન ઉપર ગયા હતા, અને મપોગનું

જમીને પાછલા પોરોના ત્રણવાગે પાંચ ફરવાને નીકળીયા હતા, કારણ તે દીવરો બે ત્રણ ડોકાણું જે જોવાનાં હતાં તે છેક ૪ થી ૫ માઈલની મંજલ ઉપર જમીને પાછું ફરવાનાં હતાં.

પેહેલાં તો કલકત્તાના પારસી લોકનાં આદરીયાનમાં મેળો કરવાને ગયા હતા. આ મકાન, ધરમતોલાના મોહોવામાં છે, જે જીલો જખરો મંધાતો છે, તોપણ લાંબી મુદત તીહાં વસવાથી તે આપણા પારસી સાહેબોને વાહણો યધ પડેલા છે, તેથી તીહાંથી કોઈખીમના માગનું નથી, અને આદરીયાનનો મકાન તીહાં હોવાથી તેમને તે વધારે મનગમતો યધ પડેલા છે. આ આદરીયાન સેઠ રતમજી કાવમજી બનાજીનું બધાવેલું છે. આ પાકીને મકાનને નીજમ હેદરાબાદના આદરીયાન સાથે મરખાવતાં હેદરાબાદનાં આદરીયાનની જગા ધણીજ લાયક અને ખુશનુમા છે. કલકત્તાના પારસી વેપારીયો, અથવા એના માતેક રોક જે આહે તો એખલા અથવા સમજા મળીને આવા પાકીને મકાનને તેવી લાએક આગરતગી ભરેલી જગામાં ગએ અથવા જીહાં હાલ મકાન છે તેની આસપાસ લાયક આગરતગી બનાવે તો તેમાં કંઈજ મુશકિલ જેવું નથી. આટલો ઈમારો હમાએ ખામુખા નાખ્યા છે તે વીરો આ મકાનના માલિકે અને કલકત્તાના સેડીઆઆએ હમાને માફ કરવી.

આદરીયાનથી રૂખમદ લેઈ કલકત્તાના “બાલીયાધાટ” ઉપર ગયા હતા. બાલીયા ધાટ” હીંદુલોકના મુરદાં બાળવાની અથવા તેમને નદીનાં પાણીમાં હોમવાનું એક મથક છે જે નદીને કીનારે કુએયું છે. આ મથકને મરખાવીએ તો તે મુંબઈના સોનાપુર અથવા હીંદુલોકના મુરદાં બાળવાની જગાને મળતું આવે છે. પણ મુંબઈમાં હીંદુઓના મુરદાં બાળવાની રીત અને કલકત્તાના હીંદુઓની રીતમાં આસમાન જમીન જોઈલા ફેર છે. અગે! અરે! આ ધાતકી રીતમાં તો હમા હમારા મુંબઈવાળા હીંદુ બાઈ બંધોને હજારો ભલાઈ આપીએ! કલકત્તાના સનમાર્ગી હીંદુઓમાં એવી એક માઠી રમમ છે કે કોઈખી માણસ આજની પડખું અને તેજ કોઈ અકરે એવું મત આપીયું કે આજનીની હવે બચવાની ઉમેદ નથી, તો તેજ વખતે તે જાણે મરીગયો હોય તેમ તે આજનીને જીવતો ને જીવતો એક પાટલા ઉપર મુકીને જે ગત હોય તો રોજેજ, સખત થંડી અથવા વરસાદમાં, અથવા દીવમ હોય તો દીવમના, મખત તડકાની પણ દગ્ગાર કરીયા

વગેરે, આ બાવીસાધાટ ઉપર, નદી કીનારે, જ્યાં એક બે કુંડાલ સુકી ગયાં છે તેમાં લાવીને મુકી ગયે છે. હીયાં લાવીયા પછી પેના આબરૂ જે જલદીથી મરણ નહીં પામીયો તો તેનો કોઈ પણ ઇલાજ કરવું નથી, ફક્ત તેને ગંગા નદીનું પાણી જગ જગ પાયા કરે છે અને એંતે તે ખીચાગે આબરૂ બુઝે અને વગર ઇલાજે રીખી રીખીને મરણ પામે છે! તેમાં વળી જે તેનો પ્રાણ અંત ઉપર આવીયા હોય પણ તે મરણ નહીં પામતો હોય તો તેવાને જીવતો ને જીવતો ખાટલા મમેત હંચકીને નદીમાં સ્નાન કરવાને બોલી કાઢો છે, જ્યાં તે ખીચાગે ત્યાં કલાક વધારે જીવવાનો વખત હોય તેને બદલે પાણીથી યુગલાઈને જલદીથી તેનો નીકાલ આવી જાય છે. આવા ધાતકીપણાથી, અને મોટેત આવીયા આગમજ, કલકતાના બાવીસાધાટ ઉપર અરેરે ૬૨ વગેરે દળગે અને લખે માણુઓના જીવનો નારા થાય છે, આ વાતની કોઈની દગ્ગર કરવું નથી! મુધાગદા મોટેટ મોહોટી વાતો કરે છે પણ આ એક અગતની, જીવ બચાવાની વાત વીગે બેબાન અને મુને કાને, ડહણ છાતી કરી, દેખવળીવાળા હોંદુએ આજ સુધી મુગા બેઠેલા છે! આ ધાતકી કામનો અટકાવ કરવાને મગ્ગને વચમાં પડવાની ઘણીજ જરૂર છે. જે સતીની ધાતકી કીરીયા મગ્ગરે અટકાવી તો, આ કીયા તેથી વધારે ધાતકી છે. આ કીયામાં હજારે માણુઓ પોતાની રાજીખુશીથી જાણુ પોતે અપધાત કરે છે, અને તે કરવામાં હજારે ખીજ માણુઓ તેમને મદદ કરે છે; અને આ મ'પણે અનર્થ ઇંગ્રેજ સરકારના અદલ ઈન્માફ્ટની રૂબરૂ ઘોરે દીવગે થાય છે, તેને કોઈ કાયદા અટકાવી રાકતો નથી. નદી કીનારે જઈને મગ્ગા સુવામાં હોંદુએ એક મોહોટું પુણ્ય અથવા મવાબ મમજે છે. તેઓના પુગણમાં એવું લખેલું છે કે જે મનુષ્યના હાડકા યુવા પછી પતીત ગયા નદીમાં પડ્યા તો તે મનુષ્યને ખચીત સ્વર્ગ એટલે બેહસ્ટ મળવાનુંજ; પણ જે કોઈ મનુષ્ય પતીત ગયા નદીને કીનારે આવીને મરણ પામીયો, (પછી ગમે એવી બેશુદ્ધ દાલતમાં તેને તીહા લાવીયા હોય) તો તે મનુષ્યને સ્વર્ગમાં મોહોટી પક્ષી મળવાની; પણ હેવા કોઈ બાયગમાવી મનુષ્ય જેને આબરૂ હાલતમાં ગયા નદીને કીનારે લઈ ગયા હોય અને તે પોતાની અકલ હેશીયારીમાં તે ડેકાણા ઉપર પોતાનો પ્રાણ છોડે તેને તો મોહોટામાં મોહોટું સુખ, જે ઇશ્વરી આપી રાકાય છે, અને જે માનવી જાતથી મેળવી રાકાય છે, તે સુખ મળી ગયે છે, તે સુખ તે ડહણું? તો તે એ જે માનવીનો

આત્મા અને ઈશ્વર આ બધે એક જીભના બેજાઈ એકજ યઈ જાય છે તે સુખ. નરમદ કવી તો ઈશ્વરી તત્વ સાથે પોતાના આત્માને જાનના પ્રમરાથી બેળી નાખવાનો બોધ કરે છે. “મેતો નુરમા નુ પોયુ ગે, જ્ઞાન પ્રકારો,” આવી ગીતે તે ગાય છે. તે કવી વળી ગંગા નદીમાં હોમાવા નથી માગતો, પણ “નદી નીતિમા” એટલે નીતીયુક્તની અલકારીક નદીમાં પોતાના આત્માને હોમાવા માહે છે, અને તીયાર પછી ઈશ્વર સાથે એક યઈ જવાની ઈછા જતલાવે છે. આ વીચાર પણ પુરાણીક છે. કવીએ પુરાણુ વાચીયા છે, પણ તેમના વીચાર “બાલીયા ઘાટ” ઉપર, મોહોત આવીયા આગમજ જઈને પડવાનો અને જીવતા જીવત નદીના ખણીમાં હોમાઈ જવાનો નથી. આવા જે ફક્ત પુરાણુમાં લખાયલા હોય, તેમના અરેખ્ય અને માણસની અકલ કબુલ રાખે એવા અર્થ કરી સમજાવનારા શુ કલકતાવાળા હોંદુ બાબુઓને કોઈ પડીતો મળી નથી રાકતા વાર? આજની માણસોને નદીકાનાં લઈ જઈને ગમવા એમાં તો અચિત કાયદોજ છે, પણ એની જગા ઉપર લઈ જઈને, તે આજનીઓની ખરદાસ્ત કરવી, તેમની તબીએત લાયક નો સારો ખોચક તથા દવાપાણી આપવું, આજ મનુષ્ય જાતનો અરે ધર્મ અને સ્વર્ગમાં જનાનો સીધો રસ્તો છે. આટલી સધી ખરદાસ્ત કર્યા પછી, ઈશ્વર ઈછાથી તે આજનીનું મરણ નીપજવું તો તેમાં કોઈને દોરા તરીકે કસું બોલવાનું છે નહીં પરંતુ જાણીજીવને નદીનારે જઈ ગીવવું, અથવા રીખાવવું, અને આજનીના આબુધની દોરી આબુખા તોડરી, આ માહા પાપનું કર્મ છે. જરે હમો બાલીયા ઘાટ ઉપર ગયા હતા તીયારે આમરે ૧૦) વરસના એક હોંદુને, તીહા એક સુદૃઢ મા ખાટલા ઉપર પડેલા જોયો હતો હમારા અચલ મીત્ર વકટ બાઉએ ઢેઢલીક બોલોમ કરીને તે ખીમારની નાડ જોઈ હતી, અને ડકટ બાઉનું મત એવું હતું કે તે ખીયારે જુલો, વગર જાગે અને વગર ઝોરાધે, અતીરાય નાક ઉતીથી માત્ર રીખતો હતો, પણ ખીજી દરદ તેને કંઈ નહીં હતું. પુરપગ્ગ કરતા એવું ગાલુમ પડ્યું કે તે ઘરડા પુરૂષને તીહા લાવી નાખીયાને ૪) આખા દીવમ યઈ ગયા હતા, અને તે હજી સુધી મરણુ નહીં પામીયા હતા, તેથી કમળો આઈને તેના અતલમના સગા વાહલા તેને છોડીને પોતાને ઘર પાછા જઈ ગયા હતા અને એકાદ મનુષ્યને તીહા ગમીયા હતા જે પેલા વગડને કંઈ નહીં પણ ગમનાં હોવા જાતો હતા! ડકટ વણી બોલોમ કીધી અને તે યુગને

કેહું કે તું જો દવા લેશે તો યોગ વખતમાં સારો થઈ જશે, પણ તે બીમાર. પોતાની આરા પોતાના ધર્મ વીચાર પ્રમાણે છેડી, અને વળી આસપાસ કોઈ બીજું નહીં કે તેને સારી મસલહત આપે, તેથી તેણે દવા લેવાને ના પાડી. એવામાં તેના એક બે મીત્રો તીહાં આવી પુગા હતા, જેમને આ વાત કેહાપી તેઓ થોડે પેટે બાલીયા હતા કે “એ શું હવે જીવે” ? જેઓ મરવાને સાર નહીં કોઈ આવી પુગેલા, તેઓમાંથી કોઈ પાછા ઘર ગયા નથી, ત્યારે એ કેમ જઈ શકશે ! તમારી દવા કંઈ હવે કામ લાગવાની નથી ! આટલું બાલીને બેદરકારપણે તેઓ આલતા ચલા હતા. કલકત્તાના હોંદુઓની બાલીયાઘાટ ઉપરની આવી ધાતકી રસમ હજુર તીહાં ચાલુ છે. આ વીરો જો કેળવણી પામેલા બાબુઓ આગળ પડી તેનો અટકાવ નહીં કરે તો સરકારને લાજમ છે કે પોતે વચમાં પડી એ ધાતકી રસમનો અટકાવ કરે. આ અટકાવ કરવામાં હોંદુ ધર્મની વીરધ જવાની અચવા લોકનાં મન ઉસકેરાય એવું થવાની કઈ જ ધાસ્તી નથી. આટલું જ થવું જોઈ એક કે કોઈની જીવતા આજરોને તે ઘાટ ઉપર લાવી ઝુડાંમાં નાખી નહીં મેલે અને કોઈની જીવતા આજરોને લાવીયા તો તેને લાયકનાં મકાન ઉપર રાખીને, દવા દારૂ અને ખાણ પીણાથી તેની જરોબર માવજત કરે, અને જેમ હાલ ફક્ત ચમચા પાણી ઉપર રીબવા દે છે તેમ કબી નહીં કરવાદે. આટા ! સું કલકત્તામાં એવો કોઈ સખી દીલવાલો બહો બાબુ નથી કે જે બાલીયાઘાટ ઉપર એક માણેટી હાસપીટલ બંધાવીને જેઓ નદીકીનારે આવીને પોતાના ધર્મમાર્ગે પોતાની હોરા હોરીયારીમાં મરવાની ઇલા રાખતા હોય તેમને છેલ્લી ઘડી સુધી દવાપાણી પેહિંઆડી તેમની બરદાસ્ત કરાવે ! જેની કોઈ ધર્મીઆએ આવું મકાન બંધાવીયું અને તે મકાનમાં આવી પડતા બીમાર હોંદુઓની છેલ્લી ઘડી સુધી જરોબર બરદાસ્ત થવાના ઉપાય કરાવીયા તો આ જેવું માલ પુન બીજું કોઈ નથી ગણવાનું. આવી હાસપીટલ બંધાવનાર રાખસનો આત્મા ખરેખર, હોંદુ પુરાણીક ફીલસુફી પ્રમાણે બોલતાં, ઇશ્વર સાથે જઈ મલવાનો. જે કોઈ આવું પુન કરવાને પોતાની દોલત વાપરે તેને ધન્ય !

બાલીયાઘાટ ઉપરથી રૂપસદ લઈ કલકત્તાનું પારસી લોકનું દખ્ખું જોવાને ભા, જે ખરેખર વસ્તીથી ઘણું દુર છે અને પારસીના રવાનોને આટલે દુર લઈ જવાને વારંવાર બારી અડચણ પડતી સાંભળીયામાં આવી હતી, તે વીરો હમારી

આત્રી યાદીતી. આ અગતની અડમણ યાજવાને પણ કલકયાના પાસી માહેળો મકતીવાન છે. દખમુ ધણી સારી હવાવાળી અને અંકાંત જગા ઉપર છે, એ મકાન ઉપર જે પથરની તકલી મુકેલી છે, અને તેમાં જે વીગત જેમ લખી ત્રણાવી છે તે આ દખમા વીરો અને તેના આંધનાર વીરો અને જાહેર કરેલી બમ છે.

“શેઝ ૨૭ માહા ૪ વીર ૧૧૯૧ ઈ. ૧૮૭૧ ના માહા સુદ ૪ મોમવાર”
 “તા. ૨૮ જાનેવારી ૧૮૨૨ ઇંગ્લેન્ડ શ્રી જરુરા પેગમપરની બકી દીનના”
 “પારશી લોકોને સારૂ હમોએ હમારી જાત મેહેનતથી અને પરવરદેગારની”
 “મદદથી એ નેક બેહેરાન મુકામની જગો બનાવી છે કે આપણી બધી”
 “દીનના માહેળો હાય તેનાને લાજમ છે કે એ જગોના દખમાની હમરા”
 “અખરદારી કરે.”

યઈ હતી તે વખતે એવા ડગવ થયો હતો કે કલકતામાં ક્રીસ્તી અસેમબ્લીના મીરાનરીઓની સ્કુલ જોવાને હમોએ જ્યું, જે નીરાજનો આ ડાક્ટર તે વખતે પ્રાનસીપાલ હતો. આ નીરાજની ખોલાકાત લેવાને ગયા તારે ડાક્ટર ડે વીહાં હાજર હતો અને હમો સઘળાને સાથે લઈ આખી નીરાજમાં ફેરવીયા હતા. આ નીરાજમાં પણ ભાગથી વધારે દેશી છોકરાઓની સંખ્યા હતી, અને એક ભાગ એાછો, ઇંડો ખીટન અથવા પોરટુગીસના છોકરાઓ હતા. મીરાનરીઓની નીરાજના કાયદા મુજબ આ ટેકાણે સઘળા છોકરાઓને ખ્રીસ્તી ધર્મની કેળવણી સાથે ઇંગ્રેજ ભાશા શીખવવામાં આવતી હતી. સ્કુલની ઈમારત ધણીજ મોહોટી અને સઘળી વાતે સંપૂર્ણ છે. જુદા જુદા વર્ગોને બેસવાસાફ એલાહેદા ઓરડા અને ચહડતી ઉતરતી બેઠકો જહાં જોઈએ વીહાં ક્રીધેલી છે. હમારી સાંબણે ચહડતા વર્ગના છોકરાઓને પરીક્ષા આપવા બોલાવીયા હતા, જે વખતે ઇતીહાસ અને જુગોજ તથા ઇંગ્રેજ કવીઓનાં લખાણમાં તેઓએ મારી માહિતગારી મેળવેલી, સવાલના જવાબો ઉપરથી માલુમ પડી હતી. પણ એના કરતાં બાઈબલની બાબદોનો અભીયામ તેઓએ સગસ ક્રીધેલો જણાયો હતો. જેટલા તેઓ પોતાના જાતી ધર્મના માનથી અલુજલણ હતા તેટલી આ ધર્મની માહિતગારી તેઓ વધારે ધરાવતા હતા, પણ જેવી તેઓ જાણતા હતા તે સધલું તેઓ પોતે માનતા હોય એવું તેમના જવાબ ઉપરથી નજર નહી આવતું હતું. આ બાબત નીરાજમાં શીખવેછે તેથીજ માને તેઓ શીખીયા હતા. તેમના મગજ ઉપર આ ધર્મવીરો અથવા તેમાંથી જાણેલી બાબદોવીરો કંઈની અસર થઈ હોય એવું દેખાતું નહી હતું. આ વાત જે કે ખોલી હતી, તોએપણ ડાક્ટર ડે તેવીરો એવા ખુલાસો ક્રીધો હતો કે જે કે આ નીરાજમાં શીખવા આવનાર સઘળા છોકરાઓને ધર્મ સાધમી કેળવણી આપીયામાં આવેછે, તેથી આવાં પરીણામની તેઓ ઉમેદ નહી રાખતા હતા કે સઘળાનાં મન ઉપર ધર્મ વીરો મરખી અસર થરો. ફજવંત જગામાં ખીજ નાખીએછ તે સઘળાં અને દરેક નથી ઉગી નીકળતાં, તેમાંથી ઘણુ બરબાદ જાયછે, તોએ પણ ઉમેદ રેહેછે કે કેટલાંક તેમાંથી ઉગી નીકળશે, અને તેમ થાયછે. આજ પ્રમાણે નીરાજના સઘળા છોકરાઓને આ અગતની બાબદની કેળવણી આપીયામાં આવેછે, આ વાવેલાં ખીજમાંથી ઝાડુ ઉગવું અથવા ઉગાડવું આપણુ પેદા કરનારના

હાતમાં છે. ડાક્ટર ડુના મત સાથે હમો તદન મલતા છઈએ. આ નીરાળમાં જે મ મનરાકિને સારી કેળવણી આપીયામાં આવેછે, તેવીજ સારી રીતે શરીરગકિને પણ ખીલવવા સારૂ કસગતની તાલીમ પણ છોકરુઓને આપીયામાં આવેછે. સઘળી રીતે જોતાં અને તપામતાં આ મોહોટી નીરાળ કલકત્તામાં પેહેલાં વર્ગની ગણાયછે.

આ મોહોટી નીકળીયા તેવા “મિટકાક હાલ” જોવાને ગયા હતા. સર આઝમ મિટકાક યોગક વખત સુધી હીંદુસ્થાનનો ગવરનર જનગલ ઘઈ ગયો છે તેણે પોતાની ટુક હકુમતમાં ઘણું ઝહપણ અને નગમમ આપણા દેશીઓ તરફ દેખાડવી હતી અને દેશીઓ ઉપર તે ઘણીજ મેહગ્યાની અને સખાવત ભરેલા તથા મોહોટા ઘીલવાજો ઘઈ ગયો છે. એના હાતથી આ દેશને લગતાં ગજદરબારી ઘણાં કામો દેશના લાભમાં થયાં છે. પણ એના હાતથી એક છેલુ અને ઘણીજ અગત્ય કામ જે બનીયુ છે તે એ જે હીંદુસ્થાનનાં છાપાખાનાને એનાથી છુગપાયુ મળીયુ છે, અથવા એણે મળવી આપીયું છે, તેથી એનું નામ જવેદાન સુધી, મધજા માન સાથે આ દેશના દેશી રહેવાશીઓ અને પરદેશી રહેવાશીઓ બધે સરખી રીતે યાદ કરતા રહેલા છે. આવા પ્રમાણીક ગવરનર જનગલની યાદ આપણાં દેશમાં કાયમ રાખવાને કલકત્તાના દેશીઓએ જાગે આ અમલદાર આ દેશ છોડી પોતાને વતન પાછો ગયો તારે એક મોહોટી રકમ નાણાંની ઉધરવાને એના મુખારક નામની એક ઈમારત કલકત્તામાં બાંધવાનો ઠરાવ કીધો હતો. આ ઈમારત પણ તે નામદારની જાહેર ખુખી પ્રમાણે પ્રજા ઉપયોગી કામ સારૂ વાપરમાં રખી છે, અને તેમાં આજે કલકત્તાનું એક મોહોટું જાહેર પ્રસકખાનુ છે. ખાગાયત અને જીરામતના ખાતાને લગવી મંડળીની મિલાકાત હીયાજ થવાને એક મોહોટો હાલ આ ઈમારતના ખીજ માળ ઉપર કરી રાખીયો છે, અને તેમાં અડખાતમાંથી ઉપજતી તરેવાર ઉપયોગી જીનસોના નમુના એકઠા કરીને મુકેલા છે, જેમાં ઘણી જાતનાં ખીજે, માખા-વાખ, મુખીયાં, છાલ, અને એ વીગેરે વેપારનાં કામ જોગની ઘણી જીનસો છે. આ સમ્રદની ખુખીય મતલબ એટલીજ છે કે આ દેશની ખેતીવાડી અને જમીનની પેદારા વધારવાને એકુતોને અને જમીનદારોને દેખાડવવું કે કલાણી કલાણી જીનસો તેઓએ એડણીમાં ઉત્પજ કરવી જોઈએજ, અને તેવી એડણી સારી પેઠે કરવાસાર કેવાં કેવાં દયાયાગે વાપરવાં જોઈએ અને ખીજ મુ મુ તજુમલો કરવી જોઈએજ તે મધળી

આ ખાતામાં પુછપરછ કરવાથી તેમને મળી રાકશે. ઉપલા સંગ્રહની સાથે જમીન-
માંથી ઓદી કાઢાડેલી ધાતુ અને તરેવાર ખીજી જીનસોનો એક જુદોજ જમાવ
કરેલો છે, જે જોવા અને અભીયાસ કરવા લાયક છે. હીયાં આગળ વખતની
કેટલીક જીનસો નમુના તરીકે જાલવી ચુપી છે તેમાં આખીલન રોહિરની પ્રગતન
ધંતરડીઓ છે, ગોલકંડા રોહિરના મકબરા ઉપર કરેલા ચીની મીના કામના કકડ
છે. (જુઓ આવાં નકસી કામનો નમુનો અકબરની કબર ઉપરના શુંખજના
ચીનમાં) ચીન દેરાના નાનકીનના મોહોય જુરુજ અથવા મીનારામાંથી લાવેલી
શોભાઈતી ચીની કામની ધંતરડી, સુનેરી મીના કામમાં મઢેલા અરખી બારાના
કેટલાક લેખો, હાંદુસ્થાનના જુદાં જુદાં ઠેકાણાં ઉપરથી મળી આવેલા લોહાશુંબકના
અને આકાશમાંથી પડેલા પથરો, પુરાતન જનવગેનાં માથાંની તુમડી, દાંત, હાડકાં,
મીંગડાં, આગલા જમાનાના ઝોડે અને પાત્રાંના પડેલા આકાર જે ઘણું કરીને
જમીનમાંથી ઓદી કાઢાડેલા દોળરા ઉપર જોવામાં આવે છે.

આ ઈમારતની વચમાંના હાલમાં સર આરલસ મેટકાફનું બાવલું મુકેલું છે,
જેની ઉપર તેની ખુબી અને તેના હાથથી ચમલાં કામિની યાદગારીનો લખ
કેવેલો છે.

સાંજે ફરવા જતાં, કલકત્તાની માહાકાલીનું દેહેરું જોવાને હમી ગયા હતા. આ
દેહેરું કલકત્તામાં સદૃશી પેહેલી ખૂબી ધરાવે છે, અને હીયાં ઝિના તેવાર ઉપર લખો
રૂપીયાનાં ખરચ થાય છે અને લોક જગાને માટે આવે છે. આ દેહેરાંમાં પર
માતવાળાઓને છેક અંદર મુઘી જવા દીઝે છે, પણ જીહાં મુરતી મુકેલી છે
તીહાં હાંદુ શીવાઈ ખીજ સધળાં લોકને અંદર જવાની મનાઈ છે. હીયાં ઇંગ્રેજ
લોક વારંવાર આવે છે. દેહેરાંની સાંભણે બેઠક સાથનો ઓલો ઓઠલા જેવા રોનકદાર
મકાન બનાવેલો છે, તીહાં જઈ પારકી માતવાળા તમાસો જોવાને બેસે છે. હમી
જયારે તીહાં જઈ પુગા તારે પેહેલાં તો હમુને જરા અટકાવીયા હતા, અને જોડ
કાહાડીને ઓઠલા ઉપર જવા કેહું હતું, પણ હમીએ એ વીરો તુરંત ના પાડી અને
પાછું ફરવાની ઇલા દેખાવતાં, કેટલાક લોકોએ દેહેરાંના વડા બ્રાહ્મણને ખબર પોહાં-
આડી જેથી તુરંત ચાર પાંચ જણ અંદરથી દોડી આવી હમુને માન આપીને જોડ
સાથે ઓઠલા ઉપર જઈ બેસવાને અંરજ કાઢી હતી. હમી પારસી લોક હતા,
તેથી તેમની આરા આરોંદાદ વીરો જગી હતી, અને હમાય મીન ડકટર

બાઉ દાજી અને તેવણની સાથના બે હીંદુઓને જોઈને પણ તેમને દક્ષણ મળવાની ઉમકેરણી થઈ હતી. જ્યાં જોઈશું ત્યાં જુ આંખો કે મું બ્રાહ્મણો બંધે એકજ મતલબવાળા અને એકસરખા લોભી મળવાના. દેહેરાંની અંદરથી એક જખરો, જોડો, ધી અને લાડુ ખાઈને મોહોટાં પેટવાળા તથા દુલદુલ થયેલા બ્રાહ્મણ નીકળી આવેલો, અને હમોને અટકાવનાર માણસોને ઘેર પેટે અને તેમાંનું પાણી નહીં હવે એવી રીતે ધમકાવીયા, અને હમુને આદર સત્કાર કરીને બેસવા ફેરું અને ત્યાં રાંગેલા ઘંટ જોડલા હતા તેટલા બંધા વાગકરતા વગાડીયા, જે વગાડ્યું, એ એક માન આપવાની રીત છે. ઘંટ વગાડી રેલા પછી તેણે નરમાસથી હમને ફેલી જણાવીયું કે સારાં માણસોને આ ઓટલા ઉપર આવવાની મનાઈ છેજ નહીં. જારે હમોને પેહેલાં અટકાવીયા હતા, તે વખતે દેહેરાંની આસપાસથી ફેટકીક જુવાન સ્ત્રીઓ હમારી આગળ દોડી આવી હતી, અને તેઓ હમુને ફેહેવા લાગી કે અંદર જવાની કસી મનાઈ નથી, અને તેમાંનો ફેટકીકાએ હમુને જાણે ઓળખતી હોય તેમ પેલા ઓટલા ઉપર લઈજવાને ઈંડા જણાવી હતી. આ સ્ત્રીઓને પેહેલાં હમોએ ઓળખી નહીં હતી કે તેઓ કોણ છે. પાંચળથી જારે હમો ઓટલા ઉપર જઈજેલા, તારે આ સ્ત્રીઓ હમારી પાસે આવીને હમોને કુલ આપવા લાગી, અને ખીજા જે આજા કરી દેખાડીયા તે ઉપરથી માણસ પડીયું કે તેઓ દેહેરાંની અરપણુ કરેલી સ્ત્રીઓ હતી, જેમને સઘળાની માથે છુટ લેવાનો હક દેવી તરફથી જાણે મળેલો હોય! તેઓ આપણી તરફના ખજાનાની મુશ્કી જેવી હતી. તેઓએ હમારી પાસે પદસા માંગીયાં, જે વીરો હમોએ પુછીકે કે, તમે પદસાનું શું કરશો, તારે તેઓએ હસીને જવાબ આપ્યા કે, મારું સાઈ ખાસું અને પીયું. હમોએ પુછીયું, શું ખારો અને પીરો. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે જો ઘણા પદસા આપરો તો હમે બકરાનું ગોરા ખાસું અને દારૂની માજ કરશું. આની સ્ત્રીઓ આ દેહેરાંમાં પુરુષ છે અને હીયાંજ તેમનું મુજગણુ થાયછે. હજારો લોક દરરાજુ કરવાને આવેછે તેમાંના ફેટલાદો આ સ્ત્રીઓ માથે સઘળી પ્રકારના અન્નીની બરેલાં કમો કરેછે અને તે સઘળાં આ માદાકાલીના દેહેરાંમાં અને તેની આગપાસની જગા ઉપર ધોરે રીંગે અને ગરે ધર્મને ગ્રાંજે બાહને થાયછે! હીયાં હાકરખમ્ થાયછે! હીયાં ચોરી, હીનાઈ, કમાઈ, માગમારી, લુપ્તકંઠ, અને સઘળી તરેના અઘટીત કમો થાયછે.

પેલા મોટામ પેવાળા ખાઉ ભટજીએ આપણા ઝકટર સાંજેજને દેહગની અદર લઈ જઈ દરણાણ કરાવી તેમના પારોથી દક્ષણ કહડવાની જળરી બોલેમ કીધી અને બધા ઝકટરે તેની સાથે જઈને માતાકાનીની મુરતી જોઈને પેલા ભટજીને દક્ષણ આપી દતી, જેથી તે ખડુ ખુરા ખુરાયઈ ગયો હતો. હમાગી પાસથી પણ તે ભટજીએ મીઠી મીઠી વાતો કરી કઈ યોગક પદસા લીધા હતા, અને તેના અયેજમા હમને કુલ આપીયા હતા જો ઝકટર એખલા દેહગમા ગયા દતા તારે હમા સધળાને ધણી ધાસ્તી લાગી હતી કે જેને અદર દોઢડીમા લઈજઈને ઝકટર સાંજેજને, પદસા કહડવા, સારી પેઠે આપી નાખે, આ ધાસ્તી બંગ્લો વીચાર જીહા મુધી ઝકટર એખલા મહીસલામત પાછા આપીયા તાંદા મુધી દમારા મનમા રહેલા હતા. દેહગની આમપાસ દારના પીઠા, બઠીયાગના દુકાનો, અને જોજી ખુફા ભુજવાનો વાસ, અને ખીજી તરેની વેમનવાળી જીનમો વેચવાની દુકાનો હારેદોર લાગેલી હતી, તેમા તરેવાર જતની મીઠાઈની પણ દુકાનો હતી. દેહગમા જે વેગીયાઓ દરણે આવતી દતી તેઓ દેવીની આસપાસ નાચી, ગાઈને ખુશી ખુશાલી ભોગની પાછી જતી હતી. અને એમયનો એક નાચ ધાયછે તે વીરો દમા ખયાન કરવાને વાજખી નથી જોતા. માતાકાનીની મુરતી જે સોનાની બનાવેલી છેડેડે અને જેની આખમા માણેક જડેલા છે, અને આખા આગઉપર ભારી ઝવેરાતનો શીનગાર કરેલા છે, તે મુરતી તો હમાએ જોઈનથી, પણ દમારા જોવામા તેનું ચીત્ર આવીયું છે, તેમા આ દેવીનું મોહાકું કાણુ પાડેલું છે, આગઉપર પુસ્કળ જવેરાત પેરેસવેલું છે, અને આખ લાલ ખુની અથવા દાર પીને મસ્ત થયલા માણુમના જેવી પાડેલી છે. તેના ગજાની અદર માણુમના મસ્તકની વુમડીઓનો દાર કરી પેરેસવેલો છે, અને મધજો દેખાવ દાર પીને ખુન ઉપર અને મસ્તીમા આવેલી સ્ત્રી જતનો દેખાડવેલો છે. મામ ખાવાની અને દાર પીવાની પુર છુટ આ દેવીના ભક્તો લીએડે, એવું દમાગ સાબળવામા આવીયું છે, અને તેઓ ખાઈપીને પાલીયા બની રહેલા છે. ઉત્તેજક ખાણુ ખાઈ તથા દાર પીને તેની મસ્તીમા આવી, સધળી તરેના અનીતી ભોગ ભોગવવાની પણ તેમને અથવા કોઈ પણ રાખસને કાલીના દરણાણે જતા, છુટ છે, આણુ પણ દમાએ સાબળીયું છે. અરેખા આ એહવાલ દીંદુના ધર્મને મોટી હીણપસતી લગાડતારો છે, અને આ ઉપર લખી જણાવેલી વાત જો તરી રોય તો દમા ધારીએછ

કે આવા કુર્મોમાં કોઈની આગરવાળા હાંફુઓ તો ખચીત સામેલ નહીં થતા હોય. પણ માત્ર હર્ષકી વરણના લોક આવાં કુર્મો કરતાં હશે.

કાલી દેહેરા ઉપરથી કલકત્તા રોહિરનું નામ લેખન થયું છે. ઇ. મ. ૧૭૦૦ ની સદીની આખરીએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીવાળાઓએ, દીક્ષીના સાહનસાદે ઔરંગઝેબ પાસેથી કેટલાંક વીખગઈ પોલાં ગામડાં, જ્યાં હાલ કલકત્તા છે, તે માંગી લીધાં હતાં. તે ગામડાંઓમાંનાં એક ગામનું નામ “કલકાટ” કરીને હતું, કારણ તે ગામમાં કાલી દેવીનું દેહેર હતું. “કલ” શબ્દનો અર્થ “કાલી” અને “કાટ” શબ્દનો અર્થ “દેહેર” એવા બંગાલી ભાષામાં થાય છે, તે ઉપરથી આ ઠેકાણે જે રોહિર વસાવીયું તેનું નામ, આ દેહેરા ઉપરથી, કલકત્તા કરીને રાખી-આમા આવીયું હતું.

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી. તા. ૬ મી અને ૧૦ મીની બે રાત્ર અને દીવમ વાદળ થયા પછી તા. ૧૦ મીની રાત્રે એકદમ વરમાદ પડીયો હતો જેથી તા. ૧૧ મીની સહવારે હવામાં થંડી પેદા થઈ હતી. સહવારના સઘળા રસ્તા ઉપર ચોમાસાની શુભાંજનમ કાદબ અને કીચલ ધાય છે તેમ થઈ પડ્યું હતું. આવા બનાવ બનીયાથી ચોમાસાની શુભાંજન કલકત્તાનો કેવા દેખાવ થઈ પડે છે તે જોવાની હમુને સારી તક મળી આવી હતી. રસ્તામાં કીચલ એટલો તો પાતલો થઈ પડેલો હતો કે ગાડી ઘોડાની આવજવથી રસ્તે ચાલતાં લોક જો મબાળ નહીં રાખે તો છંટાઈ જતાં હતા. આપણા મુખર્જી રસ્તાની જોઈ હાલત ચોમાસામા ધાય છે તેના કરતા વધારે નમેહેનજ હાલત હીયાંના રસ્તાની હમોએ જોઈ હતી. કલકત્તામા વરમાદ કવખતે પડવાની નવાઈ નથી લાગતી, કારણ તીહાં હંમેશા કોઈ કોઈ વાર મખત બે વખતે તે પડતો જ રહે છે, પણ જોલો વરમાદ મોસમમર મુખર્જીમા પડે છે તેના કરતાં કલકત્તાનો આ જો વરમાદ ઓછો છે. હીયાંના ઘણાં ખસ ધમે ઉપર લોહોડાંની શીકો મુકેવી હોય છે, કારણ જોઈવી વીજલી આ શહેરમાં વધારે પડે છે તેટલી કોઈ ખીજે ઠેકાણે નથી પડતી. સહવારના દમ વાગે પાછો વરમાદ શીર થયો હતો તેથી આ દીવરો બાહેર ફરવા જવાને બની નહીં ગયું હતું. માત્રે એક બે દુકાનો ઉપર ફીને પાડા ધર આવીયા હતા, અને આ દીવસ તો કેહવત મુજબ, ખીચડી ખાઈ ધરમાજ મુજરવો પડ્યો હતો.

તા. ૧૨મી ફેબ્રુઆરી આ દીવમે, વરમાદ ઉગડી ગીયાથી મહવાગના પોરોમાં,

કીર્તી જાળવવાને લાયક હતું. હીયાં આપણાના યુગેવીયન લોક તેમના કુટુંબને લઈ બજાર કરવાને સાથે આવેછે અને આપ્યા બજારે ફરીવળેછે. તેમજ દેશી માતખર લોક પણ આવેછે, પણ હમોએ કોઈની એકુ બાબુની સ્ત્રી બજારમાં આવેલી નહી જોઈ હતી. ગોસ્તની દુકાન પાસે ખીજી જીનસો હોવાથી તે વીરો કલકત્તાના દેશીઓમાં મુતલગ છીત છેજ નહી, અને જો મુખ્યધવાળા કેટલાક અતીપવીત્ર બાહ્યો વાંધો લીએછે કે ગોસ્તની દુકાન ઉપરનો પવન વટીક જો આવીને ખીજી જીનમને લાગે તો તે અપવીત્ર થાયછે, એટલા સંધા નાજુક વીચારવાળા બાબુ લોક નથી. કલકત્તામાં આવીયાને હમોને નજદીક ૧૨) દીવસ ધઈ ગયા હતા, અને હમારી મુસાફરી હજુર તો ઘણી લાંબી મંજલની બાકી રેછી હતી, તેની સાથે ગરમીની મોસમ સાંબી ચઢતી આવતી હતી તેથી વધારે દીવસ હીયાં બોટી ધવાને નાદુરસ્ત જાણી ખીજે દીને સહવારના એટલે તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરીને દીને કલકત્તાથી આગળ કુચ કરવાનો હમો સધળાઓએ ડરાવ કીધો. આગલની મંજલ સાથે તેધવારી કરવામાં બાકીનો દીવસ હમો રોકાયા હતા, અને એ દીને રાત્રે બેથુન સોસાયટીમાં પ્રેક્ટિસર કોવેલ એક જાહેર ભા-રાણુ આપવાનો હતો તીહાં હાજર ધવાને ચકટર ડેફે હમુને પોતાની ઈછા જણાવી હતી, તેને માન આપવાને હમો તીહાં રાત્રે સાતવાગે હાજર ધયા હતા.

આ સભામાં કેજવણી પામેલા જીવાન બાબુએનો એક અછો મેલાવઝેયેયો હતો, અને તે ટેકાણાં ઉપર હમુને પ્રખ્યાત બાબુ કેસળ ચંદ્રસેન સાથે, બાબુ રેવરેડ લાલ બેહારી કે અને ખીજા બાબુઓ સાથે, પેહેલ વેહેલી ઓળખ ધઈ હતી. આ સભામાં સંસ્કૃત કલિજના પ્રેક્ટિસર કોવેલ એક અગતની બાબદ ઉપર પોતાનું લખાણ વાચીયું હતું. કાહાણી જેવા ઈતીહાસની અને ખરા ઈતીહાસની હદ તથા તેની ખુબી, આવી બાબદ ઉપર અછી રીતે અભીયાસ કરીને બનાવેલું એક સાઈ ભારાણુ વાંચી સંજળાવીયું હતું. ભારાણુકર્તાએ જખરી જોલ કરેલી હતી જે તેના લખાણમાં માધુમ પડતી હતી, અને લખાણની એબારતબંદીમાં પણ અછું ધીયાન પોહોઆડેલું હતું. હમો આ બીખંધ વીચે આટલું બારીકીથી બોલીએછ તેનું કારણુ એટલુંજ છે કે મુખ્યધના હાલના વખતમાં કેટલાક લોકનાં મનમાં એવો વીચાર પેઢેલો છે કે કોઈની સભાની સાંબણે ભારાણુ આપવું એમાં શું મોટી ખીમાત છે. યોડીક બાબદો એણીગમ પેલીગમથી જોમ જોને મળી આવે તેમ તેણે એકઠી

અધીપતી રેવરેન્ડ લાલ ખીહારી ડેવિસ તા. ૧૮૬૪ ના વર્તમાન પત્રમાં છાપી જાહેર કરીયો છે. રાત્રે ૧૧૦ વાગે હમો સઘળા ખાંધા ઘર આવી પુગા હતા, અને સહવારના પોહોરમાં હમો કલકત્તાથી રવાના થવાના હતા તેથી જલદીથી જમીને ખીજના ઉપર ગયા હતા.

આ ટેકાણે કલકત્તાના સુવાનાં ખીજના વીરો કેહેવાનું એ છે કે તીહાં મહર એટલાં તો જામરાં છે કે ધણું કરી સઘળા જણ કુરતની વગર રાત્રે સુઈ શકતા નથી. મહર કરડે તો કરડે પણ કરડીને વલગી ગેહેજ, અને જલદીથી પાછું ઉડી જવું નથી, એટલું તે જામરું છે. જો કોઈ દોસ્તને રાત્રે કંટાળો આપવા હોય તો તેનાં ખીજનાની કુરતની ઉંઘાડી નાખી એટલે આખી રાત્ર તેને મહરથી જામરું કંટાળો અમલો પડવાનો. આ ટેકાણે કલકત્તાને લગતી કેટલીક બાબતે સુપ્રીટેન્ડેન્ટ હમને આગળ ચાલવાની ફરજ પડે છે.

તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી. કલકત્તાથી સહવારના સાત વાગે સઘળા દોસ્તોને મળી બેઠીને નીકળ્યા અને નદી પારકરી હૌરાના સ્ટેશન ઉપર ૧૧) વાગે જઈ પુગા હતા. આ મથક ઉપરથી રેલવેના બે ભાગ થયા છે, એક લાઈન હીયાથી નીકળેલી દીક્ષી તરફ ચાલેલી છે, અને ખીજ લાઈન દક્ષીણ તરફ જામલપોર સુધી ચાલી છે, જ્યાં, સુબઈની જા. આઈ. પી. રેલવેની લાઈન, ઉપલી જામલપોરની લાઈન સાથે મળે છે. કલકત્તામાંથી રેલવેની ત્રીજી લાઈન જામલપુર તરફ “આસામ” પ્રાંત તરફ જાય છે, જેનું મથક કલકત્તા રોહરમાં જ છે.

હમોએ હૌરાના સ્ટેશન ઉપરથી પેહેલા રાણીગજ જવાની ટીકીટ લીધી, કારણ રાણીગજ આગળ કોગમાની એક મોહોટી ખાણ છે, જેમાંથી ખંજાલના રેલવેને ધણો ખરો કોગસો મળી શકે છે, તે જોવાની આશ્ચર્ય થઈ હતી. આગ-ગાડી બરોબર ૧૧) વાગે ઉપડી હતી અને થોડુંક આગળ આવતાં હૌરાનું ગામ હમારી નજરે પડ્યું હતું. આ ટેકાણાં ઉપર નાળીયેરી, તાડ, કેડ, અજીંગાનાં ઓડોની ગીચ ઘડા નજરે પડી હતી, તથા ભાતના અને ખીજ એવી વાડીવાળાં જોતરો પણ પુષ્કલ દેખાયાં હતાં. આમણસની જમીન સઘળી સાફ સપાટ હતી, એક પણ ટેકરી અથવા ડુંગર અથવા ખડક નજર નહીં પડતો હતો અને જમીન તમામ જાણે બાગ બગીચાવાળી હોય એવી તાજ અને લીલોત્રીથી ભગપુર નજર આવતી હતી. જે કોઈ મુશ્કેલ પેહેલ પેહેલા હીંદુસ્થાનમાં દેખીને માર્ગે કલકત્તા

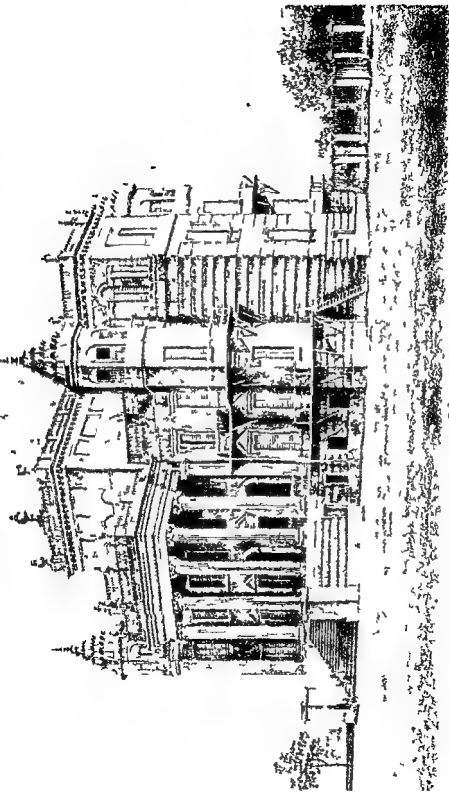
પડ્યા કરતી હતી. પાનાધર સ્ટેશન આગળ આવી પોહોંચતાં, ટેકરીએ અને નાહાની ડુંગરીએ નજરે પડવા માંડી, અને હીચાથી જમીનનો દેખાવ લીલાંત્રી ભરેલો દેખાવાને બદલે, વેશન અને ખડક જેવો નજરે પડવા લાગ્યો. પાછલા પોહોરના સવારનાર વાગે ચણીગંજના સ્ટેશન ઉપર આવી પુગા. આમખાસનો દેખાવ હવે ડુંગર, પાહાડ, અને ખીચખાન જંગલ જેવો હતો. જમીન પણ તેવીજ વાંછાટીયા અને ઝિણીગમ પેલીગમ પાણીનાં અખોચીયવાળી હતી. સ્ટેશન ઉપર ઉતરીને રાત્રે રહેવાસાર, તેવો લાયક મકાન મેળવવાની અબર કાઢાડતાં, માણુમ પડ્યું કે બંગલા જેવો કોઠખી મકાન તીહા નહી હતો. એકાદ બે ઝાવલીના છાપરાં હતાં, જે હાટેલ તરીકે વપરાતાં હતાં. તેમાં જઈ રહેવાને સગવડ જેવું નહી માણુમ પડીઆથી, રાત્ર તો, આગગાડીના સ્ટેગન ઉપરના ઉતારેએ આસરે લેવાના ઝિરડામાંજ, ચુલરવાનો ડરાવ કીધો. આ ડેકાણું ઉપર આવા પીવાની જીનસો સારી અને પુરતી નહી મળી આવવાની અબર માંબળીને મધળાએએ ડરાવ કીધો, કે સહવારના પોહોરમાં કોળમાંની આણુ બેઈ ખીજે દીને રાત્રે ગણીગંજથી રૂખસદ લઈ પાછા “બરદાન” જવું. જે ડેકાણું હમા ઉતરીયા હતા તીહાંથી કોળશાની આણુ નજરોક બેથી ત્રણ માઈલ દુર હતી, માટે એ આણુના ઉપરી મી. લાડની રજા, સાંજના લેઈ ચખી, સહવારના પોહોરમાં થંડેપારે તે બેઈ લેવી, એવા બંદોબસ્ત કરવાને હમાગમાંથી બે ત્રણ જણુ તેજ સાંજના કોળશાની આણુના ઉપરીને તેને બગલે મળવાને ગયા હતા. હમાએ બાકુતી ગાડી માંગી જે ઉપરથી હમારે મારે એક ઘોડાની બાકુતી ગાડી જેને તીહાંનાં લોક “એક્રા” કરીને બોલેછે, તે લાવી હાજર કીધી હતી. આ ગાડીમાં માત્રે બે જણુ બેસી શકે એની ગોઠવણુ કરેલી છે. એક હાંકનાર આગળ બેસેછે અને તેની પાછળ એકજ ઉતારે બેસી શકે એટલીજ જગ્યા હોયછે. એકાન્ક ઘોડાનું હરનીસ, તથા ગાડી એવી તો બસલાખોરી હાલતમાં હતાં કે ઢેકાંદરીયાં અને ડુંગરની જગા ઉપર આવી ગાડીમાં બેસીને જવું હમાએ મલામતી ભરેલું નહી ગણીયું હતું, અને વધારે ધાસતી ભરેલું એ હતું કે ઘોડો ઉંચો અને ગાડીમાં બેસવાની જગ્યા નીચી હતી, તેથી બે ઘોડે ચમકીને લાત ઝોડે તો હાંકનાર અને ઉતાર બધેના કોઠાં ગેપ ધાય એવી કફોરી તે ગાડી હતી, અને જે વળી હમાએ પેહલવેહેલી બેઈ હતી, તેથી તેમાં બેસવાને હમાએ નાપાડી. આ ડેકાણું બાંડેની

જવાને મવલ નથી પડવાનું. ગણીગંજની કોળમાંની આણુ ૧૮૫૨-૫૩ થી જણાયતી છે, અને તેમાંથી કોળમાં આણી કાઢાડવાને “બંગાલ કોલ કંપની લીમીટેડ” નામની બાગીચોની એક કંપની થઈ છે, જેવાએ આજ મુધી સારી કમાઈથી કામ ચલાવેલું છે. બંગાલ પ્રાંતના રેલવે ઉપર ધણું કરીને હીયાનો કોળ-મો વપરાયછે, અને સુએજને મારગે કલકત્તે આવતી આગબોટોમાં પણ હવડાં એ કોળમો વપરાવા લાગે છે. રેલ્વે કંપનીએ સેક્ટે ૧૦ ટકાથી ૧૬ ટકાનું વીયાજ આપીયું છે. રાણીગંજ અને તેની આમપામની જગા ઉપર કોળમાંની આણુ જાદી લાગેલી છે, જે કે જે આણુ હમારા જેવામાં આવી હતી તે ઘણીજ નાહાની હતી. તે આસરે વીસતારમાં બે માઈલ હતી. આણુમાં ઉતરવાનો માર્ગ જમીનની મપાટી ઉપરથી અંદર ઉતરતો કરેલો છે. નવથી દસ ફુટ પોણાજો રસ્તો સેહેડીની માફક ઉતરતો બનાવેલો છે. જમીનની ચોડીક ઉંડાણમાં આવે રસ્તે ઊતરીયા પછી, કોળમાંનાં ધરનજરે પડવા માંડે છે. એ પડોમાં ખોદણી કરીને “બોરધાટ” ના જેવા ટનલો કોતરેલા છે. આ ટનલોમાંથી મસાલની શેરાનીથી આગળ ચાલતાં, જે જગા ઉપર કોળમાંની ખોદણી ચાલે છે ત્યાં આવી પુગીએ. આ ટેકાણે સધલું અંધારું અને હવા ઘણી ગરમ લાગે છે. સાફ ઓલી અને થંડી હવા તથા ઉજ્જસ આવવાને જમીનની સપાટી ઉપરથી બગાડ પડેલાં છે. આવાં બગાડ આગળ આવીને જો આપણે ઉભા હોઈએ તો ત્યાં થંડો પવન આપણને લાગે છે. આખી આણુની અંદર ૨૫ થી ૩૦ બગાડાં ટેકાણે ટેકાણે પાડેલાં છે. કોળમાંની ખોદણીનો આકાર મસાલની શેરાનીથી જોતાં, આખેહુબ ધાગપોરીના અથવા એવાંજ ખીજાં પાહાડની અંદરનાં કોતરકામને મળતો આવે છે. જેમ જેમ કોળમો ખોદીને આગળ વધતા જાય છે તેમ તેમ ડાવી અને જમણી બોરડુએ કોળમાંનાજ ધામલા ટેકાવ માફ રાખીને આમપાસથી ખોદતા જાય છે. ખોદેલા કોળમાંને ટોપલામાં ભરીને એક ટેકાણે લાવી એકઠા કરે છે અને ત્યાંથી લોહ-ડાંની રેલ ઉપર ચાલતી ગાડીઓમાં ભરીને માણસો કોળમાંની આણુના જાણેડાં આગળ લાવે છે અને જ્યાંથી જમીન ઉપર કપ્પીથી ખેંચી લીએ છે. કોળમાંના પડોમાંથી વરમાદની મોઝાફક પાણીના ઝરા વરસે છે, જે પાણી ઘુંબાની માફતે બાહર ખેંચી કાઢે છે. આખી આણુની અંદર મસાલ લઈ જવામાં કંઈ ધારતી જેવું નથી, તેનું કાગલુ એ જે એ આણુ કંઈ ઘણી જડી નથી, તેની

આનાકાની કાધી, પણ જરૂર પડે તો નજર પડી, એટલે તેને હિમત આવી. આ છોકરાએ જે રાગ ગાયો તેના રાખેનો અર્થ તો હમો સમજી શક્યા નહીં, પણ તેનાં રાગની ધપ ઉપરથી અને એવાં રાખે તેનાં માણેાંથી સંભળાયા તે ઉપરથી હમો સમજ્યા સમજ્યા હતા કે તે છોકરાએ સંચાલ લોકની હાલીનો રાગ ગાયો હતો. આવા જંગલી લોકમાં પણ રાગની લેહજત અને રાગનું જ્ઞાન છે, એ જોઈ હમોને ખુબી સાધની તાજુબી ઉત્પન્ન થઈ હતી. તાજુબી એટલા સારું કે આવા જંગલી લોકમાં પણ પેલા અવતારી કૃષ્ણનું નામ મરાહુર થયું છે, અને તે એક જ રીતે અને એક જ મતલબે આપ્પા હાંદુસ્થાનમાં રહેરે રહેરે, અને ગાસ ગામ અને હમો વધારીને બોલીએછ, કે જંગલે જંગલ વઢીક જરૂર થઈ પડેલું છે. મયુરા રહેરમાં જન્મ પામેલો શ્રી કૃષ્ણ, વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર, નંદ ગોવાળીયાનો ચેલા; ગોકુળની હજારો ગોપીઓનો મનોહારી ગોપાલ, શ્રીજી કાકીબાસી, શ્યામલ ગીરધારી, કાદાન અથવા જગપ્રસિદ્ધ કૈનો અને તેની મધુર, મનમોહન મુરલી અથવા બાંસરી વીરો હાંદુસ્થાનમાં નાદનાથી માણેાં અને જંગલીથી મુંઝેલા તમામ લોક જાણીતાં થયાં છે. પેલા સંચાલ છોકરાના માણેાંમાંથી આ રાખે નીકળતાંને વાર હમો પામી ગયા હતા કે “કાદાના બાંસરી બજાઈ” એ મતલબનું ગાયન તે કરે છે. ગાયનની બાબદ ઉપર હમો વધારે વીગતથી મયુરા, બીંદ્રાબન, ગોકુળ અને શ્રીજી રહેરો તથા દીલ્લી, ગોવાલીયર અને ધનંદાર વીરો બયાન કરતી વેલા બોલવાની ઉમેદ રાખીએછ. ગાયનનો રસ હજુર હાંદુસ્થાનના એ રહેરોમાં દેવા અને દેવેા બાજી રહેલા છે તે હમો સારીપેટ દેખાવી શકું.

સંચાલ લોક ધણું કરીને કમરથી માથામુધી નાગા રહે છે, પણ આ ડેકાણું ઉપર કાંતે લાગેલા મજુરોએ આખાં સારીર ઉપર મુલાહલ બરેલાં પોશાક પહેરેલાં હતાં, તે આણના ઉપરી ધુરેલીયનના સમજાવીયા ઉપરથી, પહેરેલાં હતાં, અને એકવાર તેમને ટેવ પડીયાથી તેવા પોશાક વગર તેમને ગમતું નહીં હતું. આ લોક જગત દારૂ પીનાગં છે, ખેતાની કમાઈનો ધણોપરો ભાંગે દારૂ પીવામાં ખરચી નાખે છે, એવું હમને જણાવામાં આવીયું હતું.

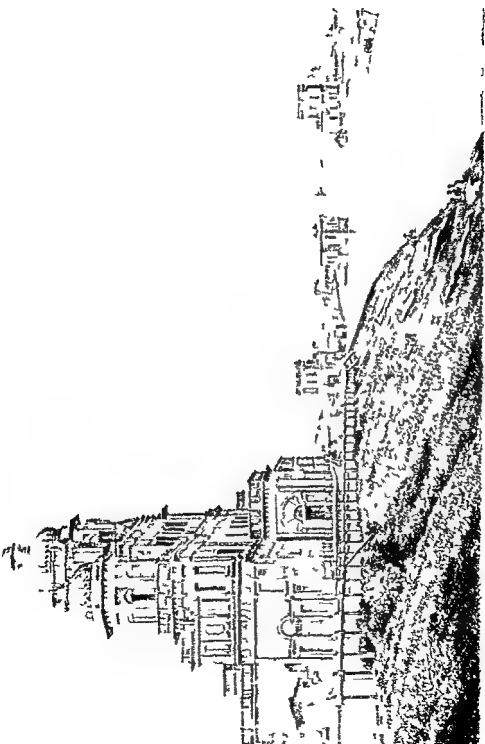
હમો બાકીનો અહેવાલ આ પુસ્તકમાં વધારે આગલ ચલાવી નથી શકતા તેથી ખચીત દીલગીર છઈએ. જો આપણુ દેશીએ તરફથી આ અહેવાલના પહેલાં પુરાકને પુરતો આસરો મળીએ તો હમો આ મુસાફરીનો બાકીનો બાજી

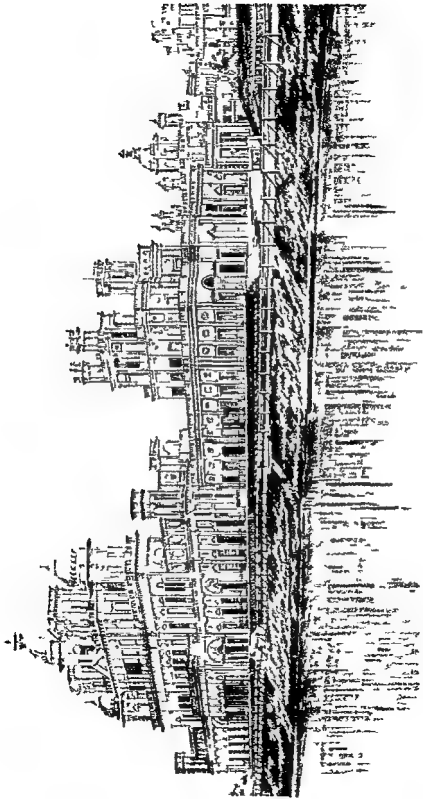

THE LIFE OF J. J. LUCAS

By J. J. LUCAS

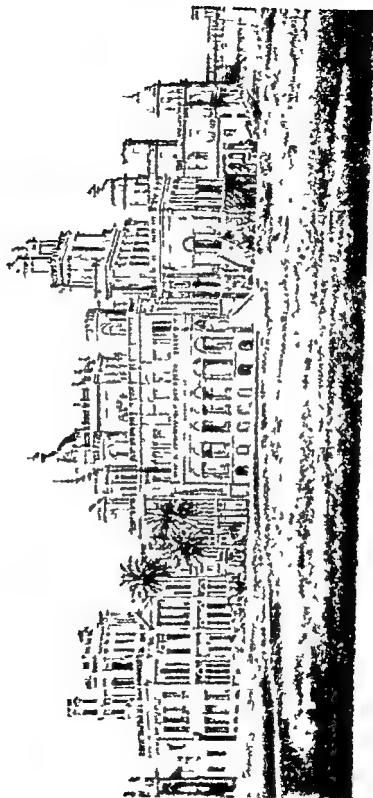

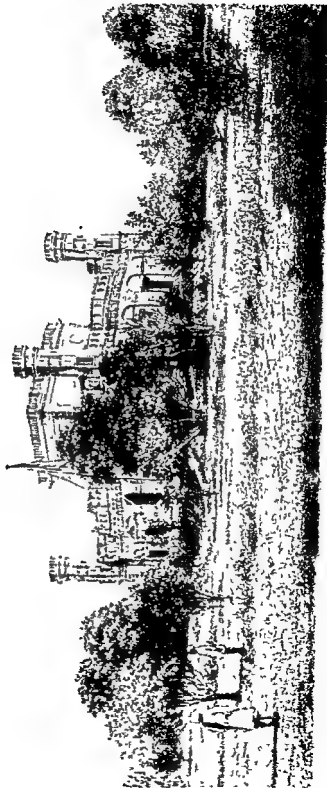

REVIEWER LOST CHAILAK : 11/11/11 LUCKY #

५. भारत सरकार के अधीन कार्य करने वाले व्यक्तियों के नाम

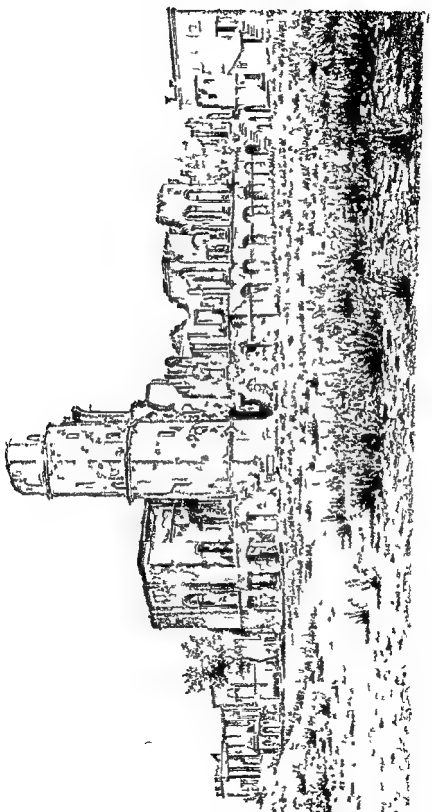

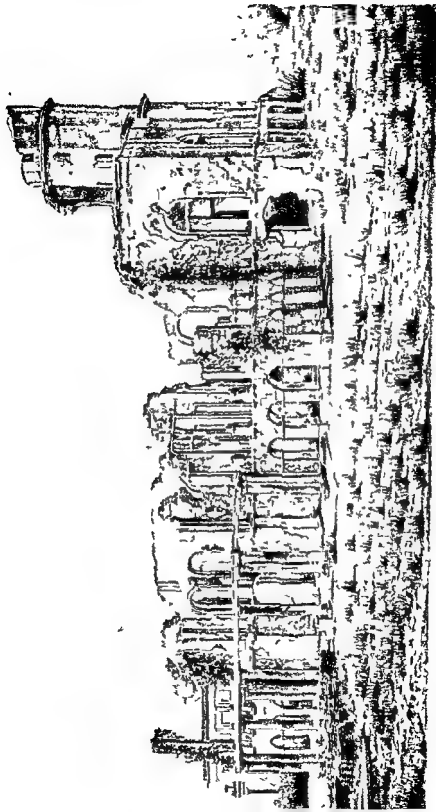

ACHARYA MANZIL — LUCKNOW

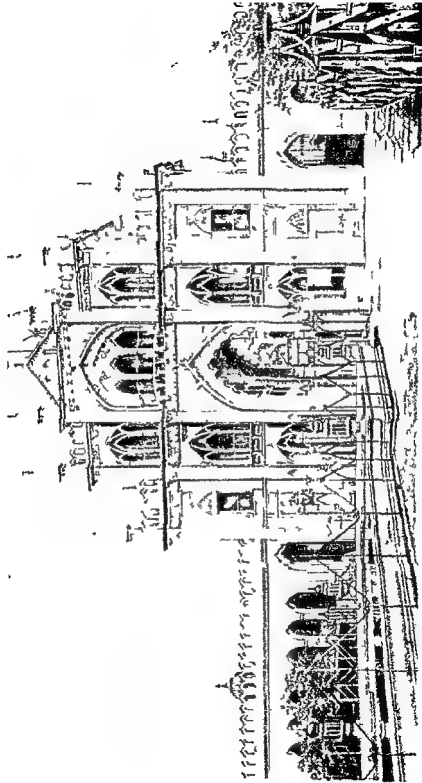
• १४६ १२९—१११२

From the 1st Edition

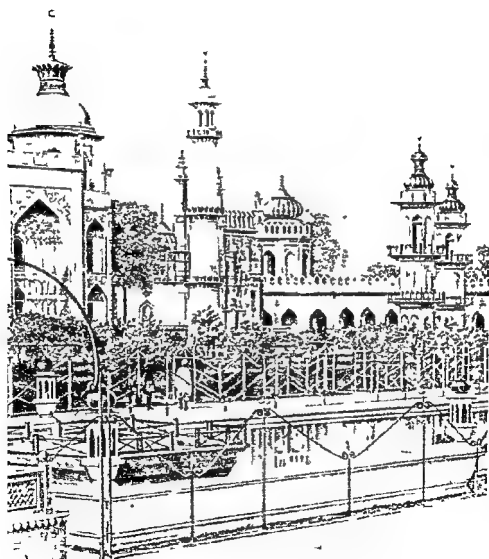

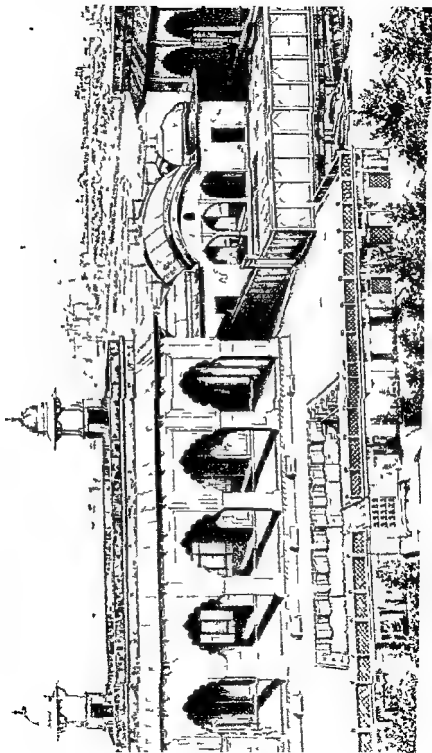

HOW
TO GET THE
BEST OF IT

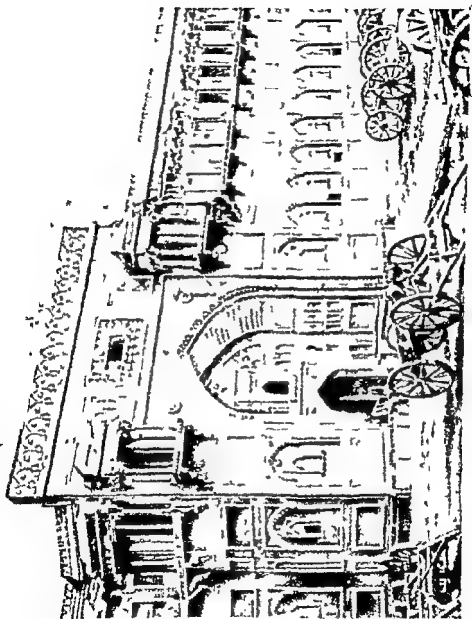

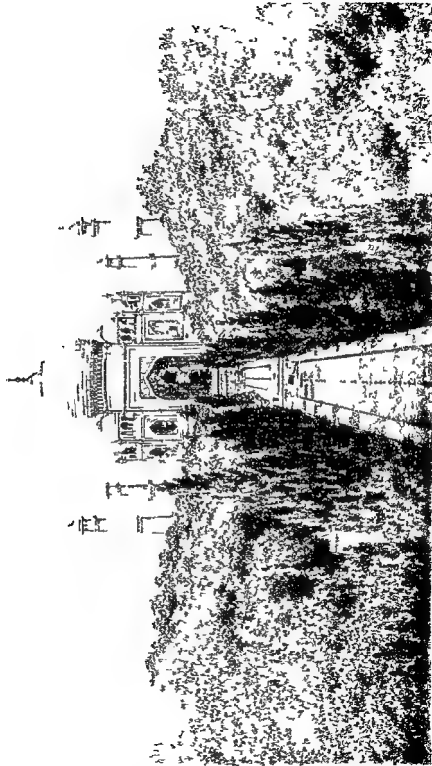
GATE OF HOSEENABAD — LUCKNOW
TO GHATEE GATE — 1860.

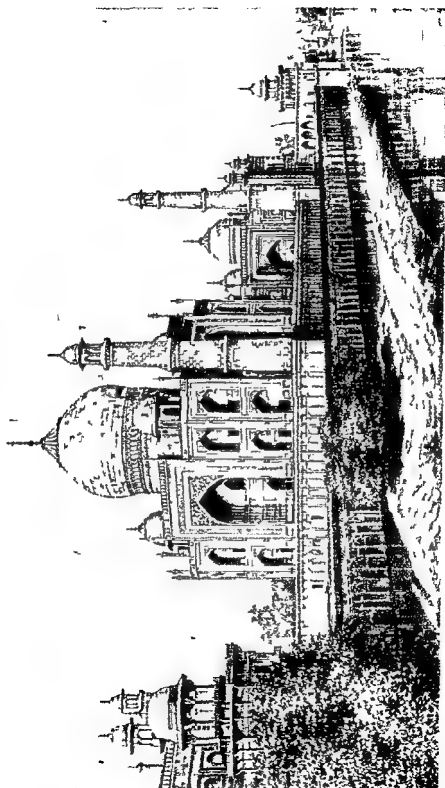
PALACE IN FORT — AGRA

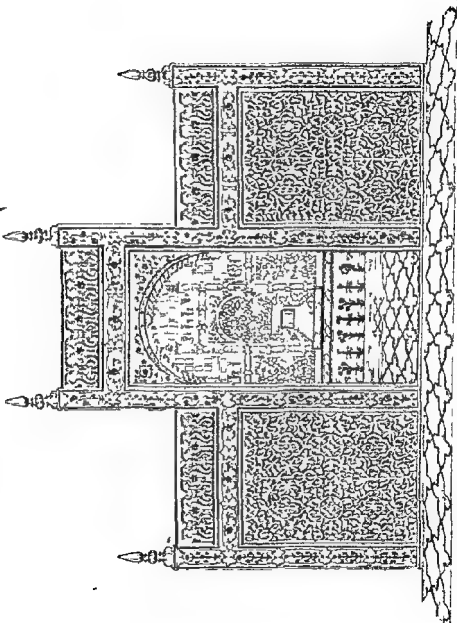

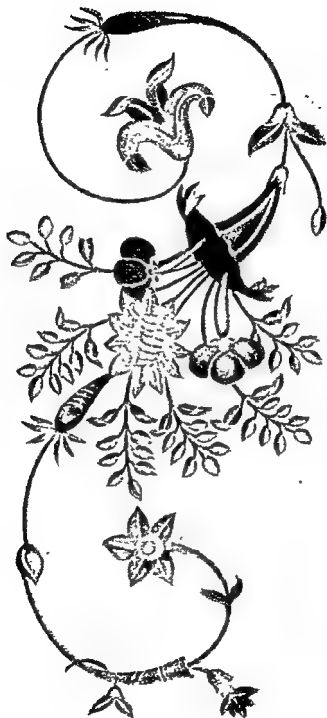
FRONT VIEW OF LAJ — AGRA

व दितेद भित्ति सम द — भू १३

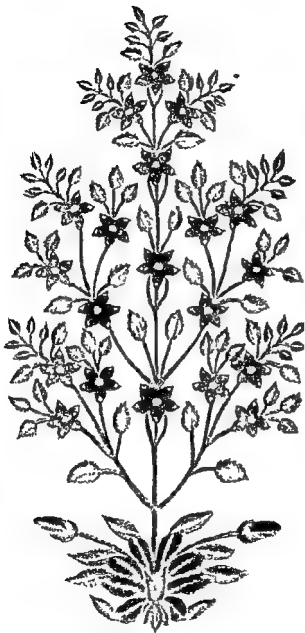
TAJ FROM RIVER SIDE — ACRA
The best view is from the river side.

ORNAMENT ON THE TOMB -AGRA

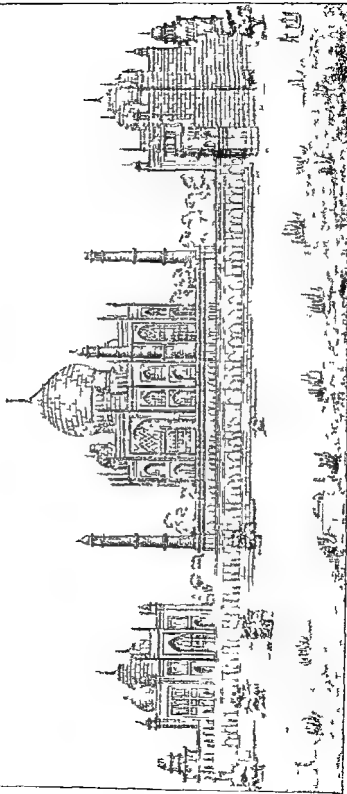
१०. अमर उषरनी मीनसुखर लपटिहरी की दुर्लभ-आकृति

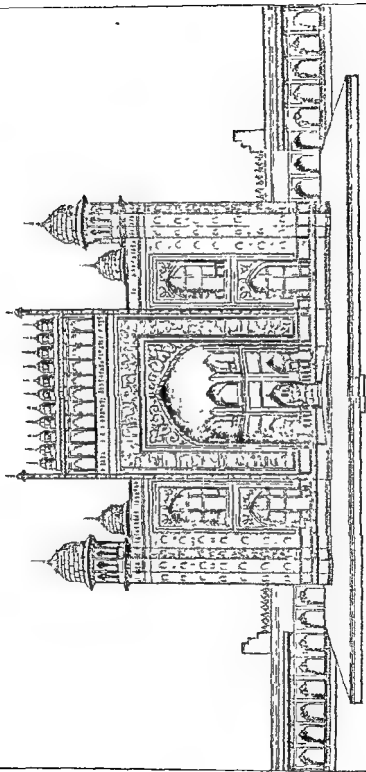

Harvested on 14 July 1901

'LANT ON THE TOMB - AGRA

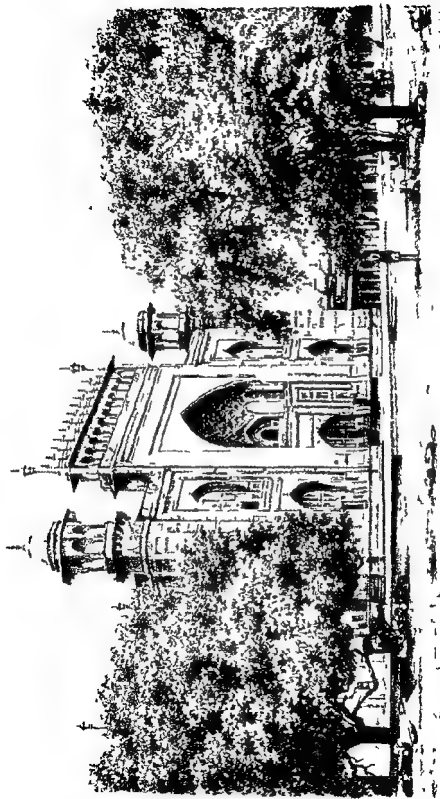
११. १०१२ ७५२५ २११५१२ ७५२५२५ २११५१२

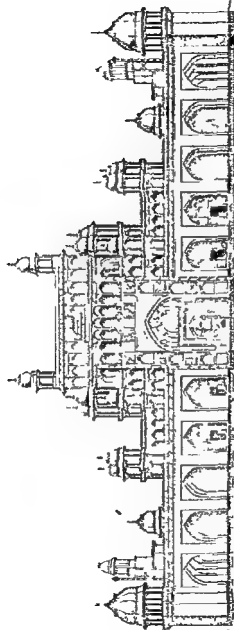
GATEWAY OF THE TAJ - AGRA

১১. তাজমহল গেটওয়ে - অগরা

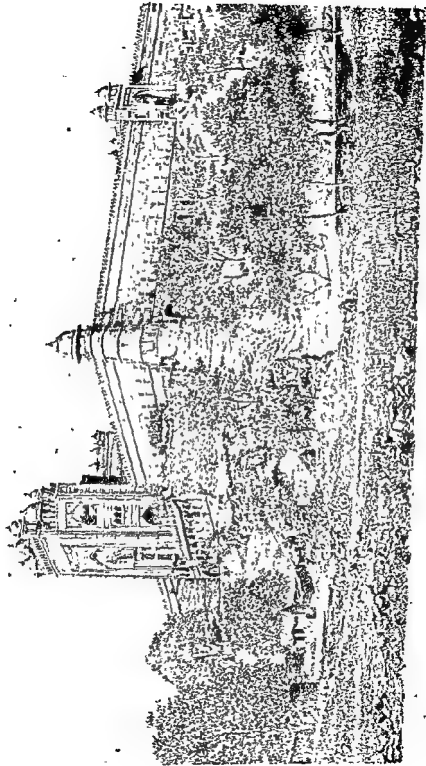

Great Alra

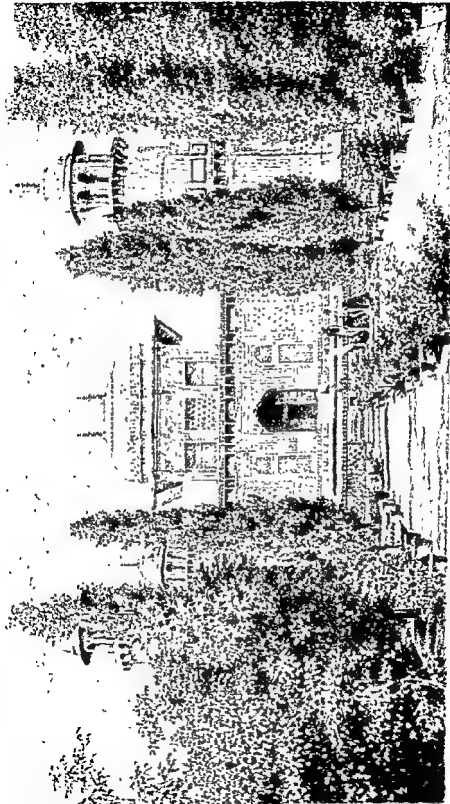
SIDE VIEW OF THE GREAT ALRA
AT GREAT ALRA, GREAT ALRA

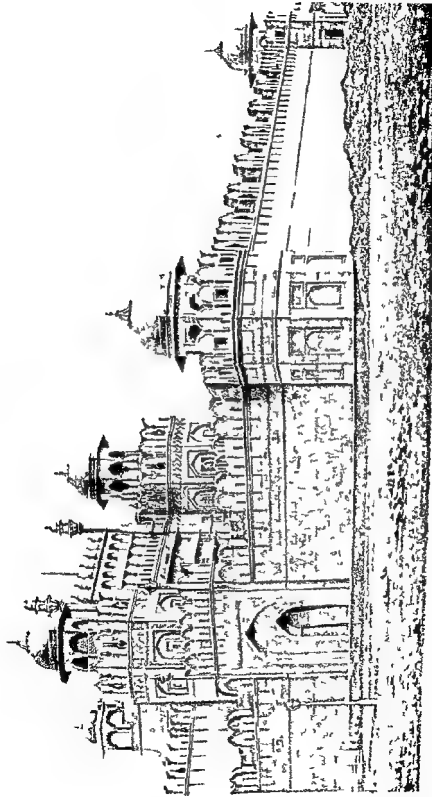
PC F 7 H FRCR A 1 AR A" I UNTRA
 IN HESCH-AS FOR E W E MPTED JOMU -
 100 12

WAT WAT AL PUTHUPHON NERRE - AGA
 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

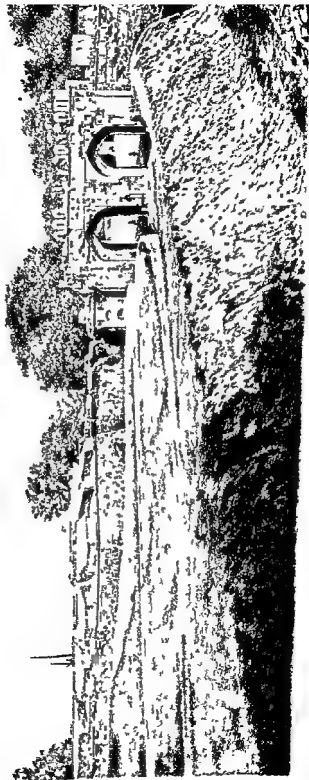

TOMB OF ITMAD-UD DAULA - AGRA
The Shalimar Garden, Agra.

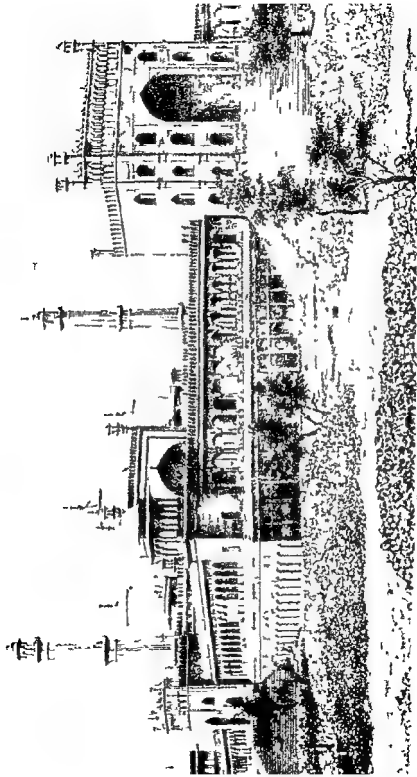

LAHORE GATE PAJATI DELHI

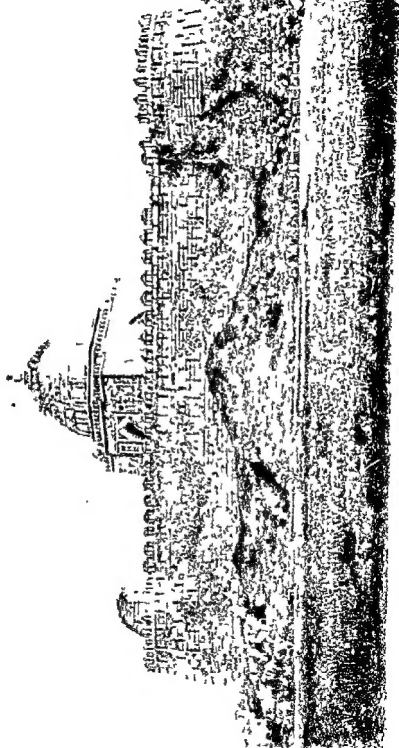
लहोर गेट पंजाब — दिल्ली

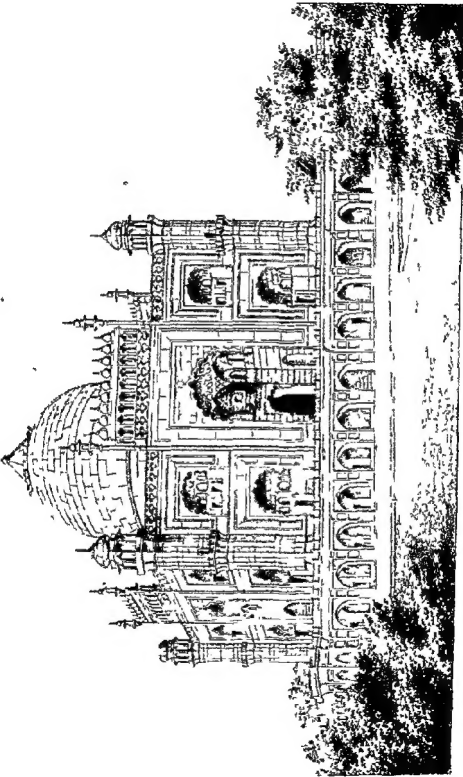
CASIMIRI GATE DELHI
२. १८८३५ १११ ०५—०५४

JUMA MASJID — DHAKA

TOMB OF MAHOMED DUGLUK DEHI

TOMB OF SUFDAR JANG -- DILLHI
c. 1840-1845

Reproduced from the original

THE LATE EMPEROR OF CHINA
 Y. CHIAO HSIANG YUAN